

БАШТИНА

Главни и одговорни уредник

Др Срђан Словић, научни сарадник

Editor-in-chief

Ph. D. Srđan Slović, Scientific Associate

Уређивачки и редакцијски одбор

Др Мирко Томасовић, Фоча
Др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Др Екатерина Волкова, Екатеринбург
Др Велибор Лазаревић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Ненад Васић

Editorial Board

Ph. D. Mirko Tomasović, Foča
Ph. D. Shak B. Hanish, San Diego
Ph. D. Ekaterina Volkova, Yekaterinburg
Ph. D. Velibor Lazarević
Ph. D. Dragana Janjić
Ph. D. Srđan Slović
Ph. D. Nenad Vasić

Резимеи на енглеском језику

Срђан Словић

Summaries in English Language

Srđan Slović

Лектор

Јасмина Вучетић

Lector

Jasmina Vučetić

Издавач

Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић
e-mail institut@drenik.net

Publisher

Institute of Serbian Culture
Priština – Leposavić
e-mail institut@drenik.net

УДК 008

UDK 008

Компјутерска обрада и шпампа

Graficolor Краљево

Computer Text Processing and Print

Graficolor Kraljevo

Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани

All articles published in the magazine *Baština* have been reviewed

Вишетија на корицама

Призренско четворојеванђеље,
јеванђелист Марко

Vignette on the covers

The Prizren's four Gospels
Evangelist Marko

YU ISSN 0353-9008

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

СВЕСКА 32

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЊ
2012

Штампање ове свеске финансирао је
Министарство просвете и науке
Републике Србије

САДРЖАЈ

КЊИЖЕВНОСТ

Чедомир Ребић, <i>Књижевна дјелатност на заласку стваре српске књижевне традиције</i>	11
Велибор Лазаревић, <i>Српска обредна лирика прелепне и лепне циклуса</i>	25
Сена Михаиловић Милошевић, <i>Књижевни лик деснога Стефана Лазаревића у „Житију Константина Филозофа“</i>	41
Јасмина Ахметагић, <i>Митоманија Миладина Шеварлића: Косовски дој у „Српској историји“</i>	51
Даница Андрејевић, <i>Покрајинско народно позориште у Приштини 70-их и 80-их година XX века</i>	65
Јасмина Вучетић, <i>Фразеологија као стожер афористичког мишљења и казивања</i>	75
Марија Јефтимјевић-Михајловић, <i>Функција нарајора у „Мушком исму“ Миленка Јевићовића</i>	87
Мирјана Бечејски, <i>Истина вере и истина сумње у приповеци „Симон чудотворац“ Данила Киша</i>	97

ИСТОРИЈА

Драгана Јањић, <i>Писмо Вуканово папи Инокентију III</i>	115
Весна Зарковић, <i>Руске дипломате на удару аустријанаца у Косовском и Битољском вилајету почетком XX века</i>	129
Милутин Живковић, <i>Неколико докумената о стварању Срба у Новом Пазару као последица етничких сукоба крајем 1941. године</i>	145
Петар Ристановић, <i>Административне промене на простору Стваре Србије 1912-1941</i>	171

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

- Мирјана Симић, *Улога педагога у школском
васпийно-образовном процесу* 197

ЕТНОЛОГИЈА

- Александар Павловић, *Јавно налањање бадњака
у северној Косовској Мийровици* 211
- Милена Адамовић, *Однос српске православне цркве
према Косову и Мейхохији* 233

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

- Екатерина Волкова, *Од распада до модернизације.
Пињање о модерним руско-српским односима* 243
- Срђан Словић, *Косово и Мейхохија и проблем безбедности
за време Првој свейској рата* 265

СОЦИОЛОГИЈА

- Ивана Аритоновић, Татјана Лазаревић, *Свакодневни животи
младих на северу Косова и Мейхохије (Усмерености на слободно време
и коришћење друштвених мрежа)* 279

УМЕТНОСТ

- Радмило Петровић, *Дубровачке мошти св. Влаха и дисертација
ејнонима Влаха у XV и XVI веку* 305
- Ивана Женарју, *Балкански рати у слици и речи: Косовски освейници* 339
- Упутство ауторима 359
- Упутство рецензентима 363

CONTENTS

LITERATURE

Čedomir Rebić, <i>Literary Activity at the End of the Old Serbian Literary Tradition</i>	11
Velibor Lazarević, <i>Serbian Ritual Lyrics of the Spring and Summer cycle</i>	25
Sena Mihailović Milošević, <i>Literary Character of Despot Stefan Lazarević in the Lives of Constantine Philosopher</i>	41
Jasmina Ahmetagić, <i>Mythomahia of Miladin Ševarlić: Kosovo Battle in the Serbian Trilogy</i>	51
Ana Andrejević, Danica Andrejević, <i>Province's National Theatre in Pristine in the 70-ies and 80-ies of the 20th Century</i>	65
Jasmina Vučetić, <i>Phraseologism as the Pole of the Aphoristic Thinking and Telling</i>	75
Marija Jeftimijević-Mihajlović, <i>The Function of Narrator in the Male Letter of Milenko Jevtović (Voice, focalization, and distance)</i>	87
Mirjana Bečejski, <i>The Truth of Faith and the Truth of Doubt in the Story „Simon Miracle Worker“ of Danilo Kiš</i>	97

HISTORY

Dragana Janjić, <i>The Letter of Vukan to the Pope Inocentie III</i>	115
Vesna Zarković, <i>Russian Diplomats in the Attack of Assassimators in Kosovo and Bitolj Villayet at the Beginning of the 20th century</i>	129
Milutin Živković, <i>Some Documents on the Distress of the Serbs in Novi Pazar as the Consequence of Ethnic Conflicts at the End of 1941</i>	145
Petar Ristanović, <i>Administrative changes In the territory of Old Serbia from 1912 to 1941</i>	171

HISTORY OF CULTURE

Mirjana Simić, *The Role of Pedagogue in the School Educational Process* 197

ETHNOLOGY

Aleksandar Pavlović, *Public Laying of Yule Log in Northern Kosovska Mitrovica* 211

Milena Adamović, *Relationship of the Serbian Orthodox Church toward Kosovo and Metohia* 233

POLITICAL SCIENCES

Ekaterina Volkova, *From Disintegration to Modernization. The Issue on Modern Serbo-Russian relationships* 243

Srđan Slović, *Kosovo and Metohia and Security Issue during the First World War* 265

SOCIOLOGY

Ivana Aritonović, Tatjana Lazarević, *Everyday Life of Youth in the North of Kosovo and Metohia (Direction to the Spare Time and Use of Social Networks)* 279

ART

Radmilo Petrović, *Dubrovnik's Relics of Saint Vlaho and Dispersion of Ethnonyms Vlah in the 15th and 16th Century* 305

Ivana Ženarju, *Balkan War in Picture and Words: Kosovo Avengers* 339

Instructions to the Authors 359

Instructions to the Reviewers 363

УДК 821.163.41.09 Венцловић Стефановић Г.

*Др Чедомир РЕБИЋ**

КЊИЖЕВНА ДЈЕЛАТНОСТ НА ЗАЛАСКУ СТАРЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНЕ ТРАДИЦИЈЕ

Айсиџракџи: Послије Велике сеобе 1690. године, Срби су се на подручју Подунавља нашли у измијењеној географији и промијењеним вјерским, културним и историјским приликама. Ту почињу да се гасе обиљежја старе књижевне традиције и пројављују се нове књижевне форме испуњене новим садржајима и поетским структурама.

Поетско дјело Гаврила Стефановића Венцловића представља појаву у којој стара српска књижевна традиција још живи. Овај веома добро образован српски калуђер био је ученик Киријана Рачанина, духовника, који је оснивач „рачанске школе“. Киријан је своју дјелатност, послије 1688. године, када су Турци спалили Рачу, заједно са осталим калуђерима продужио на подручју Угарске; ту су се скупили не само калуђери из манастира Раче, него и из других манастира, који су са патријархом Арсенијем III пребјегли 1690. године. Сентандреја је у почетку била најважнији културни центар, гдје су се преписивале црквене књиге богослужбене употребе.

Гаврило Стефановић Венцловић своју књижевну дјелатност усмјерио је на оживљавање старе књижевне традиције, и то већим дијелом на преписивање, а дјелимично на писање нових дјела теолошког садржаја. Његово дјело *Слово Светиога Оца нашега Прокла* занимљиво је не само за поетику старе српске књижевности, него и за историјску поетику. Естетска свијест у том дјелу заснована је на обиљежјима естетског наслеђа и на појавама којима се обиљежавају нови путеви кретања српске мисли и уметности. Теолошки садржаји и богословске идеје у овом дјелу подударају се са садржајима дјела старе српске књижевности; тим садржајима читалац се преноси у прошлост, док се неким одликама друге умјетничке стварности уводи у нове токове поетике.

Кључне ријечи: књижевна дјелатност, подунавска књижевност, богословске идеје, учење Светих отаца, стваралачка начела Гаврила Стефановића Венцловића.

* Научни саветник у пензији

Дјела настала крајем XVII и почетком XVIII вијека на подручју Угарске више носе обиљежја старе српске књижевне традиције него елемената којима су испуњени атмосфера европске културе и идеали аустријског барока. Послије Велике сеобе 1690. године, Срби су се на подручју Подунавља нашли не само у измијењеној географији, него и у измијењеним друштвеноисторијским околностима. На том подручју, гдје се стара књижевна обиљежја гасе, а пројављују нове умјетничке визије испуњене сукобом између византијског наслеђа и западне културе латинског обиљежја.

Поетско дјело Гаврила Стефановића Венцловића представља појаву у којој још књижевна традиција живи; у чијим оквирима и суштинским обиљежјима ничу нове заседе. Венцловић је основе књижевног образовања стекао у манастиру Рачи крај Дрине, и то од јеромонаха Киријана Рачанина, духовника који је био најписменији калуђер „рачанске школе“. И када су рачански калуђери послје турског освајања манастира Раче прешли у сјеверну Угарску, на подручја Будима, Пеште, Сентандреје, Коморана, гдје су била велика насеља Срба, Венцловић је са осталим калуђерима продужио књижевну дјелатност каква је била у манастиру Рачи. О тој дјелатности Ролф-Дитер Клуге каже: „Прве деценије после Велике сеобе (1690) донеле су оживљавање старе књижевне традиције преписивања и само делимично самосталног писања теолошких и историјских дела на црквенословенском језику српске редакције, који је знатно преузео елементе говорног језика (србуљски језик).“¹ Венцловић је припадао овој традицији и доста је урадио да књижевно стварање буде у поетским формама старе српске књижевности. Иако се писци Киријан Рачанин, Јеротеј Рачанин, Гаврило Стефановић Венцловић схватају као писци прелазног доба, или као писци који представљају спону, ипак се значење које носе термини „прелазно“ и „спона“ мора испунити новим сазнањима и карактеристикама које су дали ови писци. Схватање Јована Скерлића да „последњи изданци старе српске књижевности допиру до самог краја XVIII века“ и да се „у Угарској јавља неколико писаца који су покушавали прилагођавање старе, калуђерске српске писмености новом добу“² – открива два аспекта сагледавања ових књижевних токова. Духовним сагледавањем тема и мотива, смисла и циља којима теже аутори у обради, може се запазити да је сва преписивачка дјелатност и појава нових, оригиналних дјела усмјерена на токове које је стара српска књижевност створила. Нова обиљежја ове књижевности, на којима се заснива констатација да дјела ових писаца „чине прелаз ка новој писмености“³, – вуку на се потребу да се унутрашња структура дјела сагледа у свјетлости

1 Ролф-Дитер Клуге, „О српској књижевности 18. вијека“, у дјелу: *Од барока до класицизма*, приредио Милорад Павић, Нолит, Београд, 1973, 31.

2 Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Просвета, Београд, 1967, 39.

3 Исто.

византијске мистичке теологије, а не као нов доживљај свијета, који се наметнуо писцима у новим друштвеноисторијским приликама. И са језичке стране виђено, Венцловићево дјело представља последње одјеке старе српске црквенословенске књижевности, у коме су се пројавила нека религијска искуства православног Истока.

Проучавајући језик Срба у помјереним културним центрима, Павле Ивић наводи ово: „Почетком XVIII века доживела је и српска књижевност на српскословенском језику који је и даље чврсто владао у свему што је имало везе са црквеним обредима, али и у производима учености где би се језик ‘простих’ људи сматрао недоличним, осим што би често био немоћан да обележи неки појам. По старој традицији (и још много више због немогућности штампања) та је литература остајала у рукописима, али је, раскидајући са наслеђеним узусима, понегде закорачила у нове теме и друкчије приступе“⁴. Објашњавајући језик грофа Ђорђа Бранковића у *Хроникама*, првом историографском дјелу код Срба које је рађено са научном апаратуром, Ивић наводи да „његов српскословенски није без грешака, а заплетени стил не омогућава лако разумевање текста“, и да је „с тим језиком много боље излазио на крај Гаврило Стефановић Венцловић“⁵.

Иако је језик Гаврила Стефановића Венцловића добро проучен, књижевне вриједности његовог дјела нису. И констатација Павла Ивића да „Венцловић припада Европи свог времена, дакле бароку“⁶, мора се сагледати и расвијетлити из унутрашњег приступа Венцловићевом дјелу; с тачке гледишта са које се открива смисао и значење које носи дјело. Ту се мора укључити и спољашњи приступ, по коме би се поједини елементи књижевног дјела Гаврила Стефановића Венцловића сагледавали у склопу историјске и литерарне функције.

Схватање Стојана Новаковића да Венцловић „као ученик оних српских учитеља, који су се са патр. Арс. Чарнојевићем преселили у угарске земље, припада првој генерацији, која се јавља на послу у новим средиштима српске црквене књижевности, у Угарској“⁷, и да „његова дела показују још и то: како би се према староме, српскословенском књижевном језику (да није било прекида) српски народни књижевни језик развијао“⁸, уноси већу свјетлост у проучавање и језика и књижевних вриједности Венцловићевих дјела, него што су то доцније историчари књижевности дали. И још једно запажање Стојана Новаковића, да „незнање, које је у то време на све стране завладало,

4 Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, Српска књижевна задруга, Београд, 1971, 162.

5 Исто.

6 Нав. дјело, 163.

7 Стојан Новаковић, *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога*, Изабрана дела, књига четрнаеста, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000, 180.

8 Исто.

помогло им је у толико, што нову науку није умело разликовати од старог предања, и што се сврх свега није познавала вредност старих предања књижевних⁹, помаже да се дјело Гаврила Стефановића Венцловића свестраније проучи, како би се „после у том настали мутни погледи“ (Новаковић) про- свијетлили, и то оном свјетлошћу коју пружа српска књижевна традиција.

Сагледавајући књижевну дјелатност Срба на почетку осамнаестог вијека, дјела писаца који су означили развој подунавске књижевности у духу старе српске књижевне традиције, Ђорђе Сп. Радојичић сматра да су Ки- пријан Рачанин, Јеротеј Рачанин, Ђорђе Бранковић и Гаврило Стефановић Венцловић „својим радом завршили стару српску књижевност, која је почела још крајем IX века“, и да су они „припадали старој српској подунавској књи- жевности, која је постојала изван граница средњовековних српских држава, у Средњем Подунављу“¹⁰.

Сазнања да се Венцловић бавио бесједништвом, да је преводио дјела светитеља: Јована Златоустог, Григорија Назијанзина, Григорија архие- пископа солунског и Јована Дамаскина, и да је, проучавајући богословље Светих отаца и учитеља Источне цркве, улазио у културноисторијски и цр- квеноисторијски контекст, – помажу да се схвати како бесједе Гаврила Сте- фановића Венцловића „иду у најбоље производе целе српске омилитике“¹¹. Послије оваквих сазнања моћи ће се схватити зашто дјело Гаврила Стефано- вића Венцловића представља завршетак старе српске књижевности, која је настала још крајем IX вијека.

Дјело *Великојосѣиник*¹² Венцловић је написао 1741. године и чини га скуп црквених бесједа писаних народним језиком. Већ у уводу он правда свој књижевни покушај и наводи да то пише простим језиком како би се мо- гле разумјети Господове ријечи упућене Мојсију, да скупи људе к Њему и да слушају ријеч Његову. Ту се поетски уткивају (исказане другим ријечима) ријечи Светог апостола Павла из Прве посланице Коринћанима: „И ријеч моја и проповијед моја не би у убједљивим ријечима људске мудрости, него у показивању Духа и силе“ (1. Кор 2,4). Познато је да се Венцловић бавио православно-догматичким учењем о Богу и да је вјерске истине садржане у Светом писму укључивао у своје бесједе, и то више по сјећању него цити- рањем. Његова је жеља била да људе поучи, како би људи кроз откривене

9 Нав. дјело, 181.

10 Ђорђе Сп. Радојичић, „Осамнаести век, када се нова српска књижевност рађала“, у дјелу: Ђорђе Сп. Радојичић, *Књижевна збивања и сиварања код Срба у средњем веку и у њурско доба*, Матица српска, Нови Сад, 1967, 310.

11 Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Просвета, Београд, 1966, 199.

12 Гаврил Стефановић Венцловић, „Великопостник“, текст преузет из дјела: Стојан Но- ваковић, *Примери књижевности и језика сивароја и српско-словенскоја*, Завод за уџбени- ке и наставна средства, Београд, 2000, 180-202.

истине из Светог писма схватили савез између Бога и човјека, Божији однос према свијету и човјечији пут спасења. Мало даље од овога мјеста, Венцловић у једном слободнијем преводу излаже јеванђељски принцип учења – „Духовно духовним доказујући“ (1. Кор 2,13), настојећи да у тој благовијести Светог апостола Павла покаже да се вјечна Истина може познати учењем Духа Светог, јер Он ће вас научити (Јн 14,26), и да се о вјечној Истини може говорити „не ријечима наученим од људске мудрости, него наученим од Духа Светог“ (1. Кор 2,13).

Бесједа о Свџетом Оцу нашем Проклу архиејискоју Констџантинскоју бившем архиђакону светог Јована Златоустог, представља једну црквену проповијед у којој се позивају добри хришћани да прославе име Божије и „дјела која свједоче“ (Јн 5,36) о Божијој сили. Са великим даром говорника, стеченим марљивим проучавањем и превођењем најчувенијих реторских списа које је црквена проповијед чувала, Венцловић казује о овоме чеду Божијем. Он кроз молитву иште духовне дарове, дар казивања, да би могао своје госте почастити, као што је то Свети Јован Златоусти чинио својим беседама. И као што се пророк Давид молио да му Бог очисти срце и да скине гријехове са душе, јер само човјек чиста срца и праведне душе може стећи богонадахнути метод казивања, којим се благочестиво и богољубиво казује о Божијим угодницима, тако се и у овој проповиједи писац кроз духовно усхођење креће према изворима светости, и иште Божију милост да о истини славослови и свједочи да је „с нама Бог“ (Мт 1,23).

Тачно је запажање да је Венцловић „у беседничке оквире стављао и све друге књижевне родове које је неговао (легенде, житија, историјску прозу, поезију, анегдоте, пословице, драму, итд.), тако да у његове текстове који се заиста могу назвати беседама, јер то стварно и јесу, а не само оквирном формулом, спада много мањи број рукописа“¹³. Он је прерађивао и прилагођавао одређеној намени дјела Светих отаца Источне цркве. Особито је преводио бесједе Светог Јована Златоустог, и по неким бесједничким цртама он је ове бесједе стављао на највиши степен умјетничког ткања ријечима. Он је сматрао да су бесједе Светог Јована Златоуста „богоизаткане“¹⁴, и да оне поред тога што садрже велику моћ поучавања, кајања, имају и велико књижевно умијеће. Изворна житија Светог Василија Великог, Светог Григорија Богослова и Светог Јована Златоустог, Венцловић је са великом љубављу проучавао. Његове мисли привлачило је црквено предање да се у Цариграду водио спор око ове тројице, ко је од њих највећи. „Једни уздизаху Василија због његове чистоте и храбрости; други уздизаху Григорија због његове

13 Милорад Павић, *Гаврил Сџефановић Венцловић*, Српска књижевна задруга, Београд, 1972, 128.

14 Гаврил Стефановић Венцловић, „Књижевни спор у Цариграду“, у дјелу: Милорад Павић, *Гаврил Сџефановић Венцловић*, нав. дјело, 284-286.

недостижне дубине и висине ума у богословљу; трећи уздизаху Златоуста због његове чудесне красноречивости и јасноће излагања вере¹⁵.

Венцловић је откривао да су богоизаткане бесједе Светог Јована Златоустог испуњене врлинама које воде духовном узрастању и преображају душе. Кајање и милостиња су оне врлине које треба да носимо на онај свијет, и преко моста од тих врлина улазимо у „здање од Бога, кућу нерукотворену, вјечну на небесима“ (2. Кор 5,1). Он је проучавао животопис Светог Јована Златоустог и сазнао да је Свети Прокло био ученик његов, и да се „удостојио видети како Свети Апостол Павле у чудесном виђењу тајно говори Светом Златоусту на уво“¹⁶. И ово сазнање да је Свети Јован Златоусти „у свом писању био тајно надањиван од Светог Апостола“¹⁷, привукло је Венцловића да потпуније проучи *Житије Светиога Оца Прокла*¹⁸ и да свете врлине,

15 Епископ Николај, *Охридски Пролој*, Српска патријаршија, Ваљево, 1991, стр. 76. Овдје епископ Николај наводи да се спор уздигао до тог степена да су једни названи Василијани, други Григоријани, а трећи Јованити, и да се овај спор по промислу Божијем ријешило на корист Цркве и на славу тројице светитеља тако што се епископу евхаитском Јовану у сну пројавише сва три ова светитеља у великој слави и љепоти и рекоше му: „Ми смо једно у Бога, као што видиш, и ништа нема у нама противречно... нити има међу нама првог ни другог, и још су га посавјетовали да им се одреди празник заједнички за сва три ова јерарха, што се и одреди, па се дан 30. јануар слави као заједнички празник – Три јерарха“. (Види у нав. дјелу епископа Николаја, стр. 76).

16 Јустин Поповић, „Житије Светог Оца нашег Прокла, патријарха Цариградског“, у дјелу: Јустин Поповић, *Житија Светих за новембар*, Манастир Свете Ђелије код Ваљева, Београд, 1998, 615.

17 Исто, 618.

18 За живот светог оца Прокла, патријарха цариградског, ученика светог Јована Златоуста, везана су нека црквена предања настала из чисте религиозне очигледности. Поред овога што се свети Прокло удостојио да види како свети апостол Павле тајно говори светом Златоусту на уво; једног чудесног виђења на коме се развило схватање да је свети Јован Златоусти примио дар говора, дар језика од Светога духа, и да је тај дар божанског поријекла, има и још неких предања којима се показује Божија свемоћ. Када је свети Прокло био на патријаршијском престолу у Цариграду, у Византијској царевини догоди се велики земљотрес у коме су страдале величанствене грађевине, многе цркве и палате срушене, многи извори пресушили, многа села потонула, и друге незгоде. Тада су цар Теодосије, патријарх Прокло и многи житељи изашли из града на литију у пољу и са сузама молили Господа да се смиљује на њих. И ту се збило чудо: једно дијете испред народа невидљивом силом би узнесено високо и истом том невидљивом силом би спуштено доље. То дијете исприча пред свима, пред патријархом, царем и вјерујућим да је чуло од ангела како пјевају пјесму: „Свети Боже, Свети Крепки, Свети Бесмртни“ и тада је народ почео да понавља ту пјесму, још јој је додао молитву – „Помиљуј нас“. Земљотрес је престао, а од тада у цијелој Хришћанској цркви поје се ова молитва.

О овоме види: Јустин Поповић, „Житије Светог Оца нашег Прокла“, нав. дјело, 615-619. Епископ Николај, „Св. Прокл патријарх Цариградски“, у дјелу: Епископ Николај, *Охридски Пролој*, Српска патријаршија, Ваљево, 1991, 926-927. ИОАННЪ БУХАРЕВЪ,

молитву, покајање, милосрђе, по којима је живот проводио овај светитељ, буду руководно начело у животу свих хришћана.

Изгледа да су Венцловића највише привлачиле бесједе Светог Јована Златоуста баш због поука о врлинском животу које је овај Божији угодник уткао као начела јеванђељског живота. Трагајући за животописима Светог Јована Златоустог, Венцловића је особито занимало зашто је одабрао као ученика Светога Прокла. И истражујући житије Светога Прокла, Венцловић је открио како је настала Трисвета пјесма – „Свети Боже, Свети Крепки, Свети Бесмртни, помилуј нас“. Кроз молитвене усклике ове пјесме пројављује се Божија Благодат, и она представља општу формулу свих молитава у којима се вјерни обраћају извору божанства, премудрости Божијој и даваоцу живота. Божанско поријекло ове молитве даје јој пуноћу; кроз њу се као „свезу савршенства“ (Кол 3,14) развија љубав човјека према Богу.

И Свети Јован Дамаскин наводи казивање састављача црквене историје да је у доба архиепископа Прокла „народ чинио литију у Константинопољу да би избегао некакву опасност, и догоди се ‘да је некакво дете из народа било узнесено (обузето Духом)’ те да је тако некаквим анђеоским учењем, било поучено Трисветој песми ‘Свети Боже, Свети Крепки, Свети Бесмртни, помилуј нас’ и чим се дете повратило и објавило оно чему је поучено, цело мноштво народа је запеваало химну, и тако је опасност отклоњена“¹⁹. Објашњавајући даље ову Трисвету пјесму, Свети Јован Дамаскин наводи да је Трисвета пјесма нама дошла као поука од анђела и да је она установљена и потврђена од мноштва Светих отаца и великих Васељенских сабора. Ова пјесма уводи у „дубине Божије“ (1. Кор 2,10), у скривене тајне које се могу познати науком Духа Светога. Венцловићево схватање да је Свети Прокло постао „храм Бога живог“ (2. Кор 6,10), надањивало га је да позна како је овај светитељ стекао благодат Божју.

Слово *Светиота Оца нашег Прокла* писано је по узору на богонадахнути метод казивања којим су Свети оци писали своје списе, молећи се да их „Дух Истине уведе у сву истину“ (Јн 16,13). И као што је пророк Давид са небеских висина упозоравао грешнике да прво своју душу очисте како би се удостојили да казују ријеч Божију, тако је и Венцловић, свјестан да је у гријеху и под гријехом, молио Господа да не одврати лице Своје од њега, него да му просвијетли разум како би могао схватити Божије заповијести и богоугодно

Св. Прокла у дјелу: *Житија всѣхъ святыхъ*, составилъ священникъ и законоучитель Иоаннъ Бухаревъ, Санкт-Петербург, 1996, 650-651.

Православна литурѣика или Наука о бојслужењу Православне Источне Цркве, први, опћи део, израдио презвитер др Лазар Мирковић, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд, 1995, 202-203.

19 Свети Јован Дамаскин, *Тачно изложење љавославне вере, Филозофска љишњања*. Превод са јелинског изворника: С. Јакшић, Филозофски факултет у Никшићу, Никшић, 1985, 115.

се понашати, лучећи истину од зла. Поука Светог Јована Златоуста – „језик не изоштравај него душу очишћавај“²⁰, моћна и савршена и у моралној области и језичкој дјелатности, служила је Венцловићу као руководно начело. Он сваку поуку Богом започиње, о свакој „записујући божанске речи као да божанско семе сеје“²¹.

Христове ријечи – „Ако желиш ући у живот држи заповијести“ (Мт 19,17) – Венцловић је уткао као суштину свих поука. Само извршавајући Божије заповијести човјек стиче духовно савршенство и пред њим се отварају путеви спасења који воде у вјечни живот. Венцловићево опомињање – „Просто вам ово говорим вашим српским језиком...“ (стр. 184) – да Четврта заповијест – „шест дана ради и сврши све своје послове, а седми дан је одмор Господу Богу твојему“ – уводи у Цркву, у Исусову Молитву, гдје се на тајанствен начин стиче Божија благодат, кроз коју се Христова свјетлост слива у душу човјека. Зато Венцловић позива: „Дођите, браћо и сестре, у Цркву радо и весело, кад знате гдје се проповиједа Божије слово, за ваше спасење да вам буде слушајући“ (стр. 187). На слушање Божије ријечи у цркви позива све људе и јеванђељска заповијест и апостолско учење. И пророк Давид и пророк Исаија позивају у Цркву, казује Венцловић. Ријечи пророка Исаије које позивају у Цркву – „Нека безбожник остави свој пут и неправедник мисли своје; и нека се врати ка Господу“ (Ис 55,7) – Венцловић преобликује у овакве проповиједне форме: „Него колико год вас долази у Цркву, сви ви принудите и оне који слабо долазе. Принуди и примио за своју душу, повуци за руку, за skut стар старца, младић млада, господар господара, баке младеж женску. Пред Бога у његов свети дом...“ (стр. 188 – овдје су нека слова измијењена у односу на оригинал, Ч. Р.).

Тајна хришћанске вјере и хришћанског живота утемељена је на крштењу, „јер који се год у Христа крстите, у Христа се обукосте“ (Гал 3,27), каже Свети апостол Павле. То је чин рађања у Богу, јер „ако се ко не роди одозго, не може видјети Царства Божијега“ (Јн 3,3). Венцловић је био јеромонах, живио у Сентандреји, у школи Кипријана Рачанина проучавао богословску науку и црквену литературу, и схватио да се крштењем задобија нови живот, живот у Христу. Зато Венцловић поучава да сви они који држе слуге и слушкиње да их уче и освећују овим хришћанским обичајем, да се крсте и обрате на православну вјеру, јер је једино крштење она сила којом се човјек спасава. Крштење води покајању и Божијем закону; доводи у Цркву гдје се Христова свјетлост и истина доживљава у највећој радости. У духу јеванђељске поуке – „иштите најприје Царство Божије и правду његову, и ово ће вам се све додати“ (Мт 3,33), Венцловић поучава да човјек гледа на

20 Свети Јован Златоуст, *Златне сторује*, Манастир Милешева, 1991, 87.

21 Свети Јован Лествичник, *Лествица*, са грчког оригинала превео Димитрије Богдановић, Манастир Хиландар, Света Гора Атонска, 1993, 19.

небеска добра, која су вјечна и непролазна, а не на земаљска која су привремена и којим се човјек користи само док је још овдје на земљи. Ту он наводи поуке пророка Давида, који каже да се узалуд мете сваки земаљани човјек, стиче и купи благо, а не зна коме га скупила (стр. 192). Венцловић поучава људе како да стекну осјећања милосрђа, како сами себе да принуде да чине милостињу и да своје имање још за свога живота раздају сиромашним, ради спасења своје душе.

У *Слову Светиога Оца Прокла* снажне поуке исходе из мисли којима се побуђује сјећање на смрт. Кроз те мисли човјек савладава сваку похоту за земаљским стварима, и у њему се пројављују жеље за стицањем врлина које воде живот у вјечност. Венцловић каже: „То вам из Писма говорим, да пазите на себе и не погинете вечно...” (стр. 193), и свакоме на вољи стоји, поучава овај образовани монах, да ли ће се држати овога или онога свијета, вјечних мука или раја. Ми сваки боговјетни дан видимо оце и браћу и дјецу нашу гдје умиру и одлазе, а ми се никако не можемо освестити и уразумити; па кад нас сама смрт не може устрашити, ко ће нас више исправити, или каквим образом смијемо пред Бога изаћи и за многе велике наше гријехове молити се да нам опрости, пита Венцловић (стр. 193). Још је преподобни Исаак Сирин поучавао да „прва мисао која пада у срце, која по Божијем човекоубљу улази у човека и руководи душу ка животу, јесте мисао о исходу из ове природе, тј. света”²². А Свети Василије Велики је сјетовао да више пазимо на душу која је бесмртна него на тијело које је смртно. Он каже: „Испитај себе ко си, познај себе и своју природу: да ти је тело смртно а бесмртна душа; да ми имамо два живота, један телесни који брзо пролази, а други што припада души и коме нема краја”²³.

Венцловићеве поуке усмјерене су да се човјеков унутрашњи, духовни живот препороди и усаврши. Он наводи да се многи од нас називају хришћани и да се често причешћујемо Христовим телом и крвљу, а по нашем животу гори смо од пагана (стр. 194), јер се многих страсти и зла нисмо лишили; па се многи опијају, упадају у мржњу, подругивање, подсмјех и радо слушају зле гласове, и туђем се злу радују, а неки се предају врачању (гатању и чарању) и са собом носе неке записе, траве и корјење. За такве људе Венцловић сматра да су до краја од Бога одступили и у свему се помоћи лишили. Има и других зала, наводи Венцловић, јер су многи од њих измислили двоструке камате на позајмљени новац, а неки кривом мјером мјере, заклинјући се лажно, па Венцловић зачуђено пита: „Молим вас, како их смијемо хришћанима звати такве послове чинећи нам“ (стр. 195). Дајући још читав низ примједаба

22 Свети Исаак Сирин, у дјелу: *Православље као њравоживље*, превели са руског Хиландарски монаси, саставио А. В., Друго исправљено издање, Манастир Хиландар, 1998, 23.

23 Свети Василије Велики, „Из црквене књижевности“ („Три беседе“), Прештампано из *Гласа Исјине* за 1885, 38.

на нечастиво понашање неких људи, Венцловић жели да све те поуке сведе у једну поуку Светог апостола Јакова – „вјера, ако нема дјела, мртва је сама по себи“ (Јак 2,17).

Изгледа да је Венцловић ушао у духовне дубине и хришћанства и хришћана. Берђајево схватање, да је „суштина хришћанства у сједињењу вјечног и пролазног, неба и земље, божанског и људског, а не у одвојености од пролазног, од земље, од људског“²⁴, представља једно расуђивање о категоријалним обиљежјима ове вјере љубави; из тих начела исходи смисао живота сваког хришћанина. Чини ми се да је и Венцловић давао поуке на оваквим категоријалним обиљежјима хришћанства и на оваквим руководним начелима живота хришћана.

Венцловић је својим поукама желио да људима покаже путеве спасења. На питање о чему ваља разговарати, он одговара да прије свега треба говорити о нашој смрти и о Светом писму; да бисмо могли започети разговор о ријечима јеванђелиста, о говорима апостола и пророка и тумачењима Светих учитеља (стр. 197). Овим су обухваћени најважнији елементи који воде путевима спасења. Сјећање на смрт уводи у подвиге, у радосно подношење мука и невоља, све ради живота у Христу. Свети Исаак Сирин поучава да синови Божји живе у тешкоћама, јер „Бог није хтео да мирно живе они које Он љуби док су у телу, већ је зажеleo, да док су у свету, пребивају у муци, у тешкоћи, у раду, у оскудици, у сиромаштву, у усамљености, нужди, болести, презрењу, у увредама, у срдачној скромности, у уморном телу“²⁵.

Христове ријечи: „Ходите благословени Оца мојега; примите Царство које вам је припремљено од постања свијета. Јер огладњех, и дадохте ми да једем; ожедњех, и напојисте ме; странац бијех, и примисте ме; наг бијех, и одјенусте ме; болестан бијех, и посјетисте ме; у тамници бијех и дођосте ми“ (Мт 25, 34-36), Венцловић уткива кроз поуке у ово дјело. Венцловић жели да поучи људе да што год чине у име Божије, прати их награда. Тумачећи ове јеванђељске ријечи, преподобни Јустин Поповић каже: „Сваки поступак, свако осећање, свака мисао, свако дело људско мери се количином свога христоосећања, свога христољубља. Од тог зависи – сва вечност човека. Богочовек све своди на себе, на своју личност: и вечна судба свакога човека одредиће се управо по томе како се он односи према личности Христовој у овоме свету: свуда, у сваком гладном и жедном, и госту, и голом, и босом, и сужњу Он је лично у питању, Он: Бог Логос – Творац, Он: Богочовек – Спаситељ. У свакоме Он је несумњиво присутан као Творац, а у многима као

24 Николај Берђајев, *О савршенству хришћанства и несавршенству хришћана*, превод с руског, Богословски факултет СПЦ, Хиландарски фонд, Београд, 1996, 25.

25 *Одобрана месија из дела Св. Исаака Сирина*, сакупила Њено царско височанство Велика књагиња Милица Николајевна, превео са руског П. Вучковић, Св. Симеон Мироточиви, Врњачка Бања, 1992, 39.

Спаситељ²⁶. И Венцловић је желио да покаже да се савршенство јеванђељског понашања сагледава у милосрђу, у љубави која се проводи по заповијести Спаситеља: „Будите милостиви као и Отац ваш што је милостив“ (Лк 6,36).

И све поуке Гаврила Стефановића Венцловића исходе из његовог објашњења о потреби читања Светог писма; јер се ту налазе ријечи јеванђелиста, говори апостола, виђења пророка и тумачења светитеља, све што треба људима да би животом по светим јеванђељским врлинама остварили хришћански смисао живота на земљи; да би, још док су овдје, у тијелу, припремили се за живот у вјечности „са свима светима“ (Еф 3,18). У Светом писму су „ријечи истине“ (Еф 1,13), „ријечи живота“ (Фил 2,16); ријечи које воде познању да је „Бог све у свему“ (1. Кор 15,28).

Литература

- Берђајев 1996: Н Берђајев, *О савршенству хришћанства и несавршенству хришћана*, превод с руског, Богословски факултет СПЦ, Хиландарски фонд, Београд.
- Венцловић 2000: Г. Стефановић Венцловић, „Великопостник“, текст преузет из дјела: Стојан Новаковић, *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Венцловић 2000: Г. Стефановић Венцловић, „Књижевни спор у Цариграду“, у дјелу: Милорад Павић, *Гаврил Стефановић Венцловић*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Дамаскин 1985: Свети Јован Дамаскин, *Тачно изложење православне вере – филозофска истина*. Превод са јелинског изворника: С. Јакшић, Филозофски факултет у Никшићу.
- Ивић 1971: П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Клуге 1973. Р. Д. Клуге, „О српској књижевности 18. вијека“, у дјелу: *Од барока до класицизма*, приредио Милорад Павић, Нолит, Београд.
- Мирковић 1991: Л. Мирковић, *Православна литургија или Наука о бојослужењу Православне Источне Цркве*, први, опћи део, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд.
- Николај 1991: Епископ Николај, *Охридски Пролог*, Српска патријаршија, Ваљево.
- Новаковић 2000: С. Новаковић, *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога*, Изабрана дела, књига четрнаеста, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Павић 1972: М. Павић, *Гаврил Стефановић Венцловић*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Поповић 1998: Ј. Поповић, „Житије Светог Оца нашег Прокла, патријарха Цариградског“, у дјелу: Јустин Поповић, *Житија Свештих за новембар*, Манастир Свете Ђелије код Ваљева, Београд.

26 Преподобни Јустин Ђелијски, *Тумачење Свештог Еванђеља по Маттеју*, Манастир Ђелије код Ваљева, Београд, 2000, 518.

- Радојичић 1967: Ђ. Сп. Радојичић, „Осамнаести век, када се нова српска књижевност рађала“. У: *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у илустрско доба*, Матица српска, Нови Сад.
- Скерлић 1967: Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Просвета, Београд.
- Скерлић 1966: Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Просвета, Београд.

Čedomir REBIĆ

LITERARY ACTIVITY AT THE END OF THE OLD SERBIAN LITERARY TRADITION

Summary

Podunavska literature of the XVII and XVIII centuries, as the author says, carries features rather of the old Serbian literary tradition than European culture and ideals of baroque. As per the sources which works are based on, as per the method of creation, which appeared following the example of God-inspired method of telling of old Serbian writers, following the aim it is craving for to realize Christian sense of life on the earth through Gospel's messages poetically being woven in, this literature carries solid links with old Serbian historiography and cultural tradition of Ćirilo and Metodije.

Furthermore, literary work of Gavriilo Stefanović Venclović represents the phenomenon in which literary tradition is revived; through poetic images Christian messages are given in it, which enables works with eternal values. This well-educated Serbian monk, the student of Kiprijan Račanin, who established a new school as per all characteristics, and its research directed toward Serbo-Slave contents, knew that he resurrected Ćirilo-Methodian tradition by his activity – to create from its Christian ideal and theological contents poetic images of higher artistic value.

Venclović studied the theology of Saint Fathers of the Eastern Church, he also dealt with oratory and ecclesiastical literature, and he enriched highly Serbian omilitics by his works. His Sermon on Saint Father Prokle, to former deacon of Saint Jovan Zlatousti, represents a real example of oratory. It was written following the example of Saint Gospel's sermon; elements of Gospel's learning were given in it, which by its genuine light enlightens the intellect, purifies the heart, and all goes toward the spiritual perfection. A lot of truths of Holy Scriptures were woven so that God's words and Gospel's secrets are being accepted through blessing deed. The sermon is showing that in Holy Scriptures „words are to be truths“ (Ef 1, 13), and „words of life“ (Fil 2, 16), and that the Church is „the pillar and fortress of the truth“ (1.Tim 3, 15).

Key words: literary activity, Podunavska literature, theologian ideas, learning of Saint Fathers, creative principles of Gavriilo Stefanović Venclović.

*Велибор ЛАЗАРЕВИЋ**

СРПСКА ОБРЕДНА ЛИРИКА ПРОЛЕЋНОГ И ЛЕТЊЕГ ЦИКЛУСА**

Апстракт: Рад представља осврт на развој, трансформације и одлике српске обредне усмене лирике пролећног и летњег периода: на нишаљку, на ранилу, лазаричке, ускршње, ђурђевданске – биљарске, јеремијске, сватовданске, краљичке, крстоношке, додолске, јовањске и петровданске песме.

Утврдили смо да су краљичке песме често прелазиле у лазаричке, додолске у крстоношке и да нису биле распрострањене на свим српским просторима. Развој и изумирање обредних песама пратили смо у времену и простору од најранијих записа до данас.

На њихово изумирање и трансформисање утицала је христијанизација Срба, робовање под Турцима, атеистички период друге половине двадесетог века, електронски медији, губитак примопредајног процеса услед одласка младих на школовање и изумирање патријархалне културе у нашим селима.

Кључне речи: Срби, обредна лирика, одлике, мотиви, трансформације, изумирање.

На пролећне и летње обредне народне песме, као и на читаву српску традицију одражавали су се сложени културни, историјски и друштвени услови. Из старе постојбине Срби су на балканске просторе пренели и обредне и већ тада су могли бити јаки међусобни утицаји староседелаца и дошљака. Процеси христијанизације, периоди српских феудалних држава и робовање под Турцима такође су доносили важне промене у овом традицијском наслеђу.

* Научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, dr.velibor.lazarevic@gmail.com

** Рад је рађен у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (бр.178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Обредне игре уз ватру код паганских Словена спомињу се 1282. године (Петровић, 1927 : 12). Теодосије у *Житију Свѣтої Саве* наводи како је, док је био млађи, мрзео „срамотне и штетне песме младићких пожуда што слабе душу (...)" (Теодосије, 1988 : 104). Ускршње обредне игре Словена у пределу Струмице спомињу се 1325/1326. године у путопису византијског летописца Никифора Грегораса (Јагић, 1875 : 577).

Помен обредне лирике потиче из XVI века у записима тадашњих путописаца кроз Србију. Тако „у путопису Марка Антуна Пигафете из 1567. године, према наводу П. Матковића, стоји да су на путу од Пирота према Нишу стигли 2. априла 1567. у место Суха Клисуре... „Ту су видјели пуно дјевојака, многе су биле лијепе, које су онога дана, будућ је била недјеља, биле беспослене, плесале су наоколо и празновале, али увијек тражиле су новац. Три или четири пјеваху најчешће се, одговараху си попут сборова, сирово и сељачко пјевање, двије по двије држале се за руке. Једна је имала на глави једну врст клобука или капе, која је имала врхове попут једара, та је опонашала мушкарца, а друга жену, и тако плешући, долажаху увијек насупротив. С почетка врло лагано, а послје мало по мало поспјешиваху корак, те напоскон скакаху, слиједећ увијек своје пјевање, које такођер размјерно расте, те се напоскон виче; уобће каков је плес, таково је и пјевање, дивље и сирово“ (Матковић, 1890 : 123-124)" (Николић, 1969 : 158) Овај запис се вероватно односи на лазаричку обредну игру.

Пјер Лескалопије (1574) у околини Беле Паланке, по свему судећи, бележи краљички или лазарички обред: „Неке дјевојке дођоше да играју пред нама да добију новаца, и украсише се, као невесте, шеширима опточеним разнобојним перјем које су причврстиле за главу. Играле су по две заједно једна према другој; најзад ритам постаде бржи, па скакаху и удараху ногама у истом такту. Њихови свирачи беху четири њихове другарице, које су стајале по две и две и једне другима одговарале истом песмом¹. Тај крај нишавске области био је и касније ризница разноврсних типова орских игара. У њему Турци нису бранили одржавање сабора, на којима се много играло, а у томе су се крају одржали и многи обичаји, чији су се трагови и остаци понегде сачували до данас²" (Гојковић, 1983 : 93-94).

Драгоцене податке налазимо у „путопису **Стјепана Герлаха** са другог путовања царског посланика Давида Унганда из 1578. године, у коме на повратку из Цариграда преко Софије и Пирота пише да су 29. јуна 1578. стигли у Куричесме (близу данашње Беле Паланке) и наводи: „Ово село, као и Пирот, припада Синан-паши у Цариграду. Кршћани су тога дана светковали Петрово, цркву имају св. Ђурђа, коју потање описује, управ се служила служба; црква лежи на висини међу дрвећем, унутри бијаше неколико старих

1 Путопис Pierre Lescapiera, 1574, у: Радован Самарџић, оп. цит. 136.

2 Љубица С. Јанковић и Даница С. Јанковић, *Народне игре*, књ. V, Београд 1949, 260.

мужева, а вани жене, које се без побожности разговараху. Описује литургију и весеље послје службе. По подне играле су дјевојке коло (идућ у круг наоколо) и у сборових су двије по двије пјевале. Жене носе особит накит на глави, који наличи широкој, сукном преобученој здјели, а на около је уријешена шкољкама, сребрњаци, перјем и другим особитим стварима“ (Matković, 1893 : 49-50) (Николић, 1969 : 158).

Колико су игра и песма биле омиљене код Срба сведочи запис Питера Мандија од 6. јуна 1620. године, али се не зна да ли је то играње било повезано са неким обредом. „Кад смо пролазили кроз села, многе би жене чекале с врућим погачама, јер не спремају хлеб, сем кад им је потребан, а онда га пеку на жеравици. Најмлађе и најлепше девојке доносиле би нам још и слатко и кисело млеко, свеж сир, путер, јаја и друго. А кад бисмо се зауставили близу неког од њихових села, послужиле би нас намирницама. Затим би се младе девојке и деца ухватили у коло и играли и певали врло весело, мада не и много милозвучно. Њихов језик није турски, ни грчки, него сличан руском³, што смо дознали од једног Руса који нам је служио као преводацац“ (Levental, 1989, 81).

Тихомир Остојић је у горњем Потисју почетком прошлог века записао да „по свему се види да се обредне песме у овим крајевима јако губе. Недостатачност и непотпуност текстова показује да су песме нека поштована старина, која се више пута и не разуме како треба. Старије жене их још које-како знају. Млађи нараштај се чисто стиђи старинских обреда те слабо пита и за песме које их прате. Стога их треба брижљиво скупљати, још док има баба које их знају. С текстовима ће се погубити и мелодије. Ја сам ради њих нарочито и трагао за обредним песмама“ (Остојић, 1900 : 118-119).

У патријархалном српском селу обредне врсте трпеле су утицај Српске православне цркве као духовне институције, затим грађанске културе, од друге половине XIX века, а неповољан утицај атеистичке идеологије манифестовао се у другој половини XX века, када се готово у потпуности потискују.

Снагу ширег друштвеног контекста потврђују, на пример, последице законских забрана групних обреда ван црквене порте без дозволе власти, које су трајале од 1947. до 1990. године⁴.

Обредна песма се простире онолико колико има сеоба, а памти колико има примопредајног процеса и остатака патријархалне културе у селима.

3 „Овде се највероватније радило о Србима“ – напомена приређивача, Зденка Левента-ла (В. Л.).

4 Тако „групно, хорско певање – искључиво женске младежи – познато у многим крајевима Србије као краљичко, лазаричко и додолско, одржало се у селима око Ниша још кратко време после Другог светског рата. На њихово нестајање, као и у ранијим временима, деловала је највише власт, забрањујући их“. (Пешић-Максимовић, 2001 : 83)

Са изумирањем обреда, текст и мелодија, ритуали и њихов смисао једино остају у памћењу старих, који су их и примењивали и поштовали.

Обредне песме „су најстарији слој наше народне поезије обједињене једним доминантним својством, извођењем у саставу и у функцији архаичне обредне целине. То је одредило и њихове тематске кругове, стилска својства и законе поетике“. (Кrnjević, 1986 : 300). Обликоване су „око кључних тачака природних мена“ (Кrnjević, 1986 : 303).

Села јужне и источне Србије имају богате пролећне обичаје и обреде (крајински, врањски, пиротски, лесковачки и нишки крај) (Ђорђевић, 1951, 1990; Златановић, 1994; Златковић, 2001, и др.).

У обредним песмама ових крајева има више осећајности, а за разлику од других крајева, који су се раније ослободили од Турака, овде се у народној поезији, у њеним мотивима и стиховима огледају реалије и теgebни живот поробљених, јер је јужна Србија ослобођена 1878. године, а Косово и Метохија 1912. године.

За разлику од других крајева и записивача, у Златановићевој збирци *Народне њесме и басме јужне Србије* (1994) приметно је да су неке лазаричке песме знатно дуже него у другим областима и имају и до 66 стихова⁵ у седмерцу и осмерцу (који је најприсутнији). Јављају се припеви *оој, оој* и рефрени који су у другим срединама неуобичајени. Дуге, распричане, наративне, чак и драматуршки осмишљене песме, у поменутој Златановићевој збирци карактеристичне су за планинско подручје Пчиње⁶, (Златановић, 1994 : 10-60), док су у осталим крајевима краће (околина Лесковца, Неготина, Крушевца...).

На језичком и стилском плану запажају се разлике између лирских обредних песама које су настале и певале се на подручју косовско-ресавског, призренско-јужноморавског, сврљишко-заплањског и тимочко-колубарског дијалекта и дијалеката северно и западно од ове зоне.

Обредна лирика богатија је у јужним и источним крајевима Србије, него у западној Србији, источној Херцеговини, Семберији, Босанској крајини и на подручју некадашње Војне крајине.

Те разлике биле су условљене доминантним досељеничким струјама у тим пределима, утицајима староседелаца и изложеношћу политичким и културним доминацијама турске, мађарске, млетачке и аустроугарске власти на тим просторима и удаљеношћу од матице њиховог народа – Србије, од њеног пада под турску власт 1456. године до 1918. године.

5 Нпр. учитељу: Златановић, 1994 : 24-26, бр. 35.

6 У Горњој Пчињи лазаричке песме су особене по томе што „могу да буду чак од шездесет и седамдесет стихова. Наративна компонента им је јако наглашена, а јављају се и честа понављања. Нигде у Србији нису записиване тако дугачке песме као у горњопчињским селима (у Црвеном граду, Сурлици, Стајевцу и другима)“. (Златановић, 1982 : 19)

Неколико записивача је по лепоти лирике и начину певања издвојило крајеве јужне Србије. Тако је Драгољуб Златковић истакао да „по лепоти извођења и разноврсности и лепоти песама Лужница је предњачила, нарочито њен део од Крњина до Дучевца, али нису много заостајала ни села општине Пирот изложена јачем лужничком утицају, од Понора па све до Камика. Старопланинска села, нарочито она чије становништво дуже остаје на појати него у дому, имају много сиромашнији репертоар“ (Златковић, 1995 : 105).

Крстоноше и додоле су представљале обред за добро заједнице – села, док су лазарички и краљички обреди и песме били намењени за добробит појединаца, чељади (укућана), куће, стоке...

Првобитна паганска функција пролећних и летњих обредних песама временом је под утицајем цркве христјанизована: краљичке песме су везиване за празник Светог Лазара и тако постале лазаричке, песме за заштиту од змија за Светог Јеремију, те су тако постале јеремијске, песме посвећене биљу, љубави и општој плодности везане су претежно за Светог Ђорђа и постале ђурђевданске. Понегде, упоредо са додолским песмама, заживеле су и крстоношке (литијске), везане за хришћанске празнике, заштитнике села и њихових атара.

Према Хатици Крњевић „обредна песма је део поезије обреда. Она првобитно није била стварана као поезија нити да би била поезија. Била је само једна сврсисходна честица обредног света, његов говорни, заклинајући, молитвени, певани део. Реч је имала своје место и време, улогу и правац у којем је дејствовала, циљ који је имала да погоди. Оно што ми данас доживљавамо као поезију имало је посве другу намену, требало је да буде практично делотворно“ (Крњевић, 1986 : 285).

Магијску улогу текста упечатљиво илустрјују „два исказа савремених специјалиста словенске народне музике и народа Кавказа, који имају с њом много заједничког. „Продукциону снагу поседовало је некада и само певање, а не само поједини елементи обреда“. Магија певања одвајкада је играла огромну утицајну улогу у чаробњачким актовима, плесовима и обредима“⁷ (Валецкаја, 1996 : 82).

Иако је забележено мало **песама на нишаљку**, независно од доба године када се изводе (од Божића до Ђурђевдана), ипак се може рећи да припадају архаичним пролећним обредним радњама чији је смисао везан за култ плодности (људи и бића). Различите по метричкој организацији (шестерци, седмерци, осмерци, десетерци), стилу, ове младалачке песме указују на сложене околности трајања лирских врста. У њима се уочава и удео различитих елемената традиције, од митолошких, до еротских и шаливих.

7 Лисициан С. С, *Сйаринные йляски и йеаийральные йредсйавления армянскою народа*, Ереван, 1972, 74.

Неке песме на нишаљку певају о расту кудеље (коношље), неке су шаљиве (Војводина), неке су митолошке (источна Србија), неке о Ђурђевдану, који треба да „пороси земљу узорану“ (врањски крај).

Песмама на нишаљку по намени и функцији сродне су **песме на ранилу**. Оне имају вишеструко значење. Ту спадају и песме о девојкама које ране на воду (водоноше, праље и др.), о девојкама и женама на подраначким седељкама на раскрсницама, и исказивале су вредноћу учесница.

Песме на јелању такође су певане на ранилу и на јелању. Хетерогене су, али оно што им је заједничко, то су ведрина духа, радост, веселост и шаљивост која све њих прожима, а узрок је долазак пролећа.

Од свих обредних песама пролећног и летњег циклуса, преосталих из дубине векова, **лазаричке и краљичке песме** стилски су најизграђеније. Честим понављањима речи, везника, слогова, истих самогласника и сугласника створени су један особени ритам, милозвучност и музикалност стихова, какви се не срећу код других врста пролећне и летње обредне лирике.

У алегоријама (голуб, соко, каранфил, месечина, Сунце, Месец...) народне обредне песме (краљичке и лазаричке) скриве су момке, а девојке у грлицама и ружама, често у облику деминутива. Девојка се пореди са црвеном јабуком, росним цвећем, а момак са голубом, соколом..., дакле, са најлепшим бићем и птицама. Тако су изнијансирана блиска осећања између песмопојки и слушалаца (subjekta и objekta), што је песмама давало и даје необичну умиљатост и допадљивост.

Певачи обредних лирских песама, девојке и момци, мушкарци и жене у зрелом добу, свесрдно су се трудили да лепом речи, пробраним и маштовитим метафорама и симболима, дакле, језички украшеном песмом, допринесу свеукупном бољитку и напретку.

Зато су краљичке и лазаричке песме биле веома популарне у народу и зато су у толиком броју, као својеврсни поетски драгуљи, наслеђене и претекле из прошлих времена до наших дана, у специфичним оазама као што су Пчиња, Средска и друге.

Позајмице из краљичких у лазаричке песме могу се препознати како у позајмљеном припеву *Љељо, Љељо* или *Лаго, Лаго*, који се повремено употребљавају, тако и у сеоби мотива, али је начин певања био различит код лазарица и краљица. Краљице су играле и певале брже и ситније, а лазарице спорије⁸.

Временом су се имена божанстава мењала, трансформисала или преносила из једне врсте обредне лирике у другу. На пример, краљички припеви *Лаго, Лаго* и *Љељо, Љељо* почесто су се налазили у лазаричким песмама, јер се временом у народу заборавило на смисао и сврху обраћања тим божанствима, па је

8 Закључци изведени на основу теренских истраживања Велибора Лазаревића у Темнићу 1994-2007. године.

било свеједно да ли се употребљавају као припев у краљичким или лазаричким песмама. Уз то, Српска православна црква вршила је притисак на народ у корист лазаричког обреда.

Краљичке песме су, пре појаве лазаричких, које су преузеле део њиховог репертоара, својим мотивима покривале многе области људскога делања и хтења, од којих је зависио живот патријархалног човека у време када су земљорадничко и сточарско привређивање, бројна здрава чељад и приплод у стоци чинили основицу за преживљавање.

У лазаричким и краљичким песмама уочавају се обиље поетских слика, животне радости, добре жеље за род усева, за пород, за удају и женидбу, за богатство...

Лазаричке обредне песме изражавају добре жеље онима којима се певају. Певане су за добробит укућана, занатлија, земљорадника, сточара... Најбројније су, најразноврсније и најмаштовитије од свих обредних песама. Најчешће су посвећене деци, девојци, момку, домаћинима (царевима и краљевима), домаћицама (царицама и краљицама). Деца су грлице, голуби и разно цвеће.

Лазаричке песме са југа Србије представљају најлепше до данас очуване примере српске обредне поезије. Забележене су у источном делу Балканског полуострва, док их у западном нема. Најбогатија оаза ових песама је јужна Србија (лесковачки, пиротски и врањски крај, Средачка и Сиринићка жупа на Косову), где су се најдуже одржале и где су настали и најбројнији записи.

„Њихова је лепота, најкраће речено, у једној мекоти и топлини осећања, у срдачности и добродушности, у њиховој једноставности и чедности која је, као што су и певачице ових песама, у једној простосрдечној наивности“ (Бован, 1977 : 87).

Лазаричке обредне песме нису по садржају ни по форми биле исте, па чак ни сличне у јужној, западној и централној Србији. У јужној и источној Србији оне су у свему богатије, сликовитије, садржајније, развијеније у односу на друге крајеве.

Уочљиво је, на основу литературе и извора, да их нема у западним српским крајевима (источна и западна Босна, Херцеговина, Лика, Банија, Кордун, источна и западна Славонија, Стара Црна Гора и Брда). Њих је насељавало претежно динарско сточарско становништво.

У новије време распрострањеност и живот лазаричких песама, ван јужне и источне Србије, зависили су од кретања (састава) или присуства ромске популације (Поморавље, Левач, Темнић).

Лазаричке песме међу српским живљем јужне Србије (врањски и лесковачки крај), источне (пиротски, сврљишки, књажевачки, нишки и алексиначки крај), и централне Србије (Добрич, Топлица, Расина, Крушевачко поморавље и јужни део Темнића) су очуваније и свежије него у другим, у којима

су се оне слабије чувале, и где су их масовније преузимале Циганчице⁹. Изумирале су у обредној пракси српског народа, али не и у памћењу.

На основу досадашњих истраживања лазаричких песама у јужној Србији, претежно обављених шездесетих и седамдесетих година XX века, уочено је да су оазе са најбогатијим и најразноврснијим лазаричким песмама Пчиња, околина Враћа

(Златановић, 1994, 1997), околина Лесковца (Ђорђевић, 1958; Васиљевић, 1960), околина Ниша – Запаље (Симоновић, 1982). Владимир Бован је са простора Косова и Метохије на прво место по богатству и свежини лазаричке песме ставио Средачку и Сиринићку жупу (Бован, 1980).

Лазарички обред био је уобичајен у Србији, рачунајући ту Косово, Метохију и Војводину, изузев југозападног дела Србије, где је доминантно становништво динарског порекла. Лазарице су биле присутне и у „североисточној Босни“¹⁰, Македонији¹¹, а за овај обичај знали су и у Бугарској¹², Румунији (област Мунтенија), па и у Грчкој¹³ (Босић, 1996 : 241).

Код лазарица „у југоисточној Србији, које су сличне „краљицама“, одржала се архаична традиција учешћа девојака различитог узраста, које се, пролазећи кроз иницијације, уводе у круг удавача. Ове поворке садрже архаичне обичаје, везане за производну мађију, која треба да утиче на плодност поља и стоке, успех у пољским радовима, срећу и благостање целе куће и свих чланова породице. (...)

Те карактеристике уочавају се и у краљичким обичајима у југоисточној Србији, што наводи на претпоставку да су „краљице“ и „лазарице“ некада биле јединствен обичај у коме су учествовале девојчице и девојке. (...)

Временом су се вероватно ове архаичне поворке, у којима су учествовале девојчице и девојке, издиференцирале на пролећне поворке девојчица од 12 до 15 година, под називом „лазарица“, које само иду по селу и пред сваком кућом играју и певају песме намењене укућанима, и на летње поворке девојака

9 После Другог светског рата у подјастребачком селу Петини, Циганчице из села Селемче ишле су у лазарке целе Лазарева – Цветне недеље. У Јабланици, Витановцу и Кушцима у лазарке су ишле Циганчице из Наупаре и Витановца. У Доњем и Горњем Степошу ишле су Циганчице из Наупара и Грштака, али и Српкињице из Доњег и Горњег Степоша, па ко кога предухитри, а примају их кад која група наиђе. (Казивали Миломир Стевић из Доњег Степоша и Светомир Тола Миленковић из Купаца).

10 Р. Кајмаковић, *Семберија*, Етнолошка монографија, Посебни отисак из ГЗМ Б и Х, Н. С. Етнологија XXIX, 1974, Сарајево, 96.

11 М. С. Филиповић, *Обичаји и веровања у Скојској коџлини*, СЕЗ, 6 кв. LIV/2, Београд, 1939, 117; З. Делниколова, *Обичаји сврзано со њодини њразници и неделни дни во Радовини*, ГЕМ, Скопје, 1, 1960, 156-160.

12 *Етноографија на Бџлария III*, Духовна култура, БАН, Софија 1985, 117-120.

13 *Календарные обичаи и обряди в сѣранах зарубежной Европы, конец XIX – начало XX в.*, Весенние праздники, Москва, 1977 : 303, 329.

удавача, које певају песме у којима се изражава иницијатива за брак. За те обредне поворке девојака остао је старији назив „краљице“, који се јавља широм Европе. Као што смо навели, у краљичким и лазаричким песмама јавља се рефрен „ладо“ и „љељо“, који указује на архаичнији назив, познат у Словенији и Хрватској. (...)

Како наводи Ш. Кулишић, „култ женског божанства, у коме су били видни аграрно-мађјски обичаји, био је познат сарматској епохи, а у римско-сарматско доба је раширен до Паноније, Мезије, Дакије и Тракије“ (Костић, 1982 : 37-38).

Јасминка Докмановић је установила да се обичај лазарица „у пуној архаици и магијским особеностима задржао најдуже на ужем подручју централног Балкана. Претходно истраживање које смо обавили (1983-1985)¹⁴, открило је да зона планинске Горње Пчиње представља прави резерват још увек живе обредне праксе“ (Докмановић, 1990 : 22).

У лазаричким песмама мотив се открива најчешће на почетку песме, али има примера када се то чини у средини или на крају, у зависности од тога како је песма осмишљена.

У шарпланинском крају „када се упореде лазаричке песме које се сада певају са раније забележеним у овим крајевима, примећује се да су садашње много краће од оних које су се раније певале“ (Бован, 1970 : 150).

Драгољуб Златковић је у својим истраживањима у околини Пирота и Бабушнице уочио да „лепота девојака и хаљина, увежбаност извођења, лепота песме, и у свакој песми похвала и благослов, и младост која игра, и прилика за младе девојке да покажу нову одећу и своју љупкост, и своју увежбаност, и дар за певање, све то ствара посебну психолошку ситуацију да нестварне речи песама звуче уверљиво и да обнављају наду чак и у онима који су сурово притиснути животом и горким искуством. И, ако би дарежљивост била добра, по изласку из дома лазарице певају њену хвалу, а ако је била лоша, или не би биле прихваћене, певале су распој, покуду, која је звучала као клетва дому, казна за непоштовање обичаја“ (Златковић, 1995 : 103-104).

Углавном су испеване у седмерцима и осмерцима.

Ускршње (велигданске) песме садржане су махом у обредним драмским играма с певањем, или су служиле као орске песме у ускршњем ору које се играло на овај највећи хришћански празник Христовог Васкрсења, који је заменио још старије обреде.

Записивачи нису на време забележили ускршње обреде са певањем, тако да оно што се сачувало представља сиромашне остатке раскошног церемонијала и песама, у тренутку записивања знатно деформисаног и претежно

14 Ј. Докмановић: *Лазаричке песме у њланинској Горњој Пчињи*, дипломски рад, Београд 1985.

затеченог на Космету, у јужној и источној Србији и Сталаћу. Северно од ових крајева нису забележене.

Испеване су у седмерцу (*Чубра Маро*) и осмерцу (*Просидба, Провлачење, Павун и Жежа*).

Ђурђевданске песме најчешће певају девојке (момци ретко). Углавном су празничне или биљарске и траварске, посвећене цвећу и венцима, али има и магијских. Често су ови мотиви испреплетени са љубавним.

Бројније су у Србији (нарочито источној и јужној), док их у Црној Гори и западним српским крајевима (преко Дрине) слабије има.

На основу теренских записа, Владимир Бован је као доминантан стих ђурђевских песама на Косову и Метохији издвојио симетричан (4+4) или несиметричан осмерац (3+2+3), мада има и варијаната у епском десетерцу, седмерцу, итд. (Бован, 1977 : 61).

Јеремијске песме су углавном магијске садржине, јер су уочи Јеремијиног дана, по народном веровању, протериване змије и друге напасти из домаћинства, да не би шкодиле људима и стоци. Сваке године овај обредни церемонијал понављан је уз певање обредних песама. Како смо сазнали, у већини крајева Србије у селима и данас се тај обред одржава.

Већином су испеване у седмерцу.

Спасовданске песме су посвећене родној години и њихов главни јунак је свети Спаса – Спасовдан. По жељама за добар род и призивању празника, спасовданске песме наликују ђурђевданским и крстоношким, иако нису певане у крстоношама.

Испеване су у осмерцу.

Краљичке песме су исказивале хвалу и добре жеље онима којима су намењене. Певане су за добробит чељади, куће, стоке... за срећу, радост (веселе), плодност и сваку другу благодат. Зато су ведре, сликовите, узвишене, достојанствене у лепоти језика и обличја.

Сачуване су у мањем броју од лазаричких, које су од њих углавном презимале мотиве, а често и припеве. Пошто су биле непожељне са својим паганским обредима и садржајима, свештенство их је потискивало у корист лазаричких, које су их надживеле. Краљичке песме су у другој половини XX века опстале само у Горњој Пчињи, врањском и лесковачком крају.

Краљичке (ладаричке) песме су у већем делу Србије временом постале функционално лазаричке, са старим краљичким припевом *Ладо, Ладо*, или новим припевом *Лазаре, Лазаре*.

Временом су српске лазаричке песме по садржају и намени преузеле Циганчице, такође у синкретичком облику (игри и песми), али не и у кореографији.

Од двадесет забележених краљичких песама у Лужници (Николић, 1910 : 303-307), шест су у седмерцу, а четрнаест у осмерцу, што значи да је у овом

крају у лазаричким песмама доминантнији седмерац, а међу краљичким осмерац. „Стих краљичких песама у Грделичкој клисури је осмерац и, ређе, седмерац“ (Златановић, 1970 : 435).

Краљичке песме које су забележене у Подунављу округа пожаревачког, јављају се са припевима *Љељо* и *Лаго* (Поповић, 1888 : 22-23). Уочљиво је да су песме у Поповићевим записима које су са припевом *Љељо* у шестерцима, а са *Лаго* у десетерцима, сем пет које су у осмерцима.

„Лазаричка версификација у којој доминира осмерац потпуно је потисла краљички стих шестерац који је, по Вуку, доминирао у Србији. У току од једног века у Србији је шестерац и „краљички глас“ замењен осмерцима. Вук Караџић је успео да забележи само један осмерац у краљичким песмама. Уз пример бр. 164 I књ. IV издања *Српских нар. њјесама* Вук каже да је то „једна краљичка њјесма коју је чуо од четири трохејске стопе“. После Првог светског рата, када су краљички обреди почели нагло да нестају, осмерац је био доминантан стих; у лесковачкој области нисам успео да нађем ни један једини шестерац!“ (Васиљевић, 1960 : XII-XIII).

Васиљевић је у својим теренским истраживањима пронашао и узрок овој појави. „За своју експанзију у Србији, лесковачком Поморављу нарочито, краљички осмерац има највише да захвали томе факту што су једне те исте особе, прво као деца од 10 до 12 година, певале лазаричке песме, а потом као девојке од 16 до 20 година певале краљичке; два обреда са различитим именима, али са истим наменама. Сасвим је природно што је код тих певачица надвладао онај стих који је њиховим стваралачким способностима и „песничким доживљајима“ био прво искуство“ (Васиљевић, 1960 : XII-XI-II). И у другим крајевима код краљичких песама преовлађују осмерци.

У **крстоношким молбеним песмама** јављају се различите молитве небеским силама: за берићет, за кишу, за здравље, за село и атар као опходну целину... Такве молитве крстоноше су најчешће преузимале од додолских песама које су старије по постању, а потом их заодевале у хришћанско рухо. Крстоноше су ишле на дан богомоља или молитви (сеоских слава) у дане већих хришћанских празника, а додоле су се организовале спонтано, према потреби, у време суша. И крстоноше и додоле биле су уобичајеније у земљорадничким (равничарским) крајевима. Додоле су ређе ишле у сточарским (планинским), јер је и потреба за кишом и берићетом била мања. Крстоноше су биле присутне и у једним и у другим, јер их је црква организовала свуда где је могла.

Као и додолске песме, и крстоношке су са малобројним мотивима, окостале форме и потчињене искључиво обредној функцији, што је узроковало и њихово поетско и уопште језичко сиромаштво. Понекад би се њихов садржај допуњавао или мењао у току обреда, као што су се тим поводом и нове песме могле спевавати. То је потврђено и у најновијим обредним поворкама с почетка XXI века.

Испеване су махом у осмерцу.

Додолске песме се „своде на вербално, стиховано описивање радње, обреда, на исказивање тока природне појаве, и најзад, на жељене последице које из тога произилазе“ (Милошевић-Ђорђевић, 1978 : 241). Као „летње обредне песме намењене дозивању кише путем имитативне и контагиозне магије“ (Pešić, Milošević-Đorđević, 1984 : 61), додолске песме и у савременим записима сачувале су своју древност и лепоту у паралелним имитативним сликама и молитвеном тону. У њима се прижељкује киша, али и плодови поднебља у хиперболичним стиховима са мноштвом деминутива: винова лозица, конопљица, травица, земљица, дечица... Као и код крстоношких песама, и овде су биле дозвољене импровизације. Певале су их искључиво девојке додоле, док су крстоношке песме певали мушкарци у литији. За разлику од лазаричких, додолски обред су Циганке знатно ређе преузимале од Српкиња, и то у XX веку.

Анализирајући начин „извођења овог обредног напева (силабичност), а указујући на његово присуство и у другим обредним жанровима (крстоношке, божићне, ђурђевданске песме, итд.), Димитрије Големовић га назива „обредним гласом“¹⁵. У Доњем Банату овај „глас“ остаје карактеристичан првенствено за поменути додолски пример, мада се извесне сличности могу уочити и у мелопоетским особинама коринђашких примера (...)“ (Ракочевић, 2002 : 36).

Махом су испеване у осмерцу.

Ивањданске песме, иако малобројне, сведоче да су негдашњи Срби славили празник летње дугодневице, који су након примања хришћанства везали „за дан Св. Јована Крститеља 7. VII, задржавајући многе паганске обичаје...“ (Pešić, Milošević-Đorđević, 1984 : 104). Њима су сродне петровданске песме, које су се такође певале уз *миле* (обредне бакље) и крсове.

Испеване су у седмерцу, осмерцу, деветерцу.

Српска обредна лирика пролећног и летњег циклуса није заступљена свуда подједнако. Краљице и лазарице нису биле уобичајене тамо где је доминантно динарско становништво, било староседелачко или досељено у западну Србију и западно од Дрине из Старе Црне Горе, Боке, Старе Херцеговине и Брда, и где није било мешавине са источним и јужним досељеничким струјама, у којима су биле омиљене.

Невоље народа: немаштина, ратови, изгибије, болести, масовна умирања... утицали су и на заборављање духовног блага. Усмена обредна поезија изумире нарочито од средине XX века, услед нових научних достигнућа, поготову техничких – информативних: радио и телевизија, грамофони, рачунари, а крајем XX и почетком XXI века дигитална и DVD продукција

15 Димитрије Големовић, „Српско народно певање у развојном процесу: од обредне до љубавне лирике“, *Етномузиколошки ољеди*, Библиотека XX век, Београд, 1997, 25-26.

прешавили су српски народ, као и друге, и докрајчују усмену лирику уредо са умирањем последњих казивача патријархалног наслеђа. Томе у прилог ишло је и потцењивање старих обичаја од стране младог нараштаја, као и одлазак младих на школовање и посао из села у градове, те се тако изгубила примопредајна веза која је с колена на колено преносила песничко наслеђе протеклих векова.

Обредне песме, настале из практичних или других разлога, одабраним језичким зрнима, чудесним фигурама, сликама и симболима остале су један од највреднијих духовних споменика српског народа.

Литература

- Бован, 1970: Бован, Владимир. „Лазаричке народне песме у шарпланинском крају“, *Сйремљења 1*, Приштина 1970.
- Бован, 1977: Бован, Владимир. „Српске народне песме са Косова и Метохије“, *Јединство*, Приштина, 1977.
- Бован, 1980: Бован, Владимир. „За потпунију класификацију усмене књижевности“, *Зора йовора, Ка йоейици усменој йеснишива* (Зборник приредио Недељко Богдановић, Градина, 1980)
- Босић, 1996: Босић, Мила. *Годишњи обичаји Срба у Војводини*, Нови Сад, 1996.
- Докмановић, 1990: Докмановић, Јасминка. *Женске обредне йесме за йлодносй у српском делу централнобалканској шойлука (Области йланинске Горње Пчиње, Крајишија и Власине)*, магистарски рад, Београд, ФМУ, 1990.
- Златковић, 1995: Златковић, Драгољуб. „Лазаричке песме“, *Пиройски зборник*, 19-20, 1994.
- Златковић, 2001: Златковић, Драгољуб. „Лазаричке и краљичке песме у пиротском крају“, *Зборник 10*, Народни музеј Ниш, 2001.
- Јагић, 1875: Јагић, Ватрослав. „Свједочанства из прошлости о српским народним пјесмама“, *Ойацдина*, Београд, 1875, I, књ. 3, св. 9-12
- Костић, 1982: Костић, Петар. „Лазарице у селу Сурлици“, *Гласник Ейнографској музеја*, књ. 46, Београд, 1982.
- Кrnjević, 1986: Krnjević, Hatidža. *Lirski istočnici, iz istorije i poetike lirske narodne poezije*, BIGZ, Jedinство, Beograd, 1986.
- Николаевна-Валецкаја, 1996: Николаевна-Валецкаја, Наталија. *Мнојобожачка симболика словенских архајских рйшуала*, Просвета, Ниш, 1996.
- Николић, 1969: Николић, др Илија. „Трагови народног певања на територији пиротског округа од XV до XX века“, *Пиройски зборник*, 1, Пирот 1969.
- Петровић, 1927: Петровић, Петар Ж. *Лила, Лалија и сродни обичаји*, ГЕМ 2, Београд, 1927.
- Pešić, Milošević-Đorđević, 1984: Pešić, Radmila, Milošević-Đorđević, Nada. *Narodna književnost*, Vuk Karadžić, Beograd, 1984.
- Пешић-Максимовић, 2001: Пешић-Максимовић, Надежда. „Казивање и певање песама у селима око Ниша“, *Зборник*, бр. 10, Народни музеј, Ниш, 2001.

- Ракочевић, 2002: Ракочевић, Селена. *Вокална традиција Срба у Доњем Банату*, Завод за уџбенике и наставна средства, Скупштина општине Панчево, Београд, 2002.
- Симоновић, 1982: Симоновић, Драгољуб. *Зайлање*, Ниш, 1982.

Извори и грађа

- Васиљевић, 1960: Васиљевић, Миодраг А. *Народне мелодије лесковачкој краја*, Посебна издања књ. СССXXX, Музиколошки институт, књ. 11, Београд, 1960.
- Гојковић, 1983: Гојковић, Андријана. „Музика и музички инструменти у југословенским земљама према путописцима из XV и XVII века“, *Гласник Етнографској музеја бр. 47*, Београд, 1983.
- Ђорђевић, 1958: Ђорђевић, Драгутин. „Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави“, САНУ, СЕЗ LXX, *Живот и обичаји народни*, књ. 31, Београд, 1958.
- Ђорђевић 1990: *Народне њесме из лесковачке обласици*, сакупио Ђорђевић, Драгутин М. приредио Златановић, Момчило. САНУ, Београд, 1990.
- Златановић, 1970: Златановић, Момчило. „Краљичке песме у Грделичкој клисури“, *Врањски гласник*, књ. VI, Врање, 1970, 433-438.
- Златановић, 1982: Златановић, Момчило. *Народно њесништво Јужне Србије*, Врање, 1982.
- Златановић (6), 1982: Златановић, Момчило. *Лирске народне њесме из јужне и источне Србије*, избор, Београд, 1982.
- Златановић, 1994: „Народне песме и басме Јужне Србије“ (сакупио и приредио Момчило Златановић), СЕЗ ХCVIII, *Српске народне умотворине*, књ. 6, САНУ, Београд, 1994.
- Levental, 1989: Levental, Zdenko. *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do sredine XIX veka*, Деџе новине, Gornji Milanovac, 1989.
- Matković, 1890: Matković, Petar. *Putopis Marka Antuna Pigafete, ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567. godine*, Rad JAZU, књ. C, 1890, 123-124.
- Matković, 1893: Matković, Petar. *Putopis Stjepana Gerlacha o drugom putovanju carskoga poslanika D. Ungada u Carigrad g. 1573-1578*, Rad JAZU, књ. CXVI, 49-50.
- Николић, 1910: Николић, Владимир. „Из Лужнице и Нишаве“, *Етнолошка грађа и расправе*, СКА, СЕЗ, књ. шеснаеста, Београд, 1910.
- Остојић, 1900: Остојић, Тихомир. *Обредне њесме у Појшисју*, Караџић за 1900. год. II, бр. 6-7, Алексинац, 1900.
- Поповић, 1888: Поповић, Павао В. *Српски народни обичаји о Тројичину дне*, Братство, II, Београд, 1888.
- Теодосије, 1988: Теодосије. *Жишчија*, Просвета, СКЗ, 1988.

Velibor LAZAREVIĆ

SERBIAN RITUAL LYRICS OF THE SPRING AND SUMMER CYCLE

Summary

Serbian ritual poetry is very old. There are some legacies from Middle Age. It is the most numerous subject of calendar cycles because of spring and summer rituals which are usually followed by singing.

Processes of Christianity had influences so they change under the migrations and cultural terms, but their disappearance is under the interruption of ritual acceptations as a result, and consequence of statutory prohibitions of rituals out of church since 1947< it should be also included the education of youth which are leaving vilages as well as the electronic media.

Serbian ritual lyric poetry of spring and summer cycles does not exist everywhere equally. KRALJICE and LAZARICE are not usual where Dinaras population is dominant by the origin or by the result of migrations to the Western Serbia, West of river Drina, ancient Montenegro, Boka gulf, ancient Hercegovina and Brdo where there is not interferential with Eastern and Southern immigration streams which are very fond of that poetry.

Ritual lyric poetry is wealthier at eastern and southern parts of Serbia but not at west Serbia, east Herzegovina, Semberia, Bosnian provinces former Military provinces.

Serbian traditional rustic ritual kinds of poetry are influenced by Orthodox Church, spiritual institutions, and civic culture since the second part of 19th century; also the atheistic ideology had bad influence in the second part of 20th century when ritual poetry almost disappeared.

Key words: Serbs, ritual lyrics, features, motives, transformations, extinction.

Сена МИХАИЛОВИЋ МИЛОШЕВИЋ*

КЊИЖЕВНИ ЛИК ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА У ЖИТИЈУ КОНСТАНТИНА ФИЛОЗОФА**

Апстракт: Жанр световне биографије који је одређујући када је у питању *Житије деспота Стефана Лазаревића* Константина Филозофа указује како на античко наслеђе, тако и на литерарне конвенције тога доба. Композиција и књижевни лик деспота Стефана потврђују ову претпоставку – контрастивном методом, у литератури најчешће упоређиваној са црно-белом техником, Константин Филозоф деспотов лик формира, с једне стране, у светлу позиције војсковође, ратника, а са друге у светлу ктиторства и просветитељског карактера. Тумачећи такве опозиције и литерарне поступке (библијска наратологија, античка традиција итд) рад ће истаћи аутентичност и значај овог дела за целокупну историју српске књижевности.

Кључне речи: деспот Стефан Лазаревић, Константин Филозоф, *Житије*, портрет, карактер, књижевни поступак

Деспот Стефан Лазаревић, просвећени владар, писац и мецена, иницијатор књижевног препорода у Србији у XV веку, аутор је једног од најбољих косовских списа *Највиш на мраморном стубу*, као и *Похвалној слова кнезу Лазару*. Деспот је родоначелник синтагме која је обележила готово одређујући део српске историје, живота и уметности. Косово постаје догађај којим се деле времена, а одредница „од Косова“ стално поетско обележје косовске теме.¹

* Истраживач приправник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, sena.mihailovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), које је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Просвета, Београд, 194

У *Жиџију* које је сачинио Константин Филозоф овај владар остварује се и као специфичан књижевни лик.² Карактеристична по форми и садржају, биографија о којој је реч по својој богатој реторици одговара стилу и изразу тога времена, познатом под називом *илеџеније словес*. Оригинални текст *Жиџија* није се сачувао; постоје преписи из XV – XVII века. Познато је да је после деспотове смрти (1427. године) српски патријарх Никон наложио Константину да напише деспотову биографију, али је писац то учинио тек после 1431, када му се сâм Стефан јавио у сну. Константин Филозоф је једини животописац (заједно са Даниловим настављачем), који саставља биографију владара који није после смрти канонизован. Отуд и ово дело, по речима Димитрија Богдановића, није писано као стандардно житије светитеља, већ је пуно историјских појединости. *Жиџије* има и мемоарски карактер, јер је писац деспотов савременик, а и сведок многих догађаја. (Уосталом, Константин на једном месту каже како је саставио летопис: „Ово, дакле, написасмо [не] као његово житије, него као летописац са свима осталим [стварима]...“³)

Ово дело је карактеристично и због саме композиције, односно стила. Имајући за узора Плутарха, Константин је на првом месту истакао деспота као витеза и ратника, а на другом као представника просвећеног друштва.

Деспот Стефан Лазаревић – државник и витез

Константин Филозоф почиње животопис о деспоту Стефану следећи традицију српских биографа. Позивајући се на ликове и догађаје из Старог и Новог завета, писац, техником врсног приповедача, прелази на овоземаљске изданке промисли Господње, тј. на Божије верно чедо – деспота Стефана.

- 2 Константин Филозоф (Константин Костенечки, како стоји у неким његовим рукописима) родио се у другој половини XIV века. У науци постоје подељена мишљења о месту његовог рођења – неки сматрају да је Бугарин, из места Костенеца (близу Софије), други, пак, тврде да на основу овог извођења није могуће утврдити његово порекло, јер у околини Прилепа постоји село Костенец. Два најзначајнија књижевна дела Константина Филозофа јесу *Сказаније о њисменех* (Повест о словима) и *Жиџије десиџиџа Сџефана Лазаревића*. Из његовог ортографско-граматичког трактата *Сказаније о њисменех* сазнаје се да је своју младост провео у Трнову и да је знања стицао код Андроника, ученика бугарског патријарха Јефимија. Бежећи од „ричуће звери“ (вероватно од принца Мусе, сина султана Бајазита I), дошао је у Србију између 1410. и 1413. године, за време владавине деспота Стефана Лазаревића. Деспот га је лепо примио; омогућава му да заврши своје образовање код српског патријарха и оформи чувену ресавску школу, поверава му важне дипломатске мисије итд.
- 3 Константин Филозоф, *Повесџи о словима, Жиџије десиџиџа Сџефана Лазаревића*, Београд, 1989, стр. 129.

У његов лик слиле су се све хришћанске врлине: по вери сличан самом Исусу Христу, а по смирености и премудрости Соломону, успео је да попут њих изгради стабилну заједницу, државу која ће одолевати нападима бројних непријатеља. Дивили су му се и хришћани и иноверни.

После опште похвале Стефана и општег портретисања његовог лика, писац прелази на конкретне појединости, пише о месту његовог рођења и земљи која га је отхранила. Говорећи о Србији, Константин показује изврсно знање географије (необично за некога ко не потиче из ових крајева); описује рудна богатства и природне лепоте, описује оне који ту земљу обрађују (оно становништво које је због своје чистоте и богобојажљивости изнедрило Саву и Симеона) и, најзад, описује достојног владара. „Држећи се принципа да говори прво о личностима, а потом о догађајима, чији су оне творци или учесници, Константин Филозоф, после описа српске земље и њених становника, даје портрет човека чији ће живот причати, да би потом непрестано, кроз цео опис, тај портрет допуњавао и, на крају, показао га у целом његовом импресивном и импозантном расту.“⁴

Генеалогича, тј. родослов Немањића даје се да би читаоци, добивши слику прошлости, имали комплетан увид у проблеме са којима се свакодневно суочавао Стефан током своје владавине. Славећи деспотове родитеље, Константин прелази на сâм животопис. Већ у првим реченицама новог поглавља сазнаје се како писац није од рођења пратио одрастање овог владара па су, у складу с тим, подаци из најранијег периода Стефановог живота врло оскудни. Али, оно што недвосмислено истиче јесте да је свему био савршен, било да је реч о ратовањима, беседама, уметности; чак се и својом лепотом истицао изнад својих вршњака.

Деспотова владавина описана је на другачији начин; тон је живљи, са појачаном емотивношћу и дијалозима. Репрезентативна, а уједно и најдирљивија сцена јесте свакако сусрет младог Стефана са Бајазитом, када је деспот после ручка остао сам у дворани, лицем у лице са султаном. Упитан за узрок, рекао је: „Господару, уместо да ме ко оцрњује (пред) твојом моћи, сам ћу изнети сагрешење моје, које царству Твоме неки за мене беху саопштили како сам одступио од службе твојој држави и да сам друг Угрима. Расудивши опет да је ствар неумесна, сетих се васпитања, твоје моћи и заклетве и дођох. Ево, живот је мој пред Богом у твојој руци; шта хоћеш, учини.“ Бајазит је после неког времена, дивећи се Стефановој смелости и искрености, одговорио: „О, мили! шта си хтео да успеш са Угрима? Јер ја сам хтео земљу узети као своју. (...) Ко је од оних који владају а (који) приклонише

4 Милан Кашанин, *Констинтин Филозоф, Српска књижевност у средњем веку*, Београд, 1990, стр. 401.

главу (пред) Угрима постигао што у своме господству? (...) Тебе сматрам као најстаријег и вазљубљенога сина и јављам пред свима – мојима и источнима. Јер ко је код мене у таквој части као ти? Ја сам већ у старости. Зато или ћу у боју или од болести умрети. (...) Многи моји синови устаће брат на брата и сваки од њих слаће ка теби молиоце за помоћ, или само за љубав, а не непријатељство. Дочекавши ово време, одржаћеш не само своје крајеве, него (освојићеш) и друге пределе око целе своје земље, и назваћеш се велики и преславни владар. (...)”⁵

Као ниједан наш средњовековни писац, Константин Филозоф умео је да отвореним и једноставним дијалогом створи пред читаоцем драматичну слику, налик на сцену из позоришта. Цар и вазал – две непомирљиве стране спојене у једној тачки – тачки *коначности*. Свест о смрти и суочавање са њом могући је сигнал (нуклеус) човековог сазревања; Стефан Лазаревић је то спознао врло млад. Бајазитове речи представљају антиципацију будућих догађаја и пример су добре организације целине. „(...) Тиме он (Константин) више и лепше везује прве стране свог дела са странама последњим, и показује како пишући почетак мисли какав ће и крај бити, а то је у неку руку опет композиција.”⁶ Овим се, наравно, не оспорава важност савета које султан даје деспоту (формирање снажне војске и завођење апсолутистичке владавине), јер су управо они били главна обележја Стефановог управљања државом.

Наглашавајући ову сцену, писац је хтео да остави утисак веродостојног биографа и укаже на посебност деспотовог положаја. У тону Бајазитових речи нема дистанце и хладноће својствене односу владара и подређеног. Овај дијалог је **лирски интермецо** у мору ратова, пораза и освајања, а истовремено и осветљавање битних црта Стефановог карактера – неустрашив и храбар, увек се директно суочавао са проблемом. Тако је описан и сукоб са Тамерланом, тј. битка код Ангоре, када деспот, видевши да је Бајазит опкољен, три пута улази у борбу да га спаси. Његов неуспех Константин објашњава Божјом вољом и у први план истиче срчаност свог јунака.

Већи део *Житија* обухвата оно што се у литератури назива *историја бишака и краљева*. Можда је то било средство којим се писац служио у грађењу Стефановог лика, као што је вероватно да је то чинио у службу идеализације. Тако деспот својом десницом разгони и по хиљаду Турака и растерује хусите само гласом о предстојећем доласку; попут одличног стратега, у критичним тренуцима зна како да подели војску и како треба прићи непријатељима. С друге стране, склапа савезе у правом тренутку, не желећи непријатељство са надмоћнијима.

5 Константин Филозоф, *Нав. дело*, стр. 89.

6 П. Поповић, *Нав. дело*.

То је, у ствари, друга битна црта његовог карактера – дипломатија, којом је он придобијао симпатије околних владара. Ово се најбоље уочава на појединачним примерима из *Жијија*: у Цариграду га цар Јован овенчава деспотским достојанством због његових „храбрих дела и добротрадалних подвига“; да не би дошло до проливања братске крви и нарушавања унутрашњег мира у држави, у једном моменту Вуку даје на управљање област. Када принц Муса затражи њихову подршку под велом побожности и дарезљивости, Стефан, мудар и пронициљив, шаље војводу Влатка да испита ситуацију.

У неколико наврата Константин велича деспота као одличног војсковођу и великог човека, који својом чврстом мишицом добија битке, води кроз ватру и воду до мира, а изнад свега и пре свега, својим молитвама и милосрдјем обасјава околност. Њему сви кличу и поздрављају га уз звуке трубе (аналогично са Христовим уласком у Јерусалим), он светли попут месеца међу звездама, његово лице и очи зраче неописивом топлином... Служећи се оваквим визуелним ефектима, биограф жели и да укаже на веродостојност података и да још више дочара Стефанову величину.

Просвећеност и милосрдје

Константин се, како је на почетку већ поменуто, није задржавао само на опису витешких особина деспотове личности. Посебну пажњу поклања и његовом образовању, ктиторству и побожности, свему ономе што је остало као залог и завет будућим генерацијама како да следе овог владара.

Храбро се суочивши са незакоњем и безвлашћем, попут муње уређује земљу, укида бешчашће, поставља начело правде и побожности у правосудју⁷, тако да „правда цвета и доноси плод“. По Бајазитовом савету, оне који су све изгубили (због невере или лошег служења) није кажњавао, већ их „постављаше на прво достојанство и поштовање па макар да су били у бедним приликама – да се ништи не лише места отачаскога (...). Јер према судбинама божаственим говораше о онима који су сагрешили – да не треба да буду двапут кажњени.“⁸

Иако успоставља одређену државну и друштвену хијерархију (нико се није могао удостојити да сагледа његове очи), Стефан се не одаје пићу и блудном животу, већ живи часно, следивши Божја и Христова начела. Њему није страна да сâм, без икакве заштите и по мраку, прилази сиротињи дарујући милостињу; несребично помаже манастире и монахе поклањајући им

7 Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, приредио Ђорђе Трифуновић, Београд, 1979, стр. 63.

8 Константин Филозоф, *Нав. дело*, стр. 99.

најскупоценије дарове. Све ове појединачне сусрете и догађаје Константин Филозоф осликава прецизно и до детаља, попут јеванђелиста, којима је био циљ да народу приближе делатност Христову. Ни њему (Константину) ова „техника“ није била страна.

Ако се мало боље осмотре чињенице и начин пишчевог излагања, уочавају се извесне правилности – попут сликара који на платно наизменично ставља црну и белу боју, тако је и ово *Житије* састављено из низа контрастних односа: рат – мир, тј. победа – пораз, рушење – грађење, самосталност – вазалство, па аналошки можемо извести још једну опозицију: деспот пред народом – Стефан у цркви.

На том светом месту, у храму Господњем, човек се осећа најближи Богу и најзаштићенији, али и најрањивији истовремено, јер се суочава са самим собом. Пред народом неустрашив и храбар, а пред Богом грешан и недостојан, Стефан допушта да га емоције преплаве: на Велики четвртак, у току богослужења, оне кулминирају; деспот почиње да рида и да се каје због грехова (присећа се кривице коју је починио сребреничким рударима). У оваквим тананим запажањима Константина Филозофа открива се Стефанова осећајна, искрено побожна и људска природа.⁹

Од тог тренутка, како бележи биограф, он постаје дарежљивији према убогим, гради цркве, даје привилегије грађанима, а 1407. године почиње да зида „молчалницу“ – своју задужбину, Манасију.

О Стефановом градитељству и визији којом је оставио за собом све своје претходнике читамо у деловима посвећеним Београду, на који писац обраћа посебну пажњу. Стварајући пред очима идеалну слику града, читаоци стичу утисак о постојању раја Божјег на земљи, чији је творац управо благочестиви деспот. Говорећи о седмоврхом граду, Константин га упоређује са Јерусалимом, односно Сионом: „(...) од свију околних земаља непрестано из дана у дан почеше долазити (становници) и убрзо се тај град веома густо насели. Али уколико већи биваше, утолико се дугоруки (тј. деспот) не насићиваше. Њима још и од својих земаља преписа, сабра и насели (га), као Јеремија некад у Јерусалим.“¹⁰

Све ово је одлика Стефановог образовања и просвећености. Он је, ако се тако може рећи, носилац модерне мисли и савршен познавалац уметности, реторике и обичаја.

Иако у први план ставља деспотово истицање у ратовању и руковођењу државом, Константин Филозоф никако не занемарује ни овај други аспект – просвећеност и побожност. То су, уосталом, два пола једне егзистенције, неопходна за успостављање равнотеже и хармоније у грађењу једног таквог лика какав је Константинов деспот Стефан.

9 Деспот Стефан Лазаревић, *Нав. дело*, стр. 126.

10 Константин Филозоф, *Нав. дело*, стр. 102.

Закључак

Велико је питање, као што је и велика загонетка следеће: шта чини лик деспота Стефана толико особеним и значајним, што је и до данашњег дана битна тема како критичара, теоретичара и нарочито историчара књижевно-сти, тако и многих стваралаца?

Да би се ова велика актуелност могла одгонетнути, потребна су више-струка истраживања која би осветлила лик и дело овог светлећег деспота без канонске круне светитеља. Константин Филозоф је онај који је највише учи-нио да се не само потврди такав средњовековни витез и песник, већ је, на неки начин, творац овог необичног књижевног лика, деспота и државника после највећег слома српске државе и српског народа.

Аутентичност која краси *Жииџије деспоџа Сџефана Лазаревића* Кон-стантина Филозофа јесте једна од највећих вредности писца и главног јуна-ка, ако се има у виду потпуна блискост и пријатељство између ове двојице која су обележила прву половину XV века. Иако најпре историчар, ово дело Константин није писао сувопарно, са чињеницама које би основну естетику једног књижевног дела поклошиле, већ је историчност и веродостојна хро-ничност дала самом делу, а и лику деспота Стефана динамику и „кретање“. Милан Кашанин пише о том *широком љроџраму* Константиновог *Жииџија*, самим тим о ширини самог деспота Стефана, о надахнутом знању из мно-гих области: историје, политике, економије, привреде и пољопривреде, ру-дарства, етнологије и антропологије, ратовања и суђења, као што значајан допринос оставља и оно што је духовна личност деспотова – од језика до правог песништва. Чини се понекад да све што је Стефан почињао или завр-шавао, радио је као изузетан уметник – песник или сликар, али са значајним талентом, са Божијим даром.

Та динамика вредности, као нијансирање портрета, не завршава се у току неког подвига деспотовог, већ се допуњује новом импресивношћу из дана у дан, из поглавља у поглавље. Топлина тога духовног „раста“ („верти-калног узрастања“, како би рекао Јован Мајендорф), извире из сваке речи Константинове. И, не би се могло рећи да је лик у *Жииџију* идеализован, или да је то субјективни став аутора, као неког ко је тиме правдао гостоприм-ство на двору и у самој држави. Тумачи овог списа често се слажу да је он писац са црно – белом стилском оријентацијом; Срби су исувише позитив-ни (нарочито деспот), остали (Турци, најпре) дати са мало снаге и људско-сти. То се може узети половично, имајући у виду општеприхваћен створен став према деспоту у целој тадашњој Србији.

По повратку са једне од многобројних мисија, Константин бележи овакав деспотов пријем: „Кнез Стефан опет оде у своје отачаство и дође својој кући чашћу украшен, не само од овога (цара) него и од свију његових великаша,

и кроз целу државу његову и од свију народа које Исмаиљани бацише под своје ноге; (био је) диван и почастован љубављу од свију њихових, а сви хришћани су из дубине срца молитве узашиљали, што Господ узвиси рог изабраника свога.“¹¹

Називајући га „благочестивим“ господаром, Константин наговештава топло и племенито обличје Стефановог лика, чија љубав краси хришћанску, тј. православну припадност, као што је то правоверје и љубав најјача његова врлина којом је „освајао“ како пријатеље, тако и непријатеље. Одатле потиче његова правичност, храброст и милосрђе, одатле потиче његов свевремени лик.

Константин завршава *Жиџије* управо дајући највише што човека попут деспота Стефана краси: да је био неки нови Давид, најкроткији; гостољубив као вођа (Аврам), по лепоти други (Јосиф), „место пшенице злато даваше“; ратник у победоносним борбама попут Самсона, најбољи узор. Био је други Јов, „богат у давању, точећи свима без зависти“¹²; познат роду по загонетности својих очију, која је слична сунцу и сунчаној светлости. Стефан је *лава светлоизабранима*. Његова смрт је описана као цвет који рано прецвета и отпадне. Константин тражи од Београда да оплакује губитак Стефана као своју потамнелост.

Потврда ове вредности и узајамне љубави јесте и ридање целог српског рода због преране Стефанове смрти.

А потврда вредности самог *Жиџија* јесте трајање кроз векове, као и живо интересовање за Константина Филозофа, писца и научника који је као ретко ко умео да слуша и да поучи.

Литература

- Дачић 1976: Душан М. Дачић, *Историја књижевности, Сџара и дубровачка књижевност*, Свети архијерејски синод СПЦ, Београд
- Деретић 2004: Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Просвета, Београд
- Кашанин 1990: М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Просвета, Београд
- Лазаревић 1979: Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, СКЗ, Београд
- Маринковић 2007: Р. Маринковић, *Светлородна јосиода српска*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд
- Трифунковић 1972: Ђ. Трифунковић, *Сџара књижевности*, Нолит, Београд
- Филозоф 1989: Константин Филозоф, *Повести о словима, Жиџије десиоша Сџефана Лазаревића*, Просвета / Српска књижевна задруга, Београд

11 Константин Филозоф, *нав. дело*, стр. 90.

12 *Константинов Филозоф*, *Нав. дело*, стр. 130.

Sena MIHAILOVIĆ MILOŠEVIĆ

LITERARY CHARACTER OF THE DESPOT STEFAN LAZAREVIĆ IN THE LIVES OF CONSTANTINE PHILOSOPHER

Summary

Lives of the Despot Stefan Lazarević of Constantine Philosopher is, as the author says, the first example of secular biography in the old Serbian literature. By aspiring after the preciseness of historians, and with stylistic tradition of medieval biographers, Constantine's work represents a final stage in the development of our old biographies from hagiographies toward the history. The author puts in the central plan the personality of despot Stefan with all its contrasts, wisdom and charity, patronage and enlightenment, and cruelty and firmness in the struggle were emphasized.

The writer revives his telling by the plenty of personalities and events, especially chosen episodes, and background of historic events. Thus, his sense for the detail is being expressed, and the figure of despot Stefan, ideal ruler, remains the characteristic literary character of medieval literature.

Key words: despot Stefan Lazarević, Constantine Philosopher, *Lives*, portrait, character, literary proceeding.

Јасмина АХМЕТАГИЋ*

МИТОМАХИЈА МИЛАДИНА ШЕВАРЛИЋА: КОСОВСКИ БОЈ У СРПСКОЈ ТРИЛОГИЈИ**

Апстракт: Српска трилогија Миладина Шеварлића разобличава националне митове, што се уклапа у ауторов захтев за политичким ангажманом уметности, исказан највише у драми *Змај од Србије*. Компарирање трију драма и њиховог односа са епском песмом омогућава нам увид у митомахијски процес овог аутора. Третман драмске радње у Шеварлићевој трилогији, односно аристотеловског начела уживљавања, а нарочито начело *испийивања једној друшћивеној сисћема с шћачке ледисћића друћој ћерцога*, смешта Шеварлићеве драме у близину епског позоришта. Исписивањем апокрифне верзије историјских збивања на снази је постмодерно разумевање историје као конструкције и интерпретације.

Кључне речи: косовски мит, епска песма, демитологизација, политичко позориште, епско позориште, хронотоп, каирос, драмски сукоб.

Мало је који историјски догађај добио толико обрада у српској драми као Косовски бој¹, који је тако пресудно обележио национални менталитет, саморепрезентацију и однос према свету, а актуелан је још и данас. Од *Милоша Обилића* Јована Стерије Поповића (1828), преко драме Милана Цвртића *Лазар* (1889), до *Боја на Косову* Љубомира Симовића (1988), Шеварлићеве *Српске трилогије*, *Је ли било кнежеве вечере?* Виде Огњеновић (мада је овде Косовски бој по страни од централних збивања), косовска легенда

* Виши научни сарадник, ванредни професор, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, jasa.a@eunet.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта Материјална и духовна култура Косова и Метохије (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Не улазећи дубље у разликовање термина *бийка* и *бој*, напомињемо да користимо термин *Косовски бој* због његове уобичајне употребе у епској песми и народном предању, који су у основи Шеварлићевих драма.

била је непресушан извор драмске инспирације². Мењао се, међутим, у зависности од историјских и политичких прилика, односно идеологије времена и аутора, а свакако и развоја драмског књижевног рода, однос према теми, драматургија, централни драмски сукоб.

Српску ћирилоију Миладина Шеварлића чине *Пројаси царсџива српској, Косово* и *Змај од Србије*, које се и темом, и идејним, и драматуршким решењима (понављање појединих епизода, уједначено представљање историјских личности кроз све три драме, сведен драмски сукоб) преливају једна у другу и чине чврсту целину. Заправо је свака од њих варијација исте, косовске теме, посматране из три периода, преткосовског, косовског и покосовског, како се уобичајено називају и циклуси народне епике, који су значајно утицали на Шеварлићеву трилогију. О приклањању народној песми, у исписивању своје верзије косовске легенде, аутор и сам оставља трагове: уводним стиховима сваке од ових драма, дословним цитатима и сужејним решењима, што је најочевидније у драми *Косово*, која прати редослед збивања присутан у народној традицији. С једне стране, такав је избор припремљен готово потпуном непознатошћу историјских чињеница о Косовском боју; управо је народна епика одговорна за ширење овог мита и његово уздизање на ниво националног идентитета, иако се развио из уметничке књижевности³. С друге стране, то је сасвим одговарало идејности Шеварлићеве драме, која почива на демистификацији ликова и догађаја из времена Косовске битке.

Настанак Шеварлићевог *Косова* (1988) готово се поклапа са обележавањем јубилеја шест векова од Косовског боја, чији ће начин прослављања (пре свега газиместански митинг) симболички најавити грађански рат у бившој Југославији. Свакако је дух времена с краја осамдесетих обележио и ремитологизацију у политичком животу и потребу да се она раскринка. Оба процеса (и ремитологизацију и демитологизацију) можемо запазити и у оквирима нове српске историјске драме, уколико упоредимо прву верзију *Боја на Косову* Љубомира Симовића, насталу исте, 1988. године, компатибилну ондашњим хиперболичким афирмацијама на миту засноване српске историје, са драмама *Је ли било кнежеве вечере?* Виде Огњеновић и драмама Миладина Шеварлића.

Са изузетком *Косова*, где је сукоб јасно постављен и динамичан, у *Српској ћирилоији* скоро да не постоји сукоб који омогућава драмску радњу. Другим речима, и поред супротстављених мотива око којих се групишу

2 Потпунији увид у драме о Косовском боју види у: Бранко Брђанин, *Косово и нова српска историјска драма*, Источно Сарајево, Завод за уџбенике и наставна средства, 2007.

3 „Косовска легенда је започела да се ствара у старој књижевности, а не у народној. Њен корен је у култу кнезу Лазару, који је настао одмах после Косовске битке (...).“ (Ђорђе Сп. Радојичић, *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у ћирилојска доба*, Нови Сад, Матица српска, 1967, стр. 214)

ликови, једва да постоји противтежа централном тону комада. То јасно указује да је основна Шеварлићева намера била критика, демистификација историје утемељене на миту, али и косовског мита по себи. То је у исти мах и особеност која ове драме разликује од демистификације политичких злоупотреба мита коју је предузела Вида Огњеновић. Заинтересована пре свега за утицај прошлости на актуелно време, ауторка показује како је мит добијао централну улогу у историјским збивањима и како је злоупотребљаван. *Је ли било кнежеве вечере?* не пориче, макар теоретску могућност, да се мит на другачији начин инкорпорира у националну свест. За разлику од ове, Шеварлићеве драме су митомахијске – у њима се сам мит показује као лажан, те обраћање миту као погубно. У том смислу Шеварлићева драма представља супротан пол првој верзији *Косовској доји* Љубомира Симовића – ове су драме на два различита идеолошка позицијама, док је драма Вида Огњеновић лишена идеологије (ако идеологију посматрамо искључиво као укупност мишљења, конструкција, идеја које обележавају одређену друштвену скупину) и представља сведочанство о оној универзалној вредности уметности коју је Шеварлић у *Змају од Србије* експлицитно довео у везу са политичким ангажманом, а Љубомир Симовић тек другом, поправљеном верзијом своје драме настојао да ослободи идеолошких матрица.

У *Косову*⁴ основни драмски сукоб заснива се на односу кнеза Лазара и његовој војсковође Вишомира, док су други ликови распоређени на једну од ове две џоларизоване сѝране, у драми која својом сѝрукѝуром ѝраији еѝизоде еѝској циклуса, а неке од њих, као што је ухођење ѝурске војске Ивана Косанчића и Милоша Обилића, кнежева клеѝва, или насѝојање кнеѝиње Милице да своја браѝа, Бошка Јуѝовића, одврати од учешћа у Косовском доју, ѝредсѝављене су инкорѝорирањем делова одѝоварајуће еѝске ѝесме у драму. Моѝо (народна лирска ѝојевка), као и след доѝађаја у драми, акѝуализују еѝски косовски циклус. Дигаскалије ѝакође уѝуђују на народну ѝесму – сцена која ѝриказује сукоб између срѝских великаша, већ именованем („Краљеви се оѝимљу о царсѝиво“), али и садржајем, алудира на еѝску ѝесму Урош и Мрњавчевић, што је потпуније тематизовано у првом делу Шеварлићеве трилогије *Проѝасѝ царсѝива срѝској*. Осим Лазареве ѝерке Оливере, која је љубављу везана за Витомира, сви остали ликови представљају породично (кнегиња Милица, син Стефан Лазаревић и дадиља), или политичко окружење кнеза Лазара, које својим понашањем и ставовима кореспондира јунаку. У центру пажње је владарска породица, односно сам кнез Лазар и полуге његове власти (иследници у тамници), а Лазарев сукоб са српским господарима (Марко Мрњавчевић, Вук Бранковић, Твртко I Котроманић, Андрија Гропа, Константин Драгаш, Ђурађ Страцимировић-Балшић) не носи драмски потенцијал, већ је само

4 http://www.rastko.rs/drama/savremena/sevarlic/sevarlic_kosovo.html

додатни материјал у драми којим се објашњавају узроци косовског пораза. Другим речима, сцена у којој се Лазар састаје са српским господарима открива неслогу, њихове територијалне претензије и политичке принципе на којима почива власт у средњовековној Србији, али није по свом карактеру драмски сукоб који покреће радњу.

У Шеварлићевом *Косову* највише је проблематизован владар, сам кнез Лазар, и његова државна политика. Основна идеја симболички је сажета у сценама које драми дају оквирну форму – на почетку се приказује лоптање кнеза Лазара у породичном амбијенту, а на крају, он држи своју главу у руци, као што је држао лопту. На упечатљив начин Шеварлић саопштава оно што и у целом току своје драме: ко се лопта у невреме, игра се са својом главом. Суштински проблем, међутим, произилази из неадекватног понашања народног вође, чија је нефлексибилност, неразумност и неспособност да чињенице посматра у каузалитету и ширем контексту, већ их узима изоловано, опасна за народ колико и постојање спољашњег непријатеља, ако не и више.

Попут Виде Огњеновић, која у средиште своје драме *Је ли било кнежевине вечере?* поставља прославу петстогодишњице Косовског боја, и Шеварлић у средиште поставља јубилеј који обележавају сами косовски јунаци – годишњицу победе у боју на Дубравици. Значење које за њих има бој на Дубравици омогућава да се у времену Косовске битке ишчита наше доба: прецењен је један маргиналан догађај, чији је смисао фалсификован. Судаћи по Шеварлићевој драми, такво понашање пресудно обележава српску историју и добија архетипске димензије. Прославајући миноран догађај, изгубљену битку, као победу епохалних размера, кнез Лазар, иако лишен шире перспективе, јер суди само из свог времена, у та збивања уписује и деловање више силе, одређујући Бога за свога путовођу⁵, чиме приграбује његов ауторитет и укида простор сумње у колективу. При том, потврда реалности о боју на Дубравици налази се у летописним књигама, чији је начин писања – диктирање у перо летописцу оних верзија догађаја које одговарају актуелним интересима власти – предочен и у драми *Пройаси царсѣва срѣској*. Тако се прославља јубилеј једног пораза, о коме летописне књиге сведоче као о победи, а од савременика се захтева да своју представу о стварности усагласе са летописном верзијом. Бој на Дубравици постаје симулакрум, чиме Шеварлић сугерише истоветан статус Косовског боја у нашем времену. Кнез Лазар наглашава да га води унутрашњи глас, али како не видимо у драми и куда га води, нити да је уопште усредсређен на државне проблеме и консултовање „унутрашњег

5 „Божанска варница је, дакле, у нама, и ако поседујемо моћ да је запалимо у пламен, тада ни звезде у својим путањама не могу осујетити наше напоре да достигнемо циљ својих стремљења. Зато се молим Господу Свевршњем да ме и даље води циљу који је за мене и ову земљу одредио“. (Миладин Шеварлић, *Косово*, http://www.rastko.rs/drama/savremena/sevarlic/sevarlic_kosovo.html)

гласа“, већ се игра лоптом док му Витомир доноси лоше вести, Шеварлићев кнез Лазар заправо своје хтење проглашава Божијом вољом. О тоталитарном устројству Лазарове власти сведочи и уклањање Витомира онога часа када овај не пристаје на лаж која је постала колективна истина. Пошто тврди да је битка на Дубравици била пораз, Витомир за свега неколико тренутака бива преображен из јунака у издајника. Тортура коју издржава у тамници – а репресалије су праћене иследничким монолозима, понављаним у структури драме и откривају свој механички карактер, добро уиграну улогу – потврђује да Витомиров случај није никакав преседањ, већ уобичајен начин на који функционише продужена рука власти, односно сила на коју се тоталитарна власт ослања.

Централни сукоб у драми изазван је различитим принципима које оличавају карактери: насупротив Витомиру, који захтева практичност и разумност, узимање у озбир истинских потреба и могућности државе, стоји кнез Лазар, оријентисан на прошлост и слеп за збивања у садашњости, са својим илузијама и аутистичношћу, демагогијом и макијавелизмом. Тром и нефлексибилан, Шеварлићев кнез Лазар каска за догађајима (тек на вест да су турске трупе заузеле Косово, он каже да је „време да отпочнемо са преговорима“⁶). Његови судови су априорни у односу на стварна збивања – таква је и његова слика о себи, утемељена на прошлости, окоштала, непроверавана стварношћу.

Миладин Шеварлић користи и библијске цитате за карактеризацију Лазаревог лика – у његовом су говору присутни Давидови псалми, *Књига јройоведникова*, поједини ставови јеванђеља, чиме се аутор поиграва са светачком улогом коју је Лазар добио након Косовског боја. Техником цитата ствара се духовна атмосфера око јунака, али се испоставља, услед велике дискрепанце између његових речи и поступака, да је кнез Лазар демагог, и да његова ослањања на Библију служе производњи флоскула. Иза узвишених истина крије се флексибилан морал: за свој неморал кнез Лазар прибавља алиби у веровању да само „пречишћена, кондензована стварност има право да се стварношћу назове“, а то је стварност летописа и народног предања, саткана од легенди, неистина и колективних жеља, из чега произилази да историја, која припада „подручју привида или произвољности“, а једини је простор стварног живота, може остати простор неморала. У циљу наметања своје воље кнез Лазар се позива на ауторитет свете књиге; цитатом из *Књиге јройоведникове* („има време плачу и време смеху“) афирмише релативизам: чињеница да свему има време, Шеварлићевом јунаку служи за успостављање властитих критеријума, те време непосредно пред Косовски бој проглашава „временом играња“. Стога је, као и због манипулисања народом, коме преноси лажну информацију о договору свих српских владара, одговоран за крвопролиће. Кнез Лазар се користи свим средствима у вођењу своје политике – суровошћу, лукавством,

манипулисањем; само га мањак времена, услед непосредне опасности од Турака, спречава да на исти начин, као са побеђеним Николом Алтамановићем, којег је ослепео, поступи са Марком Мрњавчевићем и Константином Драгашем; једнако третира непријатеље и „привидне непријатеље“, а такво поступање указује на тоталитарну владавину. Из његове параноичне реакције – Витомирову сугестију да се повежу са другим српским владарима одмах разумева као узурпацију – закључујемо и колико држи до власти.

Миладин Шеварлић разобличава понашање косовских јунака, а пре свих кнеза Лазара, за којег свет изнад постојећег није свет виших вредности, већ свет који спава у старим књигама, „у пепелу спаљених библиотека и у сновима“. Свет који лежи у пепелу не може се реконструисати ни на један начин, и пошто о себи не може сведочити, у њега се може уписивати оно што одговара владарским интересима. На снази је постмодерно разумевање историје као конструкције и интерпретације. Колективна истина о боју на Дубравици настала је пражњењем сећања његових савременика и учесника и испуњавањем празног места фалсификатом. У том је смислу Шеварлићева драма апокрифна верзија збивања из времена Косовског боја, која указује на статус Косовског боја у савремености. На то алудирају и семантичке и стилске особености нашег времена присутне у дијалозима ликова, као што је помињање *најиађеној српској народа* и захтев који испоручују једни другима – да се буде *на висини историјској задатка*. Кроз јунака који је у исти мах васпитач кнежевог сина и хонорарни мучитељ у тамници, тематизује се статус, држање и квалитет интелектуалаца у Србији деведесетих, као што се са тири излаже наставни програм и подмитљивост службеника.

Шеварлић демистификује смисао косовског мита, а са њим и друге националне митове који су премрежили српску историју и део су савременог политичког амбијента, односно окоштале ставове који се упорно понављају како у политичком, тако и у свакодневном животу. Тако се, на пример, тврђњом Шеварлићевог Ђурађа Бранковића да је према Србима Душанов закон строжи но исламски, или исказом Марка Мрњавчевића на скупу српских владара, да су му они већи непријатељи од Турака⁷, озбиљно угрожава пречесто употребљаван и злоупотребљаван став о петстогодишњем ропству под Турцима као узроку свих зала. У *Српској џирилојији* аутор се пре свега бави унутрашњим разлозима који су довели до националне катастрофе и српском одговорношћу за властиту историју.

Аутор разара компатибилност косовског мита и јеванђеља: христолик у историји није и не може бити кнез Лазар, носилац земаљске власти и моћи, већ само жртвовани, а жртва је Витомир, који исмејан, понижен и погубљен, прелази пут од прогоњеног до свесне жртве (уверен да ће његово признање издаје послужити народној кохезији, Витомир вишем циљу подређује слику

7 „Кад боље размислим – ви сте ми већи непријатељи него Турци“. (Исто)

о себи). У *Змају од Србије* налазимо исти обрт као и у драми *Косово*: улоге Христа и Јуде су замениле место; поневши улогу Јуде, Вук Бранковић је тај који је стварно изневерен, јер до једног баналног војничког пораза, какав је био Косовски бој, није дошло због издаје, већ „услед простачке, слепе грабежљивости српских велможа, осionych скоројевића, који су више волели да буду краљеви у својим покрајинама, него слуге велике Србије (...) злочинаца, који су копали очи један другоме за комад земље, за мало власти продавали један другога Турцима...“⁸

И драма *Пројаси царсџива српскоја* (1980) лишена је правог драмског сукоба, чији би развој покретао радњу напред. И овде су сучељена два владарска начела чији су представници отац и син, цар Душан и Урош, али се из њиховог вербалног конфронтирања не рађају последице по драмску радњу. Паралелизам – способан, али бескрупулозан отац и неспособан син – спроведен је и у односу између Вукашина и Марка, а из чина убиства (Вукашин убија цара Душана) не произилази ни заплет ни расплет радње, него овај драмски ток представља додатну епизоду усмерену на потпуније расветљавање карактера. Другим речима, збивања у драми осмишљена су тако да прикажу прилике на српском двору и у политичком животу који врви од сплетача, поткупљивости, злочина, властохлепља, а доследно спроведена идеја чини још очигледнијим да је драмска структура заправо конструкција која на окупу држи априорна идеја, и тако уверава да је све што ликови чине усмерено само на њихово разоткривање, док правог драмског заплета заправо и нема. Када томе додамо разарање националних митова као доминантан семантички слој свих драма *Српске ћирилоије*, и очигледну ауторову усмереност на такав циљ, монотоност Шеварлићевих комада појављује се као логична последица идеолошке задатости у коју се уклапају и ликови и радња.

Сродност драматуршких решења и семантике ових драма огледа се у понављању истог принципа карактеризације јунака, идеја и збивања: као што је разобличен лик кнеза Лазара, тако је у овој драми демистификован цар Душан. Аутор на једном месту сабира историјске чињенице које снагом аргумената треба да разоре народну митску свест о цару, утемељивачу идеје о Великој Србији (цар Душан је амбициозни мономан, оцеубица, осioni диктатор, непокорна душа, неспособна да било коме да предност, па се тако у једном монологу свађа и са Богом⁹). Шеварлић показује цара

8 Миладин Шеварлић, *Змај од Србије*: http://www.rastko.rs/drama/savremena/sevarlic/sevarlic_zmaj.html

9 „Само душу немој да ми узмеш док не довршим стварање велике балканске империје! (...) Чујеш ли ме, Господе? (...) Или си оглувео од старости у својој небеској пустињи? Шта је? Нисам ти довољно добар? А? Е, па сам ћу, онда! Чујеш ли ме? Сам ћу!!! Сам!“ (Миладин Шеварлић, *Пројаси царсџива српскоја*: http://www.rastko.rs/drama/savremena/sevarlic/sevarlic_propast.html)

Душана као апсолутисту којег од његовог народа чувају немачки најамници. Као што је кнез Лазар одговоран за националну катастрофу, тако је и цар Душан својом освајачком, мегаломанском политиком „довео“ Турке у Европу¹⁰. И у драми *Змај од Србије* помињу се злочини и непочинства на српском трону: Стефана је брат издао Турцима, Стефан и Лазар су секли руке и ноге побуњеним рударима у Сребрници, а Србија им фигурира као алиби за све почињено.

Легенди о боју на Дубравици из драме *Косово* одговара овде исписивање лажне историје: цар Душан стално држи крај себе летописца коме у перо диктира фалсификоване податке, завештавајући будућим поколењима митове и хиперболе, до нашег времена прослеђујући кривотворену историјску истину. На једнак начин кнез Лазар лаже народ о договору српских владара, као и цар Душан о понашању намесника. Такође, постоји аналогија између положаја летописца – интелектуалца зависног од власти – и положаја дворског учитеља у драми *Косово*. Цара Уроша макијавелистичкој вештини владања учи велики логотет Прибац Хребељановић, као што Стефана Лазаревића поучава дворски учитељ. Лекар је подмитљиви убица, Вукашин мајстор прљаве игре, Марко Мрњавчевић хедониста, незрео и будаласт, а великаши саможиви и похлепни (њихова свађа у цркви, крај Душановог одра, која резултира обарањем ковчега са Душановим телом, прераста у гротеску). Урошу зато припада улога да уназад осветли историју од Стефана Немање, у којој се континуирано одвијају исти догађаји – оцубиства и братоубиства, отимачине престола, издаје и продаје – али које не сметају да многи Немањићи буду проглашени за свеце. Једино Урошев лик одговара ономе којег је завештала традиција: Шеварлићев Урош остаје нејаки Урош, упркос хуманистичким стремљењима и визији срећне будућности, јер нема духовне снаге ни политичког ума. Зато је у сцени његовог пробавања царске одежде Шеварлић поновио мотив из песме *Женидба краља Вукашина* – Урошу не одговара одећа, превелика је за његов стас, што симболизује његову неспособност да уистину понесе царску титулу.

Третман драмске радње у Шеварлићевој трилогији (одсуство јасног и снажног заплета и расплета, подела на сцене и појаве која из тога проиходи, а не на чинове), односно аристотеловског начела уживљавања (уместо поистовећивања са јунацима и катарзе, циљ је разбуђивање рефлексije у аудиторijуму), а нарочито начело *исийиивања једној друштивеној сисјема с ијачке иједишшиа друјој ијериода*, које је дефинисао још Бертолд Брехт, смешта Шеварлићеве драме у близину епског позоришта, чији је главни теоретичар, уз Брехта, био и Валтер Бењамин.

10 „Да није заузео пола Византије, они не би били приморани да зову Турке у помоћ. То је прво. А друго, питам се да није било нас, господо, да ли би он испао баш тако велики и моћан?“ (Исто)

Највише епском позоришту, ако ово посматрамо као подврсту политичког, одговара својом структуром – утемељеном на техници зачудности, односно разбијању театарске илузије – *Змај од Србије* (1990). Сцене од којих је сачињена ова драма бивају тумачене од стране метадрамских ликова, јер су косовски јунаци у овом Шеварлићевом комаду глумци који припремају извођење своје представе. Међутим, аутор прибегава парадоксу: иако је театарска игра, тј. разбијање драмске илузије, у центру пажње (девет је глумца, а 19 улога у *Змају од Србије*), глумачка трупа припрема своју представу у времену одмах после Косовског боја, у коме су исходшта боја непосредна стварност, а он сâм у живом сећању. Скидање глумачких маски – јер се припрема представе одвија на сцени – открива да се испод њих још увек налазе обрине срасле са ликовима драме и да се оне изграђују, негују и одржавају: глумци скидају маске да би испричали причу која настаје прешминкавањем лица стварности у лице мита и легенде.

Основни сукоб се одвија између Ђурађа Бранковића и Стефана Лазаревића због начина на који ће бити приказан лик Вука Бранковића у драми око које се старају Константин Филозоф, дворски писац и Стефанов биограф, и протосинђел Макарије, кроз који се проблематизује слобода уметничког стварања. Са становишта цркве, уметност треба да има дидактичну сврху, па се тако и доводи у питање њено постојање, будући да ову сврху боље испуњава сама црква¹¹. Константин Филозоф оличава положај интелектуалца у Србији – његова је уметност цензурисана од стране свештенства и владара (уместо змаја, протосинђел инсистира на фигури анђела, који је много више у православном духу, не марећи што је то апсурдно у драми која се бави зачећем јунака од стране Змаја од Јастрепа), а везе приказаног и савременог тренутка указују на ретроградну идеологију коју у данашњој Србији има црква као институција. Стефан Лазаревић од уметника тражи да априорно постави ликове, те да ови буду одмерени, мудри, смели у свим ситуацијама, независно од уверљивости комада; једини је захтев да ликови буду горостасни и монументални¹². У драми Стефан Лазаревић види могућност постављања слика и представа које ће да греју српску душу, а не историјске истине, мада извесне интервенције у дело Константина Филозофа уводи из пуког самољубља¹³. У улутствима драматургу откривају се

11 Протосинђел Макарије исказује свој став у расправи са глумцима: „Лепо ја кажем депоту да се окане позоришта! Сваку светињу ће оно на спрдњу да окрене. Цркву има, шта ће му позориште!“ (Миладин Шеварлић, *Змај од Србије*: http://www.rastko.rs/drama/savremena/sevarlic/sevarlic_zmaj.html)

12 „Не може ту мени неки Бајазит да соли памет и да мерка Оливеру као на сточној пијаци! Је л ово спрдња или апотеоза? (...) Ја да говорим, а не он! Одмерено, мудро, али смело, као што приличи српском владару“. (Исто)

13 „На пример, оно кад у бици код Никопоља отимам мађарску краљевску заставу...“ (Исто)

карактеристике менталитета („Српска публика воли чудеса (...)“), па Шеварлићева драма на тим местима прераста у комедију нарави.

И ова је драма, а заправо драма у драми, јер је реч о ономе што јунаци инсценирају на позорници, заснована на догађајима описаним у епиској песми из друге Вукове збирке, „Царица Милица и Змај од Јастрепца“, на коју је указано мотом. У намери да се јунаштво и срчаност Стефана Лазаревића објасне натприродним пореклом, у комаду који постављају на сцену у првом плану је Миличино зачеће са Змајем од Јастрепца, чему следи искушавање Змаја и његово откривање да га може победити само Милош Обилић. То је и повод да глумци објашњавају и коментаришу своје улоге, односно оно што је већ приказано на сцени, чиме нарушавају позоришну илузију не само у односу на комад који су одлучили да поставе, већ и у односу на онај у коме, као глумци, учествују. Бунећи се против улоге издајника која у комаду припада Вуку Бранковићу, његов син, Ђурађ Бранковић, подсећа Стефана Лазаревића на историјске чињенице: „После боја на Косову, ти и твоја мајка сте признали турску власт, твоју сестру, малу Оливеру, дали сте Бајазиту у харем, а мој отац је једини наставио борбу. До смрти!“ Међутим, ни Ђурађ Бранковић не може да одоли власти, па у то име издаје успомену на оца.

Карактеристичном фразеологијом алудира се на наше време: пролог о митском зачећу Стефана Лазаревића представља „леgitиман принцип зачећа митског јунака“, јер „митска правила су митска правила“, а рођен је у *сиромашној радничкој породици*. „Исламски цихад гризао је Европу као кекс“. Миличина молитва и семантички и фразеолошки излази из свога времена: „Боже, дозволи да ти скренем пажњу на проблем наталитета у Србији“. Протосинђел Макарије у дисквалификацији непријатеља прибегава развијању колективне параноје: „Деспот је болестан. Тешко болестан. Бог нека му помогне. Константин Филозоф врши на њега погубан утицај. Морате знати да је он Бугарин. Он је убачен овамо да ради против српских интереса“.

Косово је најзначајнији национални хронотоп, који има апокалиптично усмерење, а хронотоп, како је указао Бахтин, „има суштинско *жанровско* значење“ и „одређује (у знатној мери) и лик човека у књижевности (...)“¹⁴. Мада је реч о прецизно одређеној епохи у историји, и догађају који има свој каузалитет, у националној свести, предању, народној и средњовековној књижевности, историјско време губи историјски смисао (пре свега континуитета и каузалитета) и подразумева каквоћу збивања и његових учесника (Косовски бој је простор провере и утврђивања вредности јунака). Косово поље постаје сусрет добра и зла, а време добија есхатолошка обележја, јер је епохални сукоб, и стога симболично, атемпорално и свеприсутно, лишено суштинских

14 Михаил Бахтин, *О роману*, Београд, Нолит, 1989, стр. 194.

својстава историјског времена. Учесници Косовског боја су парадигме човечности, а њихови чинови оваплоћење сила смисла, вишег поретка, односно зла и хаоса. Последице Косовског боја су епохалне, и сваки пут се, његовим обнављањем у сећању, призива тоталност, учешће сила окупљених на једном месту, због чега овај догађај није апсолутна епска прошлост, већ свевремено збивање и зато и јесте мит, а не само национални еп. Шеварлић у својим драмама указује на извитоперење у самом првотном догађају који је у накнадној интерпретацији добио есхатолошке размере, а у основи је био последица лоше вођене политике. Аутор настоји да демитологизацијом развласти косовски мит и сâм догађај врати у историјске оквире, као што разобличава и лажни идилични хронотоп¹⁵ као део тоталитарне, ретроградне идеологије.

Косовска епопеја је пример *фикције дејенерисане у мийи*, ако пођемо од одређења мита који је дао Франк Кермоде: мит је фикција која је изгубила свест о својој фикционалности¹⁶. Централна опозиција косовског мита – сакрално/световно – дословно је спроведена у свим аспектима наратије, те је пресудна у превођењу хронолошког времена у испуњено време, време одлучујућег збивања, односно тзв. *каирос*, који у односу на *хронос* одикује квалитативна а не квантитативна природа¹⁷. Иако прецизна историјска чињеница, време Косовског боја постаје неодређено време ванредног значаја за заједницу, које је у сталном односу са вечношћу, јер нуди свеобухватно објашњење догађаја (националне пропасти) и смешта га у прошлост, а гради поредак непроменљивих гестова. У Шеварлићевим драмама одвија се супротан процес: *каирос* прелази у *хронос*, епохалност збивања се укида и преводи на историјске догађаје којима је катастрофичан карактер одредила лоша и манипулативна владавина.

Шеварлићев одговор на проблем уметности и истине, који поставља у својој трилогији, пледира за ангажман у уметности. Критиком и сатиром националне митотворне свести, Шеварлићеве драме се налазе насупрот онима које ремитологизују косовску драму (нпр. прва верзија *Косовског боја* Љубомира Симовића), односно остају само други пол уметности прожете политичком свешћу. Ма колико ремитологизација показивала своју анахроност, и једној и другој групи драма заједничко је указивање на значење и смисао

15 „Српска земља (...) слично оној обећаној, точи мед и млеко (...). Јер у целој васељени не може се наћи земља да има сва добра сабрана уједно, а српска земља је толико пуна сваких добара, по писању неких географија, шаље ваздух западу и Хелеспонту: јер ту дан има петнаест часова, а примивши тај број, оно што претиче одилази ка северу, ка истоку и југу, у крајеве где су кратки дани, а исто тако и у неке пределе где је корен добара пожељан и где су тога лишени“. (*Змај ог Србије*)

16 Frank Kermode, *The Sense of an Ending: Studies in the Theory of Fiction with a New Epilogue*, New York, Oxford University Press, 2000.

17 Исто.

Косовског боја за слику света и збивања нашег времена, преко дословног обнављања ондашњих збивања, мада дијаметрално супротно сагледаних. Чини се, међутим, да су у уметничком смислу најделотворније оне драме у којима је Косовски бој само алузивна подлога према којој се успоставља однос нашег или другог времена, како је то учинила Вида Огњеновић у драми *Је ли било кнежевe вечере?*¹⁸

Литература

- Ахметагић 2009: Јасмина Ахметагић, „Је ли било кнежевe вечере? – политичка сатира Вида Огњеновић“, *Зенић*, година IV, бр. 10.
- Бахтин 1989: Михаил Бахтин, *О роману*, Београд, Нолит.
- Брђанин 2007: Бранко Брђанин, *Косово и нова српска историјска драма*, Источно Сарајево, Завод за уџбенике и наставна средства.
- Кермоде 2000: Frank Kermode, *The Sense of an Ending: Studies in the Theory of Fiction with a New Epilogue*, New York, Oxford University Press.
- Радојичић 1967: Ђорђе Сп. Радојичић, *Књижевна збивања и сиварања код Срба у средњем веку и у њурско доба*, Нови Сад, Матица српска.
- Шеварлић: Миладин Шеварлић, *Српска њрилоија*:
http://www.rastko.rs/drama/savremena/sevarlic/sevarlic_kosovo.html;
http://www.rastko.rs/drama/savremena/sevarlic/sevarlic_zmaj.html;
http://www.rastko.rs/drama/savremena/sevarlic/sevarlic_propast.html.

18 Више о овој драми писали смо на другом месту: „Је ли било кнежевe вечере? – политичка сатира Вида Огњеновић“, *Зенић*, година IV, бр. 10 (фебруар 2009), стр. 52-58.

Jasmina AHMETAGIĆ

MYTHOMANIA OF MILADIN ŠEVARLIĆ: KOSOVO BATTLE IN *THE SERBIAN TRILOGY*

Summary

The author states that *the Serbian Trilogy* of Miladin Ševarlić is made of the works *The Ruin of Serbian Empire*, and *Kosovo and Dragon of Serbia*, and each of these dramas is the variation of Kosovo theme, observed from the three periods – before-Kosovo, Kosovo, and after-Kosovo, as the cycles of popular epics are usually called, which had great impact on Ševarlić's trilogy. In the treatment of this author myth-making of historic events an archetypical dimension of the Serbian history is established: Ševarlić is revealing Kosovo, and other national myths showing the futility of historic addressing to legends and tradition. By dealing with internal reasons leading to the national catastrophe (and he problematizes the ruler, the prince Lazar, that is, the tsar Dušan, and their state politics), and Serbian responsibility for own history, the author destroys the compatibility of Kosovo myth and Gospel: the Christ-like hero in the history is not and cannot be the holder of terrestrial authority and power, but only sacrificed, which confirms in the drama *Kosovo*, and in the *Dragon of Serbia*. Furthermore, the author says that Kosovo represents the most important national chronotype, which has got apocalyptic direction. In Kosovo myth it is about translation of chronologic time into accomplished one, the time of decisive happening, that is, so-called *kairos*. In Ševarlić's dramas the opposite process is being developed: *kairos* turns into *chronos*, the epochal of happenings is being abolished, and translated at historic events to which catastrophic character was determined by bad and manipulative ruling.

Key words: Kosovo myth, epic poem, demythologization, political theatre, epic theatre, chronotop, *kairos*, drama conflict.

*Мр Ана АНДРЕЈЕВИЋ**

*Др Даница АНДРЕЈЕВИЋ***

ПОКРАЈИНСКО НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ У ПРИШТИНИ 70-ИХ И 80-ИХ ГОДИНА XX ВЕКА***

Айстиракџи: Након прве две деценије постојања Покрајинског народног позоришта у Приштини, када су се упоредо развијале Српска и Албанска драма, дошло је до промене у вођењу политике ове институције. Албанска драма је фаворизирана, док је Српска покушавала да сачува своју традицију и настави да постоји у немогућим условима за рад. Циљ овог рада биће да прикаже напор српских позоришних радника да створе уметнички вредне представе и да сачувају културолошке темеље ове институције. У раду се неће дати простора многим опструкцијама и минимизирањима која су долазила од стране албанских управника нити развоју Албанске драме, али ове две појаве се морају поменути, јер су директно утицале на саму Српску драму. Поменуће се већ заборављена имена косовских глумаца, редитеља и позоришних уметника и представиће се слике појединих сцена из представа из једне приватне колекције.

Кључне речи: позориште, глумци, представе, Српска драма, Албанска драма.

Прво Обласно, а касније Покрајинско, па Народно позориште у Приштини почело је са радом 1949. године и за двадесет година рада доживело је велики успех на југословенској позоришној сцени. Ово је било јединствено

* Асистент, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, andrejevic03@sbb.rs

** Редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица.

*** Рад је резултат истраживања у оквиру пројекта *Косово и Мејхохија између националној идентитетима и евроинтеграција* (бр. III 47023), који финансира Министарство просвете и науке РС.

позориште у тадашњој држави, јер су у њему упоредо постајала два ансамбла: Српски и Албански. Два ансамбла су се даље разликовала по организацији, публици и репертоару. Заправо, првих година од настанка позоришта била је присутна тежња да се развој два ансамбла усмерава једнако, да између њих постоји сарадња, а да руководство спроводи заједничку политику институције. Српска драма је та која је поставила темеље овог позоришта – њени родоначелници попут Милутина Јаснића, Добрице Раденковића и Петра Пашића саставили су ансамбл Албанске драме и подучавали њихове аматерске глумце и редитеље, попут Шани Паласке, Абдурахмана Шаље, Мухарема Ћене и друге. Први управник овог позоришта и човек који је највише заслужан за развој овог позоришта био је Милутин Јаснић. Он је у Приштинско позориште довео младе редитеље Славољуба Стефановића Равасија, Бошка Пиштала, Здравка Катића и Слободана Пошића и сценографа Велизара Србљановића, који ће заједничким снагама подићи уметнички ниво рада оба ансамбла овог позоришта. Међу глумцима посебно су се истицали Миливоје Шиља Павловић, Иван Вуков, Драгутин и Душанка Тодић, Ружица Мишић и многи други. За две деценије рада одиграно је много квалитетних представа на обе сцене.

Могу се поменути традиционалне *Кошијана* Борисава Станковића, *Подвала* Милована Глишића, *Ожалошћена йородица* и *Госпођа минисџарка* Бранислава Нушића, *Зона Замфирова* Стевана Сремца, али и *Женидба* Николаја Гогоља, *Девојка без мираза* Островског, *Ана Крисџи* Јудина О'Нила, затим *Пималион* Бернарда Шоа, *Довиљива девојка* Лопе де Веге, *Сџаклена менаџерија* Тенеси Вилијамса и многе друге.

Сцена из представе *Девојка без мираза* из 1951. године
(гумац Миливоје Шиља Павловић у улози Вожеватова)

Млади редитељи преузимају репертоар позоришта и све се више окрећу савременим текстовима. Албанска драма се тих првих година ослања на преводе српских драма, јер савремених драмских текстова на албанском језику није било. Ту ће слику у наредним деценијама покушати по сваку цену да промени. Абдурахман Шаља је 29. новембра 1955. године извео прву савремену драму на албанском језику *Не удајем се за њаре* Муртеза Пезе. Како је за тему имала албанску традицију и обичаје у сукобу са савременим добом, ова драма постигла је велику популарност, без обзира на мале литерарне вредности самог текста. Охрабрен успехом ове представе, Шаља поставља: *Главицу лука* Криста Берише, *Изјубљени рај* Муртеза Пезе, *Циклони* Зила Роа, и друге. Мухарем Ђема је такође режирао велики број представа, попут чувене *Бесе* Санија Фрашерија, али треба напоменути да су српски редитељи помагали стално Албанској драми, постављали многе представе на албанском језику и допринели јачању ове сцене и ширењу њеног репертоара.

Када Милутин Јаснић напушта позориште, за управника је постављен албански књижевник Хасан Мекули и већ тада Српска драма почиње да стагнира, да губи чланове свог ансамбла који су ангажмане налазили у позориштима широм Југославије. Међутим, овај први талас незадовољства уследио је због тешке материјалне ситуације у којој се позориште налазило, а не због политички конструисане политике управника. Милутин Јаснић се због овакве ситуације враћа 1962. године и ту остаје до краја своје каријере. Тада Бошко Пиштало са великим ентузијазмом први пут на приштинску сцену поставља једно дело Виљема Шекспира: *Бојојављенску ноћ*. (на слици је глумац Миливоје Шиља Павловић).

Сцена из представе *Физичари* из 1967. године

Напори Српске драме нису били непримећени и представе и њихови редитељи добијају велики број награда на Сусретима професионалних позоришта Србије. Као пример можемо навести Љубодрага Милошевића и представе у његовој режији: *Дујо њушовање у ноћ* Јуџина О'Нила и *Сумњиво лице* Бранислава Нушића. Представе Албанске драме не остају мање запажене на овим Сусретима, чак у одређеном периоду само оне бивају учесници на Сусретима. Можемо рећи да је сарадња крајем 70-их година између два ансамбла и даље постојала. Оба су радила у сличним, тешким условима. За Албанску драму ових година раде и Петар Теслић, Петар Говедаровић, Јован Булајић, Душан Добровић, Александар Ковачевић и Љубодраг Милошевић, који 1970. године поставља *Чекајући Годоа* Семјуела Бекета на албанском језику, драму награђену на Сусретима професионалних позоришта Србије. После успеха *Ервехеје* Албанска драма видно напредује, разноврсније су представе, слободнији је глумачки израз и богатији репертоар, и то самопоуздање утиче да се учини радикалан рез у дугогодишњој заједничкој сарадњи Српске и Албанске драме. Када је за управника 1968. године постављен Азем Шкрели, мења се читава организација позоришта, с тим што се Албанска драма изразито фаворизује, а Српска потискује и дискриминише, и то ће драстично утицати на њен развој, осипање ансамбла и стварање атмосфере у којој је јако тешко било не само остварити континуитет, већ и опстати. Зато можемо рећи да наредни период представља кризу и покушај очувања идентитета српске драмске традиције на Косову и Метохији и пот-

пуно нову етапу развоја, независну од Албанске драме, која је доминирала. Овакво стање у позоришту било је слика и све веће нетрпељивости између два народа и политичке пропаганде која ће на крају донети свима познат расцеп како на уметничком, тако и на животном пољу.

„Српска драма је доживљавала много драматичнија искушења. Ситуација у којој се наша почетком седамдесетих година из сезоне у сезону се драматично погоршавала, тако да се њен рад сводио не само на очување уметничког интегритета и поштовање до тада стечених вредности, већ и на голи опстанак њихове сцене“¹. Била је омаловажавана на свим пољима: на материјалном, јер су албански глумци били троструко више плаћени, а пре свега на уметничком, јер су се српске „националистичке“ представе повлачиле са сцене, а за албанске су се доводили истакнути гостујући редитељи. Српска драма је настојала да на традиционалним делима сачува свој интегритет, културу и публику. Године 1971. Љубодраг Милошевић поставља на сцену *Сумњиво лице* Бранислава Нушића и *Ивкову славу* Стевана Сремца. Међутим, савремени текстови су окупирали умове српских редитеља, па се на сцену постављају *Црвено и џафо* у режији Бранка Бауера у поставци Здравка Катића, *На лудом белом камену* Борислава Пекића у поставци Зорана Шарића, *Кавијар и сочиво* Скараничија и Тарабузија у динамичној поставци Александра Ковачевића. Глумци Јездимир Томић, Крста Срзентић, Бранка Белић, Ђорђе Миленковић и други покушавају да удоволе захтевима редитеља и често у томе успевају. Иако се ансамбл полако осипа, континуитет покушава да се оствари. Податак који довољно указује на непоштовање овог ансамбла и његову мајоризацију у односу на Албанску драму јесте тај, да су тиме створени толико неподношљиви услови за рад, да је директор Српске драме Љубо Милошевић у знак протеста решио да напусти ансамбл.

Без обзира на овакве услове рада малобројни ансамбл наставља да ради и Зоран Шарић на сцену поставља *Срећни догађај* Славомира Мрожека, у којем улоге изванредно играју Александар Јанковић, Јездимир Томић, Ружица Ђокић, Ратомир Васиљевић и други. После овог успеха Шарић припрема *Хамлеја у селу Мрдуша Доња оштинина* Блажуша Ивана Брешана, у којем глуми: Мирослав Симић, Миливоје Павловић, Ђока Миленковић, Угљеша Вујовић, Крста Срзентић и други. Пред саму премијеру, управник позоришта, Азем Шкрељи, скида је са репертоара због тобоже идеолошки неподобног текста, што само потврђује однос према Српској драми и услове у којима је она постојала и опстајала. Овај немили догађај није поколебао представнике Српске драме да наставе свој рад, па је убрзо припремљена *Дама без камелија* Антона Павловича Чехова, у режији Александра Ковачевића. Број глумаца Српске драме је био јако мали, па је за представу са већим бројем драмских

1 Петар Волк, *Позоришни животи у Србији: 1944-1986*, Институт за позориште, филм, радио и телевизију, Факултет драмских уметности, Београд, 1990, стр. 511.

лица попут *Дунда Мароја* Марина Држића, Душко Родић морао да позове и глумце Албанске драме. После дужег времена, ова два ансамбла поново сарађују. Даље, Радослав Лазић 1974. године поставља *Др* Бранислава Нушића, а Миле Гајић *Три сесџре* Антона Павловича Чехова.

„У жељи да се учини и оно немогуће, 1. новембра седамдесет и четврте, ансамбл је извео *Ойела* Виљема Шекспира у режији Душана Михајловића. У главним улогама појавили су се Недељко Пајевић као снажни и врлини одани Отело, док је Угљеша Вујовић тумачио Јага, а веома успешно Анкица Миленковић је представила Дездемону. Љиљана Јелачић била је Емилија, Јелена Обрадов је играла Бјанку, а Веселин Стијовић – Касија. Сви су они одисали обновљеном снагом, уносећи полемичне тонове у трагедију, подстакнути редитељским схватањима и његовим новим опсервацијама о значају појединих ликова, начину композиције одређених сцена, уношењем извесних карневалских елемената у поједине пасаже и жељом да се не понавља све оно што је до тада било знано и виђено у поставкама других редитеља“².

Са представом *Вучјак* Мирослава Крлеже у режији Љубодрага Милошевића, који се вратио да би радио на овој представи, учињен је запажен наступ на Сусретима професионалних позоришта Србије. Затим следе представе *Краљ Бейшајнове* Ивана Цанкара у режији Рајка Радојковића, *Покојник* Бранислава Нушића и *Женидба* Николаја Васиљевича Гогоља у режији Миленка Мисаиловића, *Врјоџлавица* Миодрага Мицева у режији Душка Наумовског, *Сјолица се љуља* Новака Новака у режији Александра Ковачевића, и многе друге. Ансамбл је пред крај седамдесетих година XX века успевао немогуће: да са осиромашеним ансамблом и недовољном материјалном помоћи одржава репертоар, и то успешним и садржајним представама. „Глумци су са преданошћу радили на афирмацији Мале сцене поезије *Софра*, представљајући изборе из антологијских збирки или поетских опуса значајних српских песника. Међу тим пројектима, који су афирмисали живу песничку реч, било је запажено извођење *Горској вијенца* Петра Петровића Његоша у адаптацији и режији Уроша Гловацког“³.

Александар Ковачевић наставља да истражује усамљеност и патњу савременог човека са драмом *Крчма на главном друму* Антона Павловича Чехова, која је изведена 1983. године. Мирко Жарић, дугогодишњи позоришни критичар и једно време управник овог позоришта, у књизи *Искушеници Талијиних ћуди* пише о успеху ове представе да спроведе Чеховљеве идеје о разоткривању света и човека, његовој унутарњој патњи и сукобу са самим собом. Александар Ковачевић је у томе успео. „Ликове драме *Крчма на главном друму* актанцијално је ситуирао независно једне

2 Исто, стр. 513.

3 Исто, стр. 515.

од других, да би их на крају груписао око основног мотивисаног језгра, односно око судбине главног јунака Семјона Сергејевича Борцова, витеза тужног лика и судбине, пропалог племића каквих у руској литератури има сијасет... Тугу и несрећу које се у драми разливају каскадно, Ковачевић доследно провлачи кроз цео комад, настојећи да покаже како се ужас и тескоба разоткривају преко равнодушности ликова, односно тривијалности и безначајности њихових живота“⁴. Јездимир Томић, Драган Рачић, Лајош Балог, Анкица Миленковић, Угљеша Вујовић и други, изванредно су пратили замисли редитеља и успели да дочарају психолошке нијансе одређених ликова.

Исте године кад је изведена ова представа, готово половина глумаца напушта позориште и ангажман налази у другим позориштима Југославије. Међу њима је био и Јездимир Томић, јако цењен и успешан глумац, који је радио у овом позоришту од његовог оснивања. Међутим, и овај тежак период је брзо преброђен тако што су се примили млади глумци. Конкурс је био стално отворен, долазили су гостујући глумци из других српских позоришта и глумци Албанске драме су често учествовали у извођењу представа. Тада, 1984. године, следи премијера *Раскрића* Драгана Томића у режији Душка Родића, „која се сматра кључном представом којом је ансамбл поново консолидован, успостављен је континуитет са ранијим начином игре и изведен је из негативног психолошког окружења у домен правог професионалног и надахнутог израза. У реалистичној представи која приказује распад породице, гостовали су глумци из Југословенског драмског позоришта. У приказу несреће и драмских сукоба у породици Тадић, запажене улоге остварили су Афродита Гаши као Радмила, Угљеша Вујовић, Ружица Ђокић, Лајош Балог, Екрем Чехајић, што је све придонело потпуном и убедљивом изразу људске судбине“⁵.

За најбољу представу на Сусретима професионалних позоришта Србије, 1985. године проглашена је представа *Процес* Франца Кафке у режији Миливоја Милојевића. У њој је најзапаженију улогу одиграо Енвер Петровци у улози Јозефа К., који је и добио награду за најбољег глумца. „Петровци је Јозефа К. одиграо у једном меланхолијом благо осенченом тембру, само једноставним средствима. Јунакова побуна и разлози његове „кривице“ послужили су Петровцију за грађење глумачког лика, који у представи све време стоји постранце, понашајући се као да није крив. Петровци нам је у *Процесу* показао да се у трагичном делу оно судбинско увек боље осећа изражавајући се логичним и природним гестовима неголи кроз наглашене потезе, јаке гримасе и громогласне пасаже. Он је схватио

4 Мирко Жарић, *Искушеници Талијиних ћуди*, Панорама, Приштина, 2007, стр. 37.

5 Петар Волк, *Позоришни живои у Србији: 1944-1986*, Институт за позориште, филм, радио и телевизију, Факултет драмских уметности, Београд, 1990, стр. 516.

Кафкино дело као очајнички крик, јер човеку није остављено никакво уточиште, чак ни у нади“⁶.

Српска драма је сада дефинитивно постала свесна своје вредности и могућности да се избори са свим проблемима средине у којој је постојала, уметничким изазовом и политизацијом позоришта. Сарађивала је са многим позориштима из Србије, јер је имала свега четрнаест сталних чланова у ансамблу, за разлику од четрдесет, који су чинили Албанску драму. Многа позоришта ван граница тадашње државе гостовала су у Приштинском позоришту, тако да се Српска драма више није осећала усамљеном. Оваква атмосфера, али и награде које је добијала, потврдили су њену вредност на тадашњој југословенској сцени и охрабривали су је да настави у истом ритму. Године 1986. следи још једна запажена и награђена представа на Сусретима професионалних позоришта Србије: *Гробница за Бориса Давидовича* Данила Киша у режији Агима Сопија. „Представа је остала у знаку тог испитивања граница људске хуманости и осмишљавању трагедије које се догађа у судару између човека и идеологије, појединца и власти. Главну личност Бориса Давидовича Новског тумачио је документаристички једноставно, али животно убедљиво Фарук Беголи“⁷, као гост из Београда. Психолошка уверљивост са којом је одиграо Новског допринела је успеху осталих глумаца: Угљеше Вујовића, Дрите Краснићи, Екрема Ђехајића и других.

Како се приближавала четрдесетогодишњица постојања Покрајинског народног позоришта у Приштини, склад и заједнички интереси су се вратили у редове Српске и Албанске драме. Постале су свесне да је, у малој средини која није имала дугу позоришну традицију, ипак створена уметничка институција која је од велике важности за оба народа на Косову и Метохији и да је треба сачувати. Ту друштвено ангажовану улогу коју позориште може да има Албанска драма је далеко више играла и о њој ће бити речи у неком другом тексту. Српска драма се држала искључиво уметничког деловања у оквирима традиционалних и савремених текстова и постижала велике резултате који ће наставити да се нижу све до 1999. године, када је изгубила своју матичну кућу, дом и идентитет који до данас покушава да поврати. Још велики број представа се нашао на репертоару Српске драме овог позоришта до краја осамдесетих година, али и представа Албанске драме којој овде нисмо дали много простора, већ ће се њихов однос оставити за даља истраживања и тумачења. Потребно је осветлити не само уметнички ниво два ансамбла, него и политичке стеге за једну и подстицаје за другу драму, који су осликавали дугогодишњу нетрпељивост албанске националне ма-

6 Мирко Жарић, *Искушеници Талијиних ћуди*, Панорама, Приштина, 2007, стр. 79.

7 Петар Волк, *Позоришни живои у Србији: 1944-1986*, Институт за позориште, филм, радио и телевизију, Факултет драмских уметности, Београд, 1990, стр. 517.

њине, која је, нажалост, постала очигледна много пре свима добро познатог трагичног разрешења на Косову и Метохији.

Литература

- Волк 2000: П. Волк, *Позориште и традиција: студије и есеји*, Музеј позоришне уметности Србије, Београд, 2000.
- Волк 1990: П. Волк, *Позоришни животи у Србији: 1944-1986*, Институт за позориште, филм, радио и телевизију, Факултет драмских уметности, Београд, 1990.
- Волк 1995: П. Волк, *Писци српског позоришта 1935-1994*, Београд, 1995.
- Жарић 2007: М. Жарић, *Искушеници Талијаних ћуди*, Панорама, Приштина, 2007.
- Павловић, Жарко, *Колекција Јлакаша позоришних представљава*, слике из самих представа из његове приватне колекције и његова лична исповест као члана ансамбла Обласног позоришта у Приштини.

Ana ANDREJEVIĆ

Danica ANDREJEVIĆ

PROVINCE'S NATIONAL THEATRE IN PRISTINE IN THE 70-IES AND 80-IES OF THE 20TH CENTURY

Summary

The authors state that after the two decades of the Province's National Theatre existence in Pristine, where Serbian and Albanian drama were being developed simultaneously, it came about the change in the politics of this institution running. Albanian drama was favoured while the Serbian one was trying to preserve its tradition, and go on to exist in impossible circumstances for work.

The aim of this paper is to show the effort of Serbian theatre workers to create artistically valuable plays, and preserve culturological fundaments of this institution. There will not be given enough space in this paper either to numerous obstructions and minimizations coming from the Albanian managers or the development of Albanian drama, but these two phenomena must be mentioned since they directly had impact on the Serbian drama. Already forgotten names of Kosovo actors, directors, and theatre artists will be mentioned, and images of some scenes from the plays from one private collection will be also presented.

Key words: theatre, actors, plays, Serbian drama, Albanian drama.

Јасмина ВУЧЕТИЋ*

ФРАЗЕОЛОГИЗАМ КАО СТОЖЕР АФОРИСТИЧКОГ МИШЉЕЊА И КАЗИВАЊА**

Айсѝракиѝ: Већ и летимичним ишчитавањем афористичке литературе може се приметити да фразеологија чини њен готово незаобилазан сегмент. У складу са тим, у овом раду разматрају се улога и значај фразеологизма унутар афоризма, те допринос фразеологије онеобичавању и стилској обележености афоризама. Истакнуте су многе заједничке одлике фразеологизма и афоризма, као што су лапидарност, стилска обележеност, ефекат неочекиваности (неуобичајености), десемантизација, односно ресемантизација лексема које улазе у састав фразеологизма, као и фразеологизма унутар афоризма (ово је карактеристично за један тип афоризма), које су, сматрам, и довеле до честе употребе фразеологизма као конститутивног елемента афоризма. У раду је извршена типологизација афоризама с обзиром на улогу и начин на који фразеологизми унутар њих утичу на стварање експресивности и поруке коју носе.

Кључне речи: фразеологизам, афоризам, парадигматско значење, синтагматско значење, дефразеологизација фразеологизма, 'разбијање' фразеологизма.

Заједничке одлике фразеологизма, као лингвистичког феномена, и афоризма, као литерарног, односно филозофског феномена¹, никако нису занемарљиве, те није далеко од истине претпоставка да су управо оне довеле

* Истраживач-приправник, Институт за српску културу – Приштина /Лепосавић, jasmina_vucetic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 „Афоризам јесте умјетнички облик, али није само умјетнички. Он је уједно и не у мањој мјери и филозофијски облик, тј. продукт једног посебног начина филозофијског мишљења и посебног начина излагања филозофијских мисли – он је естетски свијет и естетски језик филозофије саме“, тврди Иван Фохт (Focht 1962: 14).

до њиховог међусобног повезивања и честе заједничке употребе. Једна од поменутих одлика била би лапидарност, односно покушај да се помоћу минимума језичких средстава постигне значењски максимум, по узору на енглеску пословицу, која гласи „Less is more, and more is less“², односно, „Мање је више, а више мање“. Уистину, када је афоризам у питању, његова деловност и ефектност чине се обрнуто сразмерним дужини – што је краћи, тим је учинковитији. Разуме се, ова одлика превасходно се и односи на њега, јер фразеологизам, чак и ако под њим подразумевамо и фразеологију у ширем смислу, у коју су укључене и пословице, никада не може бити сувише дуг. Суштину афоризма је на сликовит начин дочарао наш чувени афористичар, Милован Илић Минимакс (1991: 119), како другачије, него афоризмом: „Афоризам – роман из кога су избачене сувишне речи“, тврди он. У исто време, ова *минимаксима* нас подсећа на чињеницу да је афоризам бременит значењем, те се о ономе на шта он алудира може истолковати читав роман, али да га од форме романа разликује сведеност форме, која је лишена сувишних речи. Мајсторство формалног обликовања афоризма као чиниоца који односи превагу над садржајем истиче и Милош Ковачевић (1996: 727), поткрепујући свој став следећим чињеницама: „а) свака измјена у форми афоризма по правилу „ништи афоризам“ и б) „и сасвим банална па и ноторна истина може дати лијеп афоризам ако је згодно и духовито речена“³.

Осим тога, оно чиме се одликују афоризам и фразеологизам јесу хумористички и неретко сатиричан тон, стилска обележеност, неочекиваност, експресивност, те инвентивност у повлачењу паралела и изналагању сличности међу појмовима, као и појавама у друштву. Оно што никако не би требало заборавити када се говори о споју фразеологије и афористике јесте захтев за одличном језичком компетенцијом и познавањем духа етника на коме су настали и који је нужан за њихово разумевање, будући да су баштиници културе, обичаја, тичу се свих области живота и представљају реакције на дешавања у друштву.

На концу свега, али по значају можда на првом месту налази се семантичка трансформација спојница унутар фразеологизма, односно фразеологизма који улази у састав афоризма, који често пренесеним значењем и посредним примером алудира на појаву против које је уперен. Управо је ова одлика, чини се, кључна за честу употребу фразеологизама у склопу афоризама. О односу фразеологије и афористике је већ писано; поменимо, за почетак, рад И. Прањковића (Pranjковић 2003). У њему аутор као дистинктивно обележје

2 Ова пословица датира из 19. века. Први пут се јавља 1855, у поеми *Andrea del Sarto* Roberta Browninga, да би касније почела да се доводи у везу са архитектором и дизајнером намештаја Ludwig(om) Mies(om) van der Rohe(om), представником модерне архитектуре и минимализма.

3 Чињеница наведена под б) представља цитат преузет из огледа И. Фохта (Focht 1962: 30).

фразеологизма истиче његову стилску обележеност која произлази из његове необичности, односно неуобичајености, изазване „десемантизацијом саставница и пријеносом значења (ресемантизацијом) [...] која доприноси деаутоматизацији језичнога кода“ (Pranjković: 18). Управо та могућност – да се лексеме које улазе у састав фразеологизма посматрају понаособ, са њиховим примарним значењем, или као у фразем уланачан скуп речи чије саставнице губе своје првобитно значење како би, као целина, добиле једно јединствено, ново значење – учинила је фразеологизам често присутним унутар афоризма. „Чини се да је умерено семантичко поље фразеологизма плодно тло за настанак афоризма, односно епиграма: у раскораку између значења засебно узетих лексема које улазе у састав фразеологизма и сасвим новог значења које извире из њихове окоштале, устаљене употребе, крије се могућност за креирање пренесеног значења афоризма [...]“⁴. Поменути појаву Прањковић назива дефразеологизацијом, те тврди „да бар један тип афоризма почива искључиво на „разбијању“ фразема“ (Pranjković 2003: 19). Овде се ради о појави која се, говорећи језиком Е. Бенвениста (Benveniste 1974: 223-226), може разлучити на значење у језику и значење у дискурсу, односно, ако се ослонимо на терминологију Е. Косиериуа (Kosieriu 1980: 43-47), рекли бисмо да постоји разлика између „значења“ и „смисла“. Милош Ковачевић (Ковачевић 1996: 729) поменути појаву дефинише као дистинкцију између парадигматског и синтагматског значења, које објашњава на следећи начин: „Значење’ или ‘значење у језику’ јесте парадигматско значење; то значење улази у дати текст из језичког система. ‘Дискурсно значење’ или ‘смисао’ јесте синтагматско значење, односно значење које нека јединица добија у датој комбинацији с другим јединицама, при чему она улази и утиче на значење цјелокупног исказа али је и сама значењски тим исказом условљена. ‘Дискурсно значење’ или ‘смисао’ тако настаје као резултат односа у самоме тексту, односно исказу“.

Оно што је мене у овом раду интересовало јесте начин на који фразеологизам делује унутар афоризма, као и мотиви за његову употребу. Сви афоризми који ће у раду као примери бити наведени ексцерпирани су са хумористичких страна дневног листа *Јединство* из Приштине (са тренутним седиштем у Београду и Грачаници). На основу анализе прикупљеног материјала дошла сам до закључка да се, ако се узму у обзир афоризми чија се експресивност постиже употребом фразеологије, што чини већи део афоризама, могу уочити следећи структурни типови афоризама:

4 Цитат из мога рада *Хумористичка страна „Јединство“ као извор смехотворне културе* који сам изложила на Научном скупу „Духовне и материјалне специфичности културе Косова и Метохије кроз историју“, одржаног дана 15. новембра 2011. године у Косовској Митровици, у организацији Института за српску културу – Приштина / Лепосавић. Рад ће бити објављен у зборнику радова са поменутог скупа (у штампи).

I Афоризми унутар којих долази до укрштаја два фразеологизма (1), односно фразеологизма и жаргонизма (1a), из чијег међуодноса извире порука афоризма. Прецизније речено, други по реду фразеологизам, односно жаргонизам, налази се у функцији 'декодирања' поруке коју доноси први по реду фразеологизам унутар посматраног афоризма:

1) „**Кад год га баце с положаја, он се дочека на туђа леђа!**“ (Утрениран)

(У овом примеру је дошло до модификације фразеологизма **бити на положају**, односно **човек на положају** у значењу *важан, значајан, утицајан човек*, што би, у примеру **бацити кога с положаја**, значило *осијати без утицаја, изгубити друштвени значај и моћ*. У наставку афоризма укрштена су два фразеологизма: **дочекати се на ноге**, што значи *снаћи се, прилагодити се брзо и лако новонасталим околностима* и **пасти на чија леђа**, што би значило *живети на чији рачун, о чијем трошку*. Јасна је порука афоризма: у питању је особа која сваки пут када остане без друштвеног утицаја и моћи, не трпи последице, већ их други, очигледно њој доскора подређени људи, снесу уместо ње).

„Признајем **често сам у животу испао магарац**. Сад се плашим вука због онога: „**Појео вук...**““ (Признање)

(Први по реду фразеологизам **испасти магарац** у значењу *испасти људи, наиван, бити преварен, обманути* бива објашњен наредним фразеологизмом **појео вук магараца** који значи *ником ништа; то што се десило као да се није десило, никаквих последица нема*. Овај афоризам једнако припада и наредној групи афоризама (2), будући да су оба фразеологизма дефразеологизирана).

„Тржишни инспектори су забранили продају трикотаже у вредности од преко три милиона динара углавном због лошег квалитета израде. Браво, нека се сад види **коме мајка црну вуну преде**“ . (Како сејеш...)

(Овај афоризам представља комбиновани тип: припада групи афоризама и под редним бројем 1, и под редним бројем 2. Фразеологизам **видеће он чија мајка црну вуну преде** представља *вид стилизоване иреиње некој ко је урожен на узвраћа иреињу*. Црна боја (црна вуна) је симбол традиционалне одеће за жалост због смртног случаја, а овде *асоцира на то коме ће црна одећа заиредати*. Шире гледано, значење овог афоризма може да буде и *да се неке лоше ише, што би више одговарало контекстуалном оквиру у којем се фразеологизам сада нашао*. Други фразеологизам, који служи као конклузија за напред наведено, **како сејеш, тако ћеш и (по)жњати**, стара је и мудра поука која нас упозорава на чињеницу да *како данас радимо, тако ће нам суџа бити*).

„Кад приметите **да се народу смркло...** не убеђујте га да смо постигли **светле резултате!**“

(Фразеологизам **смркло се коме** казује да је *неке свега доси, да нема више воље ни за шта*, док идиом **светли резултати** означава *изузетне, сјајне усјехе*).

„ЧОВЕК држи кућу, држи пса, држи аутомобил, држи жену, држи децу... Па стално, **држ, не дај!** Држи тамо, држи овамо. Човек држи марке, држи динаре, држи доларе, држи хоби, па опет, **држ не дај**, држи тамо, држи овамо! И ко хоће да држи све не може да држи све, увек му нешто испадне! Човек се досетио и **не држи реч**, реч је, ипак, само реч, макар била и часна.

Ако не држи једну реч, држаће другу, ако му друга реч омане, држаће трећу. Ако му све речи оману, човек може да живи лепо; онако без речи“.
(Без речи)

(Фразеологизиран израз **држ не дај** означио би покушај појединца да успостави контролу над објектима и појавама у своме животу. **Држати реч** представља фразеологизам који се темељи на кодексу понашања типичном за патријархална друштва и племенско друштвено уређење, у којем је реч била света. Она је уско довођена у везу са чашћу појединца, јер је на обичају да се **да часна реч** и да се **држи реч**, односно да се **буде од речи** било устројено тадашње друштво. Управо овај податак открива нам суштину афоризма, а преко њега, суштину времена у коме живимо: модеран човек се, у обиљу свега што га окружује, најлакше одриче – речи!)

1а) „Кад **истина избије на површину**, многи **таласају** да се не би јасно видела!“ (Умешни)

(**Истина је избила на површину** значи да је *исти́на* *обзнањена*, *йрести́ла* је *да* *буде* *йајна*. Жаргонизам који се може чути, а гласи **не таласај!** значи би *да* се у *одређеној* *ситуацији* *избејава* *йривлачење* *йажње* *на себе*. Управо обрнута појава, односно, скретање пажње јавности на неке споредне појаве дешава се у часу када истина бива обнародована).

„Политика је као **врућ кромпир**. Чим сте се ухватили ње, већ **сте се опекали!**“ (Чим)

(Израз **врућ кромпир** означава *добий* која *изазива* *нейријайносџ* и *йраћена* је *нелајодом*. **Опећи се** у колоквијалном говору значи *лоше йроћи*, *йроћи* *са йоследицама*. И без ових напомена јасна је порука афоризма: политика је делатност у коју се не улази без озледа).

„**Пас је веран човеков пријатељ**, јер је уверен да и човек хоће и да **лане** и да **угризе**“.

(Пословица **пас је веран човеков пријатељ** често се може чути. Жаргонске речи **ланути** (*нейромишљено* *рећи шйа*; *рећи нешйо шйо* *није йреба-ло*) и **угристи** (као скраћени облик фразеологизма **угристи кога за срце** и сл., у значењу *емойивно*, *осећајно йовредийи која*, *нанейи коме душевну бол*) нам у овом, саркастички интонираном афоризму, у први план истичу разлог те верности, али са становишта пса. Оне се у поменутом контексту реализују на два плана: и парадигматском, и синтагматском, и денотативном, и конотативном: пас лаје и може да угризе, док човек каткада уме да лане и да вербално нанесе другоме бол (да га **уједе за срце**). О томе сведоче и посло-

вице да **језик може горе посећи, него мач**. Оно што би још требало овом приликом истаћи је фонетска подударност између лексема лајати – ланути у 3. лицу презента, која је и условила употребу тих лексема и тиме допринела експресивности афоризма).

2. Афоризми који се базирају на ‘дефразеологизацији’ односно ‘разбијању’ фразеологизама, „и то тако да се поред фразеолошкога значења реализира и темељно значење саставница“ (Прањковић 2003: 18):

„На свим скуповима он је увек говорио: „Поштована господо, **садашњост треба храбро гледати у очи**“. А када би говор завршио, стављао би црне наочаре на нос и одлазио у садашњост!“ („Наочари“)

(**Гледати садашњост у очи** значи *суочити се са стварношћу, са ситуацијом у којој се човек ирринуишно налази*).

„Код нас је хигијена на високом нивоу. Многи од оних **који су пљунули у шаке** отишли су на рад у Немачку“.

(**Пљунути у шаке** значи *почети нешто радити, ириваити се некој њосла*).

„И функционери рекреирају **скачући из фотеље у фотељу**“.

(Да **скакаче из фотеље у фотељу** каже се за онога ко *често мења функције и увек се налази на руководећем њоложају*. Сатирична општрица на рачун функционера извире из раскорака између поменутог и ‘развезаног’ значења овога идиома).

„Све је мање корисника цвикера, **многи гледају кроз динар**“.

(*Онај ко у свему љеда искључиво материјалну вредност гледа кроз динар*. Живимо у материјалном свету, на то нас духовито упозорава овај афоризам).

„Иако нису мађионичари многи се пењу **идући низ длаку**“.

(Када се жели фраземом нагласити нечије *додворавање друјоме (најчешће надређеном), или њокушај љридобјања нечије наклоности*, каже се да му **иде низ длаку**. Ефекат неочекиваности извире из сучељавања обрнуто постављеног смера кретања: када се пењемо, очекивали бисмо да идемо горе, дакле уз длаку, а не низ длаку. Овде се, наравно, мисли на напредовање у каријери).

„И пензионери се баве рекреацијом – **стежу каиш** и растежу пензије“.

(**Стезати каиш** значи *шћедеити, љадовати, закидати себи на храни*).

„Уместо да то ураде са неким друговима – они **пребише дугове!**“

(*Враити њосуђени новац, раздужити се, измирити рачуне* има у фразеолошком фонду еквивалент: **пребити дугове**).

„**Боље да гледам телевизију, него туђа посла**“.

(*Онај ко води рачуна и неиреститано обраћа љажњу на љо шћа друји ради гледа туђа посла*).

„Не заборавите вредног сељака! **Може вам се десити да**, иако се никада нисте бавили пољопривредом, на крају... **оберете бостан!**“

(Када се за некога каже да је **обрао (зелен) бостан** (тек уметањем ове изостављене лексеме фразеологизам бива до краја јасан), хоће се нагласити *да је зло, лоше, рђаво њрошао, са љубиљком*. Ако замислимо сељака који пре времена обере бостан, који још увек није зрео, јасно нам је у каквој се ситуацији нашао – нити може да га прода, нити да га врати на вреже).

„А кућу сам зарадио **на властитој грбачи**“ (Пуж)

(**Имати/носити кога на грбачи** значи *живећи на чији рачун, о чијем њрошку, издржавачи која*. Овде је имамо јасан случај дефразеологизације фразеологизма).

„**Копамо и ногама и рукама** да запослимо рођаке, а рударство нам опет у кризи!“ (Рударство)

(**Копати и ногама и рукама** значи *свим силама се њрудити, настјојачи њосћићи шћа, улаћачи максималне њјоре како би се њосћићао резултати*).

„На такмичењу шумарских радника ове године у СР Србији за најбољег дрвосечу проглашен је Тихомир Лишанин. Конкуренија би била знатно јача да је учествовао и мој директор. **Он ми стално сече грану на којој седим!**“ (Конкуренија)

(*Када неко некоја ојсћурира у каквом њокушају и осујећује у науму*, он **муче сече грану на којој седи**).

„Има појединаца који стално **у некога упиру прстом** као да не знају да се прстима може и нешто паметније радити“.

(**Упирати прстом у некога** је фразеолошки еквивалент за *ручање коме, ојћуживање која*).

„И док смо ми мислили да је слеп, **он је гледао своја посла**“.

(**Гледати своја посла** = *давити се собом и својим њроблемима*).

„**Налази се увек у првим редовима** – на распродаји по сниженим ценама“.

(**У првим (борбеним) редовима** су обично *борци и револуционари*. Овде је значење фразема ‘развезано’).

„Толика је несташица меса да ми је комшија Дејан, када смо играли шах, стварно **појео – коња**“ (Несташица)

(Ево једног фразеологизма из области шаха. **Појести некоме коња** значи *уклонити њоком ире фићуру коња са шаховске њабле*).

„Доспећу до ногу лепе жене, **макар ми одерали кожу**“ (Крокодил)

(Ефекат неочекиваности у овом афоризму заснива се на персонификованој потреби крокодила да „доспе до ногу лепе жене“ у комбинацији са хиперболизираном претњом **одрати коме кожу**, која, када је у питању популација крокодила, не функционише као фразеологизам).

3. Порука и сатирична оштрица овог типа афоризма заснива се на значењу које фразеологизам има и које се остатком текста (одн. преосталим речима које улазе у састав афоризма) потврђује и експлицира. Веома често

фразеологизам представља конклузију на рачун онога што је претходно речено. Парадигматско и синтагматско значење фразеологизма се код овог типа афоризма подударају, а он се, схематски гледано, може представити на следећи начин: →→

„Некад људи из нашег синдиката подсећају на наше фудбалске репрезентативце. **Остају – кратког даха!**“

(**Бити/остати кратког даха** значи *не моћи довршити посао, реализовати наум до краја*. Овде се очито алудира на тешко стање у синдикалним организацијама).

„Добили смо преко синдиката мед. Сад немојте рећи да нам не тече **мед и млеко!**“

(Фразеологизам **мед и млеко** упућује на *сјајну живојну ситуацију, на лагодност живоја, на живој испуњен обиљем и берићештом*. Мед као симбол слаткоће, а поготово синдикални мед, који асоцира на раскорак између животних сласти и горчине радничког живота, недовољан је да у довољној мери заслади живот радника).

„Индијанац Рам Синг Чаухан није се бријао 14 година и распон његових бркова је 2, 15 метара. **Њега могу да вуку за бркове док нас за – нос!**“ (Разлика)

(**Вући кога за нос** значи *замајавати која лажним надама, обећавати коме нешто што се не може или не жели испунити, обмањивати која*).

„Власт је власт, а част је част... Ако изгубите власт, на следећим изборима, опет имате шансу да освојите власт. Ако **изгубите част**... бадава вам вековна власт!“

„Певаћу вечито као аматер. **Паре кваре људе**, то је доказано, а ко зна како би деловале и на животиње“. (Цврчак)

(У овом и наредних пет афоризама реч у загради представља кључ за тумачење афоризма. Овде имамо алузију на чувену Езопову басну „Цврчак и мрав“, чија је порука и позната и поучна, и није је потребно објашњавати).

„Ко каже да се **не може жив под земљу?**“ (Кртица)

„Док ја летим од цвета до цвета, други **иду од фотеље до фотеље**“. (Лептир)

(**Ићи од фотеље до фотеље** значи мењати функције, односно руководеће положаје).

„**Опет сам ‘бо јежа у леђа!**“ (Потрошач)

(Фразеологизам **‘бати јежа у леђа** значи *јако лоше проћи, настипрадати*).

„На нас закон **навалио као коза на криво дрво**“. (Коза)

(**Навалити као коза на криво дрво** значи *свом снагом наваливати, силовити наваливати*).

„**Сваки човек има лице и наличје**; некима лице служи за рекламу, а наличје за опстанак!“

(Свако од нас има свеїлу и шамну сїрану личносїи; ону коју йоказује друїма и ону коју се йїруди да сакрије, значење је болдованог фразеологизма. У наставку афоризма видимо како их појединци употребавају).

„Иако га раније нису примећивали **кад се дочепао фотеље** стекао је пријатеље“.

(Фразеологизам **дочепати се фотеље** значи *сїећи функцију; доћи на йоложај*).

„Нормално да су **на удару** недужни. Дужници се стално – склањају!!“ („Нормално“)

(**Бити на удару** значи *биїи изложен наїаду, односно криїици; биїи на йрвој дорденој линији*).

„Шта вреди што имамо **чизме од седам миља** кад су на многим местима пробушене!“ (Бајка)

(**Чизме од седам миља** су чудесне чизме из бајке о Палчићу помоћу којих се само једним кораком преваљивао огроман простор од седам миља).

4. У неким случајевима долази до трансформације фразеологизама из које проистиче ефекат неочекиваности који доприноси стилској обележености афоризма, односно његовој експресивности:

„**За добром телетином прашина се диже**“ (Верзија)

(Овде је дошло до модификације изреке **за добрим коњем прашина се диже**, која значи да *свако ко се неким нарочитїим даром исїииче йривлачи на себе йажњу свеїине*. Овај шаљиви афоризам могао би у подтексту да носи информацију о несташници добре телетине на тржишту).

„**Не може да буде и директор сит и радници финансијски обезбеђени!**“ (Не иде)

(Афоризам настао трансформацијом фразеологизма **и вук сит и овце на броју** који описује немогућу ситуацију у којој су сви припадници међусобно супротстављених тора срећни и задовољни и нико од њих није угрожен. Овај афоризам уједно на саркастичан начин потцртава апетите функционера и односе у људском, уређеном и цивилизованом свету своди на крволочне односе који постоје у свету животиња, дакле, максимално их деградира).

„Реч се пушта на слободу, а говорник се задржава. То је – **слобода мисли!**“ (Мисли)

(Игра речи базирана на трансформацији фразеологизма **слобода говора**, који именује појаву која се сматра императивом демократских друштава, а, у стварности, чини се недостижним идеалом. На то нас упозорава и поминути афоризам).

„Шибица је одлучила да каже свом шефу отворено све што мисли о њему. То је учинила. **Креснула му је све у брк**. Затим је постала – неупотребљива!“

(**Рећи/скресати некоме истину у брк** значи *нейосредно и без увијања рећи коме истину*). Аутор овог афоризма минималном лексичком интервенцијом чини како фразеологизам (у овом контексту), тако и читав афоризам стилски обележеним. Уколико би се употребио фразеологизам у његовом изворном облику схватили бисмо поруку, али би изостао елемент неочекиваности, онеобичавања, а самим тим и експресивност, која чини фразеологизам стилски обележеним).

Из овог по обиму невеликог и непретенциозног истраживања верујем да се дају наслутити неисцрпне могућности које фразеолошки фонд српског језика нуди афористичарима, те да тврђа да је фразеологија стожер око кога се врти афористичко мишљење и казивање није била одвећ смела и произвољна. Напротив: обимније истраживање расположиве афористичке грађе верујем да би употпунило и проширило запажања до којих се до сада дошло. У том смислу, поменута четири модуса употребе фразеологизама у процесу обликовања афоризама никако нису коначан збир могућности поигравања афористичара фразеолошким благом српског језика. Овим радом настојала сам да скренем пажњу на синтезу две плодне и до сада недовољно истражене области и да пружим скроман научни допринос овој, за интердисциплинарни приступ изузетно захвалној тематици.

Литература

- Benveniste 1974: E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale II*, Gallimard, Paris 1974, 223-226.
- Илић 1991: Милован Илић Минимакс, *Минимаксима*, „Белетра“, Београд, 1991, стр. 119.
- Јединство*, дневни лист, Приштина.
- Ковачевић 1996: Милош Ковачевић, „О поетској функцији афоризама са синонимском структуром“, у: *Лейойис Мајице српске*, год. 172, новембар 1996, књига 458, свеска 5, стр. 725-734.
- Kosieriu 1980: E. Kosieriu: *Tekstlinguistik. Eine Einführung*, Gunter Narr, Tübingen 1980, 43-47.
- Pranjković 2003: Ivo Pranjković, „Frazеологизам и афоризам“, у књизи *Језик и beletristika*, „Disput“, Zagreb, 2003, str. 17-24.
- Focht 1962: Ivan Focht, „Unutarnji mehanizam афоризма“, у: *Izraz*, часопис за књижевну и уметничку критику, јули 1962, књига XII, година VI, број 7, str. 13-32.

Jasmina VUČETIĆ

PHRASEOLOGISM AS THE POLE OF THE APHORISTIC THINKING AND TELLING

Summary

The author says that only by hasty reading of aphoristic literature it can be noticed the phraseology makes its almost inevitable segment. In accordance with the above mentioned, this paper deals with the role and importance of phraseologism inside aphorism including the contribution of phraseology on the bib-being in the habit and stylistic marking of aphorisms. Many common characteristics of phraseologisms and aphorisms were being emphasized such as: lapidary, stylistic denotation, effect of unexpectation (non-customary), desemantization, that is resemantization of lexemes entering into the composition of phraseologism, and phraseologism inside the aphorism (this is to be characteristic for one type of aphorism), which, as per the author's view, led to the frequent use of phraseologisms as a constitutive element of aphorism. In this paper the bipolarization of aphorisms was carried out bearing in mind the role and way in which phraseologisms inside them have impact on the creation of expressivity and message they are carrying.

Key words: phraseologism, aphorism, paradigmatic significance, synthagmatic significance, dephraseologization of phraseologism, breaking of phraseologism.

Марија ЈЕФТИМИЈЕВИЋ-МИХАЈЛОВИЋ*

ФУНКЦИЈА НАРАТОРА У МУШКОМ ПИСМУ МИЛЕНКА ЈЕВТОВИЋА**

(глас, фокализација и дистанца)

Айспиракџи: У раду се анализира функција наратора у приповеци „Мушко писмо“ Миленка Јевтовића, која се показала изазовном за тумачење због своје жанровске специфичности, будући да има форму писма чији је наратор жена, а естетика је изразито *женска*. При томе констатујемо да је фокализација једна од битних полуга на којима почива тумачење ове приповетке, као и то да постоји један изразити фокализатор (наратор), док се гласови других јављају само спорадично и немају довољан интензитет ни тенденцију промене читаоачеве перспективе.

Кључне речи: Миленко Јевтовић, „Мушко писмо“, женско писмо, женска естетика, наратор, глас, фокализација, перспектива, дистанца.

Збирка приповедака *Зимски оџац* Миленка Јевтовића из 1987. године¹ у свом фокусу има тегобан живот човека у селима Ибарског Колашина средином прошлога века, односно човека Колашинца у свом спецификуму. У том погледу, Јевтовић је веома близак Григорију Божовићу, чије је дело из готово потпуног заборава дугог неколико деценија, представио у новом светлу. Од Божовића је Јевтовић наследио и веродостојност у употреби језика и фразеологије, архаизама и турцизама у говору Колашинаца које слика. Такође, склоност ка портретисању женских ликова карактеристична је и за једног и за другог приповедача, без обзира на разлику у времену и начину стварања, али и оствареним дометима.

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, mjmihajlovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Миленко Јевтовић, *Зимски оџац*, Јединство – Народна књига, Приштина – Београд, 1987.

Од дванаест приповедака које збирка садржи („Грешка“, „Зимски отац“, „Мушко писмо“, „Мале задушнице“, „Илински ђаволак“, „Муса“, „Игњат“, „Корнопац“, „Мутне кише“, „Кућа без крова“, „Јапанке“ и „Вечито дрво“), „Мушко писмо“ се издваја необично грађеном структуром и формом и пружа могућност вишеструког тумачења – типолошког, жанровског, семантичког, аксиолошког². Иако наслов ове нарративне целине упућује на „мушко писмо“, већ сам почетак казује да није реч ни о каквом „мушком писму“, већ да је „мушко“ (мужевљево) писмо било само повод писања овог „женског“ писма. Зато је неопходно најпре одговорити на питање: да ли је ово типично *женско писмо*?³ Наратор (који је овде јасно одвојен од аутора) је жена, те је и прича испричана из *женског* ула, кроз визуру *женског* *наратора*. Као што је теорија књижевности већ доказала, *женскост* или *женска естетика* може бити присутна и у делима мушких писаца. Опредељење за женског наратора и сензибилитет женског писма (у овом случају и формалног писма), декларише Јевтовића као писца наглашене склоности ка профилисању и психологизацији жене, својственим великим приповедачима попут Борисава Станковића. Имајући у виду све ово, лако је закључити да се кључ тумачења овог типично *женског писма* налази у одређивању *функције наратора* и његове улоге у креирању читаочевог перспективе.

Приповедач или наратор се најчешће дефинише као „глас или лик чијим посредством нам се представља нека епска радња“⁴. У најстаријим нарративним облицима (бајци, епу, новели, античком и барокном роману) то посредништво је по правилу дато у облику перспективе првог или трећег лица. У делима модерне уметности речи, то посредништво понекад постаје и само предмет романескног обликовања, „добива облик становишта једног лика, угла виђења који није једнозначан него услован, сасвим јасно одвојен од ауторове личности“⁵. Модерна теорија књижевности посветила је пажњу самом наратору и његовој

2 „Мушко писмо“, у: *Зимски отац*, 30-50. (Сви цитати у раду наведени су према овом издању).

3 Под „женским писмом“ обично се подразумева својеврсна *женска естетика* какву су настојале изградити феминисткиње постструктуралистичке оријентације Л. Иригареј, Х. Сиксуз, Ј. Кристева, А. Леклерк, Ш. Шаваф, С. Кофман и М. Витиг – познате и као „Венсенска група“ (Groupe de Vincennes), која је настала 1968. године из „Покрета за ослобађање жена“. Припаднице овог покрета су желеле да истакну *дружачијост* (алтеритет), у овом случају *женскост*, као ону *дружачијост* каква је одређена друштвеним структурама и културним системом који се заснива на начину мишљења и поступања *мушкараца*. Женско писмо није само размишљање о начину на који жена пише, већ и о разлозима због којих она не пише другачије, а то се објашњава тиме да је *лојоценризам* као владајући принцип нашег гледања на свет у суштини „фалократичан“, у знаку мушке доминације, па су и сви модели које производи наша култура у основи фалократични, а заједно са њима и језик, који репрезентује овакве моделе (*Речник књижевних термина*, фототипско издање, главни и одговорни уредник Драгиша Живковић, „Романов“, Бања Лука, 2001, 948-949).

4 *Речник књижевних термина*, 648.

5 Исто.

функцији у књижевном делу⁶. Тако се, по речима савременог теоретичара Х. П. Абота, нараџор „на различите начине дефинише као инструмент, конструкција или средство којим ауџор управља“⁷. Отуда не изненађује инсистирање појединих теоретичара (на пример, Ролана Барта) на строгом разграничавању (стварног) ауџора наратива од нараџора у датом наративу⁸.

Као што је већ речено, „Мушко писмо“ има форму писма чији је нараџор жена, те се функција нараџора у овом случају умногоме поклапа са функцијом *џачке љедишџа*. Ова форма блиска је Бахтиновом схватању дијалошке природе свести и дијалошком карактеру људског живота: „Живот је по својој природи дијалошки. Живети значи учествовати у дијалогу: питати, слушати, сносити одговорност, одобравати и слично“⁹. Јевџовићево опредељење да наратив буде изложен у првом лицу и из *женске љерсиџкџиве*, битно одређује и његову интенцију да у овој приповеци-писму доминира искључиво *женска есиџеџика*. Приликом тумачења функције нараџора (који је у овој приповеци и именован – Јовка, и утолико интересантнији и изазовнији за анализу), послужићемо се трима особинама које је Х. Портер Абот издвојио као „најкорисније“. То су: *џас*, *фокализација* и *дисџанца*¹⁰.

Глас се у нараџији везује за питање: кога чујемо да приповеда? Отуда је везан за граматичку категорију лица, те се у складу са тим разликују две основне варијанте у нараџији: *џрво* и *џреће* лице¹¹. Узимајући у обзир модел приповедања у „Мушком писму“, рекли бисмо да је то приповедање у *џрвом лицу* уз директно обраћање *џруџом лицу*. Сџм почетак: „Драги мој мили Рашо...“ апострофира присност и мотивацију начина приповедања, али истовремено „ограничава покретљивост приповедачке перспективе“. На овај приповедачки начин говори само један глас и ми нисмо у могућности

6 Читава једна грана теорије књижевности носи назив *нараџолоџија* и она проучава *нараџивне џексиџове*. А *нараџивни џексиџови* су они у којима неко некоме прича о једном или више догађаја који могу бити *сиџварни* или *фикционални*. Предмет проучавања наратологије могу бити роман, новела, репортажа, историографски текст, епска песма, новински извештај... то јест сваки текст, усмени или писани, уколико се у њему *џрича* нека *џрича*. Те текстове она изучава само уколико су они *нараџивни*. За развој наратологије најзаслужнији су структуралистички критичари: Ролан Барт, Цветан Тодоров, Жерар Женет, Мике Бал и други. (Зденко Лешић, „Шта је наратологија“, *Теорија књижевности*, друго издање, Службени гласник, Београд, 2010, 269-272).

7 Х. Портер Абот, *Увод у џеорију џрозе*, превела Милена Владић, Службени гласник, Београд, 2009, 118.

8 Исто.

9 Ана Буџинска, Mihal Pavel Markovski, *Књижевне теорије XX века*, s poljskog prevela Ivana Đokić-Saunderson, Службени гласник, Београд, 2009, 165.

10 Х. Портер Абот, нав. дело, 120.

11 Неуспеси малобројних покушаја писања у другом лицу углавном се оправдавају чињеницом да ни у свакодневном животу не користимо причу на тај начин. „Одрастамо слушајући приче у првом или трећем лицу“ (Исто, 122).

да чујемо нити наслутимо друге гласове. Међутим, неочекивано се прелази на нарацију у трећем лицу о мушко-женским односима која обликује перспективу сагледавања догађаја у овој епској целини:

„Откад муж и жена постоје, постеља им је све отаџ жеља и нада. Вуци и тегли и ринтај поваздан и опет послова више него напредек, а до увече наваљао се нов нарамак брига, мукама никад краја. И тајну имају, мота им се и намотава, у глави гунгула још од јутра. Чим ноћ, они у постељу, а у постељи шапат и разговори свакојаки. И онај танушан, глув од трепета и заноса, и онај муцав, искидан од грча и плача, и онај насилан, окорео од замора и познојице. Отпетљавају замрсак по замрсаку, како им који по реду дође, а у зору све се између њих зна, кад ће које да устане, куда ће“. (30)

Иако се могу посматрати као дигресије, јер у њима сâм наратор није присутан, ови дескриптивни пасуси у функцији су приповедања у првом лицу јер се на њих директно надовезују реченице у којима је наратор употребивши заменице „тебе“ и „мене“ подсетио на степен свог присуства у причи:

„Између тебе и мене не зна се ништа, Рашко, осам и по година ништа. Ми нашу постељу немамо, ми нашу ноћ немамо. Ни где си не знам, само чујем. Па ми дошло и све ме уверава да се питам имам ли ја мужа и човека, шта си ми ти. И да те питам на коју ћу страну сутра ја, где је моја нада“. (30)

Користећи такозвани монтажни поступак – смену нарације у првом и трећем лицу – приповедач (који је у овом случају сасвим раздвојен од наратора) је покушао проширити приповедачку перспективу и омогућити читаоцу да догађаје у наративу сагледа из сопствене а не из нараторове перспективе, али се чини да у томе није успео. Догађаји у кући, доживљаји са децом и околином, иако испрличани у трећем лицу, само су део шире целине коју обликује перспектива усамљене жене, мајке и домаћице која је остављена да се носи са тегобама живота. Глас наратора је у овом случају толико снажан и транспарентан да саму нарацију ставља у други план, а у фокус интересовања читаоца долази сâм наратор. Приповедач се не либи да покаже своју изразито *женску ѿрсѿекѿиву* и придобије читаоца да отворено стане на његову страну: „Нисам ни камен ни дрво ни птица него жена, а сваки дан ми је данашњи дан и свака ноћ ми је ноћашња ноћ, сабирај како ти је воља, осам и по година ја ни за друге дане ни за друге ноћи не знам, Рашко“ (31). Годинама скривана и прећуткивана туга због усамљеничког мученичког живота нашла је свој израз у одговору на писмо које је „никад краће и мање“. Садржај „мушког писма“ се потпуно ставља у други план; из њега једино сазнајемо да питања „како ми је, ... у писму нема, празно“ (37),

али непосредно сазнајемо какву је реакцију изазвало у самом наратору – Јовки, од ноћних мора да ће јој неко писмо отети и то мало „од њега“ узети, страхова да ће је неко оклеветати, разочарења што њену муку нико не може разумети, до признања љубави: „Воли те твоја Јовка“.

Чест је случај у прозним делима да средство гласа прелази са једног говорника на други. То се постиже смењивањем нараторовог гласа и гласа неког другог лика, и то путем *директној* цитирања њихових мисли или наглас изговорених речи. То се може постићи и *индиректним* путем, „то јест филтрирањем гласа који припада неком карактеру, и то тако што ћемо користити лик приповедача у трећем лицу („помислила је“, „рекла је“)“¹². То је могуће и слободном адаптацијом нараторовог гласа, без употребе знакова интерпункције (наводника) – помислила је, рекла је. Међутим, овакав *слободан индиректан сћил* доводи у питање статус наратора и његово функционисање у оквиру наратива. „Мушко писмо“, премда самом формом имплицира приповедање у првом лицу и један глас који чујемо (глас наратора), често је испресецано цитатима других актера приче. Тачније, *групи гласови* су употребљени на три начина:

1) директним цитирањем:

„– Договори се с ким имаш да се договараш, до суботе да ми кажеш. Обриши се што ћу после пред тобом застати, не пристанеш ли, мулирај све ово досад, карактер ми познајеш“ (42).

2) слободним индиректним стилем:

„...него твој отац вели да је грехота, нама ће се рашчути, неће Трајку ни Божину“ (47).

3) филтрирањем туђих гласова коришћењем нараторовог гласа:

„– Свашта ти се зове живот, мој Нешко – *слушам ја ономад, укива баскију, Нешко љридржава* (подвукла М. Ј. М.). – Сви узимају и остављају, сви бирају сем њега“ (42).

„– Остаде нам приземљуша довека ако примим, Јовка, залепиће нам се ко мршавом кожа – *браниш се од мој најоварања* (подвукла М. Ј. М.). – Истриши овако још мало, можда до догодине, а оне друге ме не може обићи. Боље је, Јовка, тако“ (43).

„– Тамо сам имао за сваку ноћ по Вењуку, *усјакосио си се и искревелио најослейку* (подвукла М. Ј. М.). – Ако сам хтео, кад сам хтео, Јовка“ (44).

Као што наведени примери показују, доминантан је искључиво глас наратора који не само да је најизраженији, већ има и функцију обликовања читаочевог „горизонта очекивања“.

Глас наратора нас директно упућује на другу особину функције *наратора* и стоји с њом у чврстој каузалној вези. То је *фокализација* која је у неким случајевима блиска тачки гледишта. Термин *фокализација* се односи на „начин на који посматрамо карактере и догађаје у наративу“¹³. Жерар Женет је разликовао три основна вида *фокализације*: 1) *нулта фокализација*, кад се не може одредити перспектива из које се виде догађаји и ликови, 2) *унутрашња фокализација*, кад се прича излаже из једне унутарње тачке, обично из свести неке од личности, а може бити *фиксирана*, *променљива* или *вишеструка* и 3) *спољашња фокализација*, кад се прича излаже из једне тачке која је изван личности о којима се прича и кад се оне виде споља¹⁴. Када је у питању *фокализатор*, Мике Бал у својој књизи *Наратологија* разликује два типа: *екстерни фокализатор* који означава ауторову тачку гледишта, позицију приповедача смештену изван *фабуле*, док термином *интерни фокализатор* он означава тачку гледишта лика, дакле, приповедачку инстанцу која и сама учествује у радњи наративног текста. „У многим причама се може видети замењивање екстерне и интерне *фокализације*“, а смештање *фокализације* при једном лику романа указује на то да је он главни јунак¹⁵. Наратор „Мушког писма“ је наш изразити *фокализатор* јер једино он обликује нашу перспективу. То речито доказује следећи пример: „...знам да је Саваот најпре направио мушкарца и онда од његовог ребра, онога краткога, изнад саме слабине, да вас не би оштетио много, правио жену, па вама памет, снага и свет, а нама женама деца и кућа, и мука која уз то дође...“ (36). Он је *интерни фокализатор* јер учествује у самој причи, а сама *фокализација* је *унутрашња*, будући да је читаочева перспектива „диктирана“ из свести самог наратора. Изразита *женска естетика* утиче на начин на који мислимо и осећамо док читамо. Јер, „чак и када наратор приповеда у трећем лицу, сцене нам предочава кроз *визуру сојсљивене личности*“¹⁶ (подвукла М. Ј. М.). *Интерпроекцијом* (самосагледавањем и самопреиспитивањем) и *рејспоекцијом* (сагледавањем догађаја и актера приче у дијахроној перспективи) наратор се наметнуо као *фокализатор*, као својеврсни „рецепциони филтер“ приче. Сугестивност и „манипулативност“ којом наратор изазива не само разумевање већ и саживљавање, емпатију читаоца, наводи на закључак да и сâм наратор постаје карактер у причи. Он је стожер око којег се као концентрични кругови плете драма. Средиште тог круга чини сама женска природа наратора (Јовке), њена незадовољена сексуалност:

13 Исто, 125.

14 Зденко Лешић, „Наратор“, *Теорија књижевности*, 279.

15 Мике Бал, *Наратологија*, Народна књига Алфа, Београд 2000, 125.

16 Х. Портер Абот, нав. дело, 124.

„У празном кревету у сред лета зима, ноћ још дужа, могу да те сањам. Овакав живот потроши те а да не осетиш, исцеди и осуши, шака приања онде где је од Јовке пре осам и по година, док је ниси оставио, одскакала и бридела од тврдине“ (39).

У књизи *Нова читанја. Постструктуралистичка читанка* Зденко Лешић женско писмо доводи у везу са женском природом: „L'écriture féminine је начин писања који афирмира присну повезаност жене с њеним тијелом и које негира оно схватање по којем је писање искључиво активност духа и као такво резервирано за мушкарце“¹⁷. Иако је, као што смо већ рекли, аутор „Мушког писма“ – мушког пола, нараторова изразита женска природа је профилисала ову наративну целину као књижевну творевину са свим карактеристикама женског писма. У томе је специфичност функције овог наратора.

Стављајући акценат на пуноћу и снагу биолошке предодређености жене, Јевџовић се приближио оном станковићевском „незадовољству крви“, урушавању душе жељама тела. Од тога што је осуђена да носи терет живота, и мушкарца и жене, и оца и мајке, чини се далеко тежим то што је осуђена на самоћу, неразумевање и недодир. И утолико су снажнија и живља сећања на нежности и страсти из првих година брака када су још и имали „заједнички живот“. Сугестивност наратора нарочито је појачана у тренуцима када о себи прича у трећем лицу: „Осам и по година твоја Јовка леже на цео завежљај брига, а тебе не жуља ниједна чим сићеш и згазиш тврдо...“ (39); „Јовка кривац, нико други, ни ти што за толико ниси долазио, Јовка то сама“ (40); „Јовка па Јовка, опет она, свако проклетство од ње“ (44). Широки дијапазон емоција који она показује, од прекора, мржње, сумње, зависти, незадовољства, очаја до разумевања, саосећања, кајања, праштања, нежности, љубави, представљен је кроз најбитније догађаје који су обележили Јовкин живот. На двадесет страна, колико садржи „Мушко писмо“, смештена је читава једна животна прича. Читалац је у прилици не само да кроз визуру наратора сагледа његов живот, већ и да са њим дели осећања и расположења – да осуђује виновнике Јовкине несреће и разуме њену огорченост, али и да због најблиставијих момената љубави и страсти опрашта и воли заједно са њом. Због свега тога, јасно је да је фокализација једна од битних полуга на којима почива тумачење ове приповетке, као и то да постоји један изразити фокализатор (наратор), док се гласови других јављају само спорадично (свекар Дамњан, Јово Крушкар), и немају довољан интензитет ни тенденцију којима би утицали на читаочеву перспективу.

Трећи појам којим се одређује функција наратора у некој наративној целини јесте *дисџанса*, а односи се на „различит степен нараторовог

17 Zdenko Lešić, *Nova čitanja. Poststrukturalistička čitanka*, Buybook, Sarajevo, 2003, 129.

учествовања у причи¹⁸. Термини *имперсоналности* и *дистанца* уско су повезани. У „Мушком писму“ скоро да се и не може говорити о имперсоналности, будући да се наратор наметнуо као стожер читаве приче око којег се врте сви догађаји и ситуације. Наратор је истовремено иницијатор, актер, посматрач и хроничар збивања, те је и степен његовог присуства апсолутан. Нараторове дистанце скоро и да нема; она се само условно може узети у обзир у оним моментима у којима наратор о себи говори у трећем лицу, мада је јасно да је и тада остављено мало простора читаоцу за објективно процењивање. Такође, приповетка садржи неколико наизглед споредних догађаја, који немају директне везе са самим током приче-писма (убод стршљена (убо је ћерку Јелку), боловање свекрве, мужевљево неверство, учестали доласци Ранђела). Посматрани на макроплану читаве приче, они су у функцији нараторове јасне намере да придобије читаоца и не дозволи му да ни за тренутак не посумња у тачност података које износи у својој интерпретацији догађаја. Ово се може довести у везу са појмом „непоузданог приповедача“, кога је у теорију прозе увео Вејн Бут, тврдећи да се ти приповедачи „тако уочљиво разликују у зависности од тога колико далеко и у ком смеру одступају од норми свога писца“¹⁹.

Усвајајући *женску естетичку*, аутор „Мушког писма“, Миленко Јевтовић, није се удаљио од својих поетичких полазишта, ни формалних, ни идеолошких. Напротив, поимање филозофије живота једног човека Ибарског Колашина само је оснажено сагледавањем из нове, женске перспективе. Зато се (не)поузданост приповедача као формално питање у овом случају искључује. Пре би се могло говорити о повезаности структуре и семантике дела, будући да су подаци из стварности (онакве какву је Јевтовић види и поима) транспоновани у нарацију дела²⁰. За учвршћивање те везе у овом случају најзаслужнији је наратор.

Литература

- Абот 2009: Х. Портер Абот, *Увод у теорију прозе*, превела Милена Владић, Службени гласник, Београд.
- Бал 2000: Мике Бал, *Наратологија*, Народна књига Алфа, Београд.
- Барт 1971: Ролан Барт, *Књижевност, митологија, семиологија*, Нолит, Београд.
- Bužinjska – Markovski 2009: Ana Bužinjska, Mihal Pavel Markovski, *Književne teorije XX veka*, prevela s poljskog Ivana Đokić-Saunderson, Službeni glasnik, Beograd.
- Еко 1965: Умберто Еко, *Опћорено дјело*, „Веселин Маслеша“, Сарајево.

18 Х. Портер Абот, нав. дело, 127.

19 Исто, 129.

20 О вези структуре и семантике дела видети: G. V. F. Hegel, *Estetika III*, prev. N. Popović, Beograd, 1986, 446.

- Lešić 2003: Zdenko Lešić, *Nova čitanja, Poststrukturalistička čitanka*, „Buybook“, Sarajevo.
- Лешић 2010: Зденко Лешић, *Теорија књижевности*, Службени гласник, Београд.
- Поповић 2011: Тања Поповић, *Страшеије јриповедања*, Службени гласник, Београд.
- Речник књижевних јермина* 2001: главни и одговорни уредник Драгиша Живковић, „Романов“, Бања Лука.
- Савремени јисци Косова и Мејохије* 2005: лексикон приредила Даница Андрејевић, Косовска Митровица.
- Solar 1974: Milivoj Solar, *Ideja i priča*, Liber, Zagreb.
- Solar 1989: Milivoj Solar, *Teorija proze*, SNL, Zagreb.
- Suvremena teorija pripovijedanja* 1992: urednik Vladimir Biti, Zagreb.
- Hegel 1986: G. V. F. Hegel, *Estetika III*, prev. N. Popović, Beograd.

Marija JEFTIMIJEVIĆ-MIHAJLOVIĆ

**THE FUNCTION OF NARRATOR IN THE
MALE LETTER OF MILENKO JEVTIĆ
(Voice, focalization, and distance)**

Summary

The novel “Male Letter” of Milenko Jevtović, as per the author’s attitude, from the collection Winter Father proved to be very challenging for the interpretation either due to its form (it has got a shape of letter) or due the fact it was written in the first person, and its narrator is the woman. So, this novel with the expressed female aesthetics was given all characteristics of female letter although its real author is of male sex.

Furthermore, the function of narrator is to be of the exceptional importance for the perception itself of this narrative whole. It was viewed through three concepts which were introduced in the theory of prose by the theoretician H. Porter Abbot, such as: voice, focalization, and distance. Focalization is to be one of the important axes the interpretation of this novel is resting on, and there is one prominent focalizer (narrator), whereas the voices of others are appearing only from time to time so that they have neither enough strong intensity nor tendency by which they would influence the reader’s perspective.

Besides, narrator is to be the most meritorious the structure of this novel stands in strong relationship with its semantics.

Key words: Milenko Jevtović, “male letter”, female letter, female aesthetics, narrator, voice, focalization, perspective, distance.

Мирјана БЕЧЕЈСКИ*

ИСТИНА ВЕРЕ И ИСТИНА СУМЊЕ У ПРИПОВЕЦИ „СИМОН ЧУДОТВОРАЦ“ ДАНИЛА КИША**

„Нису опасне многе књиге, опасна је само једна“.
(Данило Киш)

Айсѝракиѝ: У приповеци „Симон Чудотворац“ Данила Киша аутор указује на постојање више противуречних истина, подвучених увођењем докумената, „часних“ и „сумњивих“ сведока, као и семантиком самог поступка, другом верзијом приче. Играјући се документом и квазидокументом, писац има за циљ да подржи објективност приповедања, аристотеловски закон вероватности и нужности. Тако једина истина у чију аутентичност читалац не треба да сумња, постаје истина његове приче, метаприповедна истина.

Вери и религији у причи је супротстављен исконски покретач људског духа и радозналости – сумња, а њен апостол и зачетник свих јереси, гностик Чудотворац, уздигнут је на ниво трагичног јунака у узалудној борби с демијургом за људско, за појединачно, за сазнање добра и зла.

Кључне речи: Симон Чудотворац, истина, сумња, вера, илузија, документ, фантазија, гностицизам, Икаров лет.

Сложени свет приче „Симон Чудотворац“ Данила Киша, којом почиње тематска збирка *Енциклопедија мрѝвих*, отварамо питањем једнако филозофским колико и књижевноуметничким – дакле, метафизичким – да ли је Истина једна и јединствена, или има више истина? Правећи дистинкцију

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, бечејски@ptt.rs

** Рад је рађен у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (бр.178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

између приповедачке истине и истине стварног света, покушаћемо да расветлимо због чега Киш прибегава „другој верзији“, односно, настоји да у истој причи мења тачку гледишта, приповедачку инстанцу, играјући се „истинама“ из различитих светова. То је начин да у самом уметничком тексту, полазећи од микроплана, домаши метанаративни ниво. Самим тим што дозвољава могућност постојања више истина, ова прича мајсторски сажима обимну проблематику, тематизује и на убедљив начин оправдава Кишово руководеће стваралачко начело – сумњу: „Примордијално питање литературе, као и филозофије уосталом, јесте питање смисла живота и дубока сумња у све истине: покушај да се у ефемериди људског живљења пронађе неки смисао“¹.

Други „кључ“ за отварање ових врата од „девет брава“ биће нам Спинозина филозофија и Кишов однос према гностицизму. У „Post scriptum“ збирке он наглашава да је фабулу приче „Симон Чудотворац“ писао на основу документа – *гносџичке лејенде* – што је рецепцијски усмерена напомена, веома важна ако знамо вредност „читалачког предзнања“, детаља и небелетристичких записа у Кишовој поезици (маргина, фуснота, постскриптума и сл.). Драгоцен нам је и његов књижевнокритички есеј, „Изгнанство и краљевство Марије Чудине“, наизглед сав у примењеној равни; детаљнија анализа, међутим, открива запретен аутопоетички став према гностицизму.

С обзиром на то да управо прича „Симон Чудотворац“ уводи у свет збирке чија индикација наслова упућује на две Кишове животне и стваралачке опсесије – на *енциклопедијски идеал* (на форму која представља врхунац његове „поетике сажимања“²) и на *тјему смрти*, поред основног опредељења за аналитички модел, за проблемско, сагледаћемо ову приповетку у контексту тематске збирке, као и са аспекта целокупног опуса (белетристичког и есејистичког), на основу чега ћемо направити неколико скица за тематско-мотивске и структуралне паралеле.

Киш настоји да постигне приповедачку објективност вишеструким дистанцирањем од догађаја. Основно средство му је *документ* – „ленгер који држи фантазију везану за стварност“³, показујући да је „време измишљања заувек прошло, а да ће прича и роман све више бити исповест и документ,

1 „За плурализам“, *Ното poeticus*, 81. Сви цитати из Кишових дела узети су из *Сабраних дела Данила Киша* у редакцији Мирјане Миоциновић, Просвета, Београд, 2006-2007. Даље ћемо наводити само наслов дела и број странице.

2 Кишова „поетика сажимања“ обухвата различите поступке и средства, чији је идеал нека врста енциклопедије-кенотафа: *цијатајности* и, у оквиру ње, *документарности* (многи истраживачи су превидели чињеницу да је документарност нужно врста цитатности, па су их истицали као два паралелна поступка), „подмукло деловање биографије“, *фикцију* са елементима *фантастике* (ониричке, ерудитне, научне, итд.). Њима се истовремено постиже илузија истинитости и објективности и укида „аутоматизам перцепције“.

3 „Тражим место под сунцем за сумњу“, *Животи, лијераиура*, 173.

Борхес и Пиљњак ...⁴, јер стварност је постала, како тврди Достојевски, „фантастичнија од сваке фантастике“. Заједно са борхесовском парадигмом о *сџварносџи најисанои*, садржаном у максими: „*Чеџа нема у сџисима, нема ѿа ни у свеџу*“, Киш заузима и полемички став према њој⁵. Још једно важно средство које користи за постизање објективности је *иронична дисџанца*. Како је она постала опште место критике, поновићемо само да представља „механизам одбране“ од патетике произашле из „трагичног осећања света“, да укида сваку искључивост самим тим што негира постојање само једне истине, само једног искуства и „савршено кореспондира са постављеним захтјевима свеобухватности“⁶; „Иронија схвата ништавност не само појединих карактера већ целог људског стања, и то тамо где је оно највише и најплеменитије; она схвата да то није ништа у поређењу са божанском Идејом“⁷.

У „Симону Чудотворцу“ Киш се поиграва документом (фактом) и квазидокументом (фикцијом) кроз наративни и метанаративни говор, чиме истовремено постиже уверљивост приче и ослобађа се „баласта страница“, што нам је поступак познат из његових ранијих збирки. Он је час приповедач с дистанце, час очевидац, истражитељ или хроничар који наводи и тврди „једног паганина“ (непристрасног сведока) и „истине“ Симонових противника и следбеника: „Тада су му очи сијале као звезде“, каже један од његових ученика. ...Имао је глас лудака и поглед блудника, бележи један од његових противника; уз белешке неког хришћанског полемичара на које се „ослања“ у другој (мање упечатљивој) верзији приче, приповедач даје примедбу да није сигуран „да ли он то преноси своје сопствено сведочење или само цитира неког од сведока те сцене. Или просто измишља. Маслина и танак хлад маслине, међутим, на основу ѿоновљеноџ сведочења, остају једина чврста чињеница ове необичне приче о Симоновим чудима“. Позивајући се на *ѿроџивуречна* сведочанства из документарних извора, и/или на више живих или мртвих, „часних“ или „сумњивих“ сведока, Киш се дистанцира

4 „Доба сумње“, *Homo poeticus*, 243.

5 Ову сентенцу, коју Делић сматра заштитним знаком читавог Кишовог опуса, писац је већ у *Мансарди* „исправио“, најављујући свој документарни поступак: „*Quod non in actis (in artis!) non est in munde*“. На истој страници Киш отвара још једну опсесивну тему значајну за нашу анализу – однос *живоџа* (искуства) и *лиџераџуре* (филозофирања): „*Primum vivere deinde philosophari*“.

Види: Јован Делић, „Књижевност као тема умјетничке прозе“, *Ноттаге Данилу Кишу*. Зборник радова, уредник Радомир В. Ивановић, Културно-просвјетна заједница Подгорице – Средња школа „Данило Киш“ – Будва, Подгорица – Будва, 1994, 26.

6 Божена Јелушић, „Минђуша Симона Чудотворца или моћ и немоћ књижевне критике“, *Ноттаге Данилу Кишу*, 82.

7 Овим ставом немачки филозоф Золгер први је показао да је *иронија* основ уметности. Solger, *Vorlesungen über Aesthetik*, Leipzig, 1829, 125. Према: Сретен Петровић, *Есџеџика*, Филолошки факултет – Народна књига, Београд, 2000, 206.

од традиционалног „свезнајућег приповедача“⁸. При том је тешко, некада и немогуће, утврдити где престаје фикција а почиње стварност, који је прави, а који квазидокумент, што је за читалачки доживљај и неважно (ако је у питању „права“ перцепција, читалац „с лампом на раскршћу“ како је говорила Исидора Секулић). На тај начин писац, с једне стране, изражава не само сумњу у сопствену обавештеност и у проверљиву веродостојност документа, већ и у могућност било каквог сазнања једне јединствене истине. С друге стране, он на више начина подржава *илузију истинитости своје приче*.

За постизање *приповедне* истине дозвољена су сва часна списатељска средства и једино је важно не изневерити логику самог уметничког текста, што је још Аристотел формулисао као закон *вероватности и нужности*: „Навести читаоца да поверује у истинитост твоје приче, да поверује да се највећи део онога што чита заиста и догодило, то и јесте, понављам, основни циљ сваке литерарне творевине. А за постизање тог ефекта сви су начини добри ако су ефикасни“⁹. Писац се ослања на документ, на једину колико-толико „чврсту“ подлогу, на „доказиве чињенице“, дакле на истину из реалног света, која самим увођењем у нови контекст, уметнички, подлеже овом закону. Ако постоји више документарних истина о једном догађају, појави, личности – онда може постојати и више приповедних истина ослоњених на те документе у оквиру једне приче. То Киш проблематизује и *семантичком самој историјом*, користећи различите верзије или „око камере“ за сагледавање предмета или догађаја са различитих аспеката. Најистинитија постаје *мешајриповедна истина*, истина његове приче, стога што једино она дозвољава паралелно постојање више противуречних истина из документарног, легендарног, литерарног и реалног света, и што је изграђена на сумњи у све истине, па и у себе саму. Значи, читалац треба да сумња у све, осим у аутентичност приче. Драган Бошковић запажа да је овај поступак, који постаје константа Кишове поетике, најбоље илустрован аутопоетичким коментаром из приче „Нож са дршком од ружиног дрвета“, која нас уводи у свет *Гробнице*¹⁰; приповедач истиче да би његов идеал

8 У *Часу анализи* (стр. 124) Киш истиче да писац користи методе истражитеља не би ли се приближио *истини*: „писац је поново Бог“, али не са божанским свезнањем о догађајима у души својих јунака (ограђује се од психологизације), већ у сфери свог микрокосмоса-архива, „на начин Божјег архивара и записничара који у часу смрти вади велики протокол поступака и из њих чита већ записане поступке, мисли и идеје својих јунака“.

9 „Тражим место под сунцем за сумњу“, *Живот, литератūra*, 167.

10 „Прича која следи, прича која се рађа у сумњи и недоумици, има једину несрећу (неки то зову срећом) што је истинита: она је записана руком часних људи и поузданих сведока. Али да би била истинита на начин на којем њен аутор сања, морала би бити испричана на румунском, мађарском, украјинском или јидишу; или, понајпре на мешавини свих тих језика“.

био да причу їреведе на прававильонски језик, дакле, да досегне првобитно јединство Речи-логоса, „идеалну исїину“¹¹.

Негирајући веродостојност докумената, он негира и историју, сматрајући је ништа истинитијом од фикције и тражи њену нову форму, неку врсту *некролога-енциклопедије* за оне мртве чије се биографске одреднице не налазе у другим енциклопедијама. Схвативши историју као „кланицу“ и холокауст, *исїорију оїшїїеї дешчаїша*, а не као „учитељицу живота“¹², Киш се у неколико прича *Енциклопедије мрївїх* враћа легенди и миту. Али, шта тамо налази? Готово са ужасом схватамо да, уместо повратка једној јединственој Истини, ни митологија не пружа никакво сазнање о том целовитом Бићу, осим што потврђује најцрње слутње о цикличном (а не линеарном, историјском) протицању времена, те људску немоћ и ништавност пред свеопштом, спинозијанском предодређеношћу¹³.

Већ на почетку приче приповедач мистификује порекло Симона Чудотворца позивајући се на противуречне изворе, као и на чињеницу „да је он сам допринео тој забуни, јер је на то *безазлено їїїїање їорекла* одговарао једним широким замахом руке који је обухватао једнако прво насеље као и

11 Драган Бошковић, *Иследник, сведок, їрича: Исїиражни їосїуїци* у Пешчанику и Гробници за Бориса Давидовича Данила Киша, Плато, Београд 2004, 133-136.

12 О Кишовом „сукобу“ са историјом писао је М. Пантић: *Киш, „Филип Вишњић“*, Београд 2000.

13 Спиноза (Baruch, Benedictus de, 1632-1677), био је Јеврејин по рођењу, али га нису прихватили ни сународници, ни хришћани. Мада његовом филозофијом доминира идеја Бога и врлина, сматран је атеистом, односно јеретиком. Главно дело, *Еїїшка*, објављено му је постхумно, а позната су још два: *Tractatus Theologico-Politicus* (спој критике Библије и политичке теорије) и *Tractatus Politicus* (политичка теорија). Критикујући Библију, он многе старозаветне текстове датира знатно касније и истиче да се *Свеїїо їисмо* може тумачити у кључу либералне теологије. Б. Расел наводи изворе по којима му је понуђен годишњи износ да о својим сумњама ћути, што он није прихватио, посебно истичући важност слободе мишљења.

По Спинози, постоји само једна супстанца, само једно апсолутно, неограничено и потпуно позитивно Биће – Бог или природа (што води до чистог пантеизма). Сва дешавања манифестација су недокучивог Бога, свим стварима управља апсолутна логичка нужност. Догађаји су део безвременог света, јер Његово гледиште је гледиште вечности. Значи, слободна воља не постоји – будућност је исто тако непроменљива, као и прошлост. Зато што су све ствари нужне и будућност извесна, разум не сме да робује емоцијама, од којих су најопасније *нада* и *сїїрах* (од смрти), а потом *їонизносїї* и *їокаїање*, док је *задовољсїїво* добро. Спинозин поглед на свет и има за циљ да ослободи људе тираније страха, јер човек не може учинити ништа како би постао бесмртан: „Слободан човек не мисли ни о чему мање него о смрти; и његова мудрост није размишљање о смрти, него о животу“.

Види: Бертранд Расел, „Спиноза“, *Исїиорија заїадне филозофије: и њена їовезаносїї са їолиїїичким и друшїївеним условима од најранијеї доба до данас*, Народна књига – Алфа, Београд, 1998, 516-526.

пола небосклона“. У питању је иронија, јер нам је историја осведочила управо супротно – судбински значај порекла. То што се сам догађај одвија „на замршеним путовима који воде са Истока на Запад и са Запада на Исток“ ништа нам конкретније не казује, већ само додатно усложњава његову универзалну симболику. Дакле, Чудотворац може живети у сваком простору и сваком времену – а такве су особине управо метафизичког – митског и уметничког хронотопа. Симоново обраћање „народу самаријском“ (помињу се и Јудеја и Анадолија, док је у другој верзији Симон египатски мађионичар), наводи нас да одговор потражимо у *Дјелима свеицијех айостіола*. Ту се помиње „Симон чаралац“, који је уживао велику популарност у народу самаријском, прогласивши себе Богом, и који је од апостола хтео да куши моћ даривања Духа светог: „А Петар му рече: новци твоји с тобом да буду у погибао, што си помислио да се дар Божији може добити за новце“ (8,20). Хришћански апологети сматрали су Симона првим јеретиком, „првим гностичким учитељем“ и „оцем свих јереси“, претечом првог јеретичког покрета, тзв. „симоњана“. У првим вековима хришћанства био је нарочито познат сукоб с апостолом Петром, на основу чега је створен апокрифни текст, касније предмет многих уметничких обрада. Киш за основу своје приче узима фавулу гностичке легенде, по којој је Симон обећао да ће се пред бројним посматрачима успети на небо како би доказао да су Његова чуда лаж; после молитве св. Петра доживео је пад¹⁴.

Поступак укидања времена и простора писац подржава и савременом синтаксом, мешајући стилове при цитатима сведока и у дијалозима. Та савремена синтакса указује на још нешто – да приповедач „чита“ с *йалимйсе-сйа*, и то с горњих слојева, а не са дистанце од „седамнаест година после смрти и чудесног ускрснућа Исуса Назарећанина“, како стоји у причи (израћање Симона Чудотворца из „ћудљивога“ *йеска* симболички га повезује с јунаком *Пеишчаника* и његовом симболиком). Најстарији слој сеже у дубоку прошлост, до *Ейа о Гиліамешу*, наговештава аутор у „Post scriptum“ збирке, истичући да га је овај еп инспирисао у једном општем смислу, јер се бави оним што је универзално за све људе и сва времена – људском коначношћу, *смрћу*. „Идеална и занимљива би била она [биографија] која би садржала у себи биографију свих људи у свим временима“, наглашава Киш.¹⁵ Та „идеална биографија“, сажета до крајњих граница, није ништа друго до *енциклопје-дија смртіи*, пошто се други заједнички моменат у биографијама „свих људи у свим временима“ – *рођење*, садржи у смрти. А оно што се налази између те две највеће човекове непознанице јесу начини рођења и смрти, дакле, сâм живот, индивидуалан и непоновљив.

14 Петар Пијановић, *Проза Данила Киша*, Јединство – Приштина / Дечје новине – Горњи Милановац / Октоих – Подгорица, 1992, 197-198.

15 „Живот, литература“, *Живой, лијерайура*, 8.

Да је то уверење и самог Симона Чудотворца, потврђује симболика његове минђуше у облику *уробороса*, змије која гризе свој реп. То је широм света распрострањен симбол, чија је максима: „Мој крај је мој почетак“. Симболизује свеукупност, првобитно јединство, у себе затворен вечни (животни) циклус; андрогина, тј. самодовољност – самосатирућу и самообнављајућу моћ, јер сам себе рађа, оплођује и усмрћује; безграничност простора и циклично време, које је наизглед непокретно, а ипак је непрестана кретња; таму пре стварања; бесмртност, вечност и мудрост. Тумачи се и као дуалистичко јединство супротности: добра и зла, дана и ноћи, небеског (*круи*) и хтонског света (*змија*). *Змија* и човек су такмаци, јер *змија* стоји на почетку развоја, а човек на његовом крају, те она и даље столује неким мрачним пределима људске психе, изазивајући саблажњавање. И, најважније – *змија* је симбол врачева и магâ, неискупљене моћи природе, латентне моћи, људске радозналости, сазнања и сумње, истине и спознаје уједно¹⁶. Симболика *уробороса* представља сажетак свих мотива приповетке, њен метасимбол, идеографему, потврђујући Кишово ригорозно *начело економичности*, јер његови симболи-метафоре својим асоцијативним пољима увек излазе из оквира приповетке, збирке или опуса и пуно значење остварују тек у контексту опште књижевности, па и шире, митологије и културе. Отуда *уроборос* симболизује и „писца, ствараоца који рађа себе и себе прождире“, као и недостижну Целину; *kyklos* (грч. круг, циклус) налази се и у основи речи *енциклопедија*¹⁷.

У обе верзије приче Симон је јеретик и гностик, маг и хедониста који проповеда да је жена „урна блаженства“, који верује у људски разум и познаје његове границе – *зна* да „седмо небо“, на коме обитава чисти Ум, човек не може достићи. Он је мудрац, полиглота и природњак (у једном дијалогу чак износи закон силе земљине теже, што је по свој прилици Кишу својствена иронија, а не „омашка“), негованих руку какве „имају само лењивци и опсенари“. Дакле, Чудотворац је филозоф и/или *йесник* у најширем значењу речи, јер он не нуди, као хришћански апостоли, „кључеве рајске који ће нас ослободити свих сумњи“¹⁸, већ управо сумњу у једну Истину: гностичку глад

16 1) Џин Кембел Купер, *Илустрирована енциклопедија йтрадиционалних симбола*, Нолит, Београд 2004, 178; 2) *Рјечник симбола*, Матица хрватска, Загреб, 1987, 730. и 796; 3) Ален Гербрајн – Жан Шевалије, *Речник симбола: Мийови, снови, обичаји, йосийуици, облици, ликови, боје, бројеви*, Stylos: Киша, Нови Сад 2004, 1013-1014.

17 Ала Татаренко, „Променљиви лик Целине: Данило Киш као приповедач“, *Сйоменица Данила Киша: йоводом седамдесетйодисйице рођења*. Зборник радова, уредник Предраг Палавестра, САНУ, Београд, 2005, 298-299.

18 Говорећи о књизи Станка Ласића, Киш истиче да је сматра „једном од оних књија које су ме обележиле, јер су ме бацале од сумње до сазнања, и од сазнања до сумње, и јер су ми својим исїинама заустављале дах и својим инйелекйуалним концепййом уливале храброст и наду у људску йамей“. Види: „Отпори и догма“, *Номо poeticus*, 65. (Курзив М. Б.)

за сазнањем, непрегледна, неистражена пространства духа, симболизована *иусињом* (која је и буквално присутна). Он испуњава све захтеве које Киш и експлицитно ставља пред уметника и интелектуалца, чак и савременог доба.

Истина коју проповеда религија потпуно је опозитна истинама које открива *сумња*, јер док је *сумња* креативна и људска, одсуство *сумње* синоним је догматске свести, инструмент је и оружје тоталитаризма¹⁹. Тако хришћански апостоли у Софији виде блудницу, а Симон светицу. Разлика између њихових учења подвучена је реченицама: „Они вам стављају руку на главу да би вас надахнуо свети дух; ја вам пружам руку да вас извучем из прашине“; „‘Они вам нуде’, наставља Симон, ‘вечно спасење; ја вам нудим сазнање и пустињу. Ко хоће нека ми се придружи‘“. Овај позив може се односити и на читаоца.

Чудотворац је проповедао да је хришћански Бог тиранин, јер слободу замењује ропством, побуну покорношћу, сазнање догмом: „Сместио је претке наше блажене у рајске перивоје, али их је лишио најслађег плода, јединог што га човек завређује, јединог што чини човека различним од пса, камиле, магарца и мајмуна – *сазнања добра и зла*“. Највише што Симон жели је да куша забрањени плод са Дрвета сазнања. Његова побуна против *вере* односи се на свако слепо уверење, било да се ради о религији (која се разумом и не може појмити), тачније, поступању у *име религије*, било о политичко-идеолошким формацијама какви су стаљинистички и фашистички: „Кад се једна лаж понавља дуго, народ почне да верује. Јер вера је народу потребна“²⁰. *Вера* се служи „ураниловком“, *вера* је оружје за контролу *маса*, необразоване руље, у причи симболизоване *овцама* и подвучене алузијом на *Христиво сџадо*: „Пук је лежао с главом у прашини, као овце за врелих дана у хладу жбуња“. *Сумња*, међутим, нагриза (образованог) *иојединца*.

19 „Источни грех свих жртава јесте недостатак ‘чудесног оптимизма’. Као да *сумња* није људска категорија, као да *сумња* није један од моћних покретача људске свести и историје!“, бележи Киш. „Теме и варијације“, *Ното poeticus*, 28.

20 „[...]“; јер боље је да страда *шакозвана истина једној јединој човека*, једног сићушног организма, него да се због њега доведу у питање виши принципи и интереси“, размишља Феђукин у „Гробници за Бориса Давидовича“ (Курзив М. Б.). То је став произашао из Спинозине метафизике, који Киш оштро осуђује, усадивши га у ликове *комесара*. Спиноза сматра да је сазнање о злу „неадекватно сазнање“, јер оно може да задеси човека само кроз спољне узроке и важи само када поједине делове посматрамо издвојене из васионе. С тим у вези, лична несрећа само је део укупног природног поретка (то је несрећа само за нас, али не и за васиону). Значи, појединачне људске патње треба утопити у целину егзистенције, па ће нам са тог метааспекта изгледати другачије! Обесмишљавање индивидуе управо је оно против чега се Киш понекад и „сартровски“ борио, јер појединачно, а не опште, чини сваки људски живот заиста вредним: не смемо обесмислити смрт једног детета тако што ћемо је утопити у целину, чак и када нам је то једина утеха, једино оружје против очајања.

Религија и књижевност, за разлику од науке и филозофије, не трагају за истином на нивоу чињеница, већ на нивоу смисла. Заједничко им је *иниуи-иивно сазнање*, недоступно Разуму који је ограничен природом, физичким светом, светом феномена (једино узлетом Ума, тј. снагом воље, исходи се у метафизички свет, свет ноумена). Међутим, док религија покушава да кроз аксиолошке обрасце да смисао нашој смрти, уметност/књижевност не нуди никакву утеху, ништа осим сумње. Ма колико била слободан избор, религија подразумева прихватање извесне догме, док су филозофија, утемељена на *иојму* и *чињеници* и поезија, утемељена на *ири* и *смислу*, синоними сумње: „Искусство нас уметности учи једином могућем сазнању, учи нас сумњи, уметност је, по Паунду, ‘антена врсте’, и уметност је, уметничко сазнање, још последња инстанца, последње уочиште људског *духа*“, истиче Киш²¹. Књижевности, нарочито модерној, која руши илузију о повратку изгубљеном Једном, својствена је сумња у све вредности, творачка и трагалачка, за неким истинитијим смислом човековог постојања: „Ко се определио, кога је судбина одредила да лута пустињом, тај ће лутати пустињом; ко је изабрао ‘цвећа стазе’, тај ће лутати цветним стазама. Сваки избор указује, болно указује, на одбачене путеве. Сваки је избор *једини избор*“²².

Киш је истицао да је Борхес творац „новог жанра интелектуалне фикције“ и да је борхесовска прича, упркос строгости форме, „игра духа и фантазије“²³. Полазећи од његовог става да *модерна форма фантасије је сине ерудиција*, и сам је трагао у том смеру за одговарајућим „проседеом“. „Хтео сам да направим нешто што се зове метафизичка, фантастична или не знам како, у том смислу, проза, а да и њој дам документарни карактер“, изјавио је поводом објављивања *Енциклопедије мривих*²⁴. У „Симону Чудотворцу“ испитивао је нове могућности документарне прозе – *мешафизичке, фантасијичне елементи* у документарном предлошку (који доприносе „чудесној апстракцији“), чинећи немогуће *веровајним*.

Најфантастичнији елеменат у приповеци је узлет Чудотворца на крилима сумње, пркоса и радозналости. Реч је о опсесивном мотиву. Критика је већ указала на паралелу са *Икаровим лејом*, те са доживљајем лета Е. С.-а у *Пешичанику*:²⁵ „Како подићи своју несрећу у висину, бити посматрач и посматрани истовремено?“ Покушавајући да реши ово питање, да се вине у сећање, у будућност, да савлада простор и време, Е. С. окреће се миту о Икару, пародији и ремитологизацији тога мита: „птичја перспектива“, тј. метааспект достиже се *Икаровим лејом*, коме је симболички раван чин писања,

21 „Пешичаник је савршена пукотина“, *Ното poeticus*, 215.

22 „Изгнанство и краљевство Марије Чудине“, *Ното poeticus*, 112-131.

23 „Фрагменти о Борхесу“, *Складистије*, 338.

24 „Изазов на књижевном пољу“, *Живой, литерайура*, 194.

25 Ј. Делић, Б. Јелушић, П. Џаџић, итд.

уметничког стварања. Једино „писање себе“ омогућава удвајање на посматрача и посматраног. То је оно што покушава и Симон Чувотворац! Његов лет илуструје параболичност и метанаративност прича из *Енциклопедије мрљивих*, коју је и сâм писац подвукао. Међутим, „Икару пријети и опасност смрти: посматрање себе ‘одозго’, ‘из аспекта вечности’, значи и посматрање ‘из аспекта смрти’“²⁶. Реч је о Икаровом/ Едуардовом/ Симоновом паду, који је једино Симон сматрао неминовношћу. Па ипак је летео. У тој трагичној свести о крајњем исходу сваког човековог напора, и у немирењу с њим, у том сталном, сизифовском покушају да надрасте смрт као коначно ништавило, крије се његов људски подвиг, његов величанствени пораз.

У другој верзији приче упознајемо „узвишеност“ другог пута сазнања, пута надоле, који потврђује хераклитовску тврдњу да су пут наниже и пут навише исти²⁷; оба пута Софија везује Симону око врата свој шал, јер она зна да је и „тамо горе“ и „тамо доле“ хладно, као што је хладна њихова сумња, као што је хладна истина.

Прва верзија приче има два дела: док се у првом мешају казивачи, стилови и форме приповедања, противуречни извори и сведочанства, други је полемика између Симона и хришћана, претежно у *сокрајшском дијалогу*, тачније, у форми бахтиновског метода *дијалошкој ойкривања истине*, који се супротставља претензији званичног монологизма на *јоседовање дефиницијивне истине*²⁸. Симону опозитни лик је апостол Петар, који је проповедао једну јединствену истину, истину хришћанске вере и Његовог учења. Па чак и он, „чија је вера тврда као камен“ био је на тренутак поколебан Симоновим узлетом:

„Јер ако је она црна силуета што се ближи облаку и небу заиста Симон, онда су Његова чуда и истина хришћанске вере само *једна од истина овога света*, не и једина; онда је свет тајна, онда је вера обмана, онда више не постоји сигуран ослонац за његов живот, онда је човек тајна над тајнама, онда је јединство света и стварања непознаница“.

С тим у вези је други фантастични елеменат у причи, дијалог св. Петра и Бога. Симонов узлет Бог приказује као сопствену кушњу верника. То писац представља аутентично (не без ироније), покушавајући да подржи две истине: апостол је уверен да је Симон пао захваљујући Божјој вољи и сопственој молитви, док је са гностичког и логоцентричног гледишта законитост да *ко узлети мора и да падне* „доказ истине њејовој [Симоновог] учења.

26 Ј. Делић, нав. дело, 38.

27 На тој линији запажања био је и Кант, одређујући естетичке категорије: „Велика висина је исто тако узвишена као и велика дубина, само ову прати осећање грозде, а ону прву дивљење“. Имануел Кант, *О лејом и узвишеном*, БИГЗ, Београд, 1973, 16. Према: С. Петровић, нав. дело, 195.

28 На ове форме у Кишовом делу указао је Петар Пијановић у нав. делу, 196.

Човечији је живот пад и пакао, а свет је у рукама тиранâ. Нека је проклет највећи од свих тирана, Елохим“. Обе верзије приче завршавају се овим Софијиним речима.

Петар Џацић истиче да су поједине приче из *Енциклопедије мрѿвих*, међу којима је и „Симон Чудотворац“, на таласу „експлозије окултног“ која се, по М. Елијадеу, десила седамдесетих година прошлог века као кулминација интересовања за окултно и езотерично. Летење Симона Чудотворца везано је за окултну технику, што је Киш подразумевао као „читалачко предзнање“, те се није ни трудио да га на други начин мотивише: „сама природа легенди, које су у основи пришеведака, подразумева акаузални систем метафора, чудесно и иреално“. Џацић подсећа на различите видове нестајања о којима говори Луј Венсан Тома у двотомној *Анѿропологији смрѿи*, које „Киш као да хоће да доведе у раван појединачног искуства“, тј. да у оквиру оног што је „заједничка биографија свих људи у свим временима“, укаже и на богатство различитости, на појединачно²⁹. Симонов је величанствени пораз пораз *јојединца*, али тематизујући тај појединачни ниво „трагичног осећања света“, писац ни у једном тренутку не напушта општи, филозофски и метафизички. Његову двоструку смрт, или умирање на два начина, Џацић објашњава и чињеницом да је два пута кушао плод са дрвета сазнања и два пута је морао умрети због „порока“ сопственог, односно опречног мишљења. У овој причи окултни и есхатолошки план прожимају се са историјским и идеолошким – са параболома о историјски присутном злу и насиљу које гуши појединачно и индивидуално (оним које је Киш раније применио у *Гробници за Бориса Давидовича* као „свеопштој историји бешчашћа“), те је Чудотворац „нека врста библијског Солжењицина“³⁰.

Киш и сâм истиче да је *Енциклопедија мрѿвих* пуна „књижевних и биографских алузија“ и „добро намештених замки“³¹, што је и чини изазовом ерудицији и фантазији, духовном авантуром која нас нагони да јој се стално враћамо. Можемо правити бројне паралеле између Чудотворца и других Кишових ликова „отпадника“ вере и закона – Е. С.-а, Б. Д. Новског (са списка „књиге-убице“ који је дао у причи „Књига краљева и будала“), Б. Д. Нојмана. За разлику од првих хришћанских апостола, којима говор „наликоваше један на други као да су учили из истѿе књигѿ“, ови „јеретици“ немају своју свету књигу, јер нису људи „једне књигѿ“, јер сумњају, јер је њихова „јерес“ последица филозофских и песничких склоности – „лудила или лудиности“, јер су апатриди и по рођењу и по вокацији. „Случајно“ су и Јевреји (*јеврејсѿво* у Кишовим делима не треба схватити као књижевни национализам, већ као

29 Петар Џацић, „Антропологија смрти у *Енциклопедији мрѿвих* Данила Киша“, *Ноттаге Данилу Кишу*, 19-20.

30 Исто, 22.

31 „Добро намештене замке“, *Живой, лиѿераѿура*, 203.

велику метафору његове поетике, синоним за *ипројоњене*). Слична биографија ових ликова указује да је у свим религијама и тоталитарним режимима, као и у свим облицима једноумља *сумња* сматрана најопаснијом јереси: највише су били прогоњени они који су највише сумњали. „Само би планули с неочекиваном жестином када би им неко противуречио, када би неко изразио сумњу у њихов науку и у Његова чудеса, када би неко, јаој њему! посумњао у вечни живот и рајске перивоје“, говори приповедач о хришћанима.

У „*Post scriptum*“ збирке аутор подвлачи да му је „једна добронамерна ерудитна особа“ указала на сличност приче са одломком из Бориса Суварина из 1938. године о стаљинистичкој тортури:

„Стаљин и његови поданици увек лажу, у сваком тренутку, у свакој прилици; и како увек лажу, више и не знају да лажу. *А када свако лаже, нико више, лажући, не лаже...* Лаж је природни елемент псеудосовјетског друштва... Скупштине, конгреси: позориште, мизансцен. Диктатура пролетаријата: голема подвала. Спонтаност маса: брижљива организација. Десно, лево: лаж. Стаханов: лаж. Стахановизам: лаж. Радост живота: жалосна фарса. Нови човек: древна горила. Култура: некултура. Генијални вођ: тупи тиранин...“

А у приповеци стоји:

„Њихова изабрана земља је лаж, њихов је Бог лаж, њихова су чудеса лажна. Они лажу јер им је лажан и њихов Бог у кога се куну, стога они лажу у сваком часу, и, ушавши тако у големи колоплет лажни, више ни сами не знају да лажу. *Где сви лажу нико не лаже. Где је све лаж ништа није лаж.* Царство небеско, царство праведности је лаж. Сваки атрибут њиховог Бога је по једна лаж. Праведни, лаж. Истинољубиви, лаж. Једини, лаж. Бесмртни, лаж. И њихове књиге су лажне, јер обећавају лаж, обећавају рај, а рај је лаж јер је у њиховим рукама, јер су они на вратима рајским, његови анђели наоружани огњеним мачем, и њихове судије са лажним кантаром“.

Ако нам је познато да, у духу Спинозине филозофије каузалитета, Киш није веровао у случајности, напомену: „*свака је сличности са наведеним* [Сувариним] *текстом случајна*“ треба схватити управо супротно, као пишчеву „замку“ за читаоца: своју напомену сместио је у „*Post scriptum*“, дакле небелетристички текст, али је указивањем на „случајну“ сличност Суваринов текст „цитирао“³², литераризовао, „двоструко“ метафоризовао и тако превео на ниво општости, законитости. Дакле, хришћанство и стаљинизам само су различити видови бесмртне Илузије (од којих врви ова Кишова збирка)

32 Реч је о врсти „одсутног“, минус-цитата, базираног на алузији. Занимљиво је да Киш практично примењује готово све врсте цитата које ће издвојити Дубравка Ораић-Годић у књизи *Теорија цитативности* (Загреб, Графички завод Хрватске, 1990), писаној са много акрибије и методолошки доследно изведеној, али у којој аутор ни у једном једином примеру не наводи неку од многобројних врста Кишових цитата. Разлози су очигледно ванкњижевни.

у размаку од два миленијума. Међутим, и могућност сазнања Истине је илузија, што призива низ асоцијација на првобитни, вечно поновљиви грех прамајке Еве. То је смисао завршетка приче – и то у обе верзије – да се Софијин дух „усели у неку нову Илузију“.

По једна Софија (Мудрост), пратиља главног јунака, друга је нит којом писац повезује прву и последњу причу у збирци – прву чији је јунак Симон гностик, и последњу, о одсутном јунаку Менделу Осиповичу (Манделштаму). О једном је остала „гностичка легенда“, а од другог грандиозно књижевно дело.

Код свих поменутих ликова реч је о „подмуклом деловању [заједничке] биографије“, о вишеструком „сродству“ по вертикали у парадоксалној смеси живота и литературе. Њихов судбински филозоф, Барух де Спиноза, такође је веровао у своје „више позвање“, искуствено упражњавајући сопствена учења о етици и моралу. Ова филозофија једна је од рецепцијских смерница „образованом читаоцу“ за схватање животне филозофије самих јунака (тако Е. С. у купеу воза, на седишту које је резервисао на своје име, „случајно“ проналази Спинозин *Теолошко-политички трактат*). На изванредан начин, Симон је и прототип и пародија Спинозе, а прича о њему афирмација је гностичког одрицања и сумње – јереси која ће се обнављати док год је вере и религије.

Кишу су биле веома блиске гностичке идеје и симболика по којој је људско тело *тамница* или *гробница духа* (на шта упућује и сама индикација наслова збирке и приповетке *Гробница за Бориса Давидовича*). Управо ту симболику Чудотворац има на уму када истиче да је Софија Проститутка „Чиста Душа заточена у људску телесност“, „Пали Анђео“ чији се дух селио „из једног тела у друго, из једног привида у други“. Сопствени однос према гностицизму, чији је контекст незаобилазан за раскошно семантичко поље ове приче, Киш је у изванредној форми изложио у есеју „Изгнанство и краљевство Марије Чудине“³³.

„Гноса је латентно стање побуне и незадовољства стварањем и светом, поглед на свет и живот, рекао бих биолошка суштина неких сензибилних бића; стога се тај гностички дух одржава кроз векове као латентна побуна, као немирење са устројством света, као хиперсензибилност и луцидност. [...] ‘Циљ гностика није истовремено гашење живота и сазнања, него надилажење, надрастање и једног и другог, стицање неког хиперживота, хиперсазнања’, каже Жак Лакаријер. *А штиа је друго ова иоезија, штиа је иоезија уойишије, до ио, ииај крсни иуи ка вишем сазнању, ка ојасној луцидности која је циљ себи самој, ииај најхрабрији и најојакји демијуршки чин: све схваишии, све ирихваишии, луцидно и без обмане, и исиовремено све одбации у име ие ите луцидности и ирикључии се заиочницима оне јединствене иобуне чији је исход јасан. Суироиствавии Боју*

33 *Homo poeticus*, 112-131.

свој сојсџивени сисџем, један јединсџивен и нов џенезис, један нов свеџи који није у складу са овим свеџиом, једну луцидносџи која руши зџраду сџиварања, скрозирајућни је једним јединим џоџледом џрезрења. [...] (јер гностичка мисао руши тврђаву свести, гађа право у срце, тамо где је најубитачнија, на место где се скрива она обмана која дозвољава човеку да прикрије своју сопствену луцидност)“.

„Симон Чудотворац“ је још једна митологизација мита о човекјем паду, потврда да је овај наш свет „чиста небеска подвала, где су свака ствар и свако биће последица једног космичког неспоразума“, у коме су људи „само сенке једне манихејске идеје зла, ‘седименти изгубљеног неба’ и блаженства, у вечној опозицији са демијургом“, како истиче Киш, позивајући се на теоретичара гностицизма Жака Лакаријера. Та је прича једна „голема метафора пада“, „мицање људске патње и људске прашине“, јер „ако је све таштина, ако је све само пад и пустиња“, ако је све људско пролазно и несавршено, како је тврдио и Е. С. у чувеном „Писму“, човеку остаје једина утеха да је таштини живота супротставио таштину стварања. Тако је сваки човек увек на губитку, увиђа и Селимовићев дервиш. То је горка истина летења и сазнања Симона Чудотворца. Овај апостол сумње неправедно је запостављен у осталим енциклопедијама, па му је Киш доделио почасну одредницу-кенотаф у *Енциклопедији мрџвих*, јер најбоље странице његове прозе, у које несумњиво спада и ова приповетка, посвећене су сумњи која „нагриза све као киселина“: негацији, а не афирмацији, уметности у спрези са смрћу, а не са животом.

Литература

- Бошковић 2004: Д. Бошковић, *Иследник, сведок, џрича. Исџражни џосџуџици у Пешчанику и Гробници за Бориса Давидовича Данила Киша*, Плато, Београд.
- Гербрајн – Шевалије 2004: А. Гербрајн – Ж. Шевалије: *Речник симбола: Миџови, снови, обичаји, џосџуџици, облици, ликови, доје, дрojeви*, Stylos: Киша, Нови Сад, 1013-1014.
- Делић 1995: Ј. Делић, *Књижевни џоџледи Данила Киша. Ка џоџици Кишове џрозе*, Просвета, Београд.
- Делић 1997: Ј. Делић, *Кроз џрозу Данила Киша. Ка џоџици Кишове џрозе II*, БИГЗ, Београд.
- Делић 1994: Ј. Делић, „Књижевност као тема умјетничке прозе“, *Ноттаге Данилу Кишу*, зборник радова, уредник Р. Ивановић, Културно просвјетна заједница Подгорице – Средња школа „Данило Киш“ – Будва, Подгорица – Будва, 25-46.
- Елијаде 1991: М. Елијаде, *Исџорија веровања и релиџијских идеја 2: Од Гауџаме Буде до џриџумфа хришћансџива*, превела Мирјана Перић, Просвета, Београд.
- Јелушић 1994: Б. Јелушић, „Минђуша Симона Чудотворца или моћ и немоћ књижевне критике“, *Ноттаге Данилу Кишу*, зборник радова, уредник Р. Ивановић, Културно просвјетна заједница Подгорице – Средња школа „Данило Киш“ – Будва, Подгорица – Будва, 77-90.

- Купер 2004: Ц. К. Купер, *Илустрирована енциклопедија ѿтрадиционалних симбола*. Нолит, Београд, 140. и 178.
- Ораић-Толић 1990: Д. Ораић-Толић, *Теорија цѣиѣаѣносѣи*, Графички завод Хрватске, Загреб.
- Пантић 2000: М. Пантић, *Киш*, Београд, „Филип Вишњић“.
- Петровић 2000: С. Петровић, *Есѣеѣика*, Филолошки факултет – Народна књига, Београд.
- Пијановић 1992: П. Пијановић, *Проза Данила Киша*, Јединство / Приштина – Дечје новине / Горњи Милановац / Октоих – Подгорица.
- Расел 1998: Б. Расел, *Исѣорија заѣадне филозофије: и њена ѿвезаносѣ са ѿолиѣичким и друшѣвним условима од најранијеѣ доба до данас*, Народна књига – Алфа, Београд, 516-526.
- Татаренко 2005: А. Татаренко, „Променљиви лик Целине: Данило Киш као приповедач“, *Сѣоменица Данила Киша: ѿводом седамдесетѿодинаѣице рођења*, зборник радова, уредник Предраг Палавестра, САНУ, Београд, 287-300.
- Цаѣић 1994: П. Цаѣић, „Антропологија смрти у *Енциклопедији мрѣвих* Данила Киша“, *Ноттаге Данилу Кишу*, зборник радова, уредник Р. Ивановић, Културно просвјетна заједница Подгорице – Средња школа „Данило Киш“ – Будва, Подгорица – Будва, 19-25.

Mirjana BEČEJSKI

THE TRUTH OF FAITH AND THE TRUTH OF DOUBT IN THE STORY „SIMON MIRACLE WORKER“ OF DANILO KIŠ

Summary

The story „Simon Miracle Worker“, which opens the last Kiš's Collection of Stories, the Encyclopaedia of the Dead, contains „the poetics of condensation“, and together with it, a documentary procedure. The innovation is to be the entering of fantastic motives into documentary proposal. The most important element in the story is the flight of Simon Miracle Worker, which evokes the parallel with Ikar's flight, and symbolic flight of Kiš's famous hero E. C. – from the Freestone. In the second version, the road upstream was Heraclites like replaced by the road downstream.

The plot of the story was taken from the Gnostic legend, but „Simon Čaralac“, and his conflict with the Apostle Peter was being mentioned in the Works of Saint Apostles. Unbeliever and Heretic, mage and hedonist, philosopher and poet, Simon wanted to try the forbidden fruit from the Wood of Knowledge. He is the Apostle of doubt, and his view of the world is always off-lined to the one of Christian's Apostles and believer. For him the God is „tyrant“, „Woman is the urn of bliss“, and from human „dust“ the only outcome is to be desert, symbol of non-researched spaces of spirit, Gnostic hunger for knowledge. Just in the context of Gnostic philosophy, doubt and waiver, and Spinoza's philosophy of causality, this story gets richer significances. Semantic context enlarges the comprehension of artistic text as palimpsest as well, so that writer's allusions to the heroes „Heretics“ from the own creative works (E. C. From Freestone, B. D. Neumann, and B. D. Novski from the Tomb for Boris Davidovič, Mendel Osipovič, that is Mandeljštam from the Encyclopaedia of the dead), and numerous works from world's literature – either in synchrony or in diachronic.

By use of documents and quasi-documents, by testifying of the „honest“ and „suspect“ witnesses by stating of „the second version“ of the story, the writer using the semantics of the procedure itself shows that there is not the only unique Truth, so that each religion including each totalitarian regime (in Post-scriptum of the story an allusion to the Stalinism is being appeared) only one of the truth of this world. Thus, everything should be put into doubt except in the verity of the story itself, since only in it the existence of many truths is being allowed.

Key words: Simon Miracle Worker, truth, doubt, faith, illusion, document, fantasy, Gnosticism, Ikar's flight.

Раd је предат 27. фебруара 2012. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 94(497.11)”11/12” ;
94(497.6)”11/12”

Др Драјана ЈАЊИЋ*

ПИСМО ВУКАНОВО ПАПИ ИНОЋЕНТИЈУ III**

Апстракт: Вуканово писмо папи Иноћентију III отвара питање територијалне и јурисдикцијске припадности Босне крајем XII века.

Кључне речи: Босна, бан, јурисдикција, велики жупан, јерес, угарска политика, архиепископија, писмо папи.

„Најблаженијем и најсвечијем Оцу и Господину Иноћентију по Божијој милости првосвештенику Римске цркве и Папи свих, Вукан по Божијој милости краљ Дукље и Далмације, упућује поздрав и изражава оданост.

Веома смо се обрадовали када нам је дошло побожно и уважено посланство светије католичке и апостолске столице – кателан Јован и Господин Симеон; јер, као што благовести сјај сунца силом својом обасјава читав свет, тако ће њихова светиња и исцелитељна пророков осветлити сво наше краљевство. Зато с правом кажемо: поспела нас је сила са висине.

Споља, пошто нам је указана часа да будемо поучени њиховом знањем, настојимо да узвратимо неизмерну захвалност Богу и Вашој очинској бризи, јер такве сте нам послали какве смо у нашим моливама искали да добијемо, божанским даром даривани, „јер одозго је сваки најбољи поклон и сваки савршени дар“. Из Ваше писма смо схватили да је Ваше апостолско блаженство милостиво прихватило наше молбе. Ми смо, наиме, с особитом преданошћу намерили да се у нашем краљевству

* Научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, dragjanjc@yubc.net

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије

уређује и уишврђује све оно што је њо Боју, а оно што је њрошивно њему да се – ѡрема оном славном ѡророшћиву – искорењује и унишћива.

Када су дошли на месћо иде се у сћаро време обично одржавао сабор, ѡу су одржали свети скуп на коме се до ѡанчина расћрављало о ѡороцима и врлинама и сви су једнодушно хвалили Боја и најблаженију Деву Марију и светио Пећра, ѡрвој међу аћосћолима, а и Ваше аћосћолсћиво. Осим ѡоја, Ваше очинсћиво зна да смо овенчани Вашом узвишеном круном и, оно што је нама још драже и милије, знамо да имамо наклоносћ ваше ѡлеменише крви.

Свесни смо, ѡак, да смо обећали ѡослашћ лејашће на ѡклоњење Вашем блаженсћиву, али сада нисмо у моћућносћи да ѡо учинимо јер смо чули да су у оној земљи немири; јер док се Вашем ѡослансћиву указује дужно ѡошћивање, наши ѡосланици, кад би и хћили ѡоамо часно и досћојансћивено да иду, ѡрћели би ѡрезир и ѡројон. Зашћо, кад дође време, одаћемо ѡочасћи, а Ваше охрабрујуће речи нека и даље буду ућућене нама јер су нам слађе од меда и саћа.

Са надом и вером вас Силно молимо да за нас ѡрешнике узнесете молише Госћооду, јер сће намесник Госћода нашеј Исуса Хрсћиа, „јер је слух Царсћива небеској кроз шћебе блајоизволео да се оћвори за нас, јер нам нишћа овоземаљско није ѡошћредно“.

Особитћо не желимо да ѡојимо од Вашеј очинсћива да је јерес ѡреко мере ојачала у земљи ућарској краља, односно Босини (Босни), ѡолико чак да је сам Бакилин (дан Кулин) заведен заједно са својом женом и својом сесћром, која је била жена ѡокојној Миросклава Захумски, и са мноћим својим роћацима, шће је у ѡу јерес увео више од десет хћиљада хрсћћана.

Збој ѡоја оћорчен, краљ Ућарске наћерао их је да к Вама дођу и да их Ви исћишћашће, а они су се враћили са лажним ѡисмом ѡоворећи да сће их Ви озаконили. Зашћо Вас молимо да краљу Ућарске савейујете да их издвоји из своја краљевсћива као што се кукољ одваја од жића“¹

*
* *
*

Доласком на власт Стефана Немање у последњим деценијама XII века, настаје прекретница за српски народ. Не само да је Српска држава стекла независност већ је он померио њене границе, тако да су се под његовом

1 Tomislav Smićklas, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, II, Zagreb, 1904, 333-334.

влашћу наше скоро све српске земље укључујући Дукљу и приморске области, изузев Босне². Иако Немања није успео да задржи под својом влашћу све оно што је после смрти цара Манојла I (+1180) освојио, ипак је захваљујући његовом деловању Српска држава обухватала приморске области које су биле потчињене римској цркви, као и оне које је Охридска архиепископија сматрала својим подручјем.

Према подацима из Барског родослова појам који означава *Surbicu*, садржи у себи две провинције – Босну, која се простире од Дрине на запад, и Рашку, која се пружа од Дрине на исток³. У историјским изворима Босна је у X веку била потчињена српским кнежевима, и као независна од њих јавља се тек у XII веку⁴. Само име *Босна* почиње да се шири и учвршћује од времена некадашње Часлављеве државе. У оквиру српске државе била је у првој половини X века ограничена на долину истоимене реке Босне⁵. Цар Константин VII Порфирогенит у свом спису *De administrando imperio* пружајући податке о насељеним градовима словенским становништвом на територији Србије, бележи имена осам градова у Србији, од којих су два града била у оквирима тадашње Босне: „У ѿокришћеној Србији су насељени градови Десѿиник, Чернавуск, Међиречје, Дреснеик, Лесник, Салинес и у обласѿи Босне Коѿор и Десни“, где Босну називана $\chi\omega\rho\acute{\iota}\omicron\nu$ (земља, област), сматрајући је као један део Србије⁶. У време Самуилових освајања пред сам крај X века, уследио је продор на запад, у Далмацију и пустошење Босне и Србије при повратку, али није познато да су ове области том приликом биле трајно освојене или да су само признавале Самуилову врховну власт⁷. Аутор *Барској родослова* каже да је цар Василије II, с великом војском и флотом заповео Рашку, Босну и целу Далмацију, али се из његовог излагања не види да ли је то била само демонстрација војне силе којој није пружен стварни отпор. Према поменутом извору као и Јовану Скилици, проистиче да су тридесетих и четрдесетих година XI века жупани Рашке, бан Босне и кнез Захумља били савезници Византије у борби против кнеза Дукље, Стефана Војислава,

2 Свети Сава, *Жиѿије Свеѿој Симеона, Сабрана дела*, Београд, 1998, 152. Стефана Првовенчаног, *Живој Симеона, Сабрана дела*, Београд, 1988, 73.

3 *Летѿопис ѿоја Дукљанина*, (Фердо Шишић), Београд-Загреб, 1928, 307.

4 *Исѿорија Срѿској народа*, I, 162, нап. 15. *Визанѿијски извори*, (Константин Порфирогенит), II, Београд, 1959, 57 нап. 194, 58 нап. 202, 203.

5 У Порфирогенитовом спису стоји да Хрватска и Захумље чине суседну област са Србијом, тако да нема никаквих индиција да је Босна била суседна област. *Визанѿијски извори*, II, 34, 35-36.

6 *Визанѿијски извори*, II 34, 58, 60-61, 63-65. Стојан Новаковић, „Српске области X и XII века“, ГСДУ, XLVIII, Београд, 5, 1878, 137-146. *Исѿорија Срѿској Народа*, I, Београд, 1981, 162-163. Реља Новаковић, „О неким питањима границе Србије, Хрватске и Босне у X в.“, Зборник ФФ, 7-1, Београд, 1963, 153-183.

7 *Исѿорија Срѿској народа*, I, 252.

што указује да су наведене земље биле вазалне државе Византијског царства, са сопственом унутрашњом управом⁸. Приликом оснивања Охридске архиепископије 1018. године, њене границе су утврђене у складу са територијом некадашње Бугарске цркве, а самим тим и територије на којој је већ одавно постојала власт српских кнежева⁹. На основу *Дукљаниновој лейтојиса* и *Скиличине хронике* Босна је улазила у састав Охридске архиепископије, иако се у повељама цара Василија II, не помиње ниједна епископија у границама данашње Босне. У документима за дубровачку цркву изричито се наглашава појам Србија и Босна, од друге половине XII века, што открива траг некадашњег територијалног и црквеног јединства¹⁰.

Према подацима *Барској родослова*, краљ Бодин је освојио област у унутрашњости земље, и том приликом се каже да је Бодин заузео Рашку и Босну, а власт је поверена жупанима Вукану и Марку у Рашкој, а у Босни кнезу Стефану. Реч је о борбама које је водио краљ Бодин осамдесетих година XI века (1082-1085), када су том приликом освојена Рашка и Босна, а с друге стране указује на тесне везе између Дукље и Рашке, а једно време и Босне. Према расположивим изворима у овом периоду су под влашћу дукљанских владара набројана она епископска седишта која се именују у повељи папе Климента III, из 1089. године, за Барску цркву (Дукља, Бар, Котор, Улцињ, Свац, Скадар, Дриваст, Пилот и Србија, Босна и Травунија у унутрашњости). Вероватно да је овакво стање успостављено 1067. године спорном булом папе Александра II, чији је списак цркава скоро идентичан, са каснијим списком епископских седишта из 1089. године, где је распоред у унутрашњости остао исти: Србија, Босна и Травунија¹¹. У поменутој повељи из 1067. године налази се и одредба којом папа поверава бризи барског архиепископа „*monasteria quoque Latinorum quam Graecorum siue Sclauorum*“ што недвосмислено указује на присуство византијског православног монаштва на поменутиим просторима. Нова архиепископија носила је назив *Diocliensis atque Antibarensis ecclesia*, чији настанак одражава ново стање, настало ширењем дукљанске државе у другој половини XI века. Тиме су створени

8 *Лейтојис ѿоја Дукљанина*, 344. *Византијски извори*, III, Београд, 1966, 137, нап. 196; 138, нап. 197. Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1969, 297-298.

9 Стојан Новаковић, „Охридска архиепископија у почетку X“, 7-62. Божидар Прокић, „Постанак Охридског патријархата“, Глас СКА, XC, 1912, 252-258.

10 Тибор Живковић, *Црквена организација у српским земљама*, Београд, 2004, 179, нап. 586.

11 *Лейтојис ѿоја Дукљанина*, 306. Владимир Ђоровић, *Историја Босне*, Београд, 1940, 152. *Историја Српског народа*, I, 188, 195. *Acta et Diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, I, Vindobonae, 1903, 17-19, 21-22. Јованка Калић, „Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године“, *Сава Немањић-Свети Сава*, 1979, 47. Константин Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд, 1978, 125, 137. Тибор Живковић, *Црквена организација у српским земљама*, 149-150, 153-154.

услови да се с једне стране сузбије јурисдикција Драчке митрополије¹², док је с друге стране дукљанска држава потискивала власт Византије¹³.

Током XII века црквене прилике у великој мери зависиле су од политичких односа на Балкану. Византијско-угарски политички односи одражавали су се на земље у окружењу, а однос снага ових двеју великих сила одређивао је у великој мери судбину српских земаља. Управо у овом периоду долази до успостављања тешких српско-угарских односа, оснажених сродничким везама. Најкасније у трећој деценији XII века Угарска је потчинила Босну. Већ 1134-1136. године Угарска је заузела босанску жупу Раму, на десној обали Неретве, тако да се од 1138. године, Рама јавља као саставни део угарске краљевске титуле. У овом периоду вероватно да су Угри проширили своју власт и на остале делове Босне, јер на сабору у Острогону 1137. године краљ Бела II, дао је *bosnensem ducatum* свом сину Ладиславу, чије српско порекло по мајци, објашњава и његово именовање за њеног управитеља¹⁴. Са црквеног становишта Босна је вероватно јурисдикцијски припала сплитској архиепископији, на захтев угарског краља Беле II, којим је он успео да од папе 1139. г. издејствује право да је сплитски архиепископ *unum totius Dalmatia metropolitanum in Salonitana*, осигуравши на овај начин Угарској утицај у црквеним питањима¹⁵.

- 12 У повељама Василија II не помињу се епископи старе Превалитане и приморских градова. Оне су биле под јурисдикцијом Драчког митрополита и нису биле предмет спора између драчког и охридског поглавара. У другој повељи цара Василија II из 1020. стоји: „А митрополиту Драчком заповедамо да само остане у своме престолу и да се задовољи подручјем и имањима околу и да се не меша у епископије бугарске. А архиепископу Бугарске потврђујемо, као што му је од старина област била, и подручје му по староме установљено. Јер нисмо вољни да архиепископу Бугарске ма шта окрњимо од онога што је имао раније, него хоћемо да опет сазнамо и успоставимо оно што је било помрачено...и да се чува од сваке повреде све што је од старина припадало архиепископији...и да се свак својим задовољи у старим границама...“ Стојан Новаковић, „Охридска архиепископија у почетку XI века“, Глас СКА, 76, Београд, 1908, 57-58. Списак је настао на основу старијег пописа средином XI века и одражава стање после Василијевих освајања. Тибор Живковић, *Црквена организација у српским земљама*, 149-150.
- 13 Јованка Калић, „Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године“, 34-48. У исцрпној студији о црквеним приликама у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године, изложен је исцрпни приказ политичких и црквених прилика до 1219. године у српским земљама, кроз анализу и обилну литературу о аутентичности папских повеља, које јурисдикцију Охридске цркве у спорним папским повељама, ограничавају, користећи се нестабилним политичким приликама на овим просторима у XI и XII веку.
- 14 Владимир Ђоровић, *Историја Босне*, 157-158. Сима Ђирковић, *Историја средњовековне Босанске државе*, Београд, 1964, 42. Јулије Паулер, „Како и када је Босна припала Угарској“, ГЗМ, књ. II, Сарајево, 1890, 199-129.
- 15 Tomislav Smičiklas, *Diplomatički zbornik*, II, 48. Станоје Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у Немањинској држави*, Београд, 1912, 17, 69,

Током XII века дошло је до промена у црквеној јурисдикцији, у великој мери зависној од политичких односа на Балкану. Са доласком на власти византијског цара Манојла I Комнина (1143-1180), догађања у српским земљама и угарска политика постају најважнија интересна сфера за Византинце. Антивизантијска политика српских жупана завршила се поразом 1149. године, када је тешко пострадао Рас у сукобу са византијском војском, а свој врхунац достиже ратовима шездесетих година XII века, када Манојло I осваја и делове јужне Угарске, Босне и Далмације¹⁶. За разлику од Угарске и Далмације које су се налазиле под влашћу византијског намесника, Србији је остављено право на сопствену управу, али под врховном управом цара, као вероватно и Босни, што се потврђује код Кинама који каже „да Босна није потчињена архијупану Срба већ народ у њој има посебан (свој) начин живота и управљања“ и каже да је њен владар бан. Борић¹⁷. Босна се тада и једини пут јавља у византијској царској титули, коју је цар Манојло створио за себе, где се између осталог налази и царем „*δαλματικός οὐγγρικός βοσεντικός χροβατικός*“¹⁸.

На пољу црквене организације дошло је до промена услед нових политичких догађања. У приморским областима наставља се сукоб између барске и дубровачке архиепископије, која настоји да докаже своја права. У дубровачким повељама од средине XII века до 1187. године међу потчињеним епископским црквама поред приморских градова, наводе се три краљевине: Захумље, Србија и Травунија, а тек од 1187. године у дубровачким повељама се подразумева под појмом Србија исто што и Босна (*regnum Seruili, quod est Bosna*), што открива трагове некадашњег јединства и у црквеном погледу између Рашке и Босне, а с друге стране указује на некадашњу јединствену јурисдикцијску територију, на коју су се позивале поједине приморске надбискупске катедре приликом исказивања својих претензија у питању првенства. У сваком случају од XII века босански епископ у дубровачким документима јавља се као суфраган дубровачког архиепископа¹⁹.

Освајањем Зете, Травуније и Захумља, Србија је у последњим деценијама XII века знатно проширила своје границе. Под власт Србије дошле су и

16 Византијски извори, (Јован Кинам), IV, Београд, 1971, 60-101, 130-143. Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, 163. Јованка Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд, 1967, 54. Id., „Црквене прилике у српским земљама до ставарања архиепископије 1219. године“, 48.

17 *Византијски извори*, IV, 28. Константин Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд, 1978, 69, нап. 30. Георгије Острогорски, *Историја Византије*, 364. Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, 158-160.

18 Георгије Острогорским „Автократор и самодржац“, *Византија и Словени*, Сабрана дела, IV, Београд, 1970, 284, нап. 12. Живојин Андрејић, „О пореклу великог жупана Стефана Немање“, *Братство*, 14, Београд, 2010, 54.

19 *Acta Albaniae*, I, 28, 29, 30, 32, 34, 50, 53, 62. Т. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 85. Сима Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 50.

области које су се налазиле под јурисдикцијом приморских црквених седишта (Бара, Дубровника и Сплита). У овом периоду дошло је до прекида српско-угарске сарадње. Наиме, претензије Угарске на византијски престо и сложена политичка ситуација на балканским просторима одразиће се и на Босну²⁰.

Босна је све до смрти цара Манојла I (1180) била византијски вазал и под њеним окриљем босански бан Кулин започео је своју владавину. Први поуздани помен налазимо у писму папског легата из 1180. године упућеног бану Кулину, које по својој садржини указује на покушај успостављања ближих односа папске столице са Босном. С друге стране, на основу самог текста писма изводи се закључак да је титулатура у ословљавању бана Кулина са (*nobili et potenti viro*), упућивала на његову владавину под византијским окриљем. Са суседном српском државом Кулин је био у родбинским везама, јер је Немањин брат Мирослав био ожењен Кулиновом сестром, што потврђује и повеља папе Александра од 4. октобра 1180. године којом се Кулин ословљава као зет кнеза Мирослава²¹. Већ 1183. године византијски вазал Кулин придружује се Угрима и Србима у њиховом походу против Византије у Моравској долини, како сведочи његов натпис из 1185. године²². Освајањем дела Хрватске, Далмације и Срема вероватно да је бан Кулин постао угарски вазал, с обзиром да је и његов претходник, бан Борић, фигурирао у истом положају, иако би он према Кинаму био више савезнички него вазалски.²³ С друге стране Кулинов однос према Немањиној држави, огледа се у уговору који је Немања склопио са Дубровачком Републиком 27. септембра 1186. г., а који је био од великог моралног утицаја на суседне словенске земље²⁴. Бан Кулин је 29. августа 1189. г. склопио са Дубровником уговор којим се обавезује да дубровачким трговцима осигурава право на слободу кретања и трговине у његовој земљи. Кулинов уговор са Дубровником, за који се тада не би могло рећи да је био независан, поставља питање Кулинове политичке зависности, у датим околностима. У Вукановом писму папи

20 Никола Радојчић, „Промене у српско-маџарским односима крајем XII века“, Глас САНУ, ССХIV, Београд, 1954, 3, 10-20. *Византијски извори*, IV, 250-252. Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1969, 363-364.

21 Tomislav Smičiklas, *Diplomatički zbornik*, 168, 167, 334.

22 Стефан Првовенчани, *Живот Сиомеона*, 72. Биро Трухелка, „Натпис бана Кулина“, ГЗМ, X, 1898, 617-622. Владимир Ђоровић, *Историја Босне*, 165. Сима Ђирковић, „Један прилог о бану Кулину“, ИЧ, IX-X, 1959, Београд, 1960, 75. Никита Хонијат, *Византијски извори*, IV, 150-153. *Историја Српског народа*, I, 255.

23 *Византијски извори*, IV, 27 нап. 51, 52 нап. 117, 60-61. Tomislav Smičiklas, *Diplomatički zbornik*, II, 165-167. Бранислав М. Недељковић, „Постојбина првог босанског бана Борића“, ИЧ, IX-X, 1957, Београд, 1960, 55-69.

24 Vinko Foretić, *Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina*, Rad JAZU, 283, 1951, 52-53. Јован Радонић, *Дубровачка акција и њене*, 1/1, Београд, 1934, 7-9.

Иноћентију III, из 1199. г. у којем денунцира поименице бана Кулина и његове најближе за јерес, где наглашава да је Босна „земља угарског краља“ и да треба позвати краља да „их истреби као кукољ од жита“, недвосмислено указује да је држава бана Кулина политички гравитирала према интересној Немањиној сфери²⁵.

Стварањем независне српске државе у време Стефана Немање и освајањем Зете, Травуније и Захумља, под власт Србије дошле су области које су биле под јурисдикцијом приморских црквених седишта (Бара, Дубровника и Сплита), изузев Босне²⁶. Босна је од друге половине XII века, тј. од 1187. припада дубровачком архиепископу. Папске повеље у којима се потврђују права дубровачкој цркви због новонастале политичке ситуације у Немањино време, показују да римокатоличка црквена организација у Приморја, појам „Србије“, прилагођава новим условима. С обзиром да се више у списку суфрагана дубровачкој цркви није могла налазити епископија у Расу, која је имала грчког епископа, појам *краљевина Србија* је исто што и Босна, тј. односи се на преостали део појма *Surbia*, који према податку из Барског родослова означава и Босну која се простире од Дрине на запад²⁷. Ми немамо много података о црквеној политици према освојеним областима у време Немање. Један такав податак односи се на сукоб хумског кнеза Мирослава, Немањиног брата са сплитском архиепископијом 1181. г. који је вероватно био изазван због питања јурисдикције сплитске архиепископије у српским земљама²⁸. С друге стране сукоб са барским архиепископом Гргуром, кога је Немања по заузимању Дукље, 1189. године протерао из Дукље, није било непријатељство уперено против римокатоличке цркве, већ сузбијање оних елемената у Дукљи, чија је политика била у супротности са политичким интенцијама Немањине државе, да се централизује држава и регулише пракса наслеђивања престола²⁹.

Добровољним повлачењем с власти 1196. године, Немања је према устаљеном систему владања појединих чланова владарске породице, свом најстаријем сину Вукану доделио је на управу Дукљу, Травунију, Топлицу

25 Tomislav Smičiklas, *Diplomatički zbornik*, II, 221. Станоје Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у Немањинској држави*, 63. Чеда Марјановић, „Бан Кулин и „црква босанска“ – Хумска кнежевина и Хумска епископија“, Братство, 2-3, Сарајево, 1941, 34-39. Милош Благојевић, „Српске удеоне кнежевине“, ЗРВИ, 36, Београд, 1997, 308.

26 Свети Сава, *Житије Светиої Симеона*, 148.

27 *Летопис Йоїа Дукљанина*, 307. Tomislav Smičiklas, *Diplomatički zbornik*, 206-207, 237-8.

28 Tomislav Smičiklas, *Diplomatički zbornik*, II, 175. Станоје Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у Немањинској држави*, 66, нап. 3.

29 *Acta Albaniae*, I, 33. Михаило Динић, „Три повеље из списка Ивана Лучића“, Зборник ФФ, 3, Београд, 1955, 69-70. Станоје Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у Немањинској држави*, 66-68. Смиља Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, Београд, 1997, 47.

и Хвосно³⁰. Вукан је као удео кнез имао титулу великог кнеза као и територије којима ће носиц ове титуле господарити. Титула великог кнеза представљала је највише достојанство у држави првих Немањића, коју додељује легитимни српски владар и државни сабор. Иако се према сачуваној традицији назива и гех, у тадашњој српској држави титула краља није могла бити званично призната³¹. Идеалну равнотежу која је постигнута за живота Немање, било је тешко очувати, јер су области које су биле додељене његовој деци на управљање биле различите по економској, друштвеној и делимично верској структури. Вукан, чији је државни центар био на територији старог дукљанског краљевства, где римокатолички елементи нису били безначајни, моћна Римска курија на челу са Иноћентијем III и њен експонент Угарска, дали су Вукану пуну подршку у његовим претензијама на српски престо³². Писмо великог жупана Стефана Немањића упућено папи 1199. године, с молбом да му пошаље краљевску круну којом ће бити санкционисана извојевана самосталност, изазвала је неповољне реакције Угарске³³.

Црквене прилике у српским земљама у великој мери зависиле су од политичких односа. Када су на почетку XIII века букнуле борбе између Вукана и његовог брата Стефана, црквено питање имало је важну улогу. Вукан се умешао по доласку на власт у Дукљу, у црквени спор између барске и дубровачке архиепископије, обновивши тиме борбу за права Барске архиепископије. Осим што је издејствовао самосталност барској архиепископији (8. јануар 1199. г.),

- 30 Свети Сава, *Жијије Свейіої Симеона, Свейіи Сава, Сабрана дела*, Београд, 1998, 159. Михаило Динић, „Три повеље из списка Ивана Лучића“, 88.
- 31 Теза да се у формалном погледу Стефанова предност над Вуканом састојала у Стефановом багродоству односно да је Стефан први син рођен пошто је Немања постао велики жупан (1166. г.). Смиља Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, 47, 105-107, 211. Станоје Станојевић, „Хронологија борбе између Стевана и Вукана“, Глас СКА, СЛШ, 1933, 92-101. Иван Божић, „О положају Зете у држави Немањића“, ИГ, 1-2, 1950, 57-121. Иларион Руварац, „Вукан најстарији син Стефана Немање и Вукановићи“, Годишњица НЧ, X, 1888, 1-9. Ђорђе Стратимировић, „Натписи с поменом Немањића, Натпис на цркви Св. Луке у Котору од год. 1195“, Споменик, XXVIII, 1895, 11-13. *Историја Српској народа*, I, 189-190. Милош Благојевић, „Српске удеоне кнежевине“, 304-305.
- 32 *Византијски извори*, (Никита Хонијат), IV, 164-167. *Storia della Chiesa*, (A. Fliche, Ch. Thouzellier e Y. Azais), X, Torino, 1077, 76. Драгана Јањић, *Прейодобни Пејпар Корички*, Београд-Лепосавић, 2007, 222-223. *Историја Српској народа*, I, 189, 263-272. Никола Радојчић, „Промена у српско-мађарским односима крајем XII века“, 1-21. Laurent V., „Rome et Byzance sous le pontificat de Célestin III; Un lettre dogmatique de l'empereur Isaac l'Ange au primat de Hongaie“, EO, XXXIX, 1940-1942, 26-77. Raymond Guiland, „Byzance et les Balkans sous le règne d'Isaac II Ange (1185-1195)“, Actes du XII Congrès International d'études byzantines, Beograd, 1964, 125-137.
- 33 Александар Соловјев, *Одабрани сјоменици српској љрава (од краја XII до краја XV века)*, Београд, 1926, 125.

Вукан је радио на томе да јој потчини и Босну. Денунцирање босанског бана Кулина папи Иноћентију III, открива његове политичке претензије на Босну и обнову некадашње Дукљине хегемоније међу српским државама. С тим у вези не треба изгубити из вида чињеницу да је култ св. Стефана био важан за дукљанску краљевску кућу. Дукљански владар Стефан Војислав, већ је носио постојеће немањинско титуларно име *Стефан*. Овим именом-титолом се подвлачи важност владарског култа зетске династије и несумњивог позивања Немањина на традиције зетске круне³⁴. Угарска је у овом случају била одлучујући фактор с којим је Вукан рачунао и по цену признавања угарске врховне власти³⁵.

Закључак

Област Босне у историјским изворима фигурирала је више као област састави део српске државе. Иако је јурисдикцијски припадала Охридској архиепископији, њене државне и црквене границе су се померале у зависности од политичко-црквених прилика у окружењу. Борба Угарске и римокатоличких архиепископија како би је потчинили њиховој интересној сфери, јасно се види у периоду владавине бана Кулина.

Библиографија

- Acta et Diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, I, Vindobonae, 1903.
- Андрејић 2010: Ж. Андрејић, „О пореклу великог жупана Стефана Немање“, Братство, 14, Београд, 23-67.
- Благојевић 1997: М. Благојевић, „Српске удеоне кнежевине“, ЗРВИ, 36, Београд, 298-318.
- Божич 1950: И. Божич, „О положају Зете у држави Немањина“, ИГ, 1-2, 57-121.
- Византијски извори*, II, III, IV, Београд, 1959, 1966, 1971.
- Guiland 1964 : R. Guiland, „Byzance et les Balkans sous le règne d'Isaac II Ange (1185-1195)“, Actes du XII Congrès International d'études byzantines, Beograd, 125-137.

34 Јован Ковачевић, „Традиција о дукљанском краљевству код Немањина“, ИЧ, V, (1954-1955), Београд, 1955, 291-294. Станоје Стојановић, *Борба за самосталност католичке цркве у Немањинској држави*, 80, 88. Смиља Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, 42-45. Мирјана Ђоровић-Љубинковић, „Одраз култа св. Стефана у српској средњовековној уметности“, *Старинар*, 12, 1961, 53-55. Јованка Калић, „Рашки велики жупан Урош II“, ЗРВИ, 12, Београд, 1970, 22-25. Живојин Андрејић, „О пореклу великог жупана Стефана Немање“, 56-57.

35 Tomislav Smičiklas, *Diplomatički zbornik*, II, 252, 333-334. Љуба Стојановић, *Закони и најновији закони*, I, бр. 7. Васо Глушац, *Историја о Бојумилима*, Београд, 1992, 97-111. Миодраг М. Петровић, *Кудугери – бојумили у византијским и српским изворима и „Црква босанска“*, Београд, 1998, 3-55.

- Глушац 1992: В. Глушац, *Истина о Богумилима*, Београд.
- Динић 1955: М. Динић, „Три повеље из списка Ивана Лучића“, *Зборник ФФ*, 3, Београд, 69-94.
- Живковић 2004: Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама*, Београд. *Историја Српског Народа*, I, Београд, 1981.
- Јањић 2007: Д. Јањић, *Прејодобни Пејтар Коришки*, Београд-Лепосавић.
- Јиречек 1978: К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд.
- Калић 1970: Ј. Калић, „Рашки велики жупан Урош II“, *ЗРВИ*, 12, Београд, 21-37.
- Калић 1979: Ј. Калић, „Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године“, *Сава Немањић-Свешти Сава*, 27-53.
- Калић-Мијушковић 1967: Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд.
- Ковачевић 1955: Ј. Ковачевић, „Традиција о дукљанском краљевству код Немањића“, *ИЧ*, V, (1954-1955), Београд, 291-294.
- Laurent V : 1940-1942: Laurent V, „Rome et Byzance sous le pontificat de Célestin III; Un lettre dogmatique de l'empereur Isaac l'Ange au primate de Hongaie“, *ЕО*, XXXIX, 26-77.
- Лейоис ѝаја Дукљанина*, (Фердо Шишић), Београд-Загреб, 1928.
- Марјановић 1941: Ч. Марјановић, „Бан Кулин и „црква босанска“ – Хумска кнежевина и Хумска епископија“, *Братство*, 2-3, Сарајево, 34-39.
- Марјановић-Душанић 1997: С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, Београд.
- Недељковић 1960: Б. М. Недељковић, „Постојбина првог босанског бана Борича“, *ИЧ*, IX-X, 1957, Београд, 55-69.
- Новаковић 1878: С. Новаковић, „Српске области X и XII века“, *ГСДУ*, XLVIII, Београд, 5, 1-151.
- Новаковић 1908: С. Новаковић, „Охридска архиепископија у почетку XI века“, *Глас СКА*, 76, Београд, 1-62.
- Новаковић 1963: Р. Новаковић, „О неким питањима границе Србије, Хрватске и Босне у X в.“, *Зборник ФФ*, 7-1, Београд, 153-183.
- Острогорски 1969: Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд.
- Острогорски 1970: Г. Острогорски, „Автократор и самодржац“, *Византија и Словени*, Сабрана дела, IV, Београд, 281-364.
- Паулер 1890: Ј. Паулер, „Како и када је Босна припала Угарској“, *ГЗМ*, књ. II, Сарајево, 199-129.
- Петровић 1998: М. М. Петровић, *Кудуџери – доћмили у византијским и српским изворима и „Црква босанска“*, Београд.
- Првовенчани 1988: С. Првовенчани, *Живој Симеона*, *Сабрана дела*, Београд.
- Прокић 1912: Б. Прокић, „Постанак Охридског патријархата“, *Глас СКА*, XC, 175-267.
- Радојчић 1954: Н. Радојчић, „Промене у српско-мађарским односима крајем XII века“, *Глас САНУ*, ССXIV, Београд, 1-21.
- Радонић 1934: Ј. Радонић, *Дубровачка акћа и ѝовеље*, 1/1, Београд, 1934.
- Руварац 1888: И. Руварац, „Вукан најстарији син Стефана Немање и Вукановић“, *Годишњица НЧ*, X, 1-9.
- Свети Сава 1998: Св. Сава, *Жићије Свештао Симеона*, *Сабрана дела*, Београд.

- Smičiklas 1904: Т. Smičiklas, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalacije i Slavonije*, II, Zagreb.
- Соловјев 1926: А. Соловјев, *Одабрани сѿоменици срѿскої ѿрава (од краја XII до краја XV века)*, Београд.
- Станојевић 1912: С. Станојевић, *Борба за самосѿалносѿ катѿоличке цркве у Немањѿској држави*, Београд.
- Станојевић, 1933: С. Станојевић, „Хронологија борбе између Стевана и Вукана“, Глас СКА, CLIII, 92-101.
- Storia della Chiesa*, (A. Fliche, Ch. Thouzellier e Y. Azais), X, Torino, 1977.
- Стратимировић 1895: Ђ. Стратимировић, „Натписи с поменом Немањѿића, Натпис на цркви Св. Луке у Котору од год. 1195“, Споменик, XXVIII, 11-13.
- Трухелка, 1898: Ђ. Трухелка „Натпис бана Кулина“, ГЗМ, X, 617-622.
- Ђирковић 1964: С. Ђирковић, *Истѿорија средњовековне Босанске државе*, Београд.
- Ђирковић 1959-1960: С. Ђирковић, „Један прилог о бану Кулину“, ИЧ, IX-X, Београд, 71-77.
- Ђоровић 1921: В. Ђоровић, „Бан Кулин“, Годишњица НЧ, XXXIV, 13-41.
- Ђоровић 1940: В. Ђоровић, *Хистѿорија Босне*, Београд.
- Ђоровић-Љубинковић 1961: М. Ђоровић-Љубинковић, „Одраз култа св. Стефана у српској средњовековној уметности“, Старинар, 12, Београд, 45'60.
- Foretić 1951: V. Foretić, *Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina*, Rad JAZU, Zagreb, 283, 58-118.

Dragana JANJIĆ

THE LETTER OF VUKAN TO THE POPE INOCENTIE III

Summary

The author states that the area of Bosnia was in historical sources more present as the area of the Serbian state. Although it belonged to Ohridska Archbishopric from jurisdictional point of view, its state and ecclesiastical boundaries were being shifted depending upon the political-ecclesiastical circumstances in the surrounding. The struggle of Hungary and Rome Catholic Archbishoprics so as to subject it to their sphere of interest is clearly visible in the period of Ban Kulin ruling.

Key words: Bosnia, ban, jurisdiction, great parson, heresy, Hungarian politics, archbishopric, letter to the Pope.

УДК 94(497.115)”190” ;
327(470:497.115)”190” ;
341.7(470):323.28(497.11)”190”

Мр Весна ЗАРКОВИЋ*

РУСКЕ ДИПЛОМАТЕ НА УДАРУ АТЕНТАТОРА У КОСОВСКОМ И БИТОЉСКОМ ВИЛАЈЕТУ ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА**

Ајсџиракџи: Анархија и безакоње који су владали у Османском царству крајем XIX и почетком XX века осећали су се у свим областима живота. Последице тога најтеже је осећало православно становништво Старе Србије и Македоније. Међутим, није само обичан свет био изложен безакоњу, већ су то на различите начине осећали и доживљавали и најзначајнији представници Срба и других православних народа. Најбољи пример анархије и безакоња је страдање дипломата који су међународним конвенцијама и уговорима потписаним са Османским царством требали да буду заштићени од свакодневних зулума. Колико је безакоње узело маха на почетку XX века сведочи убиство два руска конзула, Григорија Шчербине и Александра Аркадијевича Ростковског током 1903. године у Старој Србији и Македонији. Аутор у раду даје приказ убиства ова два конзула и ситуације која је до тога довела.

Кључне речи: руски конзули, Г. Шчербина, А. А. Ростковски, Стара Србија, Македонија, Османско царство.

Након Санстефанског мировног уговора од 3. марта 1878. године, кнез Милан Обреновић се окреће Аустроугарској, која је добила мандат да окупира Босну и Херцеговину, и која је, нарочито након Берлинског уговора, уз помоћ осталих великих сила све више испољавала своје тежње да постаје водећа сила на подручју Балкана¹. Све до 1856. године и Париског мира

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, bozar@ptt.rs

** Рад је рађен у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Мејхохије* (бр.178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Д. Т. Батаковић, „Велике силе, Србија и албанско питање“, у: *Баштина*, св. 7, Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана, Приштина 1996, 185.

водећу улогу у европском делу Османског царства имала је Русија, која је уједно била и заштитница хришћана на Балкану. Велике силе су у очувању Османског царства на Балкану виделе успостављање равнотеже, а Русија, заузета унутрашњим превирањима и ситуацијом на Далеком истоку крајем XIX века, била је у сталној дефанзиви на Балканском полуострву. Зато су и потписани уговори 1897. и 1903. године између Русије и Аустроугарске који су подразумевали *status quo*. Аустроугарска је уочила да преко Србије, Румуније и Бугарске може остварити своје циљеве који би били у супротности са спољном политиком Русије. Истовремено, главну препреку остварењу аустроугарских циљева, који су подразумевали даљи продор на Балкан и у Вардарску долину, представљао је српски живаљ на простору Старе Србије и северозападне Македоније. За остварење овакве аустроугарске политике најподеснији су били Арбанаси, који су се налазили на простору Старе и јужне Србије. Из тог разлога, Аустроугарска је придобијала Арбанасе за себе, који су разна злодела чинили српском народу са тог подручја². Простор између Новопазарског и Приштинског санџака до Скопља, седишта Косовског вилајета, представљао је препреку у остварењу аустроугарских циљева. Италија је, захваљујући ширењу верских мрежа, школа и трговачких испостава, успела да оствари примат и придобије католике Албанце у северним областима албанског приморја. Захваљујући томе, добила је у Аустроугарској новог ривала и зато је склопљен споразум 1897. године, по којем није било дозвољено некој трећој земљи да се меша у албанско питање³.

Рад представника Великих сила био је подељен у две групе: на једној страни су се налазиле Русија и Аустроугарска, а на другој Француска, Енглеска и Италија, чији је утицај на збивања био маргинализован у односу на представнике прве две државе. Иако су представници ове три државе покушавали да се изједначе са првима, нису успевали у томе, не само зато што нису имали пуну подршку својих влада, већ ни генералног инспектора Хилми-паше, којем је више одговарало да изнад себе има контролу двојице, а не пет тугора⁴.

Простор Старе Србије, као и тежак положај Срба који су живели на њему, привлачили су велику пажњу представника руске власти. Заинтересованост за догађаје у Старој Србији навела је Русију на отварање конзулата у овим крајевима, чији су конзули, захваљујући утицају који су имали код

2 Исто, 186-187.

3 Исто, 190.

4 Архив Србије (=АС), МИД ПП, 1903, И/6, бр. 5545, Конзулат Краљевине Србије у Битољу (писар Љуб. М. Михаиловић) – Министарству иностраних дела Краљевине Србије – Београд, ПП Н° 645, 5./18. IX; *Документи о сљобној йолийици*, књ. I, св. I, док. бр. 234, стр. 467-468.

турских власти, посредовали у корист Срба⁵. Нарочито се у заштити Срба истакао руски конзул Иван Јастребов, који је два пута обављао ту дужност у Призрену, и то у периоду од 1870. до 1876. и од 1879. до 1888. године⁶. Улоге и значај руских конзула често су захтевали и хитне интервенције у којима су сами конзули лично посредовали, не чекајући да се ствари решавају дипломатским путем.

Главни такмац и ривал Русије била је Аустроугарска, која је након пораза у Италији 1859. и код Садове у Пруској 1866. године тежиште своје спољне политике усмерила на простор Старе Србије, желећи да преко Косова и Вардарске долине продре до Солуна⁷. У том циљу је Аустроугарска отвараала конзулате, ширећи пропаганду своје државе међу Арбанасима и сузбијајући утицај Србије и Русије. Зато је своју добро планирану и замишљену политику спроводила из три тачке: Пљеваља, седишта својих окупационих трупа за Новопазарски санџак, Скопља, седишта конзулата, и Призрена, седишта конзуларне испоставе⁸. Од стране Аустроугарске био је ангажован и велики број агената који су крстарили Старом Србијом.

Страдање српског народа у европском делу Османског царства поставило је нови, уједно и главни задатак српској влади у Београду, а то је заштита својих сународника. Прве мере које су предузете за поправљање положаја својих сународника било је упознавање европске јавности, а пре свега руске, о положају и значају Старе Србије за српски народ⁹. Следећи значајан корак српска влада је предузела именовањем Стојана Новаковића 1886. године за посланика у Цариграду¹⁰. Новаковић је током рада уочио да је српски народ једино добијао заштиту од руског конзулата у Призрену, који је постојао од 1866. године¹¹. Увиђајући да би отварање конзулата поправило положај, и у неку руку заштитило српско становништво, Стојан Новаковић је своју енергију усмерио у том правцу. Као резултат тог рада је било закључивање конзуларне конвенције Србије и Турске. Иако се на њену ратификацију чекало

5 *Историја српског народа VI/1*, Српска књижевна задруга, Београд 1983, 275 (Н. Ракочевић).

6 О Ивану Степановичу Јастребову види: *Иван Стейанович Јастребов*, Зборник радова са научног скупа одржаног у Призрену 31. октобра и 1. новембра 1996, Историјски институт Српске Академије наука и уметности, Призренски округ, Општина Призрен, Призрен 1997.

7 *Историја српског народа VI/1*, Београд 1983, 275 (Н. Ракочевић).

8 В. Стојанчевић, „Прилике у западној половини Косовског вилајета према извештајима аустроугарског конзула у Скопљу 1900. и 1901. године“, у: *Историјски часопис XII-XI-II (1961-1962)*, Историјски институт, Београд, 289.

9 АС, Фонд Ђорђа Поповића-Даничара, рукопис *Сџара Србија од Ђорђа Појовића Даничара*, б.

10 М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Слио, Београд 2003, 81.

11 *Историја српског народа VI/1*, Београд 1983, 275 (Н. Ракочевић).

десетак година, Србија је убрзо почела да отвара своје конзулате, и то у Скопљу и Солуну 1887, и у Приштини и Битољу 1889. године¹².

Србија се, због све лошијег положаја у којем се налазило српско становништво, поред ангажовања за отварање својих конзулата, залагала да заинтересује и друге државе за ситуацију у Старој Србији, пре свега Русију. Често су конзули, желећи да помогну српском народу, жртвовали своје животе. Трагичну судбину доживео је први српски конзул у Приштини, Лука Маринковић, који је убијен 1890. године, годину дана након отварања конзулата¹³. Исту судбину доживели су и руски конзули. Почетком XX века, 1903. године, убијен је у Митровици руски конзул Шчербина, а неколико месеци након његовог убиства и руски конзул у Битољу, Ростковски.

Руски конзули су активно учествовали у догађајима у Старој Србији, штитећи интересе српског народа под османском влашћу. Русија је имала своје конзулате у Призрену, Митровици и Скадру¹⁴. Отварање руског конзулата у Митровици није текло без проблема. Наиме, због тешког положаја у којем се налазио српски народ, Србија је увидела да би отварање конзулата, ако не спречило, колико-толико ублажило страдање и истребљење Срба. Увиђајући да су њене, као и могућности њених конзула мале, желела је да заинтересује поједине земље, пре свега Русију, за отварање конзулата. Руском посланику у Цариграду, Ивану Зиновјеву, допао се српски предлог, али је одлуку о отварању конзулата доносило Министарство иностраних дела Русије. Почетком XX века ситуација у Косовском вилајету се све више погоршавала, а познати догађаји из 1901. године у Колашину нагнали су Русију да све озбиљније размишља о отварању конзулата. Идеја о отварању руског конзулата у источном делу Косовског вилајета и даље је била актуелна. Иако је у почетку било речи о отварању конзулата у Приштини, одустало се од те намере из разлога што ју је било тешко реализовати. Тежак задатак да се убеди Русија припао је Стојану Новаковићу, који је кроз рекапитулацију догађаја у Старој Србији указао грофу Ламздорфу на потребу отварања конзулата. Истовремено, Новаковић је указао на чињеницу да би Русија спречила не само многобројна злодела која су вршена над српским становништвом, већ би се својим присуством уверила у све већу агитацију која је са запада надирала у правцу Скопља и Вардарске долине¹⁵. Након колашинских догађаја из 1901. године, увидело се да би

12 М. Војводић, „Прилике на Косову и Метохији и политика Србије 1881-1912“, у: М. Војводић, *Србија и Балканско ишћање (1875-1914)*, Матица српска, Нови Сад 2000, 47.

13 Б. Ђ. Нушић, *Косово*, Панорама, Приштина 2007, 161-162.

14 С. Недељковић, „Активности руских конзула у Старој Србији крајем XIX и почетком XX века“, у: *Башићина*, св. 12, Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић 2001, 165.

15 В. Секулић, „Отварање руског конзулата у Косовској Митровици“, у: *Башићина*, св. 19, Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић 2005, 145-146.

Митровица била повољније место од Приштине. За разлику од Приштине, Митровица је имала повољнији геостратешки положај, и, по мишљењу Новаковића, осим традиције, све остало јој је ишло у прилог.

Иако су с нестрпљењем очекивале отварање руског конзулата у Митровици, српске дипломате су стрепеле од одлуке г. Витеа, министра финансија са којим су раније имале негативно искуство¹⁶. На отварање конзулата, поред неодлучности руског министра финансија, утицали су спорост и оклевање турских органа, као и противљење Аустроугарске, која је то сматрала претпреком за остварење својих циљева и даљег продора ка југу¹⁷.

Након дужег оклевања, руска влада, а касније и Порта, одобриле су отварање руског конзулата у Митровици, 7. маја 1902. године. За првог конзула именован је Григорије Степанович Шчербина¹⁸. Именовањем Шчербине није било решено отварање конзулата јер су се томе противили Арбанаси, међу којима се истицао Иса Бољетинац, који је јавно, пред многобројним арбанашким првацима, изјављивао да ће радије погинути, него дозволити долазак руског конзула¹⁹. На овакво понашање Арбанаса утицала је аустријска пропаганда у Митровици и околини. Њихово често комешање и претње одлагали су долазак конзула, који је дошао у Митровицу почетком јануара 1903. године. Одлучност и храброст су особине које су красиле Шчербину и које су изазивале подозрење Арбанаса, који су у то време одржавали разне скупове у Ђаковици и код Лучког моста, „везујући бесу“ и противећи се реформама прокламованим од стране Порте из новембра 1902. године²⁰.

Иако му је опасност претила од стране Арбанаса, Шчербина је био упоран и истрајан у испуњењу својих задатака. На честа упозорења да му је живот угрожен одговарао је: „Нисте ви Срби срећни да ја погинем. Моја смрт донела би вама слободу“²¹. Приликом напада Арбанаса 17. марта 1903.

16 М. Војводић, „Финансије Србије и наоружање војске – два најзначајнија питања из програма владе Стојана Новаковића (1895-1896)“, у: М. Војводић, *Пушеви српске дипломатије*, Слио, Београд 1999, 79-90.

17 Д. Т. Батаковић, „Анархија и геноцид над Србима 1897-1912“, у: *Косово и Метохија у српској историји*, Београд 1989, 264.

18 С. Недељковић, „Активности руских конзула у Старој Србији крајем XIX и почетком XX века“, у: *Башићина*, св. 12, Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић 2001, 166.

19 Б. Перуничкић, *Зулуми аја и бејова у Косовском вилајету*, Нова књига, Београд 1989, 276.

20 М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, САНУ, Београд 1988, 417-420; С. Мартиновић, „Децембарски и бечки програм реформи у Турској 1902/1903. и став Русије према Албанцима“, *Обележја*, год. XV, бр. 3, НИРО Јединство, Приштина 1985, 60-65.

21 М. Никшић, „Стање у Турској на Косову и Метохији за време последње деценије њихове владавине“, у: *Савременици о Косову и Метохији 1852-1912*, Српска књижевна задруга, Београд 1988, 371.

године на Митровицу, чијом одбраном је командовао Саит-беј, погинуо је велики број нападача. Сматрајући да је главни кривац за њихову погибију Шчербина, на њега је сутрадан, приликом обиласка положаја, пуцано. Атен-татор је био Ибрахим, Арбанас из Гњиланске казе, који је своје дело правдао жељом за осветом погинулог рођака²². Рањени Шчербина је након десетак дана, у ноћи између 27. и 28. марта подлегао ранама, упркос ангажовању лекара из Београда, Солуна и Цариграда²³. Иако је атентатор осуђен прво на петнаест година робије, а након смрти руског конзула на смртну казну, касније је помилован од стране руског цара²⁴.

Смрт руског конзула представљала је велики губитак за српски народ у Старој Србији. О њему је било забележено и следеће: „Покојни Шчербина тако је савршено говорио албански језик. Срби су га на рукама носили, српске новине непрестано писале о њему. Из Митровице писао је у почетку да је тамо све мирно и да код Турака не опажа никакве озбиљне узнемирености. У другом писму већ се жали да његов положај постаје несносан услед интрига. Шијуни га, вели, на сваком кораку прате, хватају писма која шаље руском посланству у Цариград и конзулима. Но, из његових писама није се могло видети да је лично у некој опасности или да се може кидисати још и на његов живот. Албанце је делио на муслимане и католике. Муслимани највише живе по селима и с њима је Шчербина увек био спокојан. За извор зла сматрао је углавном католике, који су дућанције, занатлије, чиновници, уопште варошко становништво. Код католика се јавља највише непријатељство и мржња. Нема сумње, писао је Шчербина, да Албанци католици не раде самостално, но њих други подбада. Шчербина није волео Аустрију и много је оптуживао, иако је с Русијом у споразуму“²⁵.

Арбанаси су, вероватно охрабрени изостајањем оштрије реакције Русије поводом убиства њеног конзула, наставили са дотадашњим деловањем и својим зацртаним плановима. Неколико месеци након убиства Шчербине, убијен је и руски конзул у Битољу Ростковски.

Иако је најпре било саопштено да је Ростковски убијен на станици, постојала је индиција да се убиство догодило приликом уласка у варош, и то од једног турског жандарма. Говорило се да је Ростковски имао кућицу у близини Битоља и да приликом уласка у град није рекао лозинку. У Македонији је револуционарни покрет и даље трајао, комитске чете су

22 *Задужбине Косова. Сјоменици и знамења српског народа*, Епархија рашко-призренска, Богословски факултет, Призрен – Београд 1987, 669.

23 *Цариградски гласник*, бр. 14, петак 4. април 1903.

24 М. Никшић, „Стање у Турској на Косову и Метохији за време последње деценије њихове владавине“, у: *Савременици о Косову и Метохији 1852-1912*, Београд 1988, 371.

25 С. Мартиновић, *Русија и Балкан с посебним освртом на Албанско питање*, ИП Обележја, Београд 2004, 130.

се налазиле у унутрашњости и намеравале да отпочну акцију после жетве. Бугари су ширили вест да је Србија подржавала покрет, и то све са намером да придобију за себе што већи број хришћана, које су Турци гледали са подозрењем²⁶.

Ситуација у Битољском вилајету се из дана у дан погоршавала. Од заступника вилајетског драгомана су се могле чути вести да ће се, због ситуације у Битољском вилајету, увести ванредно стање у Косовском, Битољском и Солунском вилајету²⁷. Тешко је било пратити све догађаје у којима су хришћани страдали, а камоли их пописати, нарочито због честог прекида телеграфског саобраћаја. Српски конзул у Битољу је често ноћу са терасе конзулата посматрао пожаре који су горели у околини, дешавања поредио са онима из периода некадашњег битољског кајмакама Ибрахим-аге, познатог по надимку *Леле мајко*, а зулуме и страдања са оним које су трпели Мали Радојица и Стари Вујадин.

Страдање обичног хришћанског становништва није могло да има последице као убиство руског конзула Ростковског, не само у Битољском вилајету, него у целом европском делу Османског царства, претећи да изазове ново груписање европских држава. Најпоузданије податке о убиству Ростковског имамо од Мисиркова, учитеља конзулове деце, који се у кобном тренутку налазио са њим у колима. На конзула у повратку из посете манастиру Буково, који се налазио изнад града, пуцао је заштија који је стражарио на уласку у Битољ. Метак је погодио конзула у десну руку, пробио грудни кош и леви рукав капута. По речима Мисиркова, конзул је, видећи да заштија ставља метак у цев упитао шта то ради, али је било узалуд и касно. Кочијаш се одвезао до конзулата и обавестио их о немилостивој догађају. Касније је утврђено да је још један метак испаљен мртвом конзулу у потиљак, који је изашао кроз грло, што указује на пуцање из непосредне близине. Сутрадан је, увиђајем, утврђено да је један метак погодио и кола, што је, по признању самих Турака, учињено с друге стране.

Међутим, Турци су тврдили да је конзул после низа погрдних речи упућених стражару Халимију, Албанцу на служби у турској војсци, пуцао са 4 метка из револвера, а након тога стражар на њега. На тврдње да конзул није носио свој револвер, одговорили су да га је позајмио од кочијаша.

26 АС, МИД, ПО, 1903, Ф-П, Д-IX, И/13, Генерални конзулат Краљевине Србије у Солуну (Др Б. Николић) – Министарству иностраних дела Краљевине Србије у Београду, Пов. бр. 704, 27. VII/9. VIII 1903; *Документи о сјољној јолијици*, књ. I, св. I, док. бр. 129, стр. 272-273.

27 АС, МИД, ПП, 1903, Ј/1, Генерални конзулат Краљевине Србије у Скопљу (Дим. Драгашевић) – Министарству иностраних дела Краљевине Србије у Београду, Пов. бр. 1089, 28. VII/10. VIII 1903; *Документи о сјољној јолијици*, књ. I, св. I, док. бр. 131, стр. 275.

Њихову причу оповргава чињеница да нису постојали трагови метака који су морали после промашаја да заврше у стражарској кућици.

Након убиства конзула, у Битољ је из Скопља, преко Велеса и Прилепа, дошао г. Манделстам, ранији заступник руског конзулата у Скопљу, и заједно са г. Кохманским, секретаром руског конзулата, надзирао истрагу. Иако је убица Халим тврдио да је пуцао тек након испљених метака из револвера, није био убедљив. Руси су тврдили да постоје још двојица саучесника који су се налазили у караули, док је трећи био иза карауле и пресвладио кошуљу. Без обзира на чињеницу да су се сва тројица налазили у затвору, Руси су одлучно одбијали турски предлог да им се суди у обичном грађанском суду и захтевали да то чини војни суд. Иначе, госпођа Ростковски је вратила своје и мужевљево турско ордење и приликом посете Хилми-паше, који јој је понудио новац, одговорила да не продаје крв свога мужа. Док су Манделстам и Кохмански очекивали смртну казну за починиоце убиства, госпођа Ростковски је тврдила да је за смрт њеног мужа крива Русија, због држања после убиства Шчербине.

Сматрало се да су главне околности које су довеле до убиства руског конзула расуло турске државе, недисциплина у војсци, ширење турског фанатизма и неуспех великих сила у спровођењу реформи. Догађај који је, поред убиства конзула, обележио ове просторе, јесте заузимање Крушева од стране четника, који су након заробљавања одреда војске од око 60 војника запалили конак и пошту. Иако су из Скопља преко Велеса и Прилепа била упућена три табора војске, до сукоба са четницима није дошло.

Манделстам је тврдио да „целокупан рад Турске на увођењу реформи и начин на који је он вођен сматра као нарочито удешено изазивање хришћана на отпор; представници власти у оном вилајету најобичнији су разбојници чији је старешина Хилми-паша у кога су толике наде полагање“. На путовањима са аустроугарским конзулом Паром, Манделстам се уверио у зулуме који су вршени од стране власти, војске и башибозука над хришћанским становништвом и изразио наду у зближавање Срба и Бугара²⁸.

Након слања депеше султана Абдул Хамида руској влади, у којој се изражавају воља и спремност на сваки компромис, Зиновјев није добио никакве инструкције из Петрограда, осим захтева да се починиоци злочина најстроже казне и да се без одлагања предузму најенергичније мере којима би се завео ред. Попустљивост Зиновјева и његово мирољубиво држање ишли су

28 Архив САНУ, Оставштина Михаила Ристића, бр. 14243, Конзулат Краљевине Србије у Битољу (Михаило Г. Ристић) – Министарству иностраних дела Краљевине Србије у Београду, III бр. 505, 29. VII/11. VIII 1903; *Документи о сивољној йолийици*, књ. I, св. I, док. бр. 133, стр. 276-286.

наруку Европи и знатно се одразили на акције комита који су рачунали на заостравање руско-турских односа, нарочито после убиства Ростковског. Након таквог руског става, Турци су могли да своје снаге усмере на гушење устанака, не само у Битољском вилајету, него и у целој Македонији. Ситуацијом нису били задовољни ни Немци, из разлога што се железницом, која се налазила у рукама њихових капиталиста, није нормално одвијао саобраћај, па је зато од Порте захтевано да се уведу све мере заштите којима би се саобраћај нормализовао.

У таквим околностима је смењен битољски валија, на чије место је дошао Хамзи-беј, државни саветник. Порта је амбасадама послала депешу добијену од Хилми-паше у којој се указује на погоршање ситуације и ширење устанка на Солунски вилајет, сукоб и пораз Бугара, али не и на неки озбиљан успех Турске²⁹.

Михаило Ристић је посетио Хилми-пашу у Битољу и ту затекао енглеског конзула Мак Грегора. Од Хилми-паше, који је био заузет диктирањем депеше која се односила на разговор са г. Манделстамом, поводом захтева за одагање извршења пресуде, Ристић је сазнао за одлуку војног суда којом се убице осуђују на казну вешања и то на месту на којем је убијен конзул, као и да се „пресуда можда у овом тренутку извршује“. Након тог разговора Ристић је отишао у руски конзулат, код Манделстама, који није био информисан о извршењу пресуде. После изражавања задовољства због пресуде, био је незадовољан брзином којом је она донета. Такође, није хтео да се одазове позиву Хилми-паше и са Кохманским присуствује извршењу пресуде. Пресудом је била изречена смртна казна убици Халиму и другом жандару, који га није спречио у томе. Трећи жандар је осуђен на 15 година робије, док је четврти, захваљујући ангажовању руског конзула, који је сматрао да није крив, ослобођен. Тефик, фењерџија, који је био на лицу места, осуђен је на пет година робије, због лажног сведочења, док су двојици официра умањени чиновни. Поред ових, директних учесника, непосредну одговорност за овај злочин сносили су и Азис-паша беј, командант вилајетске жандармерије, затим командант битољског жандармеријског табора и командир чете којој је припадао убица Халим. Сви су били смењени с положаја. Ипак, Риза је успео да сачува чин, али је осуђен на сургун (прогон). Поједини хришћани, уплашени за своју будућност, ишли су да гледају обешене, док се од старијих људи могло чути да је прошло 34 године од извршења претходне смртне казне над кривцем. Заставе жалости су, поред руског, биле истакнуте још и на српском и аустроугарском конзулату, као

29 АС, МИД, ПО, 1904, Ф-VI, Д-III, Посланство Краљевине Србије у Цариграду (Ј. Христић) – Министарству иностраних дела Краљевине Србије у Београду, Пов. бр. 810, 30. VII/12. VIII 1903; *Документи о сјољној полицији*, књ. I, св. I, док. бр.135, стр. 287-288.

и на бугарској трговачкој агенцији, и то од дана убиства Ростковског. На осталим конзулатима била је истакнута застава само три дана. Руски конзул је захтевао да војни суд донесе одлуку о праведности Ростковског, да се потврди да није грдио, шамарао ни пуцао, да је само захтевао да буде поздрављен, а уместо поздрава био је убијен. Манделстам је био незадовољан у погледу држања амбасадора Великих сила, нарочито аустроугарског, који је, по њему, био уплашен³⁰.

Иако је на Порти и у војничким круговима постојало уверење да би се устанак могао угушити за кратко време, Турци су зазирали од даљег исхода и последица. Било је јасно да се Европа, која је препустила Турској да реши ово питање, и чак јој саветовала да се оштро обрачуна са устаницима, неће умешати, нарочито после убиства Ростковског. Свакако, Европа се не би задовољила само привидним миром, него је захтевала да се успостави ред којим би се гарантовала општа сигурност. У појединим кабинетима Великих сила говорило се о предузимању заједничких корака у спровођењу реформи. Како замишљени руски и аустроугарски план није више одговарао стварној ситуацији на терену, сматрало се да ће учешће по овом питању узети све Велике силе. Зато су и српске дипломате предлагале да се именује један њихов представник, који би, по већ добијеним инструкцијама владе, припремио терен за испуњење српских захтева. Ово је рађено с циљем да се парира Бугарској, која више не би била једина балканска држава која заступа пред Европом интересе хришћанског становништва. Истовремено, представници страних амбасада су захтевали од Порте да се предузму све мере за завођење реда и обезбеди сигурност страним конзулима и њиховим поданицима, посебно у Битољу. Такође се захтевало да се устанци угуше помоћу војске и не врше репресалије над мирним становништвом, као и да се не дозволи подела оружја муслиманском живљу које је имало такве захтеве. Вести које су долазиле из француске и енглеске амбасаде указивале су на потискивање Бугара од стране Турака из Крушева, као на први озбиљан успех турске војске у претходних 10-15 дана. Руска амбасада је располагала вестима да је у Прилепу дошло до озбиљних сукоба између Бугара и турске војске, док је један страни дописник јављао да су Бугари убили скоро све турске старешине, као и представнике дирекције монопола дувана и управе јавних прихода³¹.

30 АСАНУ, Оставштина Михаила Ристића, бр. 14243, Конзулат Краљевине Србије у Битољу (Мих. Ристић) – Министарству иностраних дела Краљевине Србије у Београду, ПП № 525, 2./15. VIII 1903; *Документи о сјољној полицији*, књ. I, св. I, док. 148, стр. 304-310.

31 АС, МИД, ПО, 1904, Ф-VI, Д-II, Посланство Краљевине Србије у Цариграду (Ј. Ф. Христић) – Министарству иностраних дела Краљевине Србије у Београду, Пов. бр. 822, 1/14. VIII 1903; *Документи о сјољној полицији*, књ. I, св. I, док. бр. 140, стр. 293-296.

О ситуацији у европском делу Османског царства се разговарало и у Берлину и дошло до закључка да, пошто је Порта казнила починиоце убиства и саучеснике, а захваљујући стрпљењу Русије, атентат неће изазвати неке велике последице и довести до прекида мирнодопских односа Великих сила. Поводом овог питања и гроф Ламздорф је разговарао са немачким послаником у Петрограду и изјавио да се Русија не би противила гомилању већег континента трупа на бугарској граници ради контроле прелаза и упада на њену територију. Русији није ишло у прилог заоштравање односа на Балкану због заузетости у источној Азији, јер свако њено ангажовање на Балканском полуострву Јапан је био спреман да злоупотреби и нападне је³².

Правителствени Вјесник, службени лист руске владе, објавио је телеграм грофа Ламздорфа упућен руском амбасадору у Цариграду, из којег се закључује да је дошло до промене курса спољне политике Русије на који су утицали догађаји у Османском царству и, вероватно, убиство њеног конзула у Битољу. За мирољубиву руску политику је изгледало да су исцрпена сва средства којима би се решили проблеми мирним путем. Источно питање, у чије је решавање Русија била укључена од Берлинског конгреса, средином прве деценије XX века улазило је у своју последњу фазу. Такође се из телеграма грофа Ламздорфа могло закључити да сви покушаји Турске, извињења и сажалења због убиства конзула, нису били довољна сатисфакција за Русију, јер је гроф уочио разлику између убиства Шчербине и Ростковског. По њему, првог је убио Арбанас за време побуне против турске државе, а другог, на дрзак начин, представник турских органа. Истовремено, било је саопштено руском амбасадору у Цариграду да ће из Севастопоља бити упућен један одред ратних бродова из Црног мора у турске воде³³.

Иако се сматрало да је питање убиства конзула завршено након бројних извињења упућених представницима руске владе, неочекивано се проширила вест да је руској флоти наређено да крене у турске воде. Турски министар иностраних дела у Цариграду, Тефик-паша, негирао је ове вести, а садржину депеше о намери руске флоте образложио као редовну годишњу вежбу поморских снага. Отправник послова Русије у Цариграду, Зиновјев, није много говорио о плану руске флоте, нарочито после јавног изношења неких његових ставова од стране српског министарства, али је само указао на то да се флота неће нигде искрцати и да немају непријатељски став. Такође, Зиновјев

32 АС, МИД, ПО, 1904, Ф-VI, Д-II, И/34, Посланство Краљевине Србије у Берлину (М. Ј. Милићевић) – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Пов. бр. 155, 1/14 VIII 1903; *Документи о спољној политици*, књ. I, св. I, док. бр. 141, стр. 296-297.

33 АС, МИД, ПО, 1904, Ф-VI, Д-III, И/89, Посланство Краљевине Србије у Петрограду (Др М. Спалајковић) – Министарству иностраних дела Краљевине Србије у Београду, пов. бр. 123, 2/15. јули 1904; *Документи о спољној политици*, књ. I, св. I, док. 145, стр. 301-303.

је потврдио да су неки руски захтеви упућени Турској стари, након убиства Шчербине, али су постали поново актуелни након убиства Ростковског, и њихово решавање се очекивало у што краћем року. Сагледавање чињеница и држање Русије, као и одлука о демонстрацији флоте, може се схватити двојачко: као опомена муслиманском становништву и као задовољење руског јавног мњења и поноса³⁴. И у немачком Министарству иностраних дела су мислили да је акција руске флоте жеља за задовољењем јавног мњења³⁵.

После слања руске црноморске флоте у османске воде дошло је до заједничке акције руске и аустроугарске дипломатије, када је Аустроугарска подржала захтеве Русије, и чак изнела исте. То је уследило након обиласка Косовског вилајета од стране руског и аустроугарског конзула. Заједничка акција била је директно у супротности са очекивањима и мишљењима појединих српских дипломата, који су сматрали да уговор између ове две државе о заједничком деловању на Балкану неће дуго потрајати. Праву корист из ове акције, иако је наизглед Русија била на добитку, остваривала је Аустроугарска. На тај начин њој је Русија фактички признала право деловања на терену, оно право које је она дуго чувала за себе. Истовремено, покрет руске црноморске флоте изазвао је опречне ставове, код неких чак и подсмешљиве, нарочито везане за изговор Русије. Она је покрет своје флоте правдала подршком дипломатској акцији, што значи да је настојала да извуче што више користи од убиства Ростковског. Противници те акције говорили су да се тиме не постиже ништа, да се само још више лажно охрабрују устаници, а с друге стране, подстиче се муслимански фанатизам, који ће ситуацију у Косовском вилајету учинити још гором³⁶.

Османско царство се, пре него што је добило руске захтеве, обавезало да ће исте извршити. Као потврда датих обећања је обраћање Порте белгијској влади, с молбом за слањем четири официра за реорганизацију жандармерије. Након што је Порта показала озбиљну намеру да испуни руске захтеве, очекивао се повратак руске флоте, који би оправдао веровање у мирољубиву руску политику. У супротном, неповлачење флоте би се схватило као озбиљна претња ратом Турској³⁷.

34 АС, МИД, ПО, 1903, Ф-III, Д-1, И/16, Посланство Краљевине Србије у Цариграду (Ј. Христић) – Министарству иностраних дела Краљевине Србије у Београду, Пов. бр. 841, 5/18. VIII 1903; *Документи о сјољној јолийици*, књ. I, св. I, док. 153, стр. 317-319.

35 АС, МИД, ПО, 1903, Ф-IV, Д-II, И/2, Посланство Краљевине Србије у Берлину (М. В. Радуловић) – Министарству иностраних дела Краљевине Србије у Београду, Пов. 161, 9/22. VIII 1903; *Документи о сјољној јолийици*, књ. I, св. I, док. 173, стр. 355.

36 АС, МИД, ПО, 1904, Ф-VI, Д-III, пов. бр. 1798, Посланство Краљевине Србије у Турској – Цариград (Ј. Ф. Христић) – Министарству иностраних дела Краљевине Србије у Београду, Пов. бр. 851, 7/20. VIII; *Документи о сјољној јолийици*, књ. I, св. I, док. 162, стр. 329-331.

37 АС, МИД, ПО, 1903, Ф-III, Д-1, И/16, Посланство Краљевине Србије у Цариграду (Ј. Ф. Христић) – Министарству иностраних дела Краљевине Србије у Београду, Пов. бр. 863, 9/22. VIII 1903; *Документи о сјољној јолийици*, књ. I, св. I, док. 174, стр. 356-357.

Цитирани необјављени извори:

Архив САНУ, Оставштина Михаила Ристића
Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко-просветно одељење
Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење
Архив Србије, Фонд Ђорђа Поповића-Даничара

Цитирани објављени извори:

Документи о сјољној ѿолијици Краљевине Србије 1903-1914, књ. I, св. I, приредио Андрија Раденић, Београд 1991: САНУ.
Милан Никшић, „Стање у Турској на Косову и Метохији за време последње деценије њихове владавине“, *Савременици о Косову и Метохији 1852-1912*, Београд 1988: Српска књижевна задруга, 366-389.
Нушић 2007: Б. Ђ. Нушић, *Косово*, Приштина: Панорама.
Перуничих 1989: Б. Перуничих, *Зулуми аја и дејова у Косовском вилајету*, Београд: Нова књига.

Цитирана штампа:

Цариградски гласник

Цитирана литература:

Батаковић 1996: Д. Т. Батаковић, „Велике силе, Србија и албанско питање“, *Башинина*, св. 7, Приштина: Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана, 185-203.
Батаковић 1989: Д. Т. Батаковић, „Анархија и геноцид над Србима 1897-1912“, *Косово и Метохија у српској историји*, Београд: СКЗ.
Војводић 1988: М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд: САНУ.
Војводић 2000: М. Војводић, „Прилике на Косову и Метохији и политика Србије 1881-1912“, *Србија и Балканско ѿишање (1875-1914)*, Нови Сад: Матица српска, 43-73.
Војводић 2003: М. Војводић, *Сјојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд: Слио.
Војводић 1999: М. Војводић, „Финансије Србије и наоружање војске – два најзначајнија питања из програма владе Стојана Новаковића (1895-1896)“, *Пушјеви српске дипломатије*, Београд: Слио, 79-89.
Задуждине Косова. Сјоменици и знамења српској народа, Призрен – Београд 1987: Епархија рашко-призренска, Богословски факултет.
Иван Сјејанович Јасиредов, Зборник радова са научног скупа одржаног у Призрену 31. октобра и 1. новембра 1996, Призрен: Историјски институт Српске Академије наука и уметности, Призренски округ, Општина Призрен.

- Историја српског народа VI/1*, Београд 1983: Српска књижевна задруга.
- Мартиновић 1985: С. Мартиновић, „Децембарски и Бечки програм реформи у Турској 1902/1903. и став Русије према Албанцима“, *Обележја*, год. XV, бр. 3, Приштина: НИРО Јединство, 57-75.
- Мартиновић 2004: С. Мартиновић, *Русија и Балкан с посебним освртом на Албанско питање*, Београд: ИП Обележја.
- Недељковић 2001: С. Недељковић, „Активности руских конзула у Старој Србији крајем XIX и почетком XX века“, *Башићина*, св. 12, Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 165-171.
- Секулић 2005: В. Секулић, „Отварање руског конзулата у Косовској Митровици“, *Башићина*, св. 19, Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 139-153.
- Стојанчевић 1963: „Прилике у западној половини Косовског вилајета према извештајима аустроугарског конзула у Скопљу 1900. и 1901. године“, *Историјски часопис XII-XIII (1961-1962)*, Београд: Историјски институт, 287-317.

Vesna Zarković

RUSSIAN DIPLOMATS IN THE ATTACK OF ASSASSINATORS IN KOSOVO AND BITOLJ VILAYET AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Summary

Anarchy and lawlessness, as per the author's view, which were ruling in Osman's Empire at the end of the 19th and at the beginning of the 20th century, were the basic features of this state at its end. This phenomenon was especially present in the areas inhabited by the Albanians, especially in Old Serbia, and less in Macedonia. The Albanians by their activities represented a basic factor of lawlessness, which reflected itself either in non-obedience toward Turkish authorities or in the executions of violence toward other people. The members of Balkan Christian states had especially been exposed to oppressions, in which the Albanians saw basic threat to the survival of Turkish state, and their privileged position. Faced with everyday oppressions, Christian peoples in European part of Osman's Empire were searching for the protection either with their originate states or great powers, which tried to enlarge the sphere of their influence, and make their interests come true by involving into the events in Balkan. By opening of consulates, great powers were present on the spot, and their consuls reported to their governments immediately on the state in this part of Osman's Empire. Furthermore, due to the mentioned, as the author states, the Albanians saw in consuls, above all of Balkan states, and Russia as well, which had been a long time the only protector of the Christians in Balkan, a great obstacle in their aims realization, so that they were subject to attacks of the Albanian fanaticism. Although protected by different conventions, consuls were exposed to permanent threats, from which they had been protected rather by their personal courage than diplomatic immunity. The position of Serbian and Russian consuls was especially difficult. The assassination of Luka Marinković, the first Serbian console in Pristine, testifies the mentioned allegation. He was not the only consul victim of Albanian fanaticism, and Turkish indulgence toward them. During 1903, two of Russian consuls were mortally died: Grigorije Stepanovič Ščerbina in Kosovska Mitrovica and Aleksandar Arkadijevič Rostkovski in Bitolj. Both of them were the victims of the Albanians, Ščerbina was killed by the armed civilian, while Rostkovski was killed by Turkish gendarme on duty. The assassination of Rostkovski, which followed five months after the one in Kosovska Mitrovica, was the consequence, as many people say, of much too mild reaction of Russia after the assassination

of Ščerbina. Busy with the events in the East, and experienced with the first assassination, the reaction of Russian after the assassination of Rostkovski, was resolved to the demonstration of force of its Black sea fleet. The Austria-Hungary had made use of these events, which by their contracts with Russia legalised its presence in Balkan.

Key words: Russian consuls, G. Ščerbina, A.A. Rostkovski, Old Serbia, Macedonia, Osman's Empire.

УДК 94(497.11)”1941”(093.3) ;
341.322.5(=163.41)(497.11)”1941”(093.2)

*Милутиин ЖИВКОВИЋ**

НЕКОЛИКО ДОКУМЕНАТА О СТРАДАЊУ СРБА У НОВОМ ПАЗАРУ КАО ПОСЛЕДИЦИ ЕТНИЧКИХ СУКОБА КРАЈЕМ 1941. ГОДИНЕ**

Апстракт: У раду се презентује шест докумената. Четири документа из личног фонда Тихомира Ђорђевића, похрањеног у Историјском архиву Краљева, један документ из Архива Србије у Железнику из фонда Комесаријата за избеглице, односно један из Архива Војноисторијског института, сврстаног у Недићеву архиву. Ова документа по свом садржају и разноврсности чињеница које нуде истраживачу, пружају прилику да се свеобухватно сагледа тешка ситуација у којој се налазило српско становништво Новог Пазара крајем 1941. године, као и да се схвате узроци, уоче виновници и региструју последице страдања српског становништва.

Кључне речи: Срби, Нови Пазар, Дежевски срез, репресалије, муслимани, Албанци, четници.

Бурна дешавања у околини Новог Пазара и Рашке током друге половине 1941. године оставила су упечатљив траг на историјски развој овог простора. Окупација, незнађе грађанског рата, етнички сукоби, глад, болести и немаштина, учинили су живот неподношљивим и проузроковали значајне демографске последице¹. Највећи притисак је осетило српско становништво.

* Истраживач-приправник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, mzivkovickv@gmail.c

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Мејхохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 У оружаним сукобима, или одмаздама супротстављених страна, страдало је укупно 893 лица, тј. 705 са простора Дежевског среза и 188 лица која су пореклом била из других крајева Србије. Из Дежевског среза настадало је 490 Срба (81 из Новог Пазара – 35 Срба је погинуло током Априлског рата – и 409 из унутрашњости), односно 215 муслимана (53 из Новог Пазара и 162 из унутрашњости). Од овог броја у самим

Ситуација је посебно била тешка у Дежевском срезу, односно његовом административном центру, Новом Пазару². После капитулације Краљевине Југославије, овај простор је остао у оквирима окупиране Србије, али су уз одобрење немачких власти среску управу на свим нивоима преузели представници албанске мањине. Албански режим је имао јаку подршку у албанским колаборационистима са Косова и Метохије, поготово из Косовске Митровице и Пећи. Од краја априла почиње шиканирање, пљачкање, принудно расељавање и убијање Срба у Новом Пазару, које ће уз краће прекиде потрајати све до првих дана децембра 1941. године. Карактеристично је да се притисак на Србе у граду повећавао са ширењем сукоба у унутрашњости Дежевског среза, односно околним срезевима (Студеничком и Косовско-митровачком), иако они нису имали никаквог удела у њима. Што су етнички сукоби били обимнији, репресалије над српским становништвом Новог Пазара су биле суровије. Репресалије је пратила појава глади и ширење заразних болести. Стога се крајем 1941. године преостали део српског живља из Новог Пазара налазио на граници егзистенције. У својој антисрпској политици

оружаним сукобима погинуло је 119 Срба (7 из Новог Пазара и 112 из унутрашњости) и 125 муслимана (51 из Новог Пазара и 74 из унутрашњости). Укупно 244 борца било је са простора Дежевског среза. Том броју би требало додати и 188 припадника разних јединица чије је пребивалиште пре сукоба 1941. год. било ван Дежевског среза. Међу њима је погинуло 144 Албанца са Косова и Метохије, 25 муслимана и 19 Срба из других делова Санџака и Косовско-митровачког округа. Током разних акција одмазде над цивилним становништвом убијено је 461 лице. Међу страдалима је било 394 припадника српске националности (47 из Новог Пазара и 324 из унутрашњости), као и 90 муслимана (2 из Новог Пазара и 88 са села). Видети: М. Радовић, *Људске и материјалне жртве Новог Пазара и Дежевског среза у Другом светском рату*, Нови Пазар, 1994, 54–58.

- 2 Дежевски срез је у Краљевини Југославији био део Зетске бановине, да би после окупације био припојен Дринској бановини. Августа 1941. год. Дежевски срез је укључен у Косовско-митровачки округ, који је у оквиру Дринске бановине имао посебан статус. Дежевски срез се на западу граничио са Сјеничким срезом, на југу са обласћу Штавичког (околина Тутина) среза, на истоку са Косовско-митровачким срезом и на северу са Студеничким (околина Рашке) срезом. Године 1941. срез је обухватао површину од 1.076 км², на којој се налазило 11 општина са укупно 299 насеља. Административни и политички центар је био град Нови Пазар. На простору среза је пред рат живело 52.172 становника, уз просечну густину насељености од 39 становника по км². Становништво су чинили Срби, којих је било 55%, и муслиманско становништво, које је чинило 45%. Међутим, муслимани су били апсолутна већина у Новом Пазару, односно од 12.073 мештана било их је више од 75%. Видети: Историјски архив Нови Пазар (у даљем делу текста ИАНП), фонд 285, Збирка хроника, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовско-митровачког од 10.01.1942. године, прилог 9; ИАНП, фонд 285, Збирка хроника, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовско-митровачког од 10.01.1942. године, 8; М. Радовић, *нав. дело*, 15–16; Б. Петрановић, *Србија у Другом светском рату*, Београд, 1992, 136, 245.

албанска власт је имала и подршку једног дела муслимана³, пре свега из редова некадашњих феудалних велепоседника. С друге стране, и муслиманско становништво је било под великим притиском албанског режима због политике насилне албанизације⁴.

Немачке јединице су заузеле Нови Пазар 16. априла 1941. године, док их је на улицама града поздрављало између 2000–3000 грађана, великом већином муслимана. Као што је већ речено, Немци су у Новом Пазару инсталирали нову проалбанску власт. Прва личност новог режима био је бивши турски официр, предратни богати трговац и народни посланик у југословенском парламенту, члан Цемијета и најужег руководства Албанског националног комитета, Албанац Аћиф Хаџиахметовић Ђута – моћна политичка фигура која је обележила историју ових крајева прве половине 20. века. Његова прва мера било је спровођење потпуне лустрације српских кадрова из свих јавних среских и општинских институција. Требало би напоменути да су у њима до тада искључиво Срби заузимали водеће положаје. На својим радним местима остало је само неколико нижих чиновника. Заменили су их Албанци и муслимани. Оваква пракса је примењена у свим општинама Дежевског среза, што ће касније проузроковати велике проблеме⁵. Тако је отпочео притисак на српско становништво у граду. Извршна власт се ослањала на одреде Албанске

3 Требало би напоменути да се под термином „муслимани“ подразумевају три ентитета у Дежевском срезу: муслимани словенског порекла, односно данашњи Бошњаци, Турци и Албанци. Албанце су чинили припадници племена Климента, Куча, Шкријеља, Љаја, Хота, Шаља, Ђерекара итд., који су били насељени углавном на Пештеру и нешто мало у Новом Пазару. У апсолутној већини су били муслимани словенског порекла. У даљем делу текста термин „муслиман“ ће бити употребљаван да означи муслимане словенског порекла и малобројне Турке.

4 Албанизација муслиманског становништва је отпочела од првих дана окупације. Сврха овог процеса била је да се реши проблем малог броја Албанаца у срезу тако што ће се сви муслимани представити као албански живаљ. На тај начин би Албанци постали већина и имали јак аргумент за издавајање Дежевског среза из Србије. Стога је муслиманима наређено да носе ћулафе (кече) уместо фесова, да промене своја презимена да би се одстранио завршетак –ић, да шаљу децу у школе на албанском језику, да на својим кућама истакну албанску заставу, да имена својих фирми и радњи напишу на албанском, итд. Такође, цео Нови Пазар је био искићен албанским заставама, картама Велике Албаније и сликама Скендербеге, све улице у граду су промениле имена и добиле називе по албанским националним јунацима, а у општини су уведени печати на албанском језику. Да би се муслиманска деца образовала на албанском језику, основана је посебна школа, кроз коју је прошло свега 76 ученика. За пунолетне муслимане био је обавезан курс албанског језика. Но, обе ове институције нису заживеле јер су муслимани пружили јак и континуирани отпор агресивним мерама албанских власти. Видети: ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, 164–167; Група аутора, *Нови Пазар и околина*, Београд, 1969, 314–315.

5 ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, 115–116.

жандармерије, али је често ангажовала и „нерегуларне трупе“, односно разне пљачкашке банде традиционално присутне на овим просторима⁶. Оне су током 1941. године починиле највећи број злочина над српским становништвом у Новом Пазару и Дежевском срезу.

Срби су се поново нашли на удару средином јуна, када су албанске власти организовале митинг поводом самоиницијативног издвајања Дежевог среза из граница Србије. Митинг је трајао два сата и присуствовало му је око 1.000 људи. Окупљенима су се обратили Ферхат-бег Драга, један од најугицајнијих албанских политичара са Косова и Метохије, као и Аћиф Хаџиахметовић. После митинга, неколико стотина Албанаца и муслимана је кренуло улицама Новог Пазара носећи албанске заставе, певајући албанске песме и узвикујући пароле против Србије. Сви Срби који су се затекли на улицама тог дана били су претучени и опљачкани⁷. Убрзо потом је дошло до првих оружаних окршаја између Срба и муслимана у унутрашњости среза. Сукоби су били резултат отпора српског становништва према ревитализацији феудалних односа из времена Османског царства⁸. Против бунтовних Срба се организују казнене експедиције немачких снага и албанске жандармерије из Новог Пазара, које проузрокују прва масовнија сељења српског живља из Дежевог среза. Истовремено у Новом Пазару житељи српске националности се излажу новим облицима шиканирања. Они су били присиљени да бесплатно раде у немачкој касарни. Тамо су уређивали стрелиште, копали шанчеве, пресовали сено, итд. По наредби команде албанске жандармерије, Срби су ненаоружани чували телефонске бандере у Новом Пазару свакога дана у две смене, од 17 до 6 часова изјутра. Ова пракса је трајала све до краја августа⁹. Такође, Срби су једини плаћали порез и једини били оптерећени „добровољним“ издацима за потребе локалних власти. Порез се наплаћивао егзекутивно, уз разне претње и малтретирања Срба. Малобројним чиновницима

6 Историјски архив Краљево (у даљем делу текста ИАК), фонд 399, Тихомир Ђорђевић (у даљем делу текста ТЂ), к. 37, Писмо Тихомира Шарковића за Аћифа Хаџиахметовића о сигурности Срба у Сопоћанској општини и залагање за поједине Србе.

7 ИНИ, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, 157–165.

8 Обнављање феудалних односа у Европи половином 20. века представља својеврстан историјски феномен. Српски и муслимански сељаци су опет постали чифчије, односно кметови. Такав положај су имали све до новембра 1944. године. За потребе прикупљања ушура (феудалног намета) било је ангажовано 106 субаша, уз нешто ага и бегова који су ишли сами по дажбине. Приликом наплате ушура имали су и помоћ албанске жандармерије из Новог Пазара. Феудалним наметима је углавном било оптерећено српско становништво, али и нека муслиманска домаћинства. Према једној анкети из 1944. године, у 72 села из пет општина Дежевог среза, од 1.066 анкетираних домаћинстава која су давала ушур, 1.022 су била српска. Видети: Група аутора, *нав. дело*, 314–315.

9 М. Пуковић, *Санџак у НОБ-и*, Београд, 1964, 127.

српске националности који нису били насилно смењени крајем априла 1941. године, нису даване плате које су им стизале из Београда¹⁰.

У августу 1941. године стварају се прве четничке формације на простору Дежевског и суседног Студеничког среза, што интензивира сукобе¹¹. Четници су 19. августа у селу Земаници (Косовско-митровачки срез) убили четворицу албанских жандарма. Тројица од њих су били родом из Новог Пазара. Албанска власт на челу са Аћифом Хаџиахметовићем је искористила овај инцидент да додатно затегне међуетничке односе у граду. Сахрана убијених жандарма се претворила у антисрпски митинг на којем је муслиманско становништво позивано на освету. После тога, српски грађани су опет били нападнути, иако нису имали никакве везе са поменутиим убиствима. Њихова једина кривица била је у томе што су били исте националности као и егзекутори, те су трпели последице суровог реципроцитета који је спроводила албанска власт у Новом Пазару¹². Безразложна хапшења и саслушања Срба, њихово јавно понижавање и шиканирање наставиће се и током септембра.

10 ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском срезу од 30.11.1941. године, 2.

11 Први четнички одреди који су се формирали на простору Дежевског, Студеничког и Косовско-митровачког среза били су под командом Косте Пећанца. Они почињу да се стварају после 2. августа, када у долину Ибра долази његов војвода сухопанински, прератни подофицир југословенске војске, Машан Ђуровић. Он је убрзо у Дежевском срезу организовао 5 чета са око 500 бораца. Вођа Равногорског покрета, пуковник Драгољуб Михајловић, није могао да придобије Машана Ђуровића и окренуо се мање утицајном Пећанчевом војводи сухорудничком, инжењеријском капетану Радомиру Цветићу. Исти је све до септембра 1941. год. био „у сенци“ војводе Ђуровића. Почетком септембра он прелази Ибар и стационара се на планини Голији, северозападно од Новог Пазара. Захваљујући угледу који је Цветић имао у народу и подршци коју је добио од Михајловића, почетком септембра пет дежевских четничких одреда прелази под његову команду. Када је на састанку између представника Равногорског покрета и четника Косте Пећанца одржаном у Београду 22. септембра, уз посредство Милана Недића договорено да река Ибар буде граница утицаја два четничка покрета, капетан Цветић је и званично прешао под команду Драгољуба Михајловића, јер се налазио у његовој интересној зони. Цветић убрзо шири четничку организацију и крајем септембра 1941. год. од дежевских чета ствара Дежевску бригаду, којом је командовао поручник Драгор Павловић. Одреди ове бригаде ће учествовати у свим сукобима са албанско-муслиманским снагама и одмаздама над муслиманским становништвом до краја године. Она је заједно са Студеничком бригадом чинила Студеничко-дежевски четнички одред на челу са Радомиром Цветићем. Видети: ИАК, фонд 404, Збирка докумената о радничком покрету у НОБ-и (у даљем делу текста НОБ), к. 12, реферат М. Маликовића, „Хроника НОБ-и у Рашкој“, 108–109; ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском срезу од 30.11.1941. године, 1–2; В. Виријевић, „Јаворски корпус Југословенске војске у отаџбини“, *Наша Прошлост*, 7, 2006, 170; Б. Бошковић, *Народноослободилачка борба у Ибарском басену*, Приштина, 1968, 94–96; Д. Пешић, *Студенички срез у НОР-у и револуцији 1941–1944*, Београд, 1977, 63, 68.

12 М. Ђурковић, *нав. дело*, 128.

Међутим, све то биће само увертира у страшне шовинистичке испаде албанског режима против српског становништва, који ће се одиграти током октобра и новембра месеца у Новом Пазару.

Услед ширења антифашистичког устанка у Србији почетком октобра 1941. године, немачки окупатор је био принуђен да напусти Нови Пазар и све расположиве снаге на овом сектору сконцентрише у Косовској Митровици, како би бранио богата рудна налазишта Трепче. Одлазак Немаца је створио потпуно нову ситуацију на терену, коју су и српска и албанско-муслиманска страна покушале да искористе у своју корист. Четничка команда је желела да искористи одсуство Немаца како би обезбедила повратак расељеним лицима на њихова огњишта, с обзиром на то да је већи део људства регрутовала међу избеглицима, а затим, да би заштитила преостали српски живаљ на подручју Дежевског среза, али и проширила утицај владе из Београда на овом простору сузбијањем албанских власти из Новог Пазара. Циљ је био јасан – освајање Новог Пазара. С друге стране, Аћиф Хаџиахметовић није бежао од сукоба. У одласку Немаца он је видео прилику да Дежевски срез приближи границама Велике Албаније. Рачунао је да ће му немачке власти изаћи у сусрет ако успе да потисне Србе из Дежевског среза, поготово из Новог Пазара. Уочио је и могућност продора у Студенички срез и заузимања Рашке, а заносио се и мишљу да ће помоћи Немцима да пробију опсаду Крајева. Овакав развој ситуације је најмање погодовао Србима из Новог Пазара. Они су се нашли притешњени између ускогрудих националних и економских интереса четничких команданата и индустријалаца из Рашке, односно шовинистичког насиља албанских власти у граду.

Одмах по одласку Немаца, дошло је до првих убиства. До 4. октобра убијена су двојица Срба из града. Истовремено, новоформирани Одбор за одбрану Новог Пазара на челу са Аћифом Хаџиахметовићем је донео одлуку да се Србима мештанима забрани излазак из града¹³. Сутрадан, 5. октобра, Хаџиахметовић је позвао виђеније Србе из Новог Пазара и са њима се договорио да се даља убиства спрече по сваку цену. Међутим, само два дана касније на позив албанских власти у Нови Пазар долазе прве јединице албанских качака са Косова и Метохије¹⁴. Требало је да оне помогну у одбрани града, услед евентуалног

13 На тај начин Хаџиахметовић је целокупно српско становништво у Новом Пазару узео за таоце, што је требало да одврати четнике од напада на град. Спречио је и могућност одлива информација ка непријатељу, али и онемогућио Србе да евентуално ојачају четничке формације у околини града. Срби су остали под блокадом све до повратка Немаца у град 7. децембра, што значи пуна 64 дана. Видети: ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, 239–40.

14 Како би одбранио Нови Пазар од четника, Аћиф Хаџиахметовић се ослонио на помоћне трупе албанских качака са Косова и Метохије и муслиманске милиције из других делова Санџака. Током октобра и прве половине новембра, у Нови Пазар је стигло око 3.000 албанских бораца са Косова и Метохије и неколико стотина припадника

четничког напада. Овој војној формацији је 7. октобра приређен свечани дочек, после којег је једна наоружана група Албанаца кренула улицама Новог Пазара насељеним Србима, истичући пароле Велике Албаније, уз вику, дреку, ломљаву и пуцњаву¹⁵. До краја октобра број албанских качака у Новом Пазару се повећао на око 500 бораца. Истовремено се повећавао и притисак на Србе. Они су протеривани из својих домова, у које су се усељавали албански борци. Били су пљачкани, тучени и убијани. Дана 20. октобра, барјактар Шабан Полуџа је са групом својих људи, без икаквог повода, у центру града стрељао четворицу Срба, а онда им наочиглед запрепашћеног света одсекао уши, носеве и извадио очи, те их тако унакажене оставио на улици¹⁶. Овакви нечовечни поступци приликом егзекуције Срба нису били реткост. Поред већ поменутих свирепости, жртвама су често одсецане главе, или су чак били набијани на колац¹⁷. Током октобра месеца, у Новом Пазару је убијено 13 Срба. Као одговор, четничке јединице су почеле да нападају и пале муслиманска села у унутрашњости среза, са не мање суровости. Ситуација је у Дежевском срезу убрзано измицала контроли. Етнички сукоб већих размера је био неизбежан.

Четнички напад на Нови Пазар уследио је рано ујутро, 4. новембра 1941. године. Захваљујући помоћним одредима са Косова и Метохије и бољем наоружању, албанско-муслиманске снаге су после вишечасовне борбе однеле победу. Обострани губици су били велики. Погинуло је 80 четника и 60 људи у одбрани града¹⁸. После напада, у Новом Пазару је владао велики метеж. Очевици га описују као „*стијање дивље анархије*“¹⁹. По повратку у град, неки муслимански борци су наочиглед грађана носили шест одсечених глава четничких бораца, натакнутих на бајонете пушака²⁰. После тога, муслимански живаљ се

муслиманске милиције из Санџака. Албанским качацима командовало је чак 11 барјактара (Шабан Полуџа, Бисљим Бајгора и др.). Ове јединице су предводиле албанско-муслимански напад на Рашку средином новембра. У сировођењу тортуре над Србима истакао се Шабан Полуџа са својим људима. Он је почетком октобра први дошао у Нови Пазар. По повратку у град 7. децембра 1941. године, прва одлука немачких власти била је да албанске помоћне јединице морају да нагусте Нови Пазар.

- 15 ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, 250–52.
- 16 ИАК, фонд 404, НОБ, к-15, реферат Вукомана Ђулафића о четничкој организацији на терену среза Дежевог у Другом светском рату, 38–39.
- 17 ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо бивших народних посланика Милану Недићу о стању у Новом Пазару од 30.11.1941. године, 2; Архив Србије у Железнику (у даљем делу текста АСЖ), фонд Г2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, 1.
- 18 ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, 281–282.
- 19 ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо бивших народних посланика Милану Недићу о стању у Новом Пазару од 30.11.1941. године, 1.
- 20 ИАК, фонд 404, НОБ, к-15, реферат Вукомана Ђулафића о четничкој организацији на терену среза Дежевог у Другом светском рату, 67; ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, 285.

на проповедима у џамијама позива на освету, а врхунац шовинистичке хистериије уследио је истог дана, приликом сахране великог броја погинулих. Уследила је масовна одмазда над Србима у граду, иако они нису учествовали у сукобу. Предводили су је албански качаци. За само два дана, тачније 4. и 5. новембра, у Новом Пазару је на различите начине убијен 21 припадник српске националности²¹. Албанске трупе су вршиле опште пљачке српских кућа и црква. Ломиле су иконе и скрнавиле фреске, те уништавале споменике на српским гробљима. Аћиф Хаџиахметовић и албанска власт у Новом Пазару нису званично подржали изгреде против Срба, али нису учинили ништа ни да их спрече, нити опозову. У тренутку највећег терора, Србе су заштитили управо њихови суграђани муслимани. То су учинили јер су убијаним Србима били комшије и познаници, али и због тога јер су се плашили да се терор албанских качака може на крају пренети и на њих. Како више не би били убијани, 6. новембра су сви пунолетни Срби затворени у зграду Окружног суда и стављени под јаку стражу. Било их је између 350 и 400. Они су остали у притвору све до 7. децембра и нико више није страдао, иако су албански качаци неколико пута покушали да провале у затвор²².

После неуспешне албанско-муслиманске контраофанзиве на Рашку 16–17. новембра 1941. године, албанско-муслиманска војска је своје незадовољство војним поразом искалила на незаштићеним српским женама и деци у Новом Пазару. Овога пута није било убијања, али је забележен велики број силовања жена и женске деце²³. Четници су убрзо још једном покушали да освоје Нови Пазар. За дан напада је одређен 21. новембар 1941. године. У граду се тада већ налазило око 3.000 албанских бораца са Косова и Метохије, као и велики број муслиманских избеглица које су се склониле у Нови Пазар, испред четничких јединица у наступању. Међутим, и овај четнички подухват се завршио неуспехом. Одмазда над Србима је први пут изостала. То, ипак, није много олакшало њихов положај. До краја новембра, у овим пасивним крајевима завладала је глад²⁴. Оружани сукоби су додатно отежали материјалну егзистенцију. Срби у граду су били у посебно тешкој ситуацији јер су

21 Међу њима су била и двојица ученика гимназије и један полазник Учитељске школе. Видети: М. Радовић, *нав. дело*, 40.

22 ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942. годину, 44–45.

23 ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо бивших народних посланика Милану Недићу о стању у Новом Пазару од 30.11.1941. године, 2.

24 Због опште економске неразвијености Дежевског среза, немачке власти су 1941. год., и поред малог броја становника и мале густине насељености у срезу, сматрале овај крај пренасељеним. Наиме, животни стандард је био толико низак да већина становника није могла себи да обезбеди сигурну егзистенцију. Поред тога, процењивано је да на талитет у срезу расте. ИАНП, фонд 285, Збирка хроника, Меморандум Крајскокомандатуре 838 округа Косовско-митровачког од 10.01.1942. године, 9–10.

им куће и радње биле опљачкане, а сви пунолетни мушкарци у притвору, односно у немогућности да било шта привређују. Поред свега тога, албанска власт је намерно одбијала да им продаје намирнице послате из Београда, чак и по неколико пута већим ценама²⁵. Није било ни деривата за огрев, а крајем новембра је било изузетно хладно. Глад је пратила и појава заразних болести. Оне су се веома брзо шириле јер је систем здравствене неге био неразвијен²⁶.

Када се Новим Пазаром пронео глас да четници планирају још један напад, та вест је сада подједнако уплашила и муслимане и преостале Србе. Они више нису могли да трпе терор албанских власти. Стога су виђенији Срби из Новог Пазара упутили директан апел четничкој команди у Рашкој да се престане са нападима, јер ће српско становништво потпуно страдати²⁷. Међутим, четници су извршили и трећи напад на Нови Пазар 4. децембра 1941. године, сада у садејству са Немцима. Град поново није заузет, јер су Немци престали са дејствима чим су увидели да у граду нема комуниста. Немачке војне снаге су по други пут ушле у Нови Пазар 7. децембра 1941. године, после 66 дана одсуства. На улицама Новог Пазара им је опет приређен свечани дочек. Овога пута је међу публиком било и српског становништва, углавном жена и деце, који су одушевљено поздрављали немачке војнике, видевши у њима заштитнике од даљих патњи и страдања²⁸.

- 25 Крајскоманда из Косовске Митровице је извештавала да албанске политичке вође у дослуху са богатијим трговцима из Косовско-митровачког и Дежевског среза врше тешке малверзације приликом расподеле монополских артикала соли, шећера, петролеја и др. Због веће зараде, саботирана је правилна расподела ових намирница, као и успостављање реалних и фиксних ценовника. Видети: ИАНП, фонд 283, Збирка докумената о радничком покрету и Народноослободилачком рату 1912–1945. године (у даљем делу текста НОР), Извештај Крајскомандатуре у Косовској Митровици о ситуацији од 10. јануара до 10. фебруара 1942. године, 26.
- 26 Према рачуници Крајскоманде у Косовској Митровици, оптималан број лекара за Косовско-митровачки округ је износио 30 до 40 стручњака. Међутим, 1941. год. у округу је било само 9 лекара и 1 бабица, односно 2 болнице и 5 апотека без довољно лекова, на чак 167.895 становника у округу. Један лекар је долазио на 18.655 људи. Видети: ИАНП, фонд 285, Збирка хроника, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовско-митровачког од 10.01.1942. године, 19.
- 27 Несумњиво је да је за овај апел знала и албанска власт. Могуће је чак и да је она на неки начин условила Србе из Новог Пазара да се на тај начин обрате четницима. Овоме у прилог иде чињеница да албански режим више није имао снаге за даље сукобе и да су двојица пунолетних Срба послата као депутати у Рашку, иако су се сви налазили у притвору. Међутим, сва је прилика да су Срби из Новог Пазара, ако је постојала било каква принуда од стране албанских власти, подржали ту иницијативу, јер су од почетка били против четничких напада на град. О томе сведочи чињеница да је од око 3.000 Срба мештана само њих 20 било у четничким јединицама које су нападале Нови Пазар. Такође, Срби се нису придружили ниједном од 3 напада на Нови Пазар. Више пута су тражили да се несугласице реше преговорима, а на крају су и инсистирали да напади престану.
- 28 Група аутора, *нав. дело*, 328.

Повратком немачких окупаторских снага у Нови Пазар заокружен је један турбулентни период у историји овог града, током којег је српско становништво било жртва шовинистичке политике албанског режима. Последице су биле тешке. У бројним одмаздама над Србима из Новог Пазара страдало је на различите начине укупно 47 мештана, углавном старосне доби између 15 и 45 година²⁹. Број хапшених, мучених, претучених и опљачканих Срба је многоструко већи. Немци су били врло незадовољни развојем ситуације и желели су да по сваку цену спрече сличне сукобе у будућности³⁰. Стога је једна од првих одлука немачких власти била да већ 7. децембра пусте све Србе из затвора, који су се тако после 31 дана нашли поново на слободи³¹. Одмах по пуштању, око 140 српских породица и 30 појединаца напустило је Нови Пазар. Од тога, 42 породице се никада нису вратиле у овај град³². Напуштање града није пружало егзистенцијалну сигурност. Већина избеглица се кретала ка Рашкој, где се већ одраније налазило неколико десетина хиљада избеглица са Косова и Метохије. Оне су живеале у очајним условима. Срби из Новог Пазара и Дежевског среза уопште били су у још тежој позицији, јер нису имали статус „избеглица“. Наиме, колаборациона влада у Београду одлучила је да им ускрати то право, јер су пребегли са територије која се формално налазила у границама окупиране Србије. Тако се њихова агонија настављала. Срби из Новог Пазара су остајали без преко потребне материјалне и финансијске помоћи која је за оне који су имали избеглички статус стизала из Београда³³. С друге стране, Немци су заштитили преостали српски живаљ у Новом Пазару, али нису могли да му обезбеде довољну количину хране. Помоћ у животним намирницама је убрзо почела да пристиже из Београда преко Рашке. Међутим, забележено је много случајева спекулације и кривотворења намирница. Помоћ је ишла углавном добростојећим породицама из Новог Пазара које су имале чиме да подмите органе у Рашкој, или да је на неки други начин осигурају. Сиромашније породице су често остајале без ње³⁴. Тако су Срби из Новог

29 М. Радовић, *нав. дело*, 58.

30 Архив Војноисторијског института (у даљем делу текста АВИИ), Недићева архива (у даљем делу текста НДА), к. 13, ф. 27, док. 33.

31 ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо Милану Аћимовићу од 30.12.1941. год. о ослобађању угледних Срба из Дежевског среза, 1.

32 ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, 336.

33 ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Извештај окружног Одбора за збрињавање избеглица, Рашка, од 31.01.1942. године, 1–2; ИАК, фонд 29, Рашка 1941–1944, к. 5, Документа за децембар 1941. године, Наредба начелника среза Студеничког од 23.12.1941. године.

34 ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо Сухопланинског четничког одреда од 22.01.1942. године.

Пазара у потпуно незавидном положају ушли у 1942. годину, која је са собом носила нове тешкоће и неизвесности.

У овом раду ће бити представљено шест докумената³⁵ који на различите начине сведоче о тешком положају новопазарских Срба током 1941. године. Они указују на то да су Срби страдали искључиво из одмазде, тј. на основу реципроцитета који су спроводиле албанске власти у Новом Пазару. Указују и на чињеницу да је притисак на Србе био унапред осмишљен и имао за циљ да ослаби српски елемент у Новом Пазару и Дежевском срезу уопште, како би се овај крај присајединио Великој Албанији. Из докумената се види да је српско становништво из града од почетка било против отварања етничких сукоба, лојално албанском режиму и потпуно ван оружаних операција за све време њиховог трајања. Преовлађивала је иницијатива ка мирном решењу спора путем преговора. Грађа осветљава још једну страну ових немилых догађаја. Новопазарски Срби су били и жртва погрешних војних и политичких одлука четничких команданата, економских интереса локалних, како албанских, тако и српских моћника, и коначно, потпуног одсуства интересовања за ситуацију у Новом Пазару од стране надлежних органа колаборационе владе у Београду. Документи које смо приредили доносе сведочанства о свирепим егзекуцијама над српским мештанима, о томе колики је удео албанских качака са Косова и Метохије у тортури над Србима и како се према томе поставило муслиманско становништво. Документи су издати у прешису.

Први документ представља писмо у коме бивши народни посланици и сенатори са простора Дежевског, Студеничког и Косовско-митровачког среза обавештавају министра унутрашњих дела колаборационе владе у Београду Милана Аћимовића о незавидној ситуацији у Дежевском и Студеничком срезу крајем новембра 1941. године. Документ је тако конципиран да је подељен на три дела. У првом делу се износе подаци о албанско-муслиманском нападу на Рашку 16. и 17. новембра 1941. године, колатералној штети и последицама пљачке и паљења српских села између Новог Пазара и Рашке. У другом делу аутори приређеног документа повезују поменути албанско-муслиманску офанзиву са убијањем Срба у Новом Пазару, пљачком њихових кућа и радњи, а помињу и затварање свих преосталих пунолетних Срба из Новог Пазара. Прилаже се и детаљан опис свирепости. У трећем делу, исти од Милана Аћимовића захтевају у неколико ставки да побољша положај Срба у Новом Пазару, али и целом Дежевском, Студеничком и Косовско-митровачком срезу. Они траже да се Аћимовић код окупационих власти у Београду заложу да се српски жандарми пошаљу у Рашку, Нови Пазар

35 Четири документа из Историјског архива у Краљеву и по један из Архива Србије у Железнику, односно Архива Војноисторијског института у Београду.

и Косовску Митровицу³⁶, да се српски чиновници врате на своје положаје, да се албански качаци протерају назад на Косово и Метохију, да се омогући повратак протераним Србима из горепомнутих срезова и да се у будућности спрече слични оружани сукоби.

Други документ је извештај среског начелства у Рашкој, сачињен на основу саслушања бројних избеглих Срба из Новог Пазара. Документ је похрањен у Архиву Србије у Железнику. У њему се наводе сурови примери убијања и мучења српског живља у Новом Пазару. Поред тога, документ омогућава истраживачу да примети како су виђенији Срби из унутрашњости среза довођени у Нови Пазар и ту убијани, вероватно како би се српско становништво из града што више застрашило. Помиње се и пракса опште пљачке и преметачине албанских извршних органа по српским кућама, уз образложење потраге за скривеним оружјем.

Трећи документ представља молбу новопазарских Срба, упућену четничкој команди у Рашкој, да се по сваку цену прекине са даљим нападима на Нови Пазар и исти замене мировним преговорима. Четничка команда је обавештена о репресалијама које врши албански режим и тешкој егзистенцијалној ситуацији у којој се налазе српски мештани Новог Пазара. Документ извештава о недостатку хране и појави глади у Новом Пазару, као и мањку деривата за огрев. У молби је неколико пута наглашено да од поступка четничке команде у Рашкој зависи будућност српског живља у Новом Пазару.

Четврти документ је похрањен у Архиву Војноисторијског института у Београду и представља депешу немачке Крајскоманде 861 из Косовске Митровице, упућену сину војводе Косте Пећанца, Милану Пећанцу. Депеша је писана 17. новембра 1941. године. У њој, између осталог, немачке војне власти предлажу како да се реши проблем глади у том делу Србије. Документ у наставку показује да се Штаб Косте Пећанца одрекао интереса западно од Ибра и да стога не жели да се укључи у нападе на Нови Пазар, што је немачка команда поздравила. Иста је инсистирала да Коста Пећанац својим утицајем спречи даље сукобе између Срба и Албанаца у Новом Пазару и долини Ибра. Види се да су Немци били јако незадовољни дешавањима у Новом Пазару и околини, те инсистирају да Коста Пећанац учини све како се „*люйостии*“ око Новог Пазара не би прошириле на околне срезове.

Пети документ је најобимнији и представља извештај о општем стању у Дежевском и Студеничком срезу крајем новембра 1941. године. Саставили су га бивши сенатор и богати индустријалац из Рашке, Тихомир Шарковић, и бивши народни посланик Тодор Михаиловић. Извештај је сачињен тако

36 Све до средине 1942. год. у Новом Пазару и Косовској Митровици су припадници жандармерије били искључиво Албанци, иако су ови градови били у саставу Србије.

да има два дела. У првом делу се налази низ жалби на дешавања у поменутиим срезовима, али и на необазривост и необавештеност Београда о ситуацији на терену. Бивши народни трибуни се жале на непоштовање потписаних уговора од стране албанских политичких првака, као и на разне некомпетентне комисије које стижу из Београда не би ли смириле ситуацију, збринуле велики број избеглица и поправиле односе између Срба с једне, и Албанаца и муслимана с друге стране. Представници Срба из Новог Пазара и Рашке су били посебно огорчени због чињенице да је колаборациона влада из Београда издржавала припаднике албанске жандармерије која је прогонила и убијала српско становништво. Притом су исти имали веома висока примања. Извештај помиње и кријумчарење монополских артикала који су стизали из Београда од стране албанских првака. Они су, наиме, намирилице превозили у Албанију и тамо их продавали по вишеструко већој цени. Такође, нису желели да их продају Србима из Новог Пазара и Косовске Митровице, како би им живот учинили још неподношљивијим. Шарковић и Михаиловић, међутим, највише нападају одлуку Београда да пребеглима из Новог Пазара и околине не додели статус избеглица, с обзиром на то да су мигрирали унутар граница окупиране Србије. Двојица трибуна су у овоме видела једино незаинтересованост владе Милана Недића да реши проблем угроженог српског становништва. Стога су му у наставку извештаја упутили неколико отворених критика. Што се тиче другог дела документа, он садржи предлоге двојице политичара, шта би требало учинити у циљу поправљања тешке ситуације у којој се налазио српски живаљ из Дежевског и Косовско-митровачког среза. Пре свега, тражили су од Милана Недића да укине комисије и избеглички статус прошири на све угрожене Србе, потом, да се обезбеди смештај и исхрана за избеглице, и коначно, да се убудуће преговара само са немачким окупационим властима, а никако са Албанцима, који крше сваки постигнути договор. Документ се завршава са неколико реченица о политичкој улози Милана Недића и његовој одговорности према српском народу.

Шести документ је допис Штаба Сухопланинског четничког одреда, војводе Машана Ђуровића, од јануара 1942. године, упућен Одбору за помоћ избеглицама из Рашке. У њему се Одбор упозорава да равномерно распореди помоћ за угрожене Србе из Новог Пазара. Наиме, Штаб је утврдио да се помоћ прослеђује малобројним имућнијим српским породицама из Новог Пазара, тј. оним утицајнијим, а да сиромашне породице остају без помоћи. Документ показује да је Одбор до 22. јануара 1942. године већ два пута слао помоћ за Србе из Новог Пазара, и да је оба пута било поменутих малверзација. Четнички штаб наређује да се са оваквом праксом одмах прекине и да се одреди поверљива личност, коју ће исти одобрити, да убудуће врши расподелу материјалне помоћи за новопазарске Србе.

I

**Писмо бивших народних посланика министру унутрашњих дела
Милану Аћимовићу о стању у Новом Пазару и околини**

МИНИСТРУ УНУТРАШЊИХ ДЕЛА

г. Милану Аћимовићу

Београд

Колевка Немањинске државе – стари српски Рас преживљује у својој историји најстрашније дане.

Вековни непријатељи нашега народа – Турци и Арнаути славе свој крвави пир и цела долина Рашке представља крваво разбојиште.

Безброј побијених невиних људи, жене и деце у Старом Ибарском Колашину, срезовима Косовско Митровачком, Дежевском и Штавичком говоре о дивљој анархији која тамо влада. Хиљаде избеглица осталих без крова и без насушног хлеба креће колонама низ ибарску долину. Но Арнаутима и Турцима није било довољно то већ су у два снажна налета, од којих је први био одбијен, благодарећи личној храбрости Војводе Машана Ђуровића и његових јуначких четника, мада су дошли до саме Рашке где су попалили неколико села, која припадају Студеничком срезу, који је насељен чисто српским живљем и који је припадао Србији пре свих ратова. У другом налету успели су, користећи се несташицом муниције и већ се налазе на домашају Рашке над којом непрестано бди смртна опасност. У борбама с њихове стране учествују Арнаути са Косова, Дренице, Пећи и Ђаковице и других места под вођством Аћифа Хаџиахметовића и Бајазита Бољетинца.

Онамо, где су цветала српска села, где се је зачала прва српска држава вију се облаци дима запаљених српских домова и чује се лелек осталих жена на згариштима. Насиље сваке врсте достиже врхунац а све се то ради плански у једном њиховом најглавнијем циљу да се тамо истреби српски живаљ и да се у срезовима Митровачком и Дежевском, у којима је био већином српски живаљ, створи већина арнаутска и турска како би се од Немаца добио пристанак да Митровачки и Дражевски³⁷ срезови буду припојени Албанији и да се на тај начин изигра недавно прописана уредба.

Последњим нападом на Рашку приморани су били грађани ове мале и мирне вароши да је оставе празну и да се са породицама придруже колонама избегличким које се пружају од Слатине па све до Ушћа. По сазнањима, која су веродостојна, у своме бесу Аћиф Хаџиахметовић који је у прошлости, захваљујући толеранцији и широкогрудости нашега народа и наших власти, био и народни посланик и заменик сенаторски и Бајазит Бољетинац кога

37 У питању су Косовско-митровачки и Дежевски срез.

је школовала наша држава и издржавала му читаву многобројну породицу кроз низ година, поклали су ових дана и поубијали у Новом Пазару следећа лица: Спасоје Симовић, Жарко Живковић, Милана и Благоја Бојанића, Велимира Милутиновића, Стеву Марковића, Добримира Бушмира, Алексу и Живку Бајчетића, Вукадина, Филипа, Мила и Ранка Симовића, Радојицу Белића, Милу Радовановића, Миленка и Драга Плавшића, два сина Косте Плавшића, Војислава Ђурчића, Предрага Раковића, Вилимена Терзића, Алексу Здравковића са сином, Марка Ивановића, Радоја Булатовића, док су Стеви Басаревићу, трговцу Николи Мирковићу, капетану у пензији одсечене главе, као и Драгутину Шумарцу. Оваквих случајева је безброј како у Дежевском тако и у Митровачком срезу за које ће се све прикушити подаци и благовремено доставити Вам списак.

Побијеним као што напред напомену смо вађене су очи, набадани на коље и ношени у највећем дивљем тријунфу кроз Нови Пазар уз бесно халакање руље. Вршена су таква варварства над нејаким женском децом каква не памти ни Средњи Век, тако да прекорачене границе дивљаштва прелазе и границе хришћанског стрпљења нашега народа, који иако под крстом свога страдања не може да равнодушно слуша бол и гледа страшну смрт своје чељади.

Поред побијених затворено је преко триста мирних и лојалних грађана који се сматрају таоцима, чија нам судбина до данас није позната а који су највероватније до сада побијени.

Данас Рашка и срез Студенички представља нечувен збег, страшну беду коју грађани ма колико хтели нису у стању да ублаже. Свака слика бледа је према суштој стварности, па да би се обманама Арнаута и Турака, који Немцима представљају наличје и траже борбу под изговором да помаже Немце у борби против комуниста од којих је добрим делом очишћена Ибарска долина, стало на пут, да би се са зверствима престало, ми Вас господине министре, као бивши народни представници тога краја молимо:

1/ да учините како би се одреди наше војске са пристанком Немца упутили у Рашку, да буду брана сваком будућем налету арнаутско-турском који су напомињемо, добро наоружани и многобројни;

2/ да се преко немачког врховног заповедника издејствује увођење нових власти у Митровици и Новом Пазару или успостави заједничка власт, предвиђена прописаном уредбом (ако је она још [на] важности), но тако да више не буде уобичајног изигравања;

3/ да се издејствује протеривање свих Албанаца који су дошли из Албаније у циљу метежа по чијим се директивама и врше ови злочини у име Албанског комитета у Тирани³⁸;

38 У питању је Албански национални комитет са Косова и Метохије, који је радио по директивама владе у Тирани.

4/ да се омогући повратак нашег живља из збега, да им се створи у границама наше државне могућности макар подизање и привремених барака за смештај породице и надасве, да им се омогући исхрана јер је срез Студенички био пасиван и у најповољнијим приликама и

5/ да се једном речју омогући сношљивији живот нашем народу, који је прожет једном једином жељом да у миру и најкоректнијем ставу према окупаторским властима сачека завршетак овог страшног рата.

Прожети Вашим мислима и намерама да у тешким данима данашњице сачувамо свој народ, поимајући Ваше силне напоре у том правцу и молећи Вас да у најплеменитијем послу истрајете, ми Вас на крају још једанпут молимо и преклињемо да станете једном на пут уобичајеним интригама арнаутско-турским код немачких војних власти и да их уверите у то да у Расу нема ниједног комунисте, да тамо живи националан честит и поштен свет, који је готов да у свако доба да и видне доказе своје послушности и лојалности и који данас ништа друго не тражи до то да доживи своју слободу, своју државну независност и да кроз ту највећу националну светињу сачува животе своје нејаке деце.

Спасите, Господине Министре, свој народ сада или никада, јер су муке и страдања достигле кулминацију а народ ће српски кад то могне штети и знати да цени ко му је у најтежим данима био спасавац.

Примите уважени Господине Министре и овом приликом уверење нашег одлучног поштовања и захвалности.

1 децембра 1941 г.
Београд

Бивши народни посланици

[ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо бивших народних посланика министру унутрашњих дела Милану Аћимовићу о стању у Новом Пазару и околини од 30.11.1941. године]

II

Извештај среског начелства у Рашки о саслушању избеглица из Новог Пазара

А. П.

У Новом Пазару су сви виђенији људи са села стрељани. Албанске власти су у овом месту грозно поступале са нашим живљем. Грађани су хапшени, зостављани и уцењивани. Рођени брат Нестора из Брњака, срез Штавички, стрељан је међу осталима. Њему су пре стрељања неколико дана вршили нужду у уста. Новац и све покретне ствари одузиман је нашем живљу под претњом оружја. Вође и наредбодавци свих недела према нашем живљу били су: Аћиф Хаџиахметовић, бив[ши] нар[одни] посланик,

Ахмет Даца, бив[ши] благајник банке, Азем Аџовић, бив[ши] командир жанд[армеријске] чете у пензији, Осман Џанефендић, обућар, сви из Н[овог] Пазара и Џафер Дева из Кос[овске] Митровице.

Саслушања новоприспелих избеглица и даље ће се вршити и извештаји ће бити достављени [у] Наслову позивом на напред цитирана наређења.

Имена лица, од којих су прикупљени предњи подаци, налазе се код овог Начелства.

Предње ми је част доставити с молбом на надлежност.

М.П.

Срески начелник,
/потпис нечитак/

[АСЖ, фонд Г2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, л. 1]

III

Писмо Срба из Новог Пазара команданту оружаних чета у Рашки

КОМАНДАНТУ СРПСКИХ ОРУЖАНИХ ЧЕТА

РАШКА (или где буде)

Потписани у име своје и у име 2500 Срба и српског живља из Новог Пазара и избеглица из среза Дежевског, као и у име оних Срба који се још налазе у општини Војковићској и Сопоћанској на својим домовима, упућују Вам своје изасланике г[рупа] г[рађана].

1) Драгољуба Пантелића

2) Славка Чекановића оба овд[ашњи],

с молбом да их примите и саслушате о невољама и жељама свих овдашњих Срба, а које се састоје у следећем:

Да су сви досадашњи напади великосрпских оружаних чета били од тешких последица по сав Српски живаљ овог краја; и

Да би сваки поновљени напад могао да доведе у питање животе и опстанак свих Срба и његових породица овога краја.

Да би се спречиле даље патње и страдања Срба овога краја молимо Вас и кумимо да сваку даљу оружану борбу са браниоцима Новог Пазара обуставите и да ову замените мирним разговорима и преговорима како би се дошло до мирнога стања, сређивања прилика, а преко овога и спаса целокупног овамошњег нашег живља.

Зима је на прагу, наш живаљ оскудева у најнужнијим животним потребама, а ако би се ово стање продужило страхујемо да ћемо и умирати од глади и студи. Зато Вас молимо поново и преклињемо уважите нашу молбу и

наше делегате вратите нам са радосним гласом да обрадујемо све Србе и Српске породице овдашње и примите к знању од Ваше одлуке зависи наше бити или не бити.

Нови Пазар, 29. новембар 1941. године

С поштовањем

[следи 287 потписа]

[ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо Срба из Новог Пазара команданту оружаных чета у Рашки од 29. 11. 1941. године]

IV

Депеша Окружне немачке команде 861 из Косовске Митровице војводи Милану Пећанцу

ПРЕПИС

Окружна немачка команда I/861

Митровица 17–XI–1941

Бр: 3387/41

Господину

Војводи Милану Косте Пећанца

Ваше писмо од 16–XI–1941 налази се у мојим рукама.

1/ У право време између Вас и Албанских власти постоји беса. Ја и Ви урадићемо све, да спречимо незгоде.

2/ Да се допусти једнака права житељима и то не само албанским него и српским, можете да ми поверујете, то је моја права жеља и ради тога поставио сам јаку жандармеријску стражу у Вучитрну и Подујеву. Успоставио сам жандармеријске везе у свима правцима, како би се дала могућност становништву да могу да дођу и лично предају жалбе немачкој власти. Рачунам да је се тиме много постигло. Ја остављам сваком сељаку његово жито и то на домаћина по 250 до три стотине килограма жита по хектару ради сејања. Остало жито откупујем, углавном за цивилно становништво. Ја добијам само један део од тога, што ја најхитније потребујем за становништво. Много је жита из мог делокруга извезено. 21–октобра рекао сам Вам, да не могу више никако да извозим жито. Тако је то.

Ако желите да купите овас, могао бих Вам дати неколико вагона по 4.50 динара франко Подујево. У колико желите да га имате, известите ме, а ја ћу моје претпостављене власти да молим за одобрење ради извоза.

Жалим што Вам са другим намирницама не могу да изађем у сусрет.

3/ Примам знању, да сте Ви писмено потврдили Ваше дезинтересовање на подручју западно од реке Ибра.

Масовни напад на Нови Пазар је у току. Ја сам писао такође и Машану Ђуровићу, да ће све да урадим да не буде увучен /од стране комуниста/ у ибарску клисуру од Слатине до околине Рашке.

Ја сам данас четника Крстовића, који је био ухваћен у Лепосавићу, пустио са писмом Ђуровићу.

У узбуђењу због напада на Нови Пазар, молио бих Вас, да у колико је могуће осујетите да Срби долазе на албанско подручје и тако спречите евентуалне испаде. Исто тако ћу да наредим, да уколико је могуће мање Албанца – све у сврху мира – долазе на српско подручје.

Разумећете, да у колико дође до разрешења бесе, један нападај на албанско подручје, може да наиђе на јак оружани отпор.

Настојмо да спречимо на сваки начин, да се глупости од Бањске и сада на Нови Пазар не прошире.

/потпис нечитак/

Ритмајстор и Крајскомандант

[АВИИ, НДа, к. 13, ф. 27, док. 33]

V

Писмо бившег сенатора Тихомира Шарковића и бившег народног посланика Тодора Михаиловића председнику Српске Владе о стању у срезовима Дежевском и Косовско-митровачком

Господине Председниче,

У очекивање да се најугроженијим срезовима Косовско-митровачком и Дежевском помогне, јер су села у њима попаљена, становници делом поубијани а делом се као авети са ситном децом крећу гладни, голи и боси, по цичи и зими долином Ибра, гледали смо ове немиле призоре са вером да ће се Ваша обећања испунити.

Међутим смо свакодневно сведоци тако немилых појава, које дају слику нашега нерада, наше нехатности а у многим приликама и наше недораслости да се у тешким данима данашњице, када проживљујемо страшну голготу свађамо, приберемо и посао на помоћи намученом своме народу, у границама могућности, што повољније обавимо.

Место да из своје народне и државне трагедије извучемо поуку, пошли смо старим траговима, као да смо, нека нам је допуштено рећи, изгубили сва својства једнога народа, који је у прошлости у свима својим подвизима оличавао виталну снагу једног здравог, снажног и царског народа.

Допустили смо да се са нама изигравају дивље Арнаутске хорде и да нам убијају не само трошно тело него и здрав дух.

Само неколико примера:

1/ прописана је нека уредба о заједничкој власти у четири среза: Подујеву, Вучитрну, К. Митровици и Н. Пазару, које у самом свом акту, клаузулом о четвртини и враћањем народа у средњи век садржавала је клицу осуде. Ти се крајеви сматрају крајевима Србије. Међутим сама та уредба иако по све штура, која сада после паљења српских села и стварањем њихове вештачке већине, само Арнаутима користи, изазивајући да у тим крајевима влада нечувено и пуно безвлашће.

2/ Док Арнаути заваравaju Немачке војне власти а нажалост и наше разне комисије састављене од добронамерних али апсолутно необавештених чланова, за које су проблеми ових крајева Шпанска села, дотле се наш свет масовно, у страховитој беди, сели остављајући своја згаришта, гробља својих отаца и све оно што им је најдраже и најмилије.

2/ [3/] Нашим материјалним средствима, која се Арнаутима – Косовско Албанском Комитету, том најизразитијем противнику Србије и Српства у [...], која се дају у циљу да се помогне наш народ, издржавају се Арнаутски жандарми, организује се њихова милиција и спрема се ново потајно и страшно крвопролиће да докусуре и оно мало остатака наших.

Нама се чини уважени Господине Председниче да једини пут за праву наших питања у овим срезовима тај, да се једном за свагда прекине са разним споразумима између нас и Арнаута и да се она реше једино и искључиво директним путем са Врховним Заповедником Немачке војне силе у Србији, јер комисије и разни споразуми представљају сувишност, служи Албанском комитету, чије је средиште у Митровици, само као маска, да се што боље организују, како би нам задали смртни ударац, а све то под окриљем прописане уредбе, која је подвлачим, умрла пре него што је се и зачала;

3/ [4/] Поред потпуног уништења нашег сељачког живља нарочито у срезовима Косовско Митровачком и Дежевском код Срба, трговаца и занатлија, замро је сваки привредни живот, док Турци и Арнаути под окриљем Немачких власти добијају пун замах што је донекле у овим приликама и разумљиво, али оно, што нас као Србе мора болети [да се у] огромним количинама дају монополски артикли: шећер, гас, со, дуван и др. које разне арнаутске турске котерије шаљу делом у Албанију а делом продају уз баснословне цене и то искључиво албанско-муслиманском елементу, док их Срби месецима не примају, наплаћујући таквом трговином и таксе за њихово „Арнаутско домобранство“.

Дешавају се такве аномалије да се шећер, гас, со и др. монополски Рашкој, која већ пет месеци у њима оскудева превозе немачким камијонима,

уз пратњу немачких војника за К[осовску] Митровицу и Н[ови] Пазар, где их продају на напред наведени начин и

4/ [5/] Поред егзекутивне наплате пореза, кога једино Срби плаћају поред осталих дажбина и изнуђивања добровољних прилога, такође само од Срба, нашим се сиромашним чиновницима недају послате плате, док Арнаути своје жандарме и назови чиновнике свакодневно унапређују тако да плата арнаутског жандарма самца, без икакве школе, који је при том потпуно неписмен изнаша 2500-3000 динара месечно. Нашем се пак саветује да се непотребно крпа по Београду, Нишу и Ваљеву, да би се опет вратио без средстава, јер их отуда враћају са мотивацијом да своје припадљности приме онамо где их никада добити неће и где ће са својом породицом изумрети гладни.

Безброј је оваквих примера Господине Председниче наше крајње незаинтересованости и наше неразумљиве инертности, но круна нашег нехата и наше кратковидности јесте, на какав начин наш одсек за избеглице решава овај најважнији проблем.

У Рашкој где је образован одбор од самих грађана, који је са успехом из прикупљених средстава најсиромашнијег среза, помогао безброј четника, уздржавао рањенике у неколико болница и помагао докле је могао избеглице из разних крајева, послати су чиновници тога одсека са новцем специјално за издржавање избеглица. Међутим [са] собом носе и распис по коме се не признају избеглицама она лица која су из Митровачког³⁹ и Дежевског среза којима су куће попаљене, чије су породице растурене у неколико срезова јер су по појмовима чиновника одсека за избеглице који о томе и не размишљају ти крајеви Србија, која ће ускоро оваквим радом бити Србија без Срба, јер тамо погледајмо истини у очи влада пуна власт Албанског комитета. Ако пак ти грешници –авај–! немају права на ову потпору и ако су оставили безброј својих мртвих и ако су своје породице раштркали а сами се латили оружја да спасу у првом реду част српског народа а преко ове да бране своја огњишта и своју децу, нису избеглице, онда је нама уопште не појмљив појам избеглица.

Ради истинитости наших тврдњи прилажемо препис оригиналног расписа којим су снабдевени чланови одсека за избеглице, чије ће дневнице изнети јачамачно више него што ће изнети помоћ избеглицама.

У Рашкој и околини нема других избеглица сем ових недужних сељака из Митровачког и Дежевског среза, па ће Вам овакав пример послужити [из] свега до сада изложеног и уверити Вас да су Ваши експерти које шаљете мали људи за велике ствари.

39 Косовско-митровачког среза.

Оваква недораслост и непознавање прилика у овим крајевима којим смо владали без мало три деценије, најблаже речено изазивају црвенило на нашем народном и државном образу, па схватајући тежину нашега задатка у данашњим претешким приликама, знајући за Вашу љубав према народу и земљи, апелујући на Вашу свест и понос а у тежњи да Вам уколико можемо помогнемо ми смо слободни да Вас као Срби и бивши народни представници ових крајева умолимо:

Да учините крај у границама могућности овако инаугурисаном систему. Тешко је под окупаторским властима спровести паметну и плодносну народну политику, али су извесне ствари по нашем мишљењу могуће наине:

Могуће је једном пречистити код Немачких власти питање успоставе наше власти, без непотребних – директних споразума са Арнаутима, који воде политику изигравања или бар ако се у том правцу ништа не може учинити не успаљивати даље овај грешни свет јаловим надама, па нека се, како зна и уме снађе до завршетка рата;

Могуће је даље не давати непријатељу средства за даље истребљење српског живља;

Могуће је поштедети државну кесу од многих непотребних издатака, и разних комисија и могуће је поставити једног паметног инспектора са прецизним знањем немачког језика, који би био снабдевен Вашим широким овлашћењима на лицу места – ови у Рашкој – у договору са месним властима и виђеним грађанима вароши и села решавао брзо и најекспедитивније сва наша болна питања;

Могуће је и још саслушати, макар и непослушати добронамерно мишљење честитих људи из овог краја који познају прилике много боље од досадашњих добро плаћених експерата који су о свом „руху и круху“ руковођени најчеститијим побудама долазили до Вас, примани од Ваших секретара са изјавом да нас Ви не можете примити, подносили извештаја који можда до Ваших руку нису ни долазили и тешко разочарани враћајући се у своја места верујући да Ви о свему овоме нисте били обавештени и најзад

Могуће је праведније, паметније и поштеније решити правилну исхрану избеглица чији су се хранитељи латили оружја и шуме у вери и нади да ће браћа њихова у чисто српској средини ако ништа друго оно бар повести рачуна о њиховој раштрканој сирочади.

На крају Вас Господине Председниче молимо да нас правилно разумете, да наредите како [би] се у овим пословима пошло другим – правилнијим путем, јер смо сити разних обећања и немачких команданата који нам свакодневно обећавају и уливају наду у боље дане, у противном поштедите

нас арнаутског изигравања, упутите нас на самобригу, сачувајте нам понос и наоружајте нас стрпљењем, да до краја рата очувамо бодар дух и наду у боље дане, са чиме се наш српски народ кроз векове одликовао.

Стање је и последњи пут понављамо неиздржљиво и крајње је време да се нашем бедном народу избегличком осигура повратак на згаришта или се повуче дубље по Србији и распореди по селима на зимовање. Свако одуговлачење решења по овом питању представља злочин. Ово је наша последња реч и последњи апел који Вам упућујемо најдубљег уверења да испуњујемо своју дужност према нацији, према својој савести па и према Вами и Вашим подухватима, не водећи више даљег рачуна како ће се наше мишљење схватити, јер су и досадашњи наши апели остали без дејства.

Примите Господине Председниче и овом приликом уверење нашег одлучног поштовања.

30 децембра 1941. године Тих[омир] Шарковић б[ивши] сенатор Рашка. Тодор Михаиловић б[ивши] н[ародни] посл[аник] [ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо бившег сенатора Тихомира Шарковића и бившег народног посланика Тодора Михаиловића председнику српске владе о стању у срезovima Дежевском и Косовско-митровачком од 30. 12. 1941. године]

VI

Депеша Штаба Сухоплатинског четничког одреда упућена среском Одбору за помоћ избеглицама у Рашки

ШТАБ

СУХОПЛАТИНСКОГ ЧЕТНИЧКОГ ОДРЕДА

Ч. Бр. 265

22/1 1942 год.

СРЕСКОМ ОДБОРУ ЗА ПОМОЋ ИЗБЕГЛИЦА РАШКА

Овај Штаб је сазнао да тај одбор у два маха давао новац на име помоћи сиромашним Србима у Новом Пазару. Код Богољуба Лаћимића налази се један списак сиромашних Срба којима ту помоћ треба изделити. Утврђено је да баш најсиромашнијим Србима није помоћ издељена. У овај Штаб дошла је Милка Радуновић удова из Новог Пазара, чији је муж погинуо у Новом Пазару 4. новембра 1941 године од стране Арнаута. Милка је остала без икаквих средстава за живот и има троје деце и изнемоглог свекра. Она је изјавила да никакву помоћ од одбора није примила а да су имућније породице новчану помоћ примале. Молим да одбор повери дељење помоћи

исправном и добром Србину те да не би долазило до оваквих грешака. Упућује се Милка удова Радуновић с молбом да се од намењеног новца за Србе у Пазару и њојзи додели.

За Команданта Рашке Групе
пешадијски поручник,
Мир. Томашевић

[ИАК, фонд 399, ТБ, к. 37, Делеша Штаба Сухоплатинског четничког одреда упућена среском Одбору за помоћ избеглицама у Рашки од 22. 01. 1942. године]

Извори и литература

Архивска грађа:

- Архив Војноисторијског института, Недићева архива.
Архив Србије у Железнику, Комесаријат за избеглице.
Историјски архив Нови Пазар, Збирка докумената о радничком покрету и Народноослободилачком рату 1912–1945. године, фонд 283.
Историјски архив Нови Пазар, Збирка хроника 1912-1996. године, фонд 284.
Историјски архив Нови Пазар, Збирка копија 1461, 1618-1685, 1900–1951. године, фонд 285.
Историјски архив Краљево, Општина Рашка 1941–1944. године, фонд 29.
Историјски архив Краљево, Тихомир Ђорђевић, фонд 399.
Историјски архив Краљево, Збирка докумената о Народноослободилачкој борби, фонд 404.

Литература

- Б. Бошковић, *Народноослободилачка борба у Ибарском басену*, Приштина, 1968.
В. Виријевић, „Јаворски корпус Југословенске војске у отаџбини“, *Наша Прошлост*, 7, 2006, стр. 169–175.
Група аутора, *Партизански одреди – Којаонички, Шаљски и Ибарски*, Београд, 1980.
Б. Петрановић, *Србија у Друјом свейском райу*, Београд, 1992.
Д. Пешић, *Сјуденички срез у НОР-у и револуцији 1941–1944*, Београд, 1977.
М. Радовић, *Људске и материјалне жртве Новог Пазара и Дежевској среза у Друјом свейском райу*, Нови Пазар, 1994.
М. Ђуковић, *Санџак у НОБ-у*, Београд, 1994.

Milutin ŽIVKOVIĆ

SOME DOCUMENTS ON THE DISTRESS OF THE SERBS IN NOVI PAZAR AS THE CONSEQUENCE OF ETHNIC CONFLICTS AT THE END OF 1941

Summary

Six documents were presented in this paper. The four of them are from the personal fund of Tihomir Đorđević, preserved in the Historic Archive of Kraljevo, one of them from the Archive of Serbia in Železnik from the fund of the Commissariat for Refugees, and one from the Archive of Military-historic Institute, aligned in the Nedić's archive.

Furthermore, these documents as per their content and versatility, and the fact they are offering to the researcher, show the opportunity to have a complete insight into difficult situation in which Serbian population in Novi Pazar were situated in 1941, and to comprehend causes, notice the responsible ones and register consequences of Serbian population distress as well.

Key words: Serbs, Novi Pazar, Deževski district, represailles, Muslims, Albanians, tchetniks.

УДК 94(497.11-13)“1912/1941” ;
342.26(497.11)“1912/1941”

Пејџар РИСТАНОВИЋ*

АДМИНИСТРАТИВНЕ ПРОМЕНЕ НА ПРОСТОРУ СТАРЕ СРБИЈЕ 1912–1941**

Апстракт: Чланак се бави процесом увођења српске администрације на простору Старе Србије за време балканских ратова, статусом ових крајева током окупације 1915-1918. и каснијим променама административног система до Другог светског рата. Рад је написан на основу грађе из Архива Србије, објављене изворне грађе и релевантне литаратуре.

Кључне речи: Стара Србија, Косово и Метохија, Рашка област, Македонија, балкански ратови, Први светски рат, области, бановине, срезови, административно уређење.

Територија коју је српска војска ослободила у балканским ратовима и припојила Краљевини Србији у српским изворима се назива „ослобођене области“, „ослобођени предели“ „новоослобођене и анектиране области“ и „Стара Србија“¹. Термин „Стара Србија“ у Краљевини Србији коришћен је да се означи територија грубо омеђена Рашком на северозападу и Скопском котлином на југоистоку, језгро српске средњовековне државе. У литератури, овај термин различити аутори користе подразумевајући ужи или шири територијални оквир. У овом раду термин „Стара Србија“ означава територију која је припојена Србији и Црној Гори након балканских ратова, простор Рашке области, Косова и Метохије и Вардарске Македоније.

На почетку 20. века територија Старе Србије је била део Османског царства. После Берлинског конгреса 1878. године и стицања независности

* Истраживач-приправник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, petar.ristanovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 М. Јагодић, *Уређење ослобођених области Србије 1912-1914: њихови оквири*, Београд 2010, 7.

Србије и Црне Горе, стварања аутономне Кнежевине Бугарске, провинције Источне Румелије и увођења аустроугарске управе у Босни и Херцеговини, ова територија је суштински постала крајња северозападна провинција царства². За Турску је подручје било од прворазредног стратешког значаја, јер представља раскрсницу путева за Јадран и Егеј. Са друге стране, Србија је у њему гледала колевку своје државности, простор настањен српским становништвом на коме је национално-просветним радом стварана подлога за будуће прикључење матици. После аустроугарске анексије Босне и Херцеговине 1908. године, простор Старе Србије био је једини правац на коме је Србија могла да размишља о ширењу и даљем ослобађању Срба од туђинске власти.

У систему административне поделе турског царства највећи део Старе Србије се налазио у саставу Косовског вилајета, административно-територијалне јединице основане у јеру Велике источне кризе, 1877. године. После одлука Берлинског конгреса, обим и територија Косовског вилајета значајно су измењени, прилагођавајући се околностима на терену, и он добија свој коначни облик. До 1912. године Косовски вилајет је доживео више мањих административних измена, али је гро територије Старе Србије остао у његовим оквирима³. Године 1910. центар вилајета се налазио у Скопљу и у његовом саставу је било шест санџака са 33 казе.

Табела 1. Административна подела Косовског вилајета јула 1910. године⁴

Санџаци					
Скопље	Приштина	Призрен	Пећ	Сјеница	Пљевља
Казе					
Скопље	Приштина	Призрен	Пећ	Сјеница	Пљевља
Куманово	Митровица	Тетово	Ђаковица	Нова Варош	Пријепоље
Штип	Вучитрн	Гостивар	Гусиње	Бјело Поље	
Крива Паланка	Гњилане	Љума	Беране	Доњи Колашин	
Радовиште	Прешево	Гора	Трговиште		
Кочане	Нови Пазар				
Кратово	Феризовић				
Османлије					
Орханије					
Велес					

2 М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд 2009, 5.

3 У периоду 1880-1888. Призренски санџак био је издвојен из Косовског вилајета и припојен Битољском вилајету. *Исџо*, 6.

4 *Исџо*, 9.

Стара Србија у балканским ратовима 1912-1914.

После дугих дипломатских и војних припрема, у септембру 1912. године је закључен савез балканских држава, са намером да протерају Турску са Балкана⁵. У предстојећем рату Србија је рачунала на проширење у Рашкој области, на Косову и Метохији и у Македонији. Тајним додатком Уговору о пријатељству и савезу између Србије и Бугарске од 13. марта 1912. године, договорена је подела Македоније. Источно од Родопа и Струме била је неспорна бугарска зона, северно и западно од Шар-планине неспорна српска зона, док је средишњи део Вардарске Македоније чинио спорну зону. За њу је предвиђена деоба, уколико би српски и бугарски интереси искључили аутономију. Подела би ишла линијом Крива Паланка – Охрид, пресецајући Вардар северно од Велеса. Улога арбитра у евентуалном спору остављена је руском цару⁶.

Први балкански рат је окончан Лондонским уговором о миру. Турска је била приморана да се повуче источно од линије Енос – Мидија⁷. Под притиском великих сила, Италије и Аустроугарске, створена је независна Албанија, на територији која је требало да припадне Србији и Црној Гори. Дошло је до сукоба између Србије и Бугарске због поделе освојених територија у Вардарској Македонији. Руска арбитража је споро напредовала, па је Србија склопила савез са Грчком, незадовољном превеликим јачањем Бугарске, и заинтересованом за даља проширења у Егејској Македонији⁸. Стални инциденти на линији разграничења ескалирали су у ратни сукоб нападом бугарске војске на српске положаје на Брегалници. Српска војска је после тешких борби, које су трајале од 30. јуна до 9. јула, однела победу, после чега у рат против Бугарске улазе Турска и Румунија. Поражена на свим фронтovima, Бугарска је била приморана да затражи примирје. Рат је окончан миром у Букурешту 28. јула 1913. године, којим је Србији припала читава Вардарска Македонија.

5 Савез је склопљен низом уговора о пријатељству и савезу и војних конвенција између Србије, Бугарске, Црне Горе и Грчке између марта и октобра 1912. године. *Балкански уговорни односи 1876-1996*, том I (1876-1918), (приредио Момир Стојковић), Београд 1998, 285-306, 307-313.

6 *Истио*, „Тајни додаток Уговору о пријатељству и савезу између Србије и Бугарске, Софија 29. 2/13. 3. 1912“, 285-287. Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008, 256.

7 *Балкански уговорни односи 1876-1996*, I, „Уговор о миру између Турске и балканских савезника, Лондон 17/30. 5. 1913“, 344-347.

8 Уговор о савезу и војна конвенција између Србије и Грчке склопљени су 19. 5/1. 6. 1913. *Истио*, 348-356.

Србија је из балканских ратова изашла као победник, са територијом увећаном за 81.38%. У састав Краљевине Србије ушли су делови Рашке области, Косово и Метохија и Вардарска Македонија. Успостављање српске цивилне власти на територијама ослобођеним у Првом балканском рату текло је паралелно са напредовањем српске војске. За то је било задужено Полицијско одељење при Штабу Врховне команде, на чијем челу се налазио инспектор полиције Милорад Вујичић, начелник у Министарству унутрашњих дела. Полицијско одељење, заједно са Врховним штабом, од 26. октобра 1912. године било је смештено у ослобођеном Скопљу. Први задатак полицијских службеника било је успостављање цивилне администрације у ослобођеним областима, односно организација округа, срезова и општина, по угледу на административну поделу у Србији. *Предлој административне поделе* начелник Вујичић је упутио Врховној команди 28. октобра 1912. године⁹. По овом предлогу, ослобођену територију је требало поделити на осам округа: Новопазарски, Приштински, Кумановски, Скопљански, Тетовски, Дебарски, Поморски и Прешевски, са укупно 28 срезова¹¹. Првобитна административна подела је у више наврата мењана и проширивана, у зависности од напредовања војске, политичких прилика и околности на

9 Уочи балканских ратова, према попису од 31. 12. 1910/13. 1. 1911. године, Србија је имала територију од 48.302 км², подељену на 17 округа и град Београд. Новоослобођени крајеви имали су површину од 39.309 км². М. Исић, „Од Србије до Србије“, у: *Срби и Југославија: држава, друштво, историја* (уредник Момчило Исић), Београд 2007, 14.

10 Архив Србије (=АС), Штаб Врховне команде – Полицијско одељење 1912-1913 (=ШВК-ПО), несрећена грађа, кутија Б 2387, Инспектор полиције, М. Вујичић, Штабу Врховне команде, 15/28. 10. 1912, Врање.

11 Предлогом административне поделе у састав Новопазарског округа ушли би срезови: новопазарски са седиштем у Новом Пазару, сјенички са седиштем у Сјеници и митровачки са седиштем у Косовској Митровици; у састав Приштинског округа срезови: приштински, са седиштем у Приштини, вучитрнски са седиштем у Вучитрну, гњилански са седиштем у Гњилану, лабски са седиштем у Подујеву и феризовићки са седиштем у Феризовићу(Урошевцу); у састав Кумановског округа ушли би срезови: кумановски са седиштем у Куманову, кратовски са седиштем у Кратову и кривоаланачки са седиштем у Кривој Паланци; У округ Скопљански ушли би срезови: скопљански са седиштем у Скопљу, качанички са седиштем у Качанику и велешки са седиштем у Велесу; у округ Тетовски ушли би срезови бродски са седиштем у Броду, гостиварски са седиштем у Гостивару, горњополошки са седиштем у Кичеву и доњополошки са седиштем у Тетову; у округ Дебарски ушли би срезови: дебарски са седиштем у Дебру и радомирски са седиштем у Радомиру; у састав Поморског округа ушли би срезови: драчки са седиштем у Драчу, тирански са седиштем у Тирани, елбасански са седиштем у Елбасану и лешки са седиштем у Лешу; и у округ Призренски ушли би срезови: шарпланински са седиштем у Призрену, ђаковачки са седиштем у Ђаковици и пећки са седиштем у Пећи. „Овакву би поделу за сада требало усвојити с обзиром на заузету област и с обзиром на могућност које ће делове још наша војска заузети“. *Истио*.

терену¹². Успостављање администрације било је од прворазредног политичког значаја, па се тежило да цивилна власт буде успостављена на свим територијама које је заузела српска војска¹³. Чиновници су постављани указом врховног команданта војске, на предлог Полицијског одељења. Административна подела, као и укази о постављењу цивилних чиновника нису за време рата јавно оглашавани у *Српским новинама* из политичких разлога, ради добрих односа са савезницима¹⁴.

Окружни и срески начелници добили су упутства за рад, према којима им је у дужност стављено да се заједно са командантима места старају о личној и имовинској безбедности становништва, да осигурају једнакост свих грађана без обзира на верску и националну припадност, и да чувају непокретну имовину турске државе и других правних лица. Први задатак је било груписање села у општине и општина у срезове, водећи се стањем које је постојало пре рата и месним потребама становништва¹⁵. Приликом организовања срезова

- 12 „У влади је одлучено да се Нова Варош, Пљева и Пријепоље обухвате у административном погледу ако их наша војска држи“. Извештај о послатим наређењима инспектору Вујичићу преко телеграфа, која вероватно нису стигла услед прекинутог саобраћаја. АС, ШВК-ПО, кутија Б2387, по наредби министра унутрашњих дела инспектор Д. Тодоровић, инспектору М. Вујичићу, 27. 10/9. 12. 1912, Београд. У недатираном акту, насталом после предлога административне поделе од 15/28. 10. 1912, поред раније предвиђених осам округа, наводе се и два нова: Пљеваљски (срез пљеваљски) и Битољски (срезови битољски, охридски, крушевски и прилепски). Министарство унутрашњих дела – Полицијско одељење (МУД-П), 1912, Ф 44 Р 95, *Привремена административна подела Србије*, недатиран и непотписан акт. О сталним изменама административне поделе сведочи пример Приморског округа, који се помиње и у предлогу поделе од 15/28. 10. 1912, као и у недатираном акту. У наредби окружном начелнику у Битољу од 13/26. 3. 1913. Вујичић међутим наводи: „...наша је влада одлучила да у приморском крају, у који спада и Елбасан са околином, не поставља цивилну власт, већ да тај крај заузете области држи и уређује војска“. АС, ШВК-ПО, кутија Б 2387, Инспектор полиције М. Вујичић, начелнику округа Битољског, 13/26. 3. 1913, Скопље.
- 13 „Настојте да што даље раширите нашу власт... што више обухватите села под нашу сферу, не испуштајући ни једно село докле је допрла наша војска“. АС, ШВК-ПО, кутија Б 2387, Инспектор полиције М. Вујичић, начелнику округа Призренског, 27. 11/10.12. 1912, Скопље.
- 14 Окружни и срески чиновници нису морали да испуњавају квалификације које је захтевао Закон о уређењу округа и срезова из 1905. године, јер их је постављала Врховна команда на основу Закона о устројству војске из 1901. године. М. Јагодић, *Уређење ослобођених области Србије 1912-1914: Правни оквир*, Београд 2010, 12.
- 15 „Рејоне срезова т.ј. које општине и села припадају поједином срезу, одредите сарадњом са среским начелницима, држећи се при том што је више могуће досадашње поделе“. АС, ШВК-ПО, кутија Б2387, Инспектор полиције, окружним начелницима у Куманову, Скопљу, Приштини, Новом Пазару и Призрену, 25. 10/7. 11. 1912, Скопље. Ово сведочи колико је Вујичић мало знао о турском административном систему. У Турској царевини општине нису постојале као основне управне, судске и самоуправне јединице,

и општина консултовани су српски национални радници, добро упознати са приликама у Старој Србији, као и мештани чије су жеље уважаване када је то било могуће¹⁶. Окружни и срески начелници сусретали су се са бројним проблемима: лоши или непостојећи путеви, недовољно бројно и лоше људство, опустошена земља, сиромашни и неразвијени крајеви, становништво у збеговима. Посебно велики проблем је представљала величина срезова, због лоших комуникација, малог броја жандарма и непријатељски расположеног арбанашког становништва. До проблема је долазило и због мешања војних власти у надлежности цивилних¹⁷.

Потреба за доношењем уредбе о уређењу нових крајева одмах је примењена. Провизорно уређење је потрајало до 27. децембра 1912. године, када је краљ Петар, двадесет и четири дана након склапања примирја са Турском, прогласио *Уредбу о уређењу ослобођених њредела*¹⁸. Уредба је донесена на основу Закона о војсци, није била премапотписана ни од једног министра и није објављена у службеним *Српским новинама*, из истих разлога као ни административна подела и укази о постављењу цивилних чиновника¹⁹. Имала је преамбулу, четири главе и 88 чланова. Прва глава се односила на уређење општина, друга

па се турска административна подела није могла користити приликом груписања села у општине. М. Јагодић, *нав. дело*, 13. Турска административна подела била је од користи приликом првобитног одређивања граница срезова, јер су границе санцака често претваране у границе среза.

- 16 „Виђенији људи округа Дебарског упутили су молбу да се њихов округ подели на следеће срезове... Молбу треба усвојити и поделу тако извршити и извршити потребну реорганизацију.“ АС, ШВК-ПЮ, кутија Б 2387, Инспектор полиције М. Вујичић, Министарству унутрашњих дела, 24. 11/7. 12. 1912, Скопље.
- 17 Сви ови проблеми дошли су до изражаја приликом организовања Призренског округа. Предлог поделе који је Врховној команди упутио инспектор Вујичић предвиђао је постојање три среза у овом округу. Командант Треће армије, у чију област деловања је спадао овај округ, ђенерал Божа Јанковић, није се сложио са оваквом поделом, сматрајући да је потребно организовати шест мањих срезова како би се успоставила ефикасна контрола и обезбедила лична и имовинска сигурност грађана. Венерал Јанковић је о томе известио Врховну команду и на своју руку приступио организацији срезова и постављању чиновника у складу са својим идејама. Окружни начелник се нашао у процепу. У извештају инспектору полиције од 10/23. 12. 1912. он наводи: „Не знам шта ћу да радим, како да се крећем и шта да чиним. Врховна команда наређује једно, армија Ш друго!“ Током новембра и децембра дошло је до размене серије извештаја између инспектора полиције, ђенерала Јанковића и окружног начелника. На крају је одлучено да буде организовано пет срезова. АС, ШВК-ПЮ, кутија Б2387, начелник округа призренског, Врховној команди за Полицијско одељење, 20. 11/ 3. 12. 1912; 16. 11/ 9.12. 1912; 10. 12/23. 12. 1912; 13. 12/26.12. 1912; Инспектор полиције М. Вујичић, начелнику округа Призренског, 27. 11/10.12. 1912; 13. 12/26.12. 1912; 29. 12.1912/11. 1. 1913; начелник штаба Треће армије Б. Јанковић, Врховном штабу, 8. 12/21. 12. 1912.
- 18 Текст уредбе у АС, Министарство правде (=МП), 1912, Ф 41 Р 31.
- 19 М. Јагодић, *нав. дело*, 16.

на функционисање срезова, трећа је говорила о окрузима и организацији судова, док су се у четвртој налазила „општа наређења“. Питање административне поделе њоме није уређено. Уредба је била први правни акт којим је започела интеграција новоослобођених области у правни систем Краљевине Србије²⁰.

Након склапања Букурешког мира 10. августа 1913. године и наредбе о демобилизацији српске војске 17. августа 1913, краљевим указом од 30. августа 1913. Врховна команда је престала са радом. Уредба од 27. децембра није више могла опстати на снази, па је 31. августа издата нова *Уредба о уређењу ослобођених обласати*²¹. Уредба је донета на предлог Министарског савета, премапотписана је од свих чланова владе и објављена у *Српским новинама*. Није имала преамбулу, а по композицији и решењима је била веома слична уредби од 27. децембра 1912. године. Уредбом је регулисано функционисање округа, срезова и општина, али се такође није бавила конкретном административном поделом.

Присаједињење новоослобођених области постало је правно могуће након закључења Лондонског (30. мај 1913) и Букурешког (10. август 1913) уговора о миру. Границе нових крајева Србије одређене су међународним уговорима: Решење Конференције амбасадора у Лондону о северној и североисточној граници Албаније (22. март 1913), Споразум о српско-турској граници (16. август 1913) и Споразум о граници између Србије и Црне Горе (12. новембар 1913)²².

Прогласом краља Петра српском народу 7. септембра 1913. године извршено је присаједињење новоослобођених крајева Србији²³. Управа у новим крајевима вршила се краљевим уредбама и решењима владе о примени појединих постојећих закона и њиховом увођењу у живот у новим крајевима, док се законом не утврди управа присаједињених области. Влада није желела да одмах прошири важност Устава и закона Србије на ослобођене области, већ да у њима извесно време задржи посебан режим²⁴. Ова намера је наишла на супротстављање у Народној скупштини од стране посланика Напредне странке и Српске социјалдемократске странке. Влада је спровела анкету међу окружним начелницима и судијама у новим областима, тражећи да на основу свог дотадашњег искуства и увида у стање доставе мишљење о томе који би се закони Краљевине Србије могли одмах применити у новим крајевима, а које би требало поступно уводити и у ком року; као и који је

20 *Исџо*, 24.

21 Текст уредбе у *Српским новинама* бр. 181, 21. 8/3. 9. 1913. Уредба је допуњена три пута: *Српске новине* бр. 200, 13/26. 9. 1913; бр. 238 30. 10/12. 11. 1913; бр. 23 29. 1/11. 2. 1914.

22 *Балкански уговорни односи I (1876-1918)*, (приредио М. Стојковић), Београд 1988, бр. 128, 135, 148-150, 153, 160.

23 *Српске новине* бр. 186, 27. 8/9. 9. 1913.

24 М. Јагодић, *нав. дело*, 32-33.

рок у коме би требало да важи изузетно законодавство у новим крајевима. Окружни начелници и судије углавном су се сложили да би у новим крајевима у одређеном року требало задржати посебан режим, предлажући притом различиту дужину трајања тог режима²⁵.

Предлој закона о њисаједињењу Сџаре Србије и о ујрави у њој Министарство унутрашњих дела упутило је Народној скупштини 25. децембра са мишљењем Државног савета²⁶. Предлог закона предвидео је административну поделу нових крајева на дванаест округа и четрдесет пет срезова, сходно приликама на терену и дотадашњем развоју администрације. Вароши Скопље и Битољ делиле су се на квартове, који су били под надзором и управом окружног начелника. Број и назив квартова одређивао је министар унутрашњих дела. Промену простора и назива срезова и места среске власти могао је да врши само министар унутрашњих дела својим решењем. Предлог закона је прописивао трајање специјалног режима од десет година, али је на Законодавном одбору Народне скупштине овај члан закона измењен, па је трајање специјалног режима скраћено на шест година. Народна скупштина није стигла да гласа о предлогу Закона о њисаједињењу Сџаре Србије Краљевини Србији и о ујрави у њој до избијања Првог светског рата, а за време рата предлог није стављен на дневни ред²⁷.

Табела 2. Административна подела Старе Србије у Предлоју Закона о њисаједињењу Сџаре Србије Краљевини Србији и о ујрави у њој

Окрузи и њихова седишта:					
Битољски (Битољ)	Брегалнички (Штип)	Звечански (Митровица)	Косовски (Приштина)	Кумановски (Куманово)	Охридски (Охрид)
Срезови и њихова седишта:					
битољски (Битољ)	кочански (Кочани)	вучитрнски (Вучитрн)	гњилански (Гњилане)	жеглиговски (Куманово)	дебарски (Дебар)
кичевски (Кичево)	калешки (Берово)	дренички (Лауша)	грачански (Приштина)	кратовски (Кратово)	охридски (Охрид)
крушевски (Крушево)	овчеполски (Св. Никола)	митровички (Митровица)	лабски (Подујево)	кривопаланачки (Крива Паланка)	струшки (Струга)
периховски (Битољ)	радовишки (Радовиште)		неродимски (Феризовић)	прешевски (Прешево)	
преспански (Ресан)	царевоселски (Царево Село)				
прилепски (Прилеп)					

25 Исто, 38-40.

26 Сџенографске белешке заседања Народне скупштине, 1913-1914, 505-516.

27 М. Јагодић, нав. дело, 43.

Окрузи и њихова седишта:					
Призренски (Призрен)	Пријепољски (Пријепоље)	Рашки (Нови Пазар)	Скопски (Скопље)	Тетовски (Тетово)	Тиквешки (Кавадарци)
Срезови и њихова седишта:					
горски (Враниште)	милешевски (Пријепоље)	дежевски (Нови Пазар)	велешки (Велес)	галички (Галичник)	дојрански (Дојран)
подгорски (Сува Река)	нововарошки (Нова Варош)	сјенички (Сјеница)	качанички (Качаник)	горњополошки (Гостивар)	ђевђелијски (Ђевђелија)
подримски (Ораховац)	прибојски (Прибој)		скопски (Скопље)	доњополошки (Тетово)	тиквешки (Неготин)
шарпланински (Призрен)				поречки (Брод)	

Стара Србија у Првом светском рату 1914-1918.

Искра рата запаљена на Балкану 28. јуна 1914. године разбуктала се у сукоб светских размера. Србија се наша суочена са економски, војно и бројчано надмоћним непријатељем. Њени противници, Аустроугарска и Немачка, нису имали јасно дефинисане планове о судбини Србије након евентуалне победе у рату. Аустроугарски ратни циљеви дефинисани су на седници Заједничког министарског савета 19. јула 1914. године. Заједничка влада је усвојила закључак да Аустроугарска не предвиђа анексију Србије, сем стратешког исправљања граница²⁸. У врху Немачког Рајха постојала је само општа концепција о средњој Европи, без јасних планова о судбини

28 Овако дефинисан закључак донесен је због супротстављених ставова две струје у врху Аустроугарске. Крајњи анексионисти, са упориштем на двору и у генералштабу, залагали су се за потпуно уништење Србије и анексију већег дела њене територије, док су представници мађарског племства, на челу са председником мађарске владе Иштваном Тисом, били против анексије великог дела Србије, плашећи се јачања српског елемента на тлу монархије. Под „нужним стратегијским исправљањем граница“ мислило се првенствено на област Мачве и Београд. У својим мемоарима генерал Конрад је записао: „Пошто је ипак било усвојено да се ограничимо на стратегијске исправке граница, ја сам онда подвукао да треба добити Мачву и област Београда како бисмо трајно имали у рукама два велика мостобрана“. А. Митровић, *Продор на Балкан и Србија 1908-1918*, Београд 2011, 282-287. На доношење оваквог закључка утицала је и жеља да се не изазива одлучност Русије да приђе у помоћ Србији. Територију Србије требало је препустити другим балканским земљама: Бугарској, Албанији и Грчкој. Област Старе Србије била би подељена између Бугарске и Албаније, која би постала аустроугарски протекторат. Ж. Аврамовски, „Опредељење Бугарске за Централне силе у Првом светском рату“, у: *Југословенско-бугарски односи у XX веку* (уредник Живко Аврамовски), књ. 1, Београд 1982, 65.

Србије после војне победе²⁹. Берлин је током 1914. сматрао да је Србија препуштена Аустроугарској, а разрађена политика није постојала ни када је Макензен наредио напад преко Саве и Дунава³⁰.

Офанзиве аустроугарске војске у августу и новембру 1914. године одбијене су и територија Србије је сачувана неокрњена. Пораз Монархије довео је до интензивирања преговора Централних сила са Бугарском, како би ова ступила у рат са Србијом. Преговори су започели непосредно по Сарајевском атентату, али током годину дана дипломате нису успеле да постигну споразум. Охрабрена аустроугарским неуспехом у две офанзиве на Србију, као и сталним дипломатским понудама чланица Антанте да им се прикључи, Бугарска је повећавала своје захтеве³¹. Током првих дипломатских контаката Бугари су тражили проширење у српској Македонији до линије Крива Паланка – Охрид, из Српско-бугарског уговора о савезу из 1912. године³². Касније су захтеви проширени на читаву територију обухваћену Мирџштегским реформама, потом и Неготински округ. Немачки начелник Генералштаба, генерал Фалкенхајм, инсистирао је да се прихвате сви бугарски услови, јер је њено учешће у здруженом нападу на Србију неопходно да би се остварио успех³³. На финалним преговорима вођеним у Плесу бугарски представник, пуковник Ганчев, донео је Предлог Уговора о савезу и Тајног анекса. Између осталог, уговором је било предвиђено да Бугарска анектира читаву источну Србију, велики део Старе Србије, као и сагласност Сила осовине за послератну персоналну унију Бугарске и Албаније, уколико она остане да постоји као самостална држава. Због противљења Аустроугарске, првенствено начелника Генералштаба Конрада, ови захтеви су ублажени, смањена је територија предвиђена за бугарску анексију у Старој Србији и одбачена могућност персоналне уније са Албанијом. Уговори о пријатељству и савезу Сила осовине и Бугарске потписани су у Софији 6. септембра 1915. године. Истог дана склопљена је и Војна конвенција у Плесу.

Тајном конвенцијом између Бугарске и Немачке предвиђено је, између осталог, да Бугарска анектира територију чија би граница на северу почела

29 А. Митровић, *нав. дело*, 420-432.

30 А. Митровић, „Стварање немачке окупационе зоне и аустроугарске окупационе управе у Србији (јесен 1915 – пролеће 1916)“, *Balkanica* 13-14, 1982/1983, 9.

31 Спремност бугарске владе и цара да уведу Бугарску у рат против Србије спласла је закон аустроугарског пораза у децембру 1914. године. „Они нису напустили своје претензије, али су очекивали погодан моменат и стално повећавали своје захтеве, јер су оценили да вредност бугарске активне сарадње са Централним силама после српских победа постаје још већа“. Ж. Аврамовски, *нав. дело*, 77.

32 *Балкански уговорни односи 1876-1996*, књ. I, 287-288.

33 Ж. Аврамовски, *нав. дело*, 66.

ушћем Мораве у Дунав, пратила десну обалу Мораве до Сталаћа, одатле би продужила вододелницом Западне и Јужне Мораве преко гребена Скопске Црне Горе, пресекала теснац код Качаника и пела се до гребена Шар-планине, где избија на границе Санстефанске Бугарске³⁴. У ову област ушли би југоисточни крајеви Старе Србије, делови Приштинског, Призренског и Кумановског округа и читава Вардарска Македонија.

Офанзива здружених аустроугарских и немачких војних снага 6. новембра 1915. године, потпомогнута бугарским уласком у рат и ударом у леђа српске војске, довела је до слома српске одбране и повлачења владе, војних снага и великог броја избеглица. У часу тријумфа, највиши представници трију тренутних победника били су сложни да „Србија треба да буде уништена“³⁵. Неспоразуми су настали када је требало договорити модел по коме ће то бити учињено. У Аустроугарској је опет актуализован сукоб крајњих анексиониста и мађарског племства. Генерал Конрад је истицао да Бугарској не би требало дозволити да анектира доњи ток Мораве, јер је то област која би Аустроугарској обезбедила кључни положај на Балкану. Конрад је сматрао да би „линија Нова Варош – Нови Пазар – Митровица – Качаник морала да остане у области Монархије као будућа важна железничка траса нормалног колосека“³⁶, чиме би Аустроугарска анектирала Рашку област и највећи део Косова и Метохије. Због противљења мађарске стране дошло је до седнице Заједничког министарског савета 6. јануара 1916. године, са „ратним циљевима Монархије“ на дневном реду. Концензус није постигнут, па је донесен закључак који је питање анексије остављао за после рата, а закључци од 19. јула 1914. нису повучени. Сва питања у вези са анексијом српске територије остала су отворена³⁷.

Немачки Рајх није хтео да створи своју властиту управу над делом окупираних територија у Србији. Међутим, Немци су били изузетно заинтересовани са искоришћавање српских привредних потенцијала и контролу железничке мреже. С обзиром на то да је немачка 11. армија остала на Солунском фронту, на сектору Ђевђелије, Немци су успоставили етапну зону која је званично служила за снабдевање немачких трупа. Немачка етапна управа била је надлежна за трупе Рајха и све уређаје у њиховим рукама, али је њен делокруг био знатно шири, јер су Немци низом посебних наредби и уговора са Бугарима за себе узели све најважније привредне изворе и стратегијске објекте. За себе су обезбедили право да искоришћавају рудник у Бору, као и руднике у Мајданпеку и Палакатници, чије приходе су делили са Аустроугарском. Обезбеђена је и контрола над другом Смедерево – Ниш – Скопље – Велес.

34 Балкански уговорни односи 1876-1996, књ. I, 465.

35 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, 326.

36 *Истио*, 328.

37 А. Митровић, *Продор на Балкан и Србија 1908-1918*, Београд 2011, 469.

Етапна зона је обухватила читаву Моравско-вардарску долину. У Нишу, Лесковцу, Предејанима, Врању, Буковцу, Куманову, Скопљу, Каталанову и Велесу биле су смештене немачке команде, док је у Прилепу била команда 11. армије. Етапна команда је прво била смештена у Крагујевцу, па Нишу, и коначно од фебруара 1916. у Скопљу. У Нишу је остала Етапна инспекција 11.³⁸

Успостављање аустроугарске окупационе зоне започело је 20. децембра 1915. године, када је из царско-краљевске Врховне команде упућен немачкој Врховној команди акт у коме се наводи да је наложено стварање окупационих власти на подручју ранијих српских округа Шабац, Београд, Ваљево, Смедерево, Горњи Милановац, Крагујевац, као и три среза Ђупријског округа (Јагодина, Варварин, Рековац). Цар Фрањо Јосиф је за војног генералног гувернера окупираног дела Србије именовано грофа Салиса, док је 17. јануара познати историчар и балканолог Талоци именован за цивилног комесара. Гроф Салис је на том положају остао до 6. јула 1916, када је смењен, а на његово место је дошао фон Ремен, који је на дужности остао до краја рата. Војни генерални гуверман је проширен 11. фебруара 1916. на ужички, чачански и западни део Крушевачког округа³⁹. Даље успостављање генералног гувермана заустављено је због сукоба са Бугарском око организовања окупационог режима на територији Старе Србије, тј. на деловима Косова и Метохије.

До сукоба је дошло већ почетком децембра 1915. године, када је постало јасно да Бугарска има много веће прохтеве но што је садржао недавно потписани уговор. Нов бугарски захтев је званично поднет 10. фебруара 1916. и базирао се на чињеници да су бугарске војне снаге продрле много даље него што је уговором било предвиђено. По њему, Бугарској би припала лева обала Велике Мораве, као и добар део Косова и источне Албаније. На простору Старе Србије Бугари су полагали право на Пећ, Ђаковицу, Приштину и Призрен⁴⁰. У Монархији нису били спремни да учине ове уступке, али су Бугари показали да планирају да трајно остану на територији коју је током ратних операција посела њихова војска. На простору Косова почели

38 Немци су успостављање своје Етапне зоне објашњавали ратним разлозима и потребом брзог и несметаног снабдевања 11. армије. Етапна зона је, међутим, била и адут у рукама немачке у евентуалним преговорима о рекомпозицији Балкана, јер би у случају немачког повлачења из Србије претила опасност да они из тих преговора буду потпуно искључени. А. Митровић, „Стварање Немачке окупационе зоне и аустроугарске окупационе управе у Србији (јесен 1915 – пролеће 1916)“, *Balkanica* 13-14, 1982/1983, 21.

39 *Исјо*, 32.

40 *Исјо*, 472. Ж. Аврамовски, „Бугарске претензије на анексију делова Косова у Првом светском рату (1915-1916)“, у: *Југословенско-бугарски односи у XX веку* (уредник Живко Аврамовски), књ. 2, Београд 1982, 120.

су да уводе своју цивилну управу, постављањем градских префеката у Приштини, Призрену и Качанику. Дошло је до жестоког спора који је превазиђен тек немачким посредовањем. Споразум је потписан 1. априла 1916. Њиме је предвиђено да аустроугарској војној управи остане сектор са Елбасаном, Ђаковицом, Косовском Митровицом, Александровцем, Крушевцом и левом обалом Велике Мораве, а Бугарској сектор са Призреном, Приштином, Прокупљем и десном обалом Велике Мораве. Бугари су из своје области морали да повуку цивилне власти и договорено је да споразум буде „искључиво војне природе“, тј. да важи „за време трајања рата“⁴¹.

Споразумом од 1. априла створени су услови да Аустроугарска доврши формирање своје окупационе зоне која је службено названа Царско-краљевски војни генерални гуверман у Србији. Њему су прикључени срезови Косовска Митровица, Нови Пазар и Пријепоље. У свом коначном облику Војни генерални гуверман Србија захватао је област од 29.664 км² (23.880 км² старе и 6.784 км² припојене области)⁴² на којој је, према попису од 1. јула 1916, живело 1, 373. 511 становника. „Границе Гувермана текле су, грубо узето, реком Дрином од њеног ушћа у Саву, па узводно од велике окуке јужно од Сребренице (на босанској страни), па источно од Вардишта, Увца и Чајничка (искључених), северно од Пљеваља (искључено) а западно од Јабуге (укључено), јужно од Тутина и косовског Рудника (укључених), јужно и источно од Вучитрна (укључено), па даље ка северу обухватајући Баре, јужно од Брзећа (укључено), онда Јастрепцом ка Сталаћу обухватајући Брус и Александровац, Великом Моравом део њеног ушћа, затим Дунавом и Савом“⁴³. Гуверман је подељен на 13 управних јединица, које су пратиле границе српских округа, осим у ситуацији када су делови појединих округа остали на бугарској страни. Посебну управну јединицу чинио је Београд, док су средишта других били: Чачак, Горњи Милановац, Крагујевац, Крушевац, Шабац, Смедерево, Ужице, Ваљево, Косовска Митровица, Нови Пазар и Пријепоље. Са територије Старе Србије у састав Гувермана су ушли Звечански, Пријепољски и Новопазарски округ, са 155.484 становника⁴⁴.

Бугарима је пришао остали део српске територије. Они су га поделили на две окупационе зоне. Војноинспекцијска област Морава са седиштем у Нишу обухватала је источну и југоисточну Србију, док је Војноинспекцијска област Македонија обухватала највећи део Косова и целу Македонију.

41 А. Митровић, „Стварање немачке окупационе зоне и аустроугарске окупационе управе у Србији (јесен 1915 – пролеће 1916)“, *Balkanica* 13-14, 1982/1983, 31.

42 Љ. Димић, *Историја српске државности*, Нови Сад 2001, 14.

43 А. Митровић, „Стварање немачке окупационе зоне и аустроугарске окупационе управе у Србији (јесен 1915 – пролеће 1916)“, *Balkanica* 13-14, 1982/1983, 32.

44 *Истио*, 33.

У пракси, највећи део области Македонија био је у саставу немачке етапне зоне. Немци су контролисали све значајне привредне, индустријске и саобраћајне објекте⁴⁵. Бугари су у својој окупационој зони спровели комбинацију војне и цивилне управе, осим у делу Косова, због споразума са Аустроугарском. Чиновнички апарат, посебно руководећи кадар, доведен је из Бугарске, осим општинских представника у селима где су коришћени људи који су чинили домаће становништво.⁴⁶ Претежну улогу је ипак имала војна власт. Бугари су спроводили политику бугаризације становништва, тежећи да сузбију српско национално осећање, и припреме територију за трајно прикључење Бугарској. Окупациони режим, формиран у пролеће 1916. године, функционисао је до краја септембра 1918. године. После пробоја Солунског фронта српски војници су се после три дуге године вратили на своју земљу и ослободили је од окупатора.

Стара Србија у Краљевини СХС 1918-1929.

Завршетак Првог светског рата и стварање Краљевине СХС донели су потребу за уређењем државне администрације. Због сукоба између унитаристичких и федералистичких снага, постепено све више груписаних на националном („племенском“) основу, питање административне поделе дошло је велики значај⁴⁷. У периоду провизоријума, до доношења Устава и Закона о подели земље, на простору Србије функционисала је административна подела на округе из времена пре рата. Указом регента Александра од 30. јуна 1919. Устав и сви закони „раније Краљевине Србије“ ступили су на снагу у свим областима присаједињеним Србији и Црној Гори након балканских ратова⁴⁸. Тако су крајеви ослобођени 1912. и 1913. године изједначени у правном погледу са старим областима Краљевине Србије скоро тачно шест година од присаједињења, баш као што је то било предвиђено у предлогу Закона о присаједињењу *Сйаре Србије Краљевини Србији и о уйрави у њој из 1913. године*⁴⁹. Регентовим указом Устав и закони Краљевине Србије

45 Немци су посебно били заинтересовани за контролу саобраћајница. Под њиховом надлежношћу је била пруга на левој обали Велике и Јужне Мораве, пруге у Македонији, линија Ниш – Софија и пруга у долини Тимока. А. Митровић, *Србија у Првом свешком райу*, Београд 1984, 341-342.

46 *Исио*, 342.

47 Ђ. Станковић, „Административна подела Краљевине СХС“, *Историјски гласник* 1-2, Београд 1981, 35.

48 *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 68, 15. 07. 1919.

49 М. Јагодић, *Уређење ослобођених обласии Србије 1912-1914: Правни оквир*, Београд 2010, 43.

проширени су и на четири округа које је Црна Гора добила у ратовима 1912–1913. године: Пљевашки, Бјелопољски, Берански и Метохијски округ⁵⁰.

У центру сукоба око начина административне поделе Краљевине СХС нашло се питање поделе Хрватске, Славоније и Далмације. Странке хрватског блока оптуживале су радикално-демократску коалицију да желе да „парцелизирају Хрватску“, док су заговорници унитаризма и централизма у Закону о административној подели видели начин да сузбију покушаје сепаратизма и „племенског груписања“⁵¹. У дискусији приликом доношења Устава оцртале су се две тенденције: једна, да се границе области покlope са историјским границама појединих покрајина; друга, да се преко ових граница пређе. Видовдански устав је представљао победу друге струје. Чланом 95. Видовданског устава прописано је да се „управа у Краљевини врши по областима, окрузима, срезовима и општинама. Подела на области врши се законом према природним, социјалним и економским приликама. Једна област може имати највише 800.000 становника“⁵². Дозвољено је спајање две или више области у већу, уколико то одлуче обласне скупштине, при чему се мора поштовати ограничење о највећем броју становника области. Уставотворац је предвидео да уместо малог броја великих области буде створено много малих области. Тиме је требало да се спрече „покрајинске идеје“ и „племенско груписање“. Уколико би једно племе било груписано тако да живи у једној великој области, или неколико њих, „оно би ту своју област или те своје области сматрало као своју ужу племенску државу, што би без сумње било опасно за државно јединство“⁵³.

Усвајање Закона о подели земље било је од највећег значаја за централистичко-унитаристички блок, па је питање његовог доношења влада покренула одмах на почетку законодавног заседања Народне скупштине. Владин предлог закона је предвиђао поделу на 26 области којима би територија Краљевине СХС била подељена на административне јединице приближне величине. Закон није донесен због избијања кризе владе и сукоба у радикално-демократској коалицији. После смене министра унутрашњих послова Светозара Прибићевића, који је важио за истакнутог носиоца централизма, Влада је одуговлачила са доношењем закона. Видовдански устав је у начелу

50 Територији пређашње Краљевине Србије припало је и подручје добијено Нејским уговором о миру од 29. новембра 1919. године. Општине на северу придодате су постојећим срезовима: неготинском, крајинском и зајечарском, а на средини источне границе једна област је придодата лужичком срезу. Образована су и три нова среза: царибродски, босилеградски и струмички. М. Исић, *нав. дело*, 12.

51 Ђ. Станковић, *нав. дело*, 36.

52 *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Југославије: 1835–1941*, (приредио Душан Мрђеновић), Београд 1988, 221–222.

53 Ђ. Станковић, *нав. дело*, 36.

прописао доношење Закона о њодели земље на обласџи у року од шест месеци. Реконструисаној влади се отворила могућност да одуговлачењем прекорачи тај рок и закон донесе као уредбу, без гласања у Народној скупштини. Овај пут је изабран, како би се ублажило незадовољство хрватског блока и делимичним удовољавањем њиховим захтевима оставила могућност за политички споразум.

Уредба о њодели земље на обласџи⁵⁴ донесена је 26. априла 1922. године. Главна разлика између Уредбе и Предлоја закона била је у њодели Хрвајске, Славоније и Далмације. Хрвајска и Славонија су њодељене на само три области. У односу на Предлој закона, њо коме су све историјске области Краљевине СХС биле једнако аџиомизирани, у Уредби о њодели земље на обласџи то није био случај. Србија је подељена на 18 области⁵⁵. По територијалном опсегу и по броју становника, области на простору Србије биле су знатно мање од области на простору других историјских покрајина. Од Зетске области само је била већа Нишка област, док је Осијечка област имала више становника него четири области у Србији заједно: Ваљевска, Моравска, Подринска и Пожаревачка. На једну област у Србији долазио је просечно 309.081 становник, што је мање него у било којој другој покрајини, и само 38.63% од Уставом предвиђеног максимума⁵⁶. Подела се у великој мери ослањала на ранију административну поделу, па је шест округа само преименовано у области.

Новом административном поделом простор Старе Србије подељен је између осам новоформираних области. Три области: Скопска, Брегалничка и Битољска, читавом територијом су се налазиле на територији Старе Србије. Остатак територије новом административном поделом чвршће је повезан са преткумановском Србијом, са изузетком Метохијског и Беранског округа, који су ушли у састав Зетске области и на тај начин се повезали са територијом некадашње Црне Горе. Намера владе је била да се простор Старе Србије

54 Службене новине Краљевине СХС, бр 92, 28. 4/11. 5. 1922. При доношењу Уредбе Влада је морала да испоштује три ограничења која је прописао Устав у члану 135: Босна и Херцеговина морала је бити подељена у оквиру својих историјских граница, у Хрватској и Славонији могле су се основати највише три области и Црна Гора из 1913. године са котаром Бококорским и без округа пјеваљског и бјелопољског имала је да буде једна област. Уредба о њодели змеље на обласџи, Закон о оџишћој ујрави, Закон о обласној и среској самоујрави, објаснио и протумачио Михајло Илић, Београд 1925, 7-24.

55 Под Србијом се овде подразумева територија на коју је указом регента Александра 30. јуна 1919. протегнуто важење Устава и закона „пређашње Краљевине Србије“. Ова територија укључује простор Краљевине Србије из 1914. године и четири округа који су 1914. године припадали Краљевини Црној Гори, а који су основани на територији освојеној у ратовима 1912-1913. године. Територија је била подељена на град Београд и 34 округа са 146 срезова и 2136 општина.

56 М. Исић, *нав. дело*, 20.

брже интегрише са старим српским крајевима административним повезивањем са централном и источном Србијом. Ослањањем на стару административну поделу влада је желела да очува централизован систем управе, који је постојао на територији Краљевине Србије. На овом простору су „постојале институције система и бројне уходане везе са централном управом“⁵⁷. Владајућа радикалско-демократска коалиција рачунала је и да ће јој изграђена страначка инфраструктура омогућити да осигура власт. На овакву поделу су наводили и национални разлози. Војводина је административно, економски и саобраћајно везана за предратну Србију, како би се ови крајеви брже интегрисали у једну целину. Коначно, стварање великих области на простору Хрватске, Славоније и Далмације није имало за циљ само попуштање хрватској опозицији, већ и стварање политичког ослоња на компактне масе Срба које су у њима живеле.⁵⁸ Административна подела уведена *Уредбом о подели земље* остала је на снази до 1929. године и завођења диктатуре.

Табела 3. Окрузи и срезови Старе Србије који су *Уредбом о подели земље на обласи* ишли у састав новоформираних области на простору Старе Србије⁵⁹

Области			
Зетска	Ужичка	Рапска	Косовска
Окрузи и срезови			
округ Метохијски; округ Берански	округ Пријепољски; округ Пљевашки; округ Бјелопољски	округ Рашки; округ Звечански	округ Косовски без гњиланског среза; округ Призренски

Области			
Врањска	Скопска	Брегалничка	Битољска
Окрузи и срезови			
срезови прешевски и кривопаљаначки из округа Кумановског; срез гњилански из округа Косовског	округ Скопски; округ Тетовски; срезови жеглиговски и кратовски из округа Кумановског	округ Брегалнички	округ Битољски; округ Охридски; округ Тиквешки

57 Љ. Димић, *Историја српске државности*, Нови Сад 2001, 116.

58 Ђ. Станковић, *нав. дело*, 44.

59 У табели су наведени окрузи и срезови са подручја Старе Србије који су ишли у састав нових области, укључујући и четири округа који су разграничењем између Србије и Црне Горе 1913. године припали Краљевини Црној Гори, али историјски и географски чине једну целину са делом Старе Србије, који је припао Краљевини Србији.

Табела 4. Области и срезови на простору Старе Србије после доношења Уредбе о поделу земље на области⁶⁰

Области			
Зетска	Ужичка	Рашка	Косовска
Срезови			
берански, ђаковички, источки, пећки	бјелопољски, милешевски, нововарошки, пјеваљски, прибојски	вучитрнски, дежевски, дренички, митровачки, сјенички, студенички, штавички	горски, грачанички, лабски, неродимски, подримски, шарпанински

Области			
Брањска	Скопска	Брегалничка	Битољска
Срезови			
гњилански, кривопаљаначки, прешевски	велешки, галички, горњополошки, доњополошки, жеглиговски, кратовски, качанички, поречки, скопски	кочански, малешки, овчепољски, радовишки, царевоселски, штипски	битољски, горњодебарски, дојрански, ђевђелијски, кавадарски, кичевски, крушевски, мориховски, неготински, охридски, прилепски, струмички, струшки

Стара Србија у Југославији до Другог светског рата 1929-1941.

Завођење монарходиктатуре 6. јануара 1929. године показало је дубину неуспеха политике краља Александра и влада које је смењивао на најмањи знак непослушности. Млада држава, тешко оптерећена спољнополитичким проблемима, није успела да нађе свој унутрашњи мир због ескалације хрватског питања које је стајало отворено још од дана уједињења. Политика централизма и унитаризма, прокламована Видовданским уставом и пратећим законима, доживела је неуспех. „Покрајинска“ и „племенска“ свест није избрисана, већ је додатно ојачала, посебно на простору Хрватске. Наспрам краља и дела српског политичког блока, расцепканог на неколико партија, стајала је ХСС Стјепана Радића, подржавана од велике већина Хрвата. Одлучни у борби против унитаризма и централизма, прваци ХСС су одбацивали и *Уредбу о поделу земље* која никада није до краја уведена у живот на читавој

60 Речник места краљевине СХС, 1925, Београд 1925.

територији Краљевине СХС. Краљ Александар је одлучио да, уместо попуштања, диктатуром, законима и уредбама учини оно што током деценије парламентаризма није успео – да створи јединствену југословенску државу у којој ће бити потпуно избрисана „племенска“ свест о посебности. Важан корак у спровођењу политике интегралног југословенства било је доношење *Закона о називу и подели краљевине на управна подручја*, 3. октобра 1929. године⁶¹.

Овим законом службени назив државе Срба, Хрвата и Словенаца постаје Краљевина Југославија. Општа управа се врши по бановинама, срезовима и општинама. Уместо дотадашње поделе на области, уведена је подела на бановине, на чијем челу је био бан. Законом је формирано девет бановина: Дравска, са седиштем у Љубљани; Савска, са седиштем у Загребу; Врбаска, са седиштем у Бања Луци, Приморска, са седиштем у Сплиту; Дринска, са седиштем у Сарајеву; Зетска, са седиштем на Цетињу; Дунавска, са седиштем у Новом Саду; Моравска, са седиштем у Нишу; и Вардарска, са седиштем у Скопљу. Управа града Београда, Земун и Панчева чинила је посебну целину и била под надзором и управом министра унутрашњих послова.

Закон је настао на „илузији да је након десет година заједничког живота могуће декретима и законима, у тачно испланираним роковима, формирати нову југословенску нацију“⁶². Подела на бановине је био покушај да се брисањем граница историјских области спречи даља дезинтеграција државе, коначно разбију националне области које су храниле сепаратизам и створи политички, економски и саобраћајно јака државна целина, способна за живот. Територија Србије је потпуно разбијена и подељена између пет бановина. Краљ је рачунао на Србе као интегрисајући фактор, па је подела извршена тако да православно становништво, сматрано Србима, чини апсолутну већину у шест бановина (Врбаска, Вардарска, Дринска, Дунавска, Моравска и Зетска). Подручје Старе Србије подељено је између три бановине: Вардарске, Моравске и Зетске. Највећи део ушао је у састав Вардарске бановине, која је поред Старе Србије захватала и шест срезова југоисточне Србије, са Лесковцем и околином.

Период монархидиктатуре формално је окончан даровањем Устава 3. септембра 1931, којим је подела на бановине потврђена, уз неке мање измене. Устав је државу дефинисао као „уставну монархију“, предвидео постојање народног представништва, али није дозволио завођење правог парламентарног система. Неуспех политике интегралног југословенства био је очигледан, али је краљ Александар није напустио све до смрти 1934. године.

61 *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 232, 4/17. 10. 1929. Закон је међан у два наврата, али значајнијих промена на територији Старе Србије није било. „Закон о изменама и допунама Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја“, *Службене новине Краљевине Југославије*, бр 2/15. 9. 1931; „Закон о измени Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја“, *Службене новине Краљевине Југославије*, бр 27. 10/9. 11. 1931.

62 Љ. Димић, *нав. дело*, 139.

У међувремену, политички живот се полако будио, и поред жестоке репресије режима. Политички лидери су преговарали, тражећи модел за решавање нагомиланих проблема, од којих је међу најважнијима било хрватско питање. Предлагани су бројни модели државног преуређења. За све је било заједничко да су Стару Србију посматрали као део будуће српске јединице у Југославији, када до преуређења дође.

До административних промена на територији Краљевине Југославије дошло је тек 26. августа 1939, стварањем бановине Хрватске, у чији састав су ушле у целини бановине Савска и Приморска и поједини срезови из бановина Зетске, Дринске, Врбаске и Дунавске. Промена на простору Старе Србије није било. Стварање бановине Хрватске био је први корак ка федерализацији земље, изнуђен ратном опасношћу која се ближила. Српска јединица није створена, иако је српска елита сматрала да је то неопходно. Сагласни да су Срби „разбијени“, део српске политичке и интелектуалне елите отпочео је рад на пројекту „Српске земље“ 24. новембра 1939. године. Израђен је нацрт *Уредбе о организацији Српске земље*, чије би седиште било у Скопљу, а чиниле би је Вардарска, Врбаска, Зетска, Дринска, Дунавска и Моравска бановина. Србија, Црна гора, Босна и Херцеговина и Војводина имале би аутономан статус унутар те јединице⁶³. И овај пројекат Стару Србију је посматрао као неодвојиви део Србије. Распламсавање рата у Европи потиснуло је у други план идеју о уједињењу српских земаља у једну јединицу. До почетка Другог светског рата 6. априла 1941, на подручју Старе Србије је опстала подела на бановине из 1929. године.

Табела 5. Области и срезови Старе Србије који су ушли у састав новоформираних бановина после доношења Закона о називу и подели краљевине на уједнавајућа⁶⁴

Бановине		
Вардарска	Моравска	Зетска
Окрузи и срезови		
целокупне Битољска, Брегалничка и Скопска област; срезови гњилански, кривопаљаначки и прешевски из Врањске области; срезови горски, грачанички, неродимски, подримски и шарпланински из Косовске области; срез ђаковачки из Зетске области	срез вучитрнски из Косовске области; срезови дренички и лабски из Рашке области	срезови бјелопољски, милешевски, нововарошки, пљеваљски, прибојски из Ужичке области; срезови берански, источки, пећки из Зетске области; срезови дежевски, митровачки, сјенички, студенички, штавички из Рашке области

63 *Истио*, 206-9.

64 *Речник места Краљевине Југославије*, Београд 1930.

Табела 6. Срезови Старе Србије који су ушли у састав Вардарске, Моравске и Зетске бановине⁶⁵

Бановине		
Вардарска	Моравска	Зетска
Срезови		
битољски, велешки, галички, гњилански, горњодебарски, горњополошки, горски, грачанички, дојрански, доњополошки, ђаковачки, ђевђелијски, жеглиговски, кавадарски, качанички, кичевски, кочански, кратовски, кривопаланачки, крушевски, малешки, мориховски, неготински, неродимски, овчепољски, охридски, подгорски, поречки, подримски, преспански, прешевски, прилепски, радовишки, скопски, струмички, струшки, царевоселски, шарпланински, штипски	вучитрнски, дренички, лабски	бјелопољски, берански, дежевски, источки, милешевски, митровачки, нововарошки, пљеваљски, пећки, прибојски, сјенички, студенички, штавички

У периоду од непуне три деценије простор Старе Србије доживео је пет промена административног уређења и окупацију. Територија је прешла из руку Турака под контролу Срба, била подељена између Аустроугарске и Бугарске уз јако присуство Немачког Рајха, да би коначно постала део Краљевине СХС. Проблеми са којима се сусрела српска администрација непосредно по ослобођењу ових крајева опстали су до краја периода. Већ у периоду 1912-1914. показало се колико ће бити тешко интегрисати Стару Србију у јединствену државну целину са преткумановском Србијом. Рат, страховито страдање српског становништва и изградња нове државе проблеме су само склонили у страну, да никада не буду решени. Током читавог периода Стара Србија је посматрана као несумњиво српска земља, настањена православним, српским становништвом. Административна решења која су примењивана на централну Србију пресликавана су на југ, без размишљања о посебности и потребама овог простора. У предвечерје Другог светског рата, започело је унутрашње преобликовање Краљевине Југославије, изнуђено политичком борбом Хрвата. Српска елита започела је са стварањем планова о организацији српске јединице у Југославији, посматрајући Стару Србију као неодвојив део Србије и језгро будуће јединице. Нико није био свестан да је окретањем главе од проблема Старе Србије и њиховим прећутним толерисањем овај простор за Србију већ био изгубљен.

65 Исто.

Извори

- Балкански уговорни односи 1876-1996, I-II, приредио Момир Стојковић, Службени лист СРЈ, Београд.
- Архив Србије, Министарство правде, 1912, Ф 41 Р 31.
- Архив Србије, Министарство унутрашњих дела – полицијско одељење, 1912, Ф 44 Р 55.
- Архив Србије, Штаб Врховне команде – полицијско одељење, 1912-1913, кутије Б2387 и Б2388.
- Речник места Краљевине СХС, 1925, Народна просвета, Београд.
- Закон о подели земље на управна подручја, Привредник, Београд 1930.
- Речник места Краљевине Југославије, 1930, Свесловнске књижаре, Београд.
- Стенографске белешке заседања Народне Скупштине, 1913-1914.
- Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Југославије: 1835-1941, приредио Душан Мрђеновић, Нова књига, Београд.

Штампа

- „Службене новине Краљевине Југославије“ бр. 199, 2. 9/15. 9. 1931; бр. 252, 28. 10/10. 11. 1931.
- „Службене новине Краљевине СХС“ бр. 68, 15. 7/28. 7. 1919; бр. 92, 28. 4/11. 5. 1922; бр. 232, 4/17. 10. 1929.
- „Српске новине“ бр. 181, 21. 8/3. 9. 1913; бр. 200, 13/26. 9. 1913; бр. 238, 30. 10/12. 11. 1913; бр. 23, 29. 1/11. 2. 1914; бр. 186, 27. 8/9. 9. 1913.

Литература

- Аврамовски 1982: Ж. Аврамовски, „Бугарске претензије на анексију делова Косова у Првом светском рату (1915-1916)“, у: *Југословенско-бујарски односи у XX веку* (уредник Живко Аврамовски), књ 2, Народна књига, Београд.
- Аврамовски 1982: Ж. Аврамовски, „Опредељење Бугарске за Централне силе у Првом светском рату“, у: *Југословенско-бујарски односи у XX веку* (уредник Живко Аврамовски), књ. 1, Народна књига, Београд.
- Димић 2001: Љ. Димић, *Историја српске државности*, III, САНУ, Нови Сад.
- Илић 1925: *Уредба о подели земље на обласи, Закон о ошитој ујрави, Закон о обласној и средској самоујрави*, објаснио и протумачио Михајло Илић, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд.
- Исић 2007: М. Исић, „Од Србије до Србије“, у: *Срби и Југославија: држава, друштво, географија* (уредник Момчило Исић), Београд.
- Јагодић 2009: М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Завод за уџбенике, Београд.
- Јагодић 2010: М. Јагодић, *Уређење ослобођених обласи Србије 1912-1914: Правни оквир*, Историјски институт, Београд.

- Љушић 2008: Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Митровић 2011: А. Митровић, *Продор на Балкан и Србија 1908-1918*, Завод за уџбенике, Београд 2011.
- Митровић 1984: А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Митровић 1983: А. Митровић, „Стварање немачке окупационе зоне и аустроугарске окупационе управе у Србији (јесен 1915. – пролеће 1916)“, *Balkanica* 13-14, САНУ Балканолошки институт, Београд.
- Станковић 1981: Ђ. Станковић, „Административна подела Краљевине СХС“, *Историјски часник* 1-2, Филозофски факултет, Одељење за историју, Београд.

Petar RISTANOVIĆ

ADMINISTRATIVE CHANGES IN THE TERRITORY OF OLD SERBIA FROM 1912 TO 1941

Summary

During the period of almost three decades, from 1912 to 1941, in the area of Old Serbia there were four administrative systems changed. In the article, the author deals with the introduction of Serbian administration after liberation, and the problems that have made this process. Before it was ended, the First World War had broken out. During the occupation, 1915-1918, territory of Old Serbia was divided between Austria-Hungary and Bulgaria, and one part was under German government. After the war, the Kingdom of SCS was created and the issue of administrative divisions came into the centre of political conflict between the government and the Croatian block. The laws that were governing the issue of administrative division, adopted in 1922 and on 1929, were in the service of state politics, in order to seduce a powerful centralized system and to eliminate the tradition of historical provinces. During the 1930s, there was a large number of projects created, all about reorganization of the federal government. They all watched Old Serbia like a part of future Serbian federal unit. The outbreak of the Second World War prevented the implementation of these ideas. In a country that was saturated with problems of foreign policy and the struggle of the Croatian issue, the area of Old Serbia was neglected although the problems were never solved.

Key words: Old Serbia, Kosovo and Metohia, Ras area, Macedonia, Balkan wars, First World War, provinces, areas, districts, administrative changes

И
С
Т
О
Р
И
Я
А
К
У
Л
Т
У
Р
Е

Мирјана СИМИЋ*

УЛОГА ПЕДАГОГА И НАСТАВНИКА У ШКОЛСКОМ ВАСПИТНО-ОБРАЗОВНОМ СИСТЕМУ**

Ајсѝраќиј: Како је педагошко-развојна делатност педагога креативни чин у којем значајну улогу имају и ирационални моменти, знађе и интуиција, интелект и осећања, тако је и стално развијајући процес којем је циљ не само праћење образовних промена, него и њихово креирање и управљање њима. У том смислу, у раду се експлицира идеја (модел) развоја акционе компетентности појединца као продукта постмодерне педагогије, као новог приступа образовном дискурсу, али и као могућег новог и другачијег осмишљавања и позиционирања педагошко-развојне делатности педагога. Промене у школи су свакако најчешћи и најбројнији разлози за отварање радних места педагога у њима. Промене су толико свеобухватне и дубоке да их више не може носити стара кадровска структура нити их она може реализовати. У раду смо настојали да прикажемо како се добро осмишљена комуникација од стране наставника рефлектује на развој социјалних компетенција ученика. Узете су у обзир неке од кључних компонената које треба да садржи васпитно-образовни систем да би се поткрепила социјализација ученика. Међу тим компонентама су: отворена и равноправна комуникација наставника са ученицима, равноправна комуникација наставника са родитељима и подстицање развоја емпатије.

Кључне речи: Школски педагог, школски систем, настава, ученик, наставник, педагошке промене

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, mirjana.bazic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Мајтеријална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Многа интердисциплинарна промишљања и дискусије, а нарочито педагошка стварност указују на потребу развоја, реформе или трансформације система образовања као и на потребу изналагања одговарајуће стратегије за њену реализацију. У самим школама егзистирају различита становишта и бројни различити приступи који су најчешће, фрагментарни и нејасни у погледу циљева и усмерања саме стратегије за развој и реформу образовања. Овакви приступи су неадекватни и недовољни када се ради о потреби за трансформацијом образовног система, која би требало да одговара широј трансформацији друштва у целини. Верујући да је први корак у промишљању сваке педагошке промене разумевање друштвених трансформација и њихових импликација које позивају и указују на потребу за променама у образовању, у раду се истичу могући, можда најважнији аспекти које могу да поставе опште смернице развоју стратегије система васпитања и образовања.

Организовање је процес у коме се креира структура релација и интеракција међу сарадницима како би се обезбедила неопходна кооперација за постизање жељеног стања или циља образовне институције. Успостављени односи међу педагошким посленицима стварају специфичну радну и животну климу, која у зависности од карактера, може имати високи мотивациони потенцијал за постизање планираног жељеног стања. Вођењем се сагледава стање, креира визија и одређује смер развоја живота и рада образовне институције. Процес вођења подразумева примену професионалног ауторитета, личне харизме, утицаја, способности уверавања и комуникацијске вештине. Позитиван исход процеса вођења резултира високом мотивацијом сарадника, њиховим разумевањем мисије и посвећености педагошкој организацији. Контролом се процењује да ли се активности у процесу постизања жељеног стања у образовној институцији одвијају у планираном смеру; функција контроле подразумева примену корективних поступака али и санкционих, уколико се у крајњој инстанци покажу неопходним.¹ Није случајност да се педагози све више позиционирају као носиоци разумевања, креирања, подстицања и унапређивања педагошко-развојне културе образовне институције; у њиховим рукама, најчешће, леже кључеви промена педагошког мишљења и деловања свих субјеката у образовној пракси. Уз лично разумевање и самоактивност на развоју вештина социјалне компетенције као професионалног ентитета, педагози све више добијају простора и у процесу вођења образовне институције. Не само због тога што им то омогућава законска регулатива, него и због тога што као особе носе ентитете који су их и определили за студије педагогије и професионално бављење њоме. Уз иницијално образовање

1 Оливера Кнежевић-Флорић, „Могући пут педагошке промене“, *Педагошка стварност* LVII, 5-6, Нови Сад, 2011, 444.

и сталне образовне преференције, педагози су по природи свога посла фокусирани на популацију свих узраста, на њихове потребе и добробит. У својој професионалној делатности, уз све остало, стално траже решења, стимулишу сараднике да и сами својим проактивним односом према педагошком раду самостално траже и креирају нова решења, промовишу иновативне идеје и увек имају дугорочну визију бољитка. Кључ успешног рада педагога-лидера је да мотивише субјекте образовне институције да свакодневно теже постизању жељених циљева.² Тај процес се реализује путем способности и поступака који подразумевају: упознавање и укључивање у педагошку организацију, консултације, избор кадра, процењивање, додељивање адекватних задатака, вредновање, професионални развој кадра, комуникацију, креирање тимова, контролу, преговарање, стимулацију, а све под *кишобраном* процеса вођења образовне институције. Јер, процес вођења имплементира и способност креирања визије и подстицања ентузијазма за учествовање у остваривању циљева (или промена) образовне институције. Педагог-лидер се у процесу вођењу ослања на анализу: како би могло бити, посматра ствари дугорочно, мења *status quo*, окренут је ка будућности, објашњава смер промене и подстиче сараднике да га следе.

У пракси образовних институција и њиховом вођењу постоје веома озбиљни проблеми. Изузетна спорост у прихватању нових педагошких сазнања и промена, неразумевање потребе за адаптацијом на услове и потребе савременог друштвеног дискурса, инсистирање да се ствари раде на старе, добре и проверене начине, још увек неадекватна и нерешена законска регулатива, само су неки од низа ометајућих фактора у процесу започињања неопходних образовних промена на свим нивоима система образовања. Исто тако, веома често се заборавља да је нужна карактеристика професионалног знања да оно мора бити прецизно, развојно и вредновано. Не постоји гаранција да је знање које се генерише у једној образовној институцији исправно или корисно уколико се не евалуира и не размењује. Понекад је вишегодишње педагошко искуство само понављање истих грешака које могу угрозити генерације младих. Ипак, већина педагошких посленика високо вреднује могућност да се професионално развија и изађе из професионалне изолације. Међутим, нови пројекти и програми професионалног развоја често су усмерени на заборављање старе праксе и тиме бацају сенку на до садашњи педагошки рад. У том смислу, овладавање умећима за процес управљања променама је један од круцијалних задатака педагога-лидера. У вези са тим, Оливера Кнежевић Флорић наводи препоруке за увођење ових промена. Оне су:³

2 Исто, 445.

3 Исто, 446.

- сагледати на кога ће планирана промена имати највећи ефекат,
- саслушати и узети у обзир различита мишљења свих актера укључених у процес реализације промене,
- укључити све у дискусију, не нудити »инстант« решења, не очекивати јединствени став, али сва мишљења узети у обзир,
- стимулисати све да изразе своје мишљење, да изразе своја неслагања и аргуменују их,
- индивидуално разговарати са запосленима који вербално или невербално изражавају сумњу, пружају отпор и сазнати да ли можда постоје моменти који се не могу јавно саопштити,
- колико то време дозвољава, посветити се увек квалитетној групиној дискусији; што је група јединственија у постизању консензуса то ће и имплементација и појединачно залагање бити ефикасни.

Професионални развој педагога и његова улога у структурним променама

Ефикасно образовање педагога требало би да припрема педагоге за нове улоге које су све сложеније и одговорније. Требало би имати у виду, да је рад педагога персонално и садржајно испрепетан до те мере да свака поједина активност којом он управља, говори о специфичном и комплексном садржају рада који обухвата све субјекте образовно-васпитног процеса у јединственом педагошком, психолошком, ментално-хигијенском и социјалном раду. образовање педагога требало би да обезбеди темељ за каснију надоградњу и професионални развој путем доживотног образовања.⁴ Школски педагог може да учествује у ублажавању негативних последица и неких појава које су привременог карактера. Његова улога постаје све значајнија, када су минимизирани стручне службе на нивоу Републике. Просветни саветници су замењени школским надзорницима, смањен је број запослених у овим секторима, што се делимично може надокнадити јачањем унутрашње педагошке службе у школама.

Учешће педагога у структуралним променама друштва знања, подразумева све активности и поступке на основу којих је и организована њихова професија: од услова рада, до плана и програма, односа са локалном заједницом, организацији и управљању образовањем. Данас већ није потребно расправљати о питању када је педагог у школи потребнији: када је друштво у процесу наглих и брзих промена које је тешко пратити, или када је у периодима стагнације. Једноставно, школски педагог је данас нужна претпоставка за васпитни рад у све сложенијим условима.

4 Оливера Кнежевић-Флорић, *Педагог у друшћу знања*, Нови сад, 2008, 76-77.

Свака Влада, наводи три главна разлога за промене у образовном систему, укључујући педагоге и наставнике. А то су:

- педагози и наставници имају далекосежно знање и искуство о потребама и животу образовних институција,
- одлуке донете у вези са образовањем далекосежно утичу на услове обављања педагошке професије,
- ниједна образовна реформа не може бити ефикасна без сагласности и сарадње са педагозима и наставницима.⁵

Подручја рада школског педагога и његова улога у успостављању педагошке комуникације

Комуникација је један од фундаменталних елемената живљења, јер служи за споразумевање људи у одређеној друштвеној заједници. Комуникација или језик обезбеђују друштву медијум и средство за социјализацију његових чланова и преузимање одређених радних улога. Основни значај комуницирања је у томе што обогађује наш живот и даје му више смисла. То исто важи и за систем образовања и васпитања, који није само ствар сусретања умова већ и процес сусретања личности. Педагошко комуницирање треба, између осталог, да допринесе успостављању равнотеже, целовитости, складности и интегралности у развоју личности између когнитивних, афективних и конативних димензија личности, између знања, умења и делања, између индивидуалних и просоцијалних особина, аутономности и интегрисаности итд.⁶ Кроз васпитно-образовни рад који се одвија у школи, а применом адекватне комуникације могуће је у великој мери допринети развоју добре социјализације. А с обзиром да у школи проводимо значајан део живота, слободно можемо рећи да она у процесу социјализације има одлучујућу улогу.

Основна подручја рада школског педагога су: Подручја рада школског педагога су бројна. Као најзначајнија, Сайт Качапор наводи: педагошки однос према ученицима, према наставницима, родитеља према ученицима и према директору школе, али и аналитичко-истраживачки рад и педагошко деловање у стручним органима школе, стручним институцијама, друштвеној средини и самообразовање у циљу професионалног усавршавања.⁷

5 Оливера Кнежевић-Флорић, „Педагог у свету који се мења: Међународна перспектива“, *Зборник радова, књ. 1 (Европске димензије промена образовног система у Србији)*, Нови Сад, 2006, 99.

6 Мирсада Љајић, „Педагошки обликована комуникација-услов развоја социјалних компетенција ученика“, *Педагошка стварност* ЛП, 7-8, Нови Сад, 2007, 613.

7 Сайт Качапор, *Увод у школску педагогију*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999, 67-68.

- педагошки односи према ученицима – проучавање и упознавање законитости развоја ученика;
- педагошки односи према наставницима – пружање помоћи наставницима у програмирању васпитно-образовног рада, упознавање наставника са достигнућима педагошке науке, упознавање наставника са савременом наставном технологијом и припремање и коришћење наставних средстава, итд.;
- педагошки однос према родитељима ученика – упознавање родитеља са законитостима васпитно-образовног рада, указивање на корисност сарадње породице и школе;
- педагошки однос према директору школе – педагог је први сарадник директора који ради на развијању успешне сарадње на реализацији свих значајних акција унапређивања васпитно-образовног рада школе;
- аналитичко истраживачки рад – одабирање проблема за педагошко истраживање, одабирање најефикаснијих метода, техника и инструмената;
- педагошко деловање у стручним органима школе, стручним институцијама, друштвеној средини и рад на сопственом стручном усавршавању".⁸

У свом раду школски педагог се суочава и сарађује са три основне групе субјеката: са наставницима, са ученицима, са родитељима. Конфронтације између ученика, наставника, родитеља и просветних власти, честе су и снажне, тако да неко треба бити катализатор свих тих промена, а то је свакако улога школског педагога. Сви они имају исти циљ и мисле једни о другима, јер без успешне сарадње не могу реализовати праве вредности. Педагошко-инструктивни рад педагога условљен је системом информација у школи, па према томе педагог може бити глави иницијатор свих активности у формирању школског информационог система. У савременим данашњим условима, друштво је у научном, технолошком и кадровском погледу у могућности да побољша рад свих школа, да свестраније, него до сада третира личност ученика, и да за све школе обезбеди педагога.

Педагошки однос наставника и ученика у васпитно-образовном систему

Школски педагози од својих стручних сараданика највише активности усмеравају ка наставницима. Основни задаци наставника су да омогући ученицима усвајање одређеног система знања, формирање практичних вештина и навика, преношење знања из различитих подручја науке, културе и уметности, деловање на све сфере учениковог бића као људске јединке

⁸ Исто, 68.

у развоју. Ни једно друго звање нема тако важне последице на будућност друштва као наставничко. Наставник савремене школе ради у измењеним условима. Школа не представља једино место за *‘преношење’* знања, ученици нису "главом и срцем само пред школском таблом".⁹ Наставник се ипак карактерише радном дисциплином, дисциплином уопште, наставним предметом који предаје. Веома је важно покренути енергију коју поседују наставници, јер без ње процес васпитања и образовања био би незамислив. Педагошко-инструктивна делатност и стручно усавршавање умногоме се поклапају и међусобно условљавају. Преглед годишњих и месечних планова рада или писмених припрема наставника за час представља полазиште за педагошко-инструктивне разговоре са наставницима, за анализу наставног часа и вредновање његовог квалитета.

Од свог рођења човек је биће које је отворено за свет, а ту своју отвореност испуњава задовољством сталне радозналости и могућностима учења и понашања. Ученик је активан субјект у настави. Под појмом ученик сматрамо лице које је под вођством наставника и које се ангажује на учењу одређених наставних садржаја. Васпитни процес наставника и ученика, као и педагога пролази кроз одређене фазе: прва се односи на проучавање, затим педагошко вођење и педагошко саветовање. "Педагог може помоћи ученицима посредно и непосредно. Непосредан рад са ученицима је претежно саветодавног карактера. У традиционалној школи са класичним разредно-предметно-часовним системом наставе једино су наставници остварили непосредан контакт са ученицима. Непосредан васпитни рад са ученицима у нашој школи је подцењен, а саветовање је третирано као манипулација, придиковање и поповање¹⁰. Школски педагог помаже ученицима да боље схвате и сазнају себе, да процене своје могућности. Саветовање постаје карактеристика међуљудског комуницирања. Школски педагог не посредује између наставног програма и разреда. Педагог се усредсређује на дете које је у улози ученика, он прати његово понашање, однос са другом децом, промене које се дешавају у школи, породици. На основу тих резултата које је педагог прикупио у раду са ученицима, директор и управа школе могу релевантније и условитије да сагледају опште стање у школи и да се припреме за боље системе руковођења и управљања васпитно-образовним процесом и школом.

Главни фактори наставног процеса *ученик – наставник* међусобно унапред интерпретирају понашање "супротне стране" да би могли да делују. Главни фактори наставног процеса немају исту моћ. Иза наставника стоји институција, док она спутава ученика да се искаже и понаша у складу са

9 Исто, 64.

10 Недељко Трнавац, *Педагог у школи*, Учитељски факултет, Београд, 1993, 132.

жељама. Зато у тој интерпретацији нема отворености већ има етикетирања и стигматизације. Институција (наставник) је упоран у томе све док стигму не прихвати и сам онај на кога се односи и док се и даље и сам не почне понашати онако како га је наставник дефинисао. То одређење од стране наставника прелази у самооређење. Тако настаје *вражји круї сїиїмайїизације*¹¹. Улога наставника у савременој школи битно се мења, наставник се мора одрећи шефовске улоге, мора више показати, а мање казивати ученицима, не сме се служити присилом. Настава се мора организовати тако да се у њој морају поштовати одредбе и ученика и наставника. Због тога наставник мора да зна како теку и функционишу педагошке комуникације. Односи наставника и ученика морају бити прожети вредносном оријентацијом у чијој суштини је демократија, хуманизам, толеранција. У нашој школској пракси примењује се тип једносмерне вербалне комуникације. Слабост је у томе што наставник не може знати колико су ученици схватили оно што он њима изкаже, не може сазнати њихове ставове.

Педагог бавећи се собом и наставницима, као и школом у суштини увек пред собом има основни смер и крајњи циљ свих активности, а то је ученик. На основу саветовања педагошка делатност омогућује васпитанику да саопшти *концепцији о себи*, да и он утиче на циљеве, садржаје и начине свог васпитања. Саветовање није предавање већ облик непосредне комуникације. За школу је наважније саветовање у сврху васпитног деловања, којим се бави школски педагог. Нарочито је у нашим школама лако аргументован разлог да су школски педагози неопходни због веома скромног педагошког и методичког образовања наставника. Честе реформе школског система, измене наставних планова и програма, такође су један од разлога за запошљавање школских педагога који могу да пруже помоћ у новој организацији школе. Школски педагози не могу надокнадити све недостатке савремене школе, али могу бити значајни покретачи промена и иновација.

Педагошки однос наставника и родитеља

За развијање интерперсоналне комуникације између наставника и родитеља веома је битан први контакт, јер се већ тада јавља узајамно деловање. И једна и друга страна треба да воде рачуна о утиску који ће оставити, ако он буде позитиван уливаће вољу за даљом сарадњом, то јест интеракцијом. Почетак разговора са родитељем треба да садржи позитивну информацију о детету (ви имате добро дете, али...), даље следи негативна информација која треба да буде поткрепљена конкретним чињеницама. При саопштавању негативних чињеница не треба стављати акценат на њих, већ на пут превазилажења тих

11 С. К., 104.

нежељених појава. Наставник мора постојано наглашавати општи циљ, њега и родитеља који се односи на будућност детета. Зато не сме користити речи попут *Ваш син*, већ *Ми*, *Заједно*, итд. Уколико се разговор између педагога и родитеља спроводи на иницијативу родитеља, потребно је руководити се следећим правилима: „треба осигурати сагласност обе стране и договорити време за његово спровођење;¹²

- родитеља треба саслушати са пажњом са циљем да се схвати све о чему говори и шта га брине;
- наставник ће проценити степен основаности свих чињеница које износи родитељ и обавезно одговорити на сва родитељева питања;
- завршетак разговора треба да буде на иницијативу наставника“

Развој емпатије

Још један важан принцип педагошке комуникације је поштовање другог мишљења, односно мишљења ученика. Наставник је по правилу, убеђен да је његово мишљење безусловно и једино тачно, посебно у оцени деце и њихових квалитета. Код великог броја педагога није развијена важна професионална особина непходна у процесу педагошког рада. То је емпатија способност схватања и разумевања другог човека. Рад над развојем емпатије у себи захтева висок степен пажње и озбиљног рада душе и ума и најважније, у овом случају, је научити слушати и чути дете.¹³ Ако наставник испољавајући емпатију према детету пројектује на њега своје сопствене особине: недостатке, навике, своје емотивно искуство, заузимање ставова, митове емпатија даје искривљену слику унутрашњег света детета. Емпатија ни у ком случају не значи ставити туђ положај, већ сагледати проблем очима оног ко има проблем. С годинама способност ка емпатији опада. То је вероватно повезано са развојем стереотипа. Пракса показује, да стваралачка, личност која се развија, успева сачувати висок степен емпатичности у току читавог живота.

Литература

- Качапор 1999: С. Качапор, *Увод у школску педагогију*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд
- Кнежевић-Флорић 2011: О. Кнежевић-Флорић, „Могући пут педагошке промене“, *Педагошка сиварносћ* LVII, 5-6, Нови Сад.
- Кнежевић-Флорић 2008: О. Кнежевић-Флорић, *Педагог у друшћиву знања*, Нови сад.

12 М. Љ., 618.

13 Исто, 619.

- Кнежевић-Флорић 2006: О. Кнежевић-Флорић, Педагог у свету који се мења: Међународна перспектива, *Зборник радова, књ.1 (Евројске димензије њромена образовној сисџема у Србији)*, Нови Сад.
- Мацановић 2011: Н. Мацановић, „Педагогија, васпитање, љубав“, *Социјална мисао*, 1, Бања Лука
- Љајић 2007: М. Љајић, „Педагошки обликована комуникација-услов развоја социјалних компетенција ученика“, *Педагошка сџварносџ ЛШ*, 7-8, Нови Сад.
- Трнавац 1993: Н. Трнавац, *Педагојој у школи*, Учитељски факултет, Београд.

Mirjana SIMIĆ

THE ROLE OF PEDAGOGUE IN THE SCHOOL EDUCATIONAL PROCESS

Summary

The author says that educational work of school is the part of educational-pedagogical process, and was conditioned by the complied realization of all ways of school work, work of teachers, pedagogues, psychologists, principals, and socio-cultural characteristics of milieu where the school is situated. Pedagogue, as one of the creators and realizers of educational work, has got a great role in the promotion of educational work of school: through consultative and instructive work with teachers in the planning and programming of educational work of school (through teaching process, spare time activities, classroom community), as the initiator of innovative process and support to teachers in the innovations in the spare time activities work, pupil's organizations and classroom communities, by treating them for professional improvement from the field of educational work.

Furthermore, it is to be carried out by means of consultative work with individual pupils or with classrooms, and through thematic works and conversations, co-operation with parents within thematic parent's meetings. Educational process itself is resolved to communication. Communication is to be in the fundament of education and pedagogical work. The school is the bridge between "little" and "big" world, that is, the bridge between family and wider social community. The teacher communicates with pupils, pupils with teacher, but among themselves as well. The teacher is supposed to be a good pedagogue if he organizes interaction not only between himself and pupils, but between pupils and text-books, pupils and didactic material and other educational media as well.

In today's reality, the professional responsibility of pedagogue to transfer to young people values and ethnic norms which will enable them to make not only wise but moral decisions as well cannot be ignored. Youth must be given the opportunity to build intellectual skills of higher rank such as: altruism, empathy, and human understanding – to develop self-respect and capacity of prediction of consequences of their decisions and actions.

Key words: pedagogue, school system, teaching, pupil, teacher, pedagogic changes.

Александар ПАВЛОВИЋ*

ЈАВНО НАЛАГАЊЕ БАДЊАКА У СЕВЕРНОЈ КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ**

Айсџиракџи: У раду износим опис конкретних јавних радњи у склопу обележавања Бадњег дана у северној Косовској Митровици, са посебним освртом на обред налагања бадњака у порти цркве Св. Димитрија. Активности које су се том приликом одвијале приказане су у јасно дефинисаним временским и просторним оквирима, са препознатљивим организаторима и главним актерима. Презентовани резултати добијени су на основу истраживања обављеног током Бадњег дана и првог дана Божића 2012. године.

Кључне речи: Божић, Бадњи дан, обред, бадњак, јавно налагање, Косовска Митровица.

У овом раду настојим да понудим један конкретан, временски јасно детерминисан опис празновања Божића, и то првенствено са аспекта јавних радњи које на Бадњи дан организује Српска православна црква. У том смислу посебну пажњу посвећујем једном од централних обреда, а то је јавно налагање бадњака, у којем, поред црквеног свештенства, учествују и припадници локалне друштвене заједнице. Бадњеданске радње, заједно са налагањем бадњака, третирам кроз концепт *еџноџрафскоџ доџађаја*, под којим Весна Вучинић-Нешковић подразумева временски и просторно добро дефинисану колективну активност која је организована одређеним поводом.¹

* Истраживач сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

** Рад је написан у оквиру пројекта *Маџеријална и духовна кулџура Косова и Меџохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Весна Вучинић-Нешковић, „Прослава Божића на полуострву Лушџица у Боки Которској“, у: Драгана Радојичић (ур.), *Традиционално и савремено у кулџури Срба*, Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 49, Београд, 2003, 73.

Опис који износим проистекао је из истраживања међу српским становништвом у северном делу Косовске Митровице. За истраживање на тој локацији одлучио сам се имајући у виду сложеност друштвенopolитичке ситуације у том граду, који је од рата 1999. године подељен на етничкој основи и у којем свакодневицу Срба карактерише готово стално ванредно стање, испуњено, са једне стране, међуетничким тензијама и ризиком од избијања сукоба са албанским становништвом, и, са друге, неизвесношћу у погледу решавања институционално-правног статуса (севера) Косова и Метохије. Осим пружања описа конкретних бадњеданских радњи које организује Српска православна црква, наиме, истраживањем сам настојао да сагледам и на који начин се те радње, међу њима нарочито јавно налагање бадњака, одвијају управо у средини која је под својеврсном опсадом, а у којој, у светлу наведене свакодневице, српско становништво несумњиво има потребу да искаже свој верски и етнички идентитет.

Истраживање сам обавио током Бадњег дана и првог дана Божића 2012. године. До чињеничне грађе дошао сам методом опсервације са учествовањем, као и вођењем интервјуа са главним организаторима бадњеданске прославе, на првом месту са старешином цркве Св. Димитрија, односно спровођењем анкете међу грађанима, учесницима обреда јавног налагања бадњака.² Значај резултата истраживања видим у двострукој перспективи: 1) као допринос етнолошко-антрополошким проучавањима конкретних бадњеданских и божићних обреда, дакле са јасно дефинисаним временским и просторним оквирима, чији досадашњи корпус у домаћој науци чини свега неколико студија, и то пре свега из пера В. Вучинић-Нешковић³; 2) као прилог етнолошко-антрополошким истраживањима савремених појава у култури српског становништва на Косову и Метохији,

2 Значајну помоћ током истраживања на терену добио сам од колегиница Иване Аритонових-Милованових и Марије Јефтимијевић-Михајловић из Косовске Митровице. Овом приликом им се на томе још једном најискреније захваљујем.

3 В. Вучинић-Нешковић, нав. дело, 73-96; „The Public Burning of Yule Logs in the Bay of Kotor, Montenegro“, *Ethnologia Balcanica* 5, 2001, 109-134; „Налагање бадњака у Грбљу: пример хијерархизоване прославе Божића у Боки Которској“, у: Сенка Ковач (ур.), *Проблеми културној идентитету становништва савремене Србије, Етно-антрополошки проблеми, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду, Београд, 2005, 123-148; Божић у Боки Которској: антрополошки есеји о јавном налагању бадњака у доба постсоцијализма, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Чигоја штампа, Београд, 2008; „The Stuff of Christmas Homemaking: Transforming the House and Church on Christmas Eve in the Bay of Kotor, Montenegro“, *Етноантрополошки проблеми*, н. с., год. 3, св. 3, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду, Београд, 2008, 103-128.*

којих има сасвим мало⁴, а која је важно спроводити, посебно ако се има у виду значај сагледавања улоге тих појава у условима деловања крупних друштвених, политичких и економских процеса који се на том подручју у рецентном периоду, поготово у последњих пар деценија, одвијају.

Налагање бадњака као обред

Налагање, односно спаљивање бадњака поступак је који садржи све кључне карактеристике (религијског/сакралног) обреда. Под обредом се подразумева низ радњи које појединац или група чине периодично, уз наглашено усредсређивање пажње на форму и детаљ, с тим да изведене радње имају такав карактер да изазивају симболичке асоцијације и/или представљају оживљавање неког значајног историјског (или легендарног) догађаја⁵. Један од ефеката бадњеданских и божићних обреда јесте да се њима ствара слика да време делује као да је саздано од „уређених низова непрекидних почетака и понављања“. Хришћанство, наиме, као уосталом и многе друге религије, „дефинише целу календарску годину кроз низ обреда који изражавају основна веровања дате верске заједнице. Као што је познато, хришћански календар поседује сложен циклус празника сазданих око рођења, патње, смрти и ускрснућа Исуса Христа. Ови и други свети дани су одувек подстицали динамички круг обреда у којима религијско посвећивање и обавезе одређују годишње ритмове појединца и заједнице. При том, календарски обред претвара догађаје из историјске приче у неку врсту цикличног светог мита који се редовно понавља, и који производи моћне слике и подстиче активности помоћу којих се гради колективни идентитет“⁶.

Иако Божић фигурира као један од највећих хришћанских празника, структура бадњеданских и божићних обреда далеко је дуговечнија од хришћанства. Према Веселину Чајкановићу, она датира још из предхришћанског периода, из којег потиче највећи и најбитнији део њених саставних елемената⁷. Бадњак се међу њима појављује као један од кључних. Његово

4 „Антрополошко истраживање савремене културе Срба на Косову и Метохији“, спроведено у режији Одељења за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду, један је од ретких пројеката остварених на том плану. Видети: Saša Nedeljković (ur.), *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji*, Baštinik, Kruševac, 2008.

5 В. Вучинић-Нешковић, *Божић у Боки Кошорској: антрополошки есеји о јавном налагању бадњака у доба постсоцијализма*, 21.

6 Исто, 22.

7 Веселин Чајкановић, „Неколике примедбе уз српски Бадњи дан и Божић“, *Студије из српске религије и фолклора 1910-1924*, Српска књижевна задруга, БИГЗ, Просвета, Партенон, Београд, 1994, 121.

порекло треба тражити међу најстаријим слојевима религијске праксе, засноване на анимистичком поимању света, у које се убраја и поштовање шума, гајева, одређеног биља и дрвећа⁸. Ова су веровања била позната још Келтима, Германима, Старим Словенима, што Џејмс Џорџ Фрејзер не сматра ништа необичним, будући да „је у праскозорје историје Европа била покривена огромним прашумама, у којима су раштркане крчевине морале изгледаати као острвца у океану зеленила“⁹. Живот у том шумском амбијенту учинио је да биљни свет – посебно дрвеће – добије значајно место у религијама свих народа европског континента. Дрвеће је било предмет различитих веровања и предања; око њега и у вези са њим практиковани су бројни обреди, чија је основа лежала у једном, а то је схватање по којем дрво представља објект који има душу или објект у којем је нека душа настањена¹⁰. Бадњак се, како сматра Шпиро Кулишић, јавља као свето породично дрво, које је замишљено као отеловљење духа дрвећа или – шире – као отеловљење духа читаве вегетације. Његово присуство у кући почетком године требало је наводно да обезбеди просперитет домаћинства, услед чега су му указивани посебна пажња и велико поштовање¹¹.

Бадњак је дрво које се уочи Божића, тј. на Бадње вече, уноси у кућу, након чега се спаљује. Тај чин је међу српским становништвом доста дуго обављан на огњишту, као месту домаћег култа, да би после Првог светског рата, у многим крајевима и знатно касније, нестанком огњишта он почео да бива практикован у шпорету на дрва или у пећи. Првобитни смисао спаљивања, по неким ауторима, проистекао је из прастарог уверења да бадњак, као нека врста божанског бића, мора да сагори, односно да „умре“, а како би се затим поново „родио“, или „васкрснуо“¹². Неки у томе виде настојање да се „помогне“ младом сунцу на почетку нове године, у доба зимске краткодневице, или, пак, спаљивање самог духа биља у ватри која представља Сунце, а како би се на тај начин, магијским путем, постигло да растиње добије довољно светлости и топлоте, од којих уопште зависе живот, плодност и обиље¹³. У хришћанској интерпретацији, која је накнадна, и по Чајкановићу само секундарна¹⁴,

8 Мила Босић, *Божићни обичаји Срба у Војводини*, „Вук Караџић“, Етнографски музеј, Војвођански музеј, Београд-Нови Сад, 1985, 79.

9 Џејмс Џорџ Фрејзер, *Златна времена: студије мајице и религије*, Геца Кон, Београд, 1937, 149.

10 Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Нолит, Београд, 2004, 52.

11 Шпиро Кулишић, *Из старе српске религије. Новојодични обичаји*, Српска књижевна задруга, Београд, 32-36.

12 Д. Бандић, нав. дело, 297.

13 Ш. Кулишић, „Бадњак“, у: Ш. Кулишић, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић, *Српски митолошки речник*, Етнографски институт САНУ, Београд, 1998, 23.

14 В. Чајкановић, нав. дело, 120-121.

смисао спаљивања бадњака огледа се у подсећању на рођење Исуса Христа, који је, према веровању, на свет дошао управо поред ватре са огњишта, лежећи на слами¹⁵.

Феномен јавног налагања бадњака

Божић се одувек јавља као кућни празник, а спаљивање бадњака као типично кућни обред. Обредна пракса спаљивања бадњака, са друге стране, током 20. века добија једну нову димензију и из приватног домена искорачује и у домен јавног. „То се догодило два пута: најпре у периоду између два светска рата, када је ову праксу присвојила и промовисала држава, односно војска, а затим у доба постсоцијализма, када је то учинила црква“¹⁶. Први искорак у јавност, чиме и прослава наведених празника код нас први пут излази ван приватних, затворених простора, обред спаљивања бадњака доживљава у време владавине краља Петра II Карађорђевића и кнеза-намесника Павла, када почиње да се практикује на трговима и раскрсницама у близини војних постаја. Организовала га је војска, почевши од церемонијалног одласка у браће бадњака, преко обреда у којем су војници налагали бадњаке у присуству свештеника, који је обављао црквени део обреда, и становника насеља у којем се свечаност одвијала. „Смисао овог поступка нераскидиво је био повезан са државном идеологијом југословенства, а чији је ослонац била управо војска. Основна логика била је да војници, за које је у периоду Кнежевине и Краљевине Србије налагање бадњака редовно било организовано у кругу касарне, као привременом и принудном „дому“, популаран празник попут Божића прославе са народом, којем служе и чији су саставни део“¹⁷.

Након Другог светског рата, тачније од 1947. године и доношења директива Комунистичке партије Југославије којима се забрањују прославе верских празника ван круга цркве, јавно налагање бадњака на целој територији ФНРЈ, касније СФРЈ, више није било могуће. Током неколико наредних деценија, обреди у вези са Божићем, као и са осталим верским празницима, „биће затворени у оквиру црквене порте и куће, између којих ће опстати једва приметна веза, где ће бити препуштени свештеницима и црквењацима, односно домаћинствима која ће их обављати тихо, у потаји, или која ће их пак одбацити“¹⁸.

До промена у том смислу долази у другој половини 80-их година 20. века, када власти отклањају вишедеценијску резерву према религији и цркви,

15 Д. Бандић, нав. дело, 298.

16 В. Вучинић-Нешковић, *Божић у Боки Кошорској: антрополошки есеји о јавном налагању бадњака у доба постсоцијализма*, 60.

17 Исто, 61-63.

18 Исто, 66-67, 68.

чиме Српска православна црква враћа свој утицај у друштву, захваљујући чему њене поруке почињу поново да проналазе пут до најширих слојева становништва¹⁹. Окретање религији довело је до обнављања запуштених или одбачених кућних прослава верских празника, на првом месту крсне славе, а затим и Божића и Ускрса, док све већи број људи одлази у цркву на недељна и празнична богослужења. Управо тада, под окриљем догађаја који су уследили распадом југословенске државе, ратовима, свеопштом друштвеноекономском кризом, практиковање верских обреда поново, по други пут, искорачује у јавне просторе. „Они који су тајно налагали бадњаке или то уопште нису чинили претходних деценија, посебно млади људи, сада су то хтели да учине на видљив начин, а то значи на заједничком огњишту, пред свим члановима своје заједнице. Српска православна црква је том налету националних и верских емоција, као потреби за потврђивањем традиционалног идентитета, изашла у сусрет, те су парохијски свештеници заједно са својим црквеним одборима постепено почели да организују колективно налагање бадњака. Црква је тако обезбедила да они који „немају где“ или су „заборавили како“ да ложе бадњаке, то ураде пред црквом, чиме је овај догађај постао значајан симболички акт, али и прилика за народно весеље. Највиши кругови Српске православне цркве схватили су значај јавне прославе Божића за уздизање статуса и ауторитета Цркве као и за успостављање дубље везе са народом, те укључивања нових верника у јединствену духовну заједницу“²⁰. Зато је данас јавно налагање бадњака, као део црквене прославе Божића, распрострањено у целој Србији, Црној Гори, Републици Српској, деловима Хрватске са српским становништвом, али и међу Србима у земљама Европске уније, Северне и Јужне Америке и Аустралије²¹.

19 Ревитализација религије и цркве у Србији, по Слободану Наумовићу, проузрокована је преваходно њиховом инструментализацијом од стране владајућих структура, а у циљу прокламовања новог националистичког курса који је те структуре требало да задржи на власти. Slobodan Naumović, *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, Beograd, 2009, 9-10. Драгољуб Б. Ђорђевић, међутим, узроке десекуларизације види у – како каже – три концентрична круга: 1) дубокој моралној, политичкој и економској кризи која југословенско друштво захвата у другој половини 80-их година 20. века; 2) десекуларизацији читаве источне Европе, која наступа сломом социјалистичких система, а услед које, снажењем ислама и католицизма у окружењу, долази до јачања православља и Српске православне цркве; 3) сукобима са Албанцима на Косову и Метохији, који „изричито погађају свест и подсвест Срба и подстичу повратак православљу и СЦП“. Dragoljub B. Đorđević, „Sekularizacija, religija i razvoj Jugoslovenskog društva“, u: Bogdan Đurović (ur.), *Religija i razvoj*, Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije, Niš, 1995, 17.

20 В. Вучинић-Нешковић, *Божић у Боки Кошорској: антрополошки есеји о јавном налањању бадњака у доба постсоцијализма*, 70-71.

21 Исто, 71.

Просторни оквири јавног налагања бадњака у северној Косовској Митровици

Косовска Митровица се већ пуних тринаест година, од рата на Косову и Метохији, међу сопственим становништвом, али и у очима посматрача са стране, доживљава кроз поделу на два дела – јужни и северни. Главна линија поделе протеже се дуж реке Ибар, при чему јужни део готово у потпуности насељавају Албанци, док у северном делу, поред већинских Срба, живи и становништво других етничких идентитета. Северна Косовска Митровица се према северу наслања на општине Звечан и Зубин Поток, са којима, уз општину Лепосавић, чини подручје северног Косова и Метохије, настањено углавном српским становништвом. По проценама, након 1999. године и рата на Косову и Метохији, у северном делу Косовске Митровице живи око 17.000 Срба (укључујући и неколико хиљада расељених из јужног дела града и других области јужно од Ибра), као и око 3.000 Албанаца, Бошњака, нешто мало Рома, такође и неколицина Ашкалија, Турака и Горанаца²². Подела града на етничкој основи и дословно се читава на терену, будући да несметаног, уобичајеног саобраћања становништва преко реке Ибар углавном нема. Преласци са једне на другу страну одвијају се тек спорадично и најчешће само по потреби. Подела је праћена тензијама између становника српског и албанског етничког идентитета, које су уочљиве како на нивоу града као целине, односно између становништва јужно и северно од Ибра, тако и на нивоу његовог северног дела, између становништва у српским и албанским, тј. у етнички мешовитим четвртима.

Подела града на два дела, и с њом скопчане међуетничке тензије, довела је до тога да црква Св. Саве, до 1999. године једина православна црква у целој Косовској Митровици, остане у делу јужно од Ибра, самим тим и далеко од свакодневице српског становништва сконцентрисаног на подручју северно од реке. Црква Св. Саве је, при том, током неколико дана ескалације насиља према Србима на Косову и Метохији марта 2004. године запаљена и девастирана од стране албанских екстремиста²³. Тај догађај се, међутим, одиграо у време када је у северном делу града већ увелико трајала изградња нове цркве, са чијим се подизањем почело крајем 2001. Локација за нову цркву одабрана је пажљиво, тако да она буде видљива из свих делова Косовске Митровице, што значи са обе стране Ибра²⁴. У питању је узвишење

22 Jelena Rajčević, „Institucije i identitet u severnoj Kosovskoj Mitrovici“, u: Saša Nedeljković (ur.), *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji*, Baštinik, Kruševac, 2008, 78.

23 Бранко В. Јокић (ур.), *Маријовски њојром на Косову и Метохији*, Министарство културе Републике Србије, Музеј у Приштини, Београд, 2004, 28.

24 <http://srbijauslici.blogspot.com/2011/01/crkva-sv-dimitrija-u-kosovskoj.html>

непосредно изнад града, за које Митровчани сматрају да представља место на којем је некада давно постојала црква из средњовековног, немањихког периода, посвећена св. Димитрију Солунском, а по којој је, према веровању, и град Митровица добио име²⁵. Са изградњом нове цркве завршило се 2005. године, када је, добивши назив по св. Димитрију, освештана 8. новембра, на празник Митровдан²⁶.

По свом изгледу, нова црква подсећа на споменике рашке стилске групе која се у историји средњовековне црквене архитектуре повезује са периодом монументалног немањихког градитељства од краја 12. до краја 13. века. То је једнобродна седмокуполна грађевина са једном главном централном куполом и четири мање куполе између кракова уписаног крста, са још две додате мање куполе изнад проскомидије и ђаконина, и са одвојеном кулом звонаром на западу (сл. 1)²⁷. О значају подизања цркве Св. Димитрија њен старешина, протојерер ставрофор Милија Арсовић, каже следеће:

„Када се десила ова ратна ситуација, прогона Срба 1999. године, наш народ остао је на северу без храма (...) велики број нашег православног живља није имао где да се крштава, где да се венчава, није имао где да се помоли Господу Богу, и због тога је и направљен овај храм. Ми осећамо посебну радост, заиста, и духовну, јер знамо да је тај наш храм осветила рука нашег светог патријарха Павла и колико је она благодата види се по томе колико народа долази у овај наш храм“²⁸.

На простору око цркве Св. Димитрија, према речима проте Милије, српско становништво у северној Косовској Митровици почело је да се окуља и пре него што је она завршена. То се нарочито односи на прослављање већих верских празника, попут Божића, када се већ након подизања црквених темеља креће са практиковањем одговарајућих верских обреда, између осталог и са налагањем бадњака. На питање да ли су се бадњаци јавно налагали и пре 1999. године, у порти цркве Св. Саве, прота Милија одговара позитивно, истичући да је реч о традицији која је после поделе града само настављена, јер, како каже, „то је исти народ који је остао овде, мада у Косовској Митровици сада има и људи који су из Истока, Пећи, Приштине, Вучитрна, из разноразних крајева (...)“.

25 http://en.wikipedia.org/wiki/Kosovska_Mitrovica

26 <http://srbijauslici.blogspot.com/2011/01/crkva-sv-dimitrija-u-kosovskoj.html>

27 Исто.

28 Разговор са протојерејем ставрофором Милијом Арсовићем водио сам на Бадњи дан, након вечерње бадњеданске службе у цркви Св. Димитрија и јавног налагања бадњака у црквеној порти.

Слика 1. Црква Св. Димитрија у северној Косовској Митровици

Са обележавањем верских празника у цркви Св. Саве наставило се и после подизања нове цркве у северном делу града, што не би било могуће да штета настала у Мартовском погрому 2004. године у међувремену није делимично санирана. Обележавају се, додуше, само већи празници, када представници цркве, са једним бројем верника, до црквеног здања у јужном делу града одлазе под пратњом припадника Косовске полицијске службе. Тако је било и на Божић 2012. године, када је група људи, на челу са старешином и свештенством цркве Св. Димитрија, у два аутобуса прешла реку Ибар, након чега је у цркви Св. Саве обављена литургија. У јужни део Косовске Митровице кренуло се у 10 часова, после божићне литургије одржане у цркви св. Димитрија; о свом виђењу тог догађаја прота Милија на дан уочи Божића каже:

„Ми ћемо сутра, ако да Бог, после свете литургије овде (...) да одемо у наш храм, у храм Св. Саве, који је (...) спаљен 17. марта, да би унели кад тамјана, јер знамо да кад тамјана значи призив Духа светог, и тамо ћемо урадити оно што је добро и што је корисно. Тај храм је наш и не смемо да заборавимо оно што је наше, свето, јер би нас заборавила и десница Господња. То је наша морална обавеза. Ми то радимо и на Св. Саву, коме је храм посвећен, то радимо на сам велики празник, празник Васкрса, као и на све остале празнике, кад год можемо“.

Бадњеданске радње и јавно налагање бадњака 2012. године

Божићна литургија у цркви Св. Димитрија и обилазак цркве Св. Саве у јужном делу града последње су по реду радње јавног карактера у склопу обежавања Бадњег дана и првог дана Божића (6. и 7. јануара) у северној Косовској Митровици. Претходе им радње које се одвијају дан раније, током Бадњег дана, а које почињу још у раним јутарњим часовима, организованим одласком групе мушкараца по бадњаке, који ће на главном градском тргу бити подељени становништву, да би се завршиле јавним налагањем бадњака у порти цркве Св. Димитрија у касним поподневним, односно раним вечерњим часовима. Према речима проте Милије, те радње, закључно са посетом цркви Св. Саве, организује *домаћин*, а то је свештенство цркве Св. Димитрија, које чине три свештеника и ђакон, заједно са председником Општине, и уз помоћ свих „људи добре воље“.

У даљем излагању покушаћу да хронолошким редоследом прикажем бадњеданске радње у северној Косовској Митровици у организацији наведених *домаћина*, уз посебан осврт на јавно налагање бадњака у порти цркве Св. Димитрија. Приказ ћу дати према подацима које сам забележио на Бадњи дан 2012. године.

Рани јутарњи часови (пре свињања): Уз оглашавање пуцњима из ватреног оружја, група мушкараца одлази у шуму по бадњаке. Бадњаци се доносе на Трг Шумадија где се након свитања, током целог преподнева, деле грађанима. По бадњаке, међу којима ће се наћи и црквени, који ће бити наложен у порти цркве Св. Димитрија, иде се, по казивању проте Милије, у Житковац, Жеровницу, према Бањској и околним местима.

08:00 – 09:30: У цркви Св. Димитрија служи се јутарња бадњеданска литургија. Литургију служе свештенство цркве, на челу са старешином протом Милијом, и епископ рашко-призренски Теодосије. Присуствује јој велики број грађана, испуњавајући унутрашњост црквеног здања до последњег места. Литургију прати хор цркве Св. Димитрија који чини четрдесетак, пре свега младих људи.

09:30 – 09:50: Епископ рашко-призренски Теодосије по завршетку литургије обраћа се присутним грађанима: „Бадњи дан је дан радости за све нас и најава великог и најрадоснијег празника рођења Господа нашега Исуса Христа. (...) Заиста је лепо видети овај храм препун верног народа и деце који су дошли да се на овој светој литургији причесте и сједине са Господом. Тако је бивало, тако је сада и ако Бог да тако ће бити и убудуће“. Епископ Теодосије је пожелео да Бадњи дан буде празник мира, љубави и сваког добра, за којима чезнемо овде, у овом животу, „да Господ искорени свако зло

из наших душа и свако зло међу народима, да се народи не сукобљавају већ да мисле на нашег Творца, на свога избавитеља и спаситеља“. Након обраћања грађанима епископ додељује три архијерејске захвалнице: 1) Радивоју Кречковићу, директору предузећа *Електирокосмеј* (у саставу *Електиропривреде Србије*), за помоћ православним храмовима на Косову и Метохији; 2) Драгану Спасојевићу, грађанину из Косовске Митровице, за допринос у изградњи новоподигнутог, помоћног објекта у порти цркве Св. Димитрија; 3) хору цркве Св. Димитрија за 20 година рада и постојања.

09:50 – 10:10: Грађани у колони приступају епископу Теодосију да приме благослов. Деци се деле новогодишњи и божићни поклони које је припремила црква; деле се и мали крстови у кутијама који се уз огрицу могу носити око врата. Прота Милија упућује позив грађанима да присуствују и вечерњој бадњеданској служби, са почетком у 16 часова, након које ће бити освештан и запаљен велики, црквени бадњак. Прота позива и одрасле да као поклон приме мале крстове, на шта се ови одазивају, примајући при том и нафору, односно комад освештаног хлеба. Црквени хор све време, уз мање паузе, пева пригодне бадњеданске песме (на пример: „Бадњаче, бадњаче, ти наш рођаче, добро си нам дошао и у кућу ушао“, итд.).

10:20 – 10:50: Освећење новоподигнутог, помоћног објекта у црквеној порти. Реч је о згради са две просторије – мањом (собом) и већом (салом). Обред врши епископ Теодосије уз пратњу проте Милије. Један од свештеника цркве Св. Димитрија благосиљаном водицом свети просторије објекта. После обреда, у тек освештаном објекту износи се послужење за присутне грађане, међу којима већину чине чланови црквеног хора. Служе се сокови, слаткиши, врућа ракија.

16:00 – 16:35: У цркви Св. Димитрија свештенство са старешином цркве служи вечерњу бадњеданску службу. Као и на јутарњој литургији службу прати црквени хор. Епископ рашко-призренски Теодосије није присутан, будући да је током дана отпутовао у манастир Дечане, где ће учествовати у централном бадњеданском обреду на Косову и Метохији. Током читавог Бадњег дана, још од раних јутарњих часова, у Косовској Митровици влада готово право невреме, праћено кишом, суснежицом и снажним, олујним ветром. Ходајући градским улицама, непосредно пре него што ћу се у поподневним сатима упутити ка цркви Св. Димитрија, размишљам о томе хоће ли лоши временски услови утицати на одзив Митровчана да присуствују вечерњој бадњеданској служби, али и на реализацију освећења и налагања бадњака у црквеној порти. Нешто пре него што ћу сазнати одговор на то питање, око 15:45 часова, стижем у црквено здање где констатујем да сам међу првима који се тамо затиче. Само пар минута касније, међутим, у цркву

почиње да стиже све више грађана, у толиком броју да ће се сумње које сам имао у вези са масовним присуством Митровчана црквеном обреду веома брзо показати као потпуно неоправдане. У 16:00 часова, када вечерња бадњеданска служба почиње, црквено здање је препуно људи. Има и оних који још увек пристижу. Пошто стојим близу црквеног олтара, дакле на самом челу окупљеног света, не могу ни да претпоставим да су испред главног улаза у цркву остали грађани за које унутра једноставно више није било места (да су тамо сазнаћу након завршеног обреда, када се на вратима цркве, излазећи ван ње, будем мимоилазио са онима који су у њу тек тада могли да уђу). До 16:20 часова црквени обред се одвија према одговарајућем протоколу. У том тренутку нестаје струје, услед чега у унутрашњости цркве наступа скоро потпуни мрак²⁹. Са обредом се и поред тога наставља и без било каквог прекида, под светлошћу неколико батеријских лампи, ускоро се приводи крају. Старешина цркве и свештенство уз пратњу песме црквеног хора излазе кроз главна црквена врата, након чега ће приступити освећењу и налагању бадњака у црквеној порти. Грађани који су присуствовали обреду упућују се за њима и такође излазе из цркве.

16:35 – 17:00: Завршетак вечерње бадњеданске службе обележен је ватрометом, испаливаним у правцу града из непосредне близине цркве Св. Димитрија, са њене југоисточне стране. Истовремено, дијагонално у односу на позицију са које је ватромет кренуо, што значи на неких двадесетак метара северозападно од цркве и њеног главног улаза, старешина цркве са свештенством започиње обред освећења црквеног бадњака. Посечен и донешен у раним јутарњим часовима, након чега је током дана стајао наслоњен на зид до главног улаза у цркву, бадњак висине неколико метара до тог момента већ је био постављен уз дрвену конструкцију, направљену од цепаница у облику куле, где ће након освећења бити запаљен. На поменути конструкцију, при том, поред црквеног бадњака наслоњено је и неколико бадњака које су

29 Рестрикције струје у северној Косовској Митровици већ годинама уназад сасвим су уобичајена појава током зимских месеци. До рестрикција долази услед немогућности слабог електроенергетског система Косова и Метохије да одговори на повећану потрошњу струје у периоду године када многа домаћинства за грејање користе управо тај енергент. Рестрикције се доста дуго јављају и као последица нерешеног питања дистрибуције и наплате електричне енергије на подручју северно од реке Ибар. После рата 1999. године, наиме, у Приштини је основана *Косовска електричноенергетска корпорација (КЕК)*, чиме се управљање производњом и потрошњом струје на Косову и Метохији одваја од *Електропривреде Србије (ЕПС)*, а што српско становништво дочекује са неслагањем, одбијајући да рачуне за утрошену електричну енергију плаћа косовским, односно албанским институцијама. Споразумом о енергетском сектору између Београда и Приштине тај проблем је требало да буде решен, међутим, спорења између КЕК-а и ЕПС-а око примата у дистрибуцији и наплати струје на подручју северног Косова и Метохије и даље трају.

донели грађани. Сам чин освећења одвија се тако што старешина цркве, прота Милија, све послогане бадњаке прска светом водицом док их један од свештеника кади тамјаном. Након тога приступа се њиховом ложењу. У подножје поменуте куле од цепаница приноси се на штапу упаљена ватра, која се затим великом брзином шири и захвата целу дрвену конструкцију, заједно са бадњацима (сл. 2). С обзиром на изузетно јак ветар који је у тим тренуцима дословно брисао све пред собом на узвишењу на којем се црква Св. Димитрија налази, могуће је да је дрвена конструкција на коју су бадњаци били наслоњени пре обреда натоњена течним горивом, а како би се ватра након паљења без тешкоћа разгорела. Паљење бадњака поверено је председнику Општине, Крстимиру Пантићу, који је присуствовао и свим претходно наведеним радњама током Бадњег дана. Председник Општине, а затим и старешина цркве, обраћају се окупљеним грађанима, желећи им срећно Бадње вече и срећан предстојећи Божић. У том тренутку, у црквеној порти налази се бар неколико стотина становника северне Косовске Митровице. Ускоро креће нови ватромет, сада са узвишења непосредно изнад цркве, са западне стране, на којој се налази кула звонара.³⁰

Слика 2. Ватра захвата дрвену конструкцију са наслоњеним бадњацима³¹

- 30 Оба ватромета, пре и после налагања бадњака, организују *домаћини* прославе. Према речима проте Милије, организовање ватромета није ништа необично, имајући у виду, како каже, „да би се некада, за сам Бадњи дан, Србин увек огласио и опалио по неки метак“. Осим тога, додаје, ватромет је и „нешто што је лепо за видети, лепо за око“.
- 31 Налагање бадњака нисам успео да својим фото-апаратом забележим у складу са одговарајућим критеријумом (фотографија је испала сувише тамна), због чега овде, ради илустрације обреда, прилажем фотографију из 2011. године. Фотографија је преузета са интернет стране <http://www.eparhija-prizren.com/sr/vesti/centralna-svecanost-nalaganja-badnjaka-u-kosovskoj-mitrovici>.

17:00 – 17:40: Након завршеног обреда запаљени бадњаци остављају се да горе. Свештенство цркве Св. Димитрија и председник Општине повлаче се у новоподигнуту црквену зграду, док у црквеној порти на окупу и даље остаје велики број грађана. Њима се на пункту формираном од два-три спојена стола, петнаестак метара југозападно од главног улаза у цркву, послужује врућа ракија, коју услед хладног времена многи веома радо испијају. Карактеристично је да је међу учесницима целог догађаја, почевши од вечерње службе у цркви па до налагања бадњака, можда највише младих. Девојака има подједнако колико и младића. Управо се млади најдуже задржавају у црквеној порти пошто је обред налагања бадњака завршен. Неки међу њима, окупљени око запаљене ватре, певају песме из одавно познатог репертоара српских патриотских песама. Неки су, пак, заокупљени бацањем петарди, чији пуцњеви стварају гласну, на тренутке и заглушујућу буку. Већина, међутим, моменте док бадњаци горе проводи у дружењу, разговору и међусобном честитању Бадње вечери. Пре него што ће се у већој мери разићи, покушавам да разговарам са некима од њих. Настојим, под један, да сазнам који је разлог њиховог присуства обреду налагања бадњака у порти цркве Св. Димитрија. Неки од одговора које сам том приликом добио су следећи:

„Зато што прослављамо Бадњи дан. Овде смо да би као православни верници обележили тај догађај како доликује“.

„Зато што је ово један од највећих хришћанских празника и мислим да га је лепо обележити овако, у цркви, и са овим људима које волимо. Мислим да је јако лепо провести празник овде“.

„Да прославимо рођење Исуса Христа, сина Божијега“.

„Овде смо вечерас да прославимо рођење Господа Исуса Христа, да обележимо Бадње вече као и сваке године. То нам наша православна вера дозвољава и ту смо, ето, редовно. Раније смо били доле јужно, у храму Св. Саве. Као што знате, храм Св. Саве је запаљен и изграђена је нова црква, на овом простору. Овде се одржавају овакви скупови, прославе, паљење бадњака (...)“.

„Ту смо зато што славимо Бадње вече. Ми смо Митровчани и ред је да на овај дан будемо овде, испред наше цркве и са нашим народом“.

Интересантно је, с друге стране, чути шта испитаници кажу о томе зашто се бадњак налаже. Ово су неки од одговора на то питање:

„Бадњак се налаже да буде топла соба када се роди Исус Христ. Да буде топла соба. Да нам загреје срце и душу. Да нам осветли пут спасења“.

„Паљење бадњака најављује ваља рођење Исуса Христа“.

„По традицији, тако се чека рођење Исуса Христа, сина Божијег“.

За разлику од својих млађих суграђана, који на постављено питање дају мање-више уједначене, и углавном кратке, сведене одговоре, протојереј ставрофор Милија Арсовић, са којим разговарам у новоподигнутом објекту у порти цркве Св. Димитрија, знатно је опширнији. О налагању бадњака, али и нешто више о самом празновању Божића, он даје следеће објашњење:

„Када је у питању Божић, то је празник над празницима, темељ свих осталих празника, јер да није било Божића не би било ни Васкрса, не би било ни Духова, не би било ни Цркве Христове, не би било ни хришћанства. (...) Када славимо тај празник Црква Христова је прописала пост од шест недеља, који се завршава Бадњим даном, мада се и на Бадњи дан пости. У календару наше свете Цркве Бадњи дан је уписан као посебан празник, јер бадњак симболизује дрво храстово које је огрејало Господа Богомладенца у Витлејемској пећини. Због чега хрест? Због тога што хрест садржи толико калорија, толико вредности, да је то једно од најјачих дрва које садржи у себи све елементе који су добри и корисни. (...) Сви ми дакле знамо да се Господ наш Исус Христ родио у витлејемској пећини и да је било хладно време, као и да је свети праведни Јосиф заложио ватру да би се Богомладенац огрејао. То је бадњак. Зато се он на Бадње вече, уочи Божића, пали“.

О празновању Божића, нарочито са аспекта значаја који тај догађај има за становнике северне Косовске Митровице, прота Милија износи још једно запажање. Оно не говори о бадњеданским радњама само кроз призму обредних асоцијација на догађаје који се обележавају у верском кључу, већ и кроз перцепцију њиховог друштвеног контекста, као чиниоца окупљања и хомогенизације српског становништва у Косовској Митровици данас. Прота Милија каже:

„Божић је празник када сви ми славимо, јер као што постоји домаћа слава у свакој кући – крсна слава, као што постоји слава у једном граду, као што је то у Косовској Митровици Св. Димитрије, или у Звечану Св. Георгије, или у Лепосавићу Св. Василије, Божић је српска слава. Значи то није слава Цркве, слава појединца, она је слава свих нас. Ту се заиста огледа једна заједница без које ништа не бива и ништа не значи. То сте видели и сами данас на светој литургији, на Бадњи дан, коју је служио наш владика Теодосије. Видели сте колико је младог света причешћено и колико је људи примило свету тајну причешћа“.

17:40 – 18:10: У порти цркве Св. Димитрија остаје још неколицина људи, углавном младића окупљених око ватре која и даље гори. За то време, у сали новоподигнутог црквеног објекта, у неформалном разговору са старешином и свештенством цркве задржава се двадесетак грађана, међу којима је, по свему судећи, и неколико лица која су помагала у организацији свих догађаја који су се претходно, током читавог Бадњег дана, одиграли поводом црквеног обележавања овог празника. Реч је о црквеном одбору, или „људима добре воље“, како их назива прота Милија, а који су одабрани међу представницима становништва блиских цркви. Наведеним радњама завршена су бадњеданска окупљања чији је покровитељ Српска православна црква. Оно што следи јесте одлазак кућама, где ће у приватном, породичном окружењу, Митровчани провести предстојеће Бадње вече.

Завршно разматрање

Приказ бадњеданских радњи које организује Српска православна црква имао је за циљ да понуди конкретан опис јавне Божићне прославе међу српским становништвом Косовске Митровице данас. То је учињено са идејом да се уопштавајуће бављење божићним и бадњеданским обредима, што подразумева тумачења заснована на одсуству јасних временских и просторних координата, замени сагледавањем прецизно одређених догађаја, а како би се дошло до етнографског материјала који би могао да послужи за евентуална компаративна или поновљена истраживања истог феномена. Оно што из датог приказа произлази јесте закључак да су јавна окупљања поводом обележавања Бадњег дана у северној Косовској Митровици структурирана на три нивоа, и то: 1) на нивоу простора, 2) времена, и 3) учесника. Обележавање Бадњег дана међу Митровчанима, наиме, везано је за цркву Св. Димитрија и њену порту; оно се одвија у оквиру јасно назначених временских интервала, почевши од 08:00 часова ујутру, односно 16:00 часова поподне; међу актерима прославе могуће је, са једне стране, уочити организаторе, или *домаћине*, у које превасходно спадају представници Цркве и Општине, као и, са друге стране, посетиоце, учеснике у прослави, које чине припадници српског православног становништва северне Косовске Митровице.

Уочљиво је да се бадњеданске радње које се одвијају у здању цркве Св. Димитрија практикују готово потпуно у складу са црквеним канонима, тј. онако како налаже православна црквена пракса. Кулминацију тих радњи, међутим, представља обред налагања бадњака који се обавља ван црквеног здања, у њеној порти, а након завршетка вечерње бадњеданске службе. У питању је чин који у оквиру Српске православне цркве није прописан каконом, одакле треба претпоставити да се до начина његовог практиковања

дошло усклађивањем између схватања свештенства и локалне друштвене заједнице.³² Јавно налагање бадњака у северној Косовској Митровици, дакле, могуће је посматрати као производ прилагођавања обе стране у условима ревитализације религије и цркве у српском друштву с краја 20. века, а који се, између осталог, манифестовао и на плану омасовљавања обављања обредне праксе под отвореним небом. То прилагођавање карактерише својеврсни компромис, што значи да се оно одвија у преплитању идеја и пракси званичне хришћанске и незваничне народне религије,³³ односно учења православне цркве и онога како широки слојеви становништва на субјективном плану разумеју и доживљавају основне теолошке појмове православља које усвајају у контакту са свештенством, из верске литературе, и из медија.

Паљење бадњака, судећи према ставовима учесника обреда, тумачи се махом у складу са хришћанским представама о рођењу Исуса Христа. Колико је, пак, обред налагања бадњака усклађен са потребама и очекивањима становништва северне Косовске Митровице можда најбоље говори популарност коју међу њима он ужива. Током извођења обреда у порти цркве Св. Димитрија било је окупљено далеко више света него што је то био случај за време јутарње бадњеданске литургије и вечерње бадњеданске службе, када је црквено здање и иначе било испуњено до последњег места. Велики део грађана који су присуствовали налагању бадњака чинили су млади, који су тај догађај искористили за виђање, дружење, забаву.³⁴ Организовање ватромета, за који и сам старешина цркве Св. Димитрија каже да је био свим прикладан, онда и точење вруће ракије, чину налагања бадњака само

32 В. Вучинић-Нешковић, *Божић у Боки Кошорској: антрополошки есеји о јавном налагању бадњака у доба постсоцијализма*, 19.

33 Душан Бандић под народном религијом подразумева религију народних маса, односно религију најширих слојева друштва која се формирала преваходно у сеоској средини. Сматра да јој главно обележје даје то што је прожимају две идеологије – паганска и хришћанска, због чега се не може назвати хришћанском у правом смислу речи, будући да процес њене христјанизације никада није ни довршен. Бандић народну религију Срба, међутим, не разматра само кроз спој паганског и хришћанског, већ је посматра и кроз динамички концепт *народној православлја*, под којим подразумева православље у интерпретацији народних маса, које настаје у сложеном, континуираном комуникацијском чину између Српске православне цркве и широких слојева становништва, а у којем ови други хришћанско православно учење и праксу перципирају у складу са својим схватањима и потребама, обично у фрагментарном или – још чешће – у поједностављеном и необавезном облику. D. Bandić, *Narodno pravoslavlje*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2010, 21-22, 71-72.

34 Не мали број девојака, како сам приметно, на налагање бадњака дошао је нашминкан и лепо дотеран. Од једне испитанице сазнајем да многи млади у северној Косовској Митровици налагање бадњака доживљавају као догађај „који се не пропушта“. Пре него што ће се тим поводом упутити ка порти цркве Св. Димитрија, окупљају се у самом граду, у неком од кафића, и сл.

додатно су давали карактер догађаја који пре наликује каквој профаној светковини него стриктно прописаном црквеном обреду.

Обред налагања бадњака у порти цркве Св. Димитрија несумњиво представља и важан симболички акт. Тај догађај, пре свега, садржи симболику индивидуалне и групне идентификације са православном верском традицијом. Његова симболика се, исто тако, огледа и на пољу етничке идентификације. Ставови учесника обреда више него добро сведоче у прилог томе. Јавно налагање бадњака, и уопште празновање Божића, организатори бадњеданске прославе и грађани виде као догађај са којим се поистовећују као православни верници, али и као догађај чији је задатак да окупа српско становништво северне Косовске Митровице. Симболика обреда налагања бадњака у процесу самоидентификације стога добија на нарочитом значају, утолико више уколико се узме у обзир свакодневица Срба у Косовској Митровици, која је нераскидиво повезана са животом у етнички подељеном граду и тиме условљеним међуетничким тензијама у односу на албанско становништво. Одатле не чуди што тај догађај прати масовна посећеност, која је у најдиректнијој повезаности са потребом српског становништва да у конфликту са *онима друкчијима*, односно Албанцима, искаже и потврди свој верски и етнички идентитет. Учествовањем у јавном налагању бадњака, наиме, Митровчани северно од Ибра оснажују осећај унутаргрупне повезаности и заједништва. Улогу тог догађаја, у смислу симболичког потенцијала који садржи, могуће је сходно томе третирати као веома важну управо у постојећем сукобу између наведене две етничке скупине, и то посебно са аспекта његовог значаја у друштвенополитичкој мобилизацији српског становништва северне Косовске Митровице у артикулисању властитих циљева и интереса. Запажено учешће њиховог најистакнутијег политичког представника у обреду налагања бадњака, као што је то председник Општине, на тако нешто може јасно да указује.

Литература

- Бандић 2004: Д. Бандић, *Народна религија Срба у 100 њојмова*, Нолит, Београд.
- Vandić 2010: D. Vandić, *Narodno pravoslavlje*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Босић 1985: М. Босић, *Божићни обичаји Срба у Војводини*, „Вук Караџић“, Етнографски музеј, Војвођански музеј, Београд – Нови Сад.
- Вучинић-Нешковић 2003: В. Вучинић-Нешковић, „Прослава Божића на полуострву Луштица у Боки Которској“, у: *Традиционално и савремено у култури Срба* (уредник: Драгана Радојичић), Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 49, Београд.
- Вучинић-Нешковић 2008: В. Вучинић-Нешковић, *Божић у Боки Которској: антрополошки есеји о јавном налагању бадњака у доба постсоцијализма*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Чигоја штампа, Београд.

- Ђорђевић 1995: Д. В. Ђорђевић, „Секларизација, религија и развој Југословенског друштва“, у: *Религија и развој* (уредник: Богдан Ђуровић), Југословенско удружење за научно истраживање религије, Ниш.
- Јокић 2004: Б. В. Јокић, *Марџовски ѿѿром на Косову и Меџохију* (уредник: Бранко В. Јокић), Министарство културе Републике Србије, Музеј у Приштини, Београд.
- Кулишић 1970: Ш. Кулишић, *Из старе српске религије. Новоѿдишњи обичаји*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Кулишић 1998: Ш. Кулишић, „Бадњак“, у: *Српски мџѿолошки речник* (уредници: Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић), Етнографски институт САНУ, Београд.
- Наумовић 2009: С. Наумовић, *Употреба традиције и политичком и јавном животу Србије на крају двадесетог и почетком двадесет првог века*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Филип Вишњић, Београд.
- Рајчевић 2008: Ј. Рајчевић, „Институције и идентитет у северној Косовској Миџровици“, у: *Савремена култура Срба на Косову и Меџохији* (уредник: Саша Неделjkовић), Ваџтиник, Крушевас.
- Фрејзер 1937: Џ. Џ. Фрејзер, *Злајна ѿрана: студије маџије и религије*, Геца Кон, Београд.
- Чајкановић 1994: В. Чајкановић, „Неколике примедбе уз српски Бадњи дан и Божић“, *Студије из српске религије и фолклора 1910-1924*, Српска књижевна задруга, БИГЗ, Просвета, Партенон, Београд.

Интернет извори

http://en.wikipedia.org/wiki/Kosovska_Mitrovica

<http://srbijauslici.blogspot.com/2011/01/crkva-sv-dimitrija-u-kosovskoj.html>

<http://www.eparhija-prizren.com/sr/vesti/centralna-svecanost-nalaganja-badnjaka-u-kosovskoj-mitrovici>

Aleksandar PAVLOVIĆ

PUBLIC LAYING OF YULE LOG IN NORTHERN KOSOVSKA MITROVICA

Summary

The subject of this paper are Public procedures among the Serbian population in Northern Kosovska Mitrovica, which the author wished to elaborate within clearly defined spacious and timely frames including the recognizable organizers and main participants. A special attention was paid to the ritual of the public laying of yule log in the Porte of the church of Saint Dimitrije. The justification of the mentioned approach is seen in the methodological imperative to work on the description on the precisely determined events instead of generalized description of Christmas Eve and Christmas rituals based upon the lack of clear timely and spacious coordinates, so as to come to the concrete ethnographic material which could serve as eventual comparative or repeated researches of the same phenomena. The research was conducted during the Christmas Eve, and at the first day of Christmas in 2012. Empiric data were gathered by the method of observation with participation, and by making interview with the main organizers of Christmas Eve celebration, at the first place with the head of the church of Saint Dimitrije, that is by conducting a poll among citizens participants of the ritual of public laying of yule log. The results achieved show that public gatherings on the occasion of the featuring of Christmas Eve in Northern Kosovska Mitrovica were structurized at three levels: the level of space, time and participants. The featuring of of Christmas Eve among the residents of Northern Kosovska Mitrovica is linked to the church of Saint Dimitrije and its Porte. It is developed within clearly indicated time intervals, beginning with at 8 o'clock in the morning, that is, at 4 o'clock in the afternoon. Among the participants it is possible to notice organizers, or hosts, which the representatives of the Serbian Orthodox church belong to, and Municipality from the one side, and visitors, participants in the celebration made of the belongers of the Serbian Orthodox population in Northern Kosovska Mitrovica, from the other side.

Furthermore, Christmas Eve rituals in the building of the church of Saint Dimitrije, as the author heard, were practiced almost completely in accordance with ecclesiastical canons, that is, as per the Orthodox ecclesiastical practice. The highlight of the public Christmas Eve's practice represents the ritual of the public laying of Yule log, which is run in the ecclesiastical Porte, and which includes elements due to which it is rather like some kind of people's merry party than strictly regulated ecclesiastical ritual. The mentioned ritual of Yule log laying is to be characteristic

because of the fact it contains a stratified symbolic: the symbolic of individual and collective identification with the Orthodox religious tradition, and the symbolic of ethnical identification are being interwoven. The public laying of Yule log, and celebration of Christmas in general, the organizers of Christmas Eve celebration together with the citizens see as the event which the population of Northern Kosovska Mitrovica are identifying with as the Orthodox believers. Furthermore, they see it as the event serving for the gathering of Serbian population of Northern Kosovska Mitrovica, and at the same time, strengthening of feelings of mutual connection and unity. The mentioned symbolic is impossible to be observed independently of interethnic tensions which have been present among the citizens of the town for years, and which are being manifested through its split into two parts. Taking into account a long-term socio-political conflict between Serbs and Albanians in Kosovska Mitrovica, the ritual of Yule log laying as the symbol of religious and ethnical identification of Serbian population, it is more than evident it is being given a special importance.

Key words: Christmas, Christmas Eve, ritual, Yule log, public laying, Kosovska Mitrovica.

УДК 271.222(497.11)-662:323.1(497.115)”1982/...”

Милена АДАМОВИЋ*

ОДНОС СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ ПРЕМА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ**

Апстракт: Једно од битних обележја Српске православне цркве је и политичко деловање. Српска православна црква се током историје, осим верским пословима, бавила и националном политиком. Током ратова од 90-их година па до сада, многи учесници у ратовима су се позивали на Српску православну цркву, тражили подршку, коју су често и добијали. Тако је Црква све време пратила дешавања на Косову и Метохији и учествовала у њима, говорила о важности и значају КиМ за српски народ, и даље оштро се супротстављајући идеји независног Косова.

Кључне речи: Српска православна црква, Косово и Метохија, политика.

„Српска православна црква упутила је апел 1982. године највишим државним органима Србије и федерације, Светом архијерејском сабору и Синоду. Повод за овај апел била су дешавања на Космету. Између осталих, потписали су га и: Амфилохије Радовић, Иринеј Буловић и Атанасије Јевтић. Код власти је овај поступак изазвао бес. Крајем 1983. године у „Православљу“ Атанасије Јевтић почиње објављивање фељтона под називом „Од Косова до Јадовна“, где су детаљно описани напади на Србе на Косову“¹.

„Чувени одлазак Слободана Милошевића на Косово поље 1987. године допринео је да се први комуниста Србије високо уздигне на политичкој сцени“². Дакле, пред крај осамдесетих година Косово је било тема о којој се у Србији највише говорило.

* Истраживач-приправник, Институт за српску културу – Приштина /Лепосавић, mile-na4music@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Milorad Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi* u njoj, Medijska knjižara Krug, Beograd, 2001, str. 11.

2 Исто, стр. 14.

„Пред прославу 600-годишњице Косовског боја, Српска православна црква је одлучила да мошти кнеза Лазара пребаци у Грачаницу. Током 1988. године његове мошти пронете су кроз: Зворничко-тузланску, Шабачко-ваљевску, Шумадијску и Жичку епархију и биле су дочекане од великог броја људи“³.

Емпиријска евиденција створена до средине 90-их година прошлог века за просторе српског православља дозвољавала је аргументовану констатацију о обнови религиозности. Неки индикатори конвенционалне религиозности пружају уверљиве аргументе о ревитализацији религије, како у укупном становништву Србије, тако и у неким већим регионима, који су били предмет јавномњењских и социолошких емпиријских истраживања⁴.

„У периоду од 1975. до 1980. године религиозност становништва Србије без Косова кретала се око 25%, а у периоду 1991. до 1993. године око 42%“⁵. „Раширеност позитивне конфесионалне идентификације у деветој деценији прошлог века достигла је вероватно своје крајње тачке: према попису становништва од 1991. године, у Београду је било 88,6% људи који су се препознали у конфесионалним терминима, у Србији 92,8%, у Црној гори 94,3%, на Косову и Метохији чак 98,4%, а у браничевском округу 96,7%“⁶. Зауостављен је тренд даљег опадања проширености религијског понашања, а појављују се и извесни, али само почетни, знаци ревитализације практиковања обреда из садржаја актуелног религијског понашања, и нешто приметнији знаци ревитализације религијских веровања.

Традиционална везаност људи за религију и цркву није никада ни била у тој мери доведена у питање да би се могло говорити о неком спектакуларном повратку обредима традиционалне природе, мада из ових истраживања примећујемо знаке ревитализације.

Још у децембру 1990. године „Православље“ објављује текстове једног јеромонаха (касније епископа) и једног ђакона, касније свештеника, где се политичка атмосфера у Србији сматра неподношљивом. Поводом демонстрација 1991. године, опет се чуо критички глас јеромонаха који подржава опозицију, а критикује власт.

Пролећно заседање Сабора Српске православне цркве 1993. године доноси Меморандум којим се осуђују владајуће партије у Србији и Црној Гори као наследнице комунистичке методологије. Сабор сматра да оне не допуштају демократски дијалог и да не дају место Цркви које јој припада.

3 Исто.

4 Mirko Blagojević, „Religijske promene u postkomunizmu – slučaj pravoslavlja na primeru tranzitnih društava Srbije i Crne Gore i Rusije“, *Filozofija i društvo* XXII-XXIII, 2003, 249.

5 Пантић Драгомир, „Промене религиозности грађана Србије“, *Социолошки преглед*, бр. 1-4, Институт друштвених наука, Београд, 1993.

6 Mirko Blagojević, *navedeno delo*, str. 249.

Сабор је тражио да власт одступи и уступи место бољима. Српска православна црква у јесен 1995. повлачи потпис патријарха Павла са документа којим се Слободану Милошевићу даје овлашћење да преговара у Дејтону.

Врх Православне цркве подржава захтеве опозиције и студената у току демонстрација 1996/1997. Године 1998, Сабор Српске православне цркве инсистира да власти у Србији немају право да преговарају о Космету са Западом.

Трагично стање Српске православне цркве на Косову и Метохији од јуна 1999. године до данас

„Када је Влада из Београда коначно прихватила план Међународне заједнице о размештању КФОР-а (НАТО-снаге за Косово) и повлачењу снага ВЈ и МУП-а потписивањем Кумановског споразума 1999. године, међу српским народом завладала је права пометња и паника. У току неколико дана повлачења Југословенске војске, заједно са снагама безбедности, Косово и Метохију је напустио и знатан број Срба. То се догодило при долажењу КФОР-а и повратку Албанаца“⁷. Свештенство и монаштво је апеловало на народ да остане у својим домовима где год је то могуће и давало је несеквичан пример, остајући на својим парохијама и у својим манастирима. За Србе на Косову и Метохији постајало је све јасније да је реч о капитулацији и страшном поразу, за које ће наредних месеци крваву цену плаћати Срби који су одлучили да остану у својим домовима и на својој матичној земљи.

Скоро сви Срби из Ђаковице напустили су своје домове већ првих дана. Последњи Срби у Ђаковици окупили су се око мале парохијске цркве Успења пресвете Богородице у познатој, старој Српској улици, где је након неколико узастопних евакуација преостало само пет српских старица, које и данас живе у потпуној изолацији, под заштитом КФОР-а. Ових пет старица остаће запамћене као пример храбрости и хришћанске вере у овом трагичном периоду историје Косова и Метохије. Известан број српских грађана Ђаковице је нестао без трага и гласа, и по сведочанствима више очевидаца, били су одведени у приватне логоре ОВК, где су неки од њих мучени и одмах погубљени.

ОВК је упала у манастир Девич 13. јуна и остала је у њему до 16. јуна, пре доласка француског КФОР-а, и она је тамо 3 дана пљачкала манастир и малтретирала монахиње. Право је чудо Божје да нико није теже повређен у том дивљању, и да манастир није сасвим порушен, мада је оштећена црква, лупане су иконе и оскрнављен је гроб св. Јоаникија Девичког⁸.

7 Tomanić Milorad, navedeno delo, str. 166.

8 <http://www.srpskadijaspora.info/vest.asp?id=3773>

Иако су представници међународне заједнице настојали да ова злодела прикажу као спонтану освету Албанаца, било је све очигледније да је реч о организованим злоделима насиља које су чинили припадници ОВК, који настављају да делују као низ криминалних банди под утицајем моћних породица. Ништа се стање није поправило са тзв. „демилитаризацијом“ ОВК-а и њеним трансформисањем у тзв. „Косовски заштитни корпус“. Ово се нарочито види у процесу уништавања српских православних цркава, од којих је већина веома стручно минирана и разрушена. Међународна мисија не само да није ефективно заустављала ова дела насиља, већ најчешће није ни спроводила истрагу, тако да се све више добијао утисак да је Албанцима остављено на вољу да осветом и насиљем испоље свој гнев и бес над Србима.

Уништење српских православних цркава и манастира, затирање гробаља и културних споменика, део је једне шире албанске стратегије, чији је циљ да се промени, не само демографски, већ и културноисторијски идентитет Покрајине. У овом нечасном делу крађе историје и културе албански муслимани су јединствени, а већ одраста млада генерација косовских Албанаца која има чврсто уверење да су Патријаршију, Дечане, Грачаницу и друге српске православне светиње подизали неки други, измишљени ликови нове косовске историје. Додајмо уз ово да су албански терористи покушавали више пута да минобацачким гранатама гађају манастир Дечане (два пута) и Пећку патријаршију (једанпут)⁹.

Узроци оваквих дешавања

Према мишљењу Српске православне цркве, постоје два узрока оваквих дешавања на Косову и Метохији. „Први узрок је одрицање Срба од Бога Живога које повлачи губитак националног идентитета, што се нарочито масовно дешавало у току комунистичке окупације. Други узрок је вековно насиље Албанаца над Србима. И један и други процес имали су као последицу исељавање Срба са Косова и Метохије“¹⁰.

Црква каже да они који су могли да промене нешто нису предузели потребне мере. Док су били на власти, комунисти су спречавали да се ишта промени на Косову и Метохији, јер су помагали Албанцима у њиховим намерама да етнички очисте ту територију и настављали су оно што су чинили Турци. Они којима је било јасно шта се збива били су у страху од владајућег режима. „Да су се Срби искрено вратили својој вери, окренули

9 http://www.novosti.rs/dodatni_sadrzaj/clanci.119.html:276219-Koren-srpskog-bi263a

10 Зоран Павловић, „Одбрана Косова и Метохије“, *Православље* – часопис Српске патријаршије, рубрика „Косовски завет“, број 984, 15.03.2008.

би се молитви, не би ли им Господ дао снагу и мудрост да изнађу најбоље решење за одбрану Косова и Метохије¹¹.

Такође, Црква сматра да она није имала одговарајуће место у друштву када је требало да се спречи освајање Косова и Метохије, и самим тим њен глас није могао да допре до већине народа. Тако огромна већина Срба није могла да схвати на прави начин зашто су Косово и Метохија толико битни Србима, па самим тим народ није ни био спреман за одбрану. Косово и Метохија није обична територија, као било који други део Србије, већ област која има бескрајно већу важност од сваке друге. На том месту је био центар Српске цркве, на том малом простору има око 1300 хришћанских светиња, а та област је најбитнија зато што је ту створен Косовски завет, који је током дугих векова турске окупације био духовна храна српском народу, путоказ ка данима слободе. Ни социјалисти, ни њихови демократски наследници, нису том питању посвећивали пуно пажње.

Црква је огорчена због тога што не само да није заступљено хришћанско виђење косовског проблема и хришћанско решење за цео народ, па и Косово и Метохију, већ су се медији у потпуности предали антихришћанском духу Запада. Док су тако радили Срби, Албанци су развијали своја национална осећања и свест о својој борби.

Ни у школском систему није урађено много тога. „Црква сматра да је најпре требало да се праве пројекти који би имали за циљ образовање и васпитање омладине у православном духу, да се организују семинари о хришћанском смислу Косова и другим националним темама“¹².

Нажалост, народ данас, осим изузетака, које чине верски, образовани људи, није рашчистио шта је то за шта се бори, по коју цену је спреман да се бори, и на који начин треба да се бори.

Литература

- Blagojević 2003: М. Blagojević, *Religijske promene u postkomunizmu – slučaj pravoslavlja na primeru tranzitnih društava Srbije i Crne Gore i Rusije*, pregledni članak, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd.
- Павловић 2008: З. Павловић, „Одбрана Косова и Метохије“, *Православље – часопис Српске патријаршије*, рубрика „Косовски завет“, број 984, 15.03.2008.
- Пантић 1993: Д. Пантић, „Промене религиозности грађана Србије“, *Социолошки истраживања*, бр. 1-4.
- Рибич 2005: В. Рибич, *Подељена нација: српски национализам и политички сукоби у Србији 1990-2000*, Српски генеалогички центар, Београд.

11 Исто.

12 Исто.

Tomanić 2001: M. Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Medijska knjižara „Krug“, Beograd.

<http://www.srpskadijaspora.info/vest.asp?id=3773>

http://www.novosti.rs/dodatni_sadrzaj/clanci.119.html:276219-Koren-srpskog-bi263a

Milena ADAMOVIĆ

RELATIONSHIP OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH TOWARD KOSOVO AND METOHIA

Summary

The author emphasises the fact that Kosovo-Metohian Serbs, together with their church, remain sharply opposed to the idea of independent Kosovo any longer, which would lead to the complete disappearance of Serbian people from these historical, spiritual, and cultural areas.

In addition, besides its spiritual work, a special task of the Serbian Orthodox Church is a constant maintenance of awoken consciousness of the whole Serbian people including world publicity on the importance of Kosovo and Metohia as a cradle of spirituality, culture, and history of one European people, which was in all circumstances at the side of western democratic states.

Key words: Serbian Orthodox Church, Kosovo and Metohia, politics.

*Др Екаџерина ВОЛКОВА**

ОД РАСПАДА ДО МОДЕРНИЗАЦИЈЕ. ПИТАЊЕ О МОДЕРНИМ РУСКО-СРПСКИМ ОДНОСИМА

Апстракт: Циљ овога рада је анализа руско-српских односа у протекле две деценије, са посебним освртом на разлике и сличности у процесу модернизације и на спецификум међусобне перцепције ове две земље. Коришћени методолошки постулати су историјски метод, метод анализе, метод упоређења и феноменолошки метод.

Закључак: руско-српски односи имају богату дуготрајну историју, у исто време пуну ирационалности и прагматизма. Распад обе земље на крају двадесетог столећа на први поглед је имао пуно сличности, али не може да се поистовети у детаљима. Од 2000. године и Русија и Србија иду ка све ближејо сарадњи. На том путу има доста препрека – објективног и субјективног карактера. Аутор овог рада настоји да укаже на компликације које су пратиле сарадњу ове две земље кроз историју и које је сналазе у садашњости.

Кључне речи: руско-српски односи, модернизација, Косово, енергетска сфера, распад СССР-а и СФРЈ.

Key words: Russian-Serbian Relations, modernization, Kosovo, energy sphere, USSR and SFRY collapse.

Несмотря на абсолютно разное положение на международной арене и историческую роль в мировом контексте, в судьбе России и Сербии определенно нельзя не заметить сходства. Это заставляет общество, размышляющее о прошлом, настоящем и будущем России постоянно возвращаться к судьбам балканских народов, видя в них маленькую модель России; а политическим элитам всех поколений обращаться к проблематике российско-балканских и российско-сербских отношений как таковых.

* Доцент Катедре за светску политику Националног истраживачког универзитета „Висока школа економије“, Русија, e.volkova@hse.ru

Исторический контекст отношений

История российско-сербских отношений насчитывает уже не одно столетие. И если в XV-XVI веках эти отношения складывались в основном на основе религиозного единства: Россия воспринималась в контексте концепции «Москва – третий Рим» и абсолютной доминантой были православные миссии, то с начала 19 века можно говорить о формировании некоего типа межгосударственных отношений. Первое сербское восстание (1804-1813 гг.) положило начало их становлению. Россия внесла решающий вклад в обретение Сербией статуса автономного княжества (1830 г.), а затем и полной независимости (1878 г.). Неоднократно (в 1804-1813 гг., 1815 г., 1878 г., в период Первой мировой войны и, наконец, в результате победы советского народа в Великой Отечественной войне в 1945 г.) Россия спасала сербский народ от геноцида и, в итоге, помогала возрождению сербской государственности. Это, конечно же, способствовало формированию в сербском национальном сознании образа России как вечного союзника и спасителя. Более того, союзника, ответственного за судьбу сербского народа. У россиян события, происходящие на Балканском полуострове, исторически привлекали пристальное внимание народа и до сих пор являются важным элементом восприятия внешнеполитической активности российского государства.

Вместе с тем, на протяжении всей своей истории, российско-сербские отношения отличала известная степень прагматизма.

В XIX веке Россия постоянно вынуждена была выстраивать свою балканскую политику в условиях политической изоляции (первая четверть XIX в., период 1856-1878 гг.), так и с учетом реальной расстановки сил в Венском «концерте» великих держав. То же самое можно сказать и о поведении формирующейся сербской политической элиты, которая проводила свою политику «освобождения и объединения сербских земель» достаточно прагматично, постоянно балансируя между Стамбулом, Веной и Петербургом, периодически включая в игру Париж и Лондон.

Сербское княжество в период 1878-1903 гг., так же как другие балканские государства, получившие независимость в результате победы русского оружия в русско-турецкой войне 1877-1878 гг., оказалось перед сложным выбором между реализацией национальной программы (того или иного варианта «великосербской» идеи) и проблемой догоняющей модернизации. Выбор был сделан в пользу прагматичного развития, формирования основ национальной промышленности, развития инфраструктуры, привлечения иностранных инвестиций и бурного становления демократических институтов, ориентируясь на Вену, Берлин и Париж.

Переворот 1903 г. положил начало новому сближению Сербии с Россией, однако поворот во внешнеполитической ориентации Сербии был во

многом резултатом не только и не столько «русофильства» династии Карагеоргиевичей и руководства Сербской радикальной партии Н. Пашича, сколько, как показали Боснийский кризис 1908 г. и Первая и Вторая балканские войны (1912-1913 гг.), общим дискурсом формирования двух военно-политических группировок. Именно существование Тройственного союза и Антанты, а также «балканская калькуляция» Германии, которая надеялась на раскол Антанты, если повод к войне возникнет на Балканах, стали причиной исторического выбора России¹.

В период между первой и второй мировыми войнами как Сербия, так и Россия претерпели не только внутренние трансформации, но и оказались по разные линии исторического водораздела в формирующемся идейно-политическом расколе мира. Политика СССР в отношении королевской Югославии (до 1929 г. – Королевства СХС) во многом исходила из коминтерновского определения Югославии как «нежизнеспособного порождения Версальской системы» и была направлена на её развал. Это предопределило отсутствие дипломатических отношений вплоть до лета 1940 г., а фактически – до краха страны в «апрельской войне» и установления «союзных» отношений с эмигрантским правительством в июле 1941 г.

Крах Королевства Югославия и ее расчленение фашистскими оккупантами в годы второй мировой войны ввергло страну в кровавую драму гражданской войны, сопровождавшейся актами массового геноцида против, преимущественно, сербского населения. Победа СССР и стран антигитлеровской коалиции привели к освобождению страны силами партизанского сопротивления, руководимого коммунистами. Россия (СССР) в то время сыграла решающую роль в создании новой, федеративной Югославии и ее международном признании².

Тесные союзные отношения между странами были нарушены советско-югославским конфликтом 1948-1953 гг., а последовавшая в 1955-1956 гг. их нормализация на длительную перспективу не смогла снять взаимного недоверия и эпизодических кризисов в отношениях между правящими режимами. В то же время, 60-70 гг. XX в. являли собой пример торжества прагматизма в двухсторонних отношениях. Несмотря на идейно-политические разногласия и взаимное неприятие советской и югославской «моделей» социализма, между странами активно развивались торгово-экономические отношения и культурное сотрудничество. СФРЮ стала крупнейшим внешнеторговым партнером СССР в Восточной Европе, а СССР – основным поставщиком в Югославию топливно-энергетических ресурсов.

- 1 Волков В. К. Сербия – 200 лет борьбы // Двести лет новой сербской государственности: К юбилею начала Первого сербского восстания 1804-1813 гг. / отв. ред. В.К. Волков. СПб.: Алетейя, 2005., 11-12.
- 2 Види: Отношения России (СССР) с Югославией. 1941-1945 гг.: Документы и материалы. М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 1998.

Распад СФРЮ и СССР: общее и отличия

Самым ярким примером сходства процессов, периодически происходящих на Балканах и на территории СССР, может быть конец 80-х – начало 90-х гг. XX века, символизировавший распад двух полиэтнических федераций. «При создании СФРЮ, безусловно, был использован опыт национально-государственного устройства нашей страны... Немало общего в том, что касалось роли России и Сербии в федеративном государстве... Схожесть в сочетании славянского и мусульманского элементов... Границы между республиками, установленные в СФРЮ, как и в СССР, не имели того значения, которое они приобрели, когда встал вопрос о полной независимости республик... В общем, если оставить в стороне масштабы, то, пожалуй, в мире не было более схожих между собой стран, чем СССР и СФРЮ»³.

Этот факт позволяет многим российским и сербским исследователям и представителям общественности говорить о том, что Югославия и на практике, и в теории была моделью СССР в миниатюре. Соответственно, ряд российских ученых последовательно придерживаются мнения, что на югославском примере международное сообщество апробировало механизмы разрушения СССР. И даже, что в сухом остатке вся антисербская политика имеет в своей основе политику антироссийскую. Подобная точка зрения, безусловно, имеет право на существование, но она не учитывает целый спектр проблем и аргументов.

Действительно, кризис и распад СССР и СФРЮ совпали не только хронологически, но действительно были схожи и в плане типологии. В этом смысле интересно выделить основные причины, приведшие к развалу обеих федераций. Рассмотрим, почему в одном случае (российском) распад многонационального государства прошел по относительно мирному сценарию дипломатического «развода», а в другом пережил несколько кровавых гражданских войн, вмешательство внешних сил и, откровенно говоря, не завершился и сегодня.

Из всего многообразия факторов, приведших к распаду обоих государств, можно остановиться только на трех, характерных как для СССР, так и для СФРЮ: внешний фактор, экономический кризис, политико-идеологический кризис, в частности, особенности трансформации политических элит (в том числе и роль личностного фактора в этом процессе).

Роль *внешнего фактора, изменение международной обстановки* в распаде имперских систем, каковыми иногда считаются как СССР, так и, реже, СФРЮ, однозначно признается большинством исследователей. Однако геополитическое положение двух стран радикально различалось: СССР был

3 Романенко С. Между «пролетарским национализмом» и «славянским братством». М., 2011, 757.

креатором и фундаментом ялтинско-потсдамской системы мира, и именно внутренние трансформации в СССР положили конец эпохе «холодной войны». Поэтому применительно к СССР внешний фактор нельзя серьезно сводить к «теории заговора». Большинство исследователей сходятся в том, что детонатором экономического кризиса в СССР середины 80-х стал сговор администрации Р. Рейгана с саудийскими шейхами, в результате которого в 1986 г. обвалились мировые цены на нефть, и тем самым был спровоцирован паралич советской экономики. Однако многим видится, что конечной целью американской политики в отношении СССР в 80-е гг. был не распад, а изменение общественно-политического строя СССР, поощрение его внутренней трансформации⁴.

Гораздо большую роль внешний фактор сыграл в распаде Югославии, но его влияние и в этом смысле не сводится к «конспирологической» версии. Югославия как порождение холодной войны держалась благодаря равновесию между двумя военно-политическими блоками. Её политика неприсоединения, равноудалённости от военно-политических блоков была, если не главным, то весьма значительным основанием существования Югославии как единой страны. Она приносила деньги, рынок, кредиты, и это было важной составляющей личной власти И.Б. Тито⁵. Холодная война и, особенно, Хельсинский договор сделали практически невозможными и радикальные идеологические перемены (которые бы, скажем, стали результатом приближения Югославии к одному или другому союзу) и какой-либо сепаратизм (в частности создание новых государств в Европе). «С учетом важности этого третьего пути для новой югославской идентичности, существование двух идеологически-военных блоков на границах были главной причиной стабильности и существования этой страны»⁶ (*Jović, Dejan. S. 68.*).

Же поэтому ясно, что окончание холодной войны дестабилизировало Югославию. Прежде всего, страна больше не имела внешних врагов (идеологических, если и не военно-политических), которые бы способствовали тому, чтобы внутренние разногласия уменьшались и становились второстепенными. Необходимо было, поэтому, найти внутренние предпосылки стабильности и единства, а это гораздо труднее. Во-вторых, Югославия потеряла то значение, которое имела в период холодной войны. Если раньше Югославия была идеальным партнером Запада в его попытках разрушения монолитности социалистического блока, теперь вся Восточная Европа стала либерально-демократической.

4 Види: Арбатов Г.А. Дело: «Ястребы и голуби холодной войны» / Г.А. Арбатов. М.: Алгоритм: Эксмо, 2009.

5 Jović, Dejan, *Jugoslavija: država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije: (1974-1990)*. Zagreb: Prometej, 2003, 68.

6 Jović, Dejan, 68-69.

Многие обвиняют Запад в ошибках в оценке, непонимании и – как следствие – игнорировании как самого смысла, так и сложности югославской проблемы. Югославия, утверждают они, была жертвой падения Берлинской стены, и недооценки западными державами всей сложности проблемы. Эта неадекватность проявилась, прежде всего, в нежелании Запада чем-либо поддержать экономические реформы Анте Марковича (1988-1991 гг.), кроме вербальных нот и пустых жестов. По мнению Милана Панича, премьер-министра Сербии в 1992-1993 гг., тогда «цена вопроса была всего 4 миллиарда долларов, которые не захотел заплатить Запад в 1990 году, а в последующее десятилетие потерял в десятки, сотни раз больше»⁷

Все исследователи соглашаются, что *экономический кризис* сыграл ключевую роль в распаде как Советского Союза, так и Югославии. Но на этом совпадение заканчивается.

В СССР экономический кризис показал всю неэффективность существующей централизованно-плановой модели экономики, привел к дезинтеграции единого экономического пространства страны. При этом, он оставлял свободу маневра: относительную децентрализацию управления и экономическую автономизацию республик (т.н. «республиканский хозрасчет»), наконец, проведение экономической реформы, в частности, внедрение элементов рыночной экономики и плюрализацию отношений собственности. Эту точку зрения в той или иной степени разделяли все республиканские элиты, это же находило понимание и на уровне массового сознания. Другое дело, что «союзное руководство оказалось буквально парализованным перед лицом нараставших экономических проблем. «Паралич воли» лишил его возможности проводить сколько-нибудь последовательную экономическую политику»⁸.

В СФРЮ многие проблемы, с которыми СССР столкнулся в период 80-х гг., были в прошлом: экономические реформы 50-х – 60-х гг. привели не только к децентрализации, но и к экономической «автаркизации» республик. Внешняя открытость югославской экономики в 70-е гг. обеспечила относительно высокий уровень жизни, а система производственного социалистического самоуправления создавали иллюзию преодоления эффекта «отчуждения» работника от результатов его труда. Тем самым экономический кризис 80-х гг. поставил югославское союзное руководство и республиканские элиты перед альтернативой: либо пойти на известную рецентрализацию экономики федерации, либо разводиться. Очевидная нерепформируемость югославской самоуправленческой экономики в рамках

7 С. Грызунов, Г. Сысоев. Балканский пророк. Политический портрет. Ярославль, Издательско-полиграфический комплекс ИНДИГО, 2011, 103.

8 Пихоя Р. Г. Москва. Кремль. Власть. Две истории одной страны. Россия на изломе тысячелетий. 1985-2005. М.: Русь-Олимп. Астрель: АСТ. 2007, 413.

господствующего социалистического нарратива была основной причиной паралича центральной власти. Таким образом, экономический кризис в Югославии имел ярко выраженный политико-идеологический контекст.

Различными в наших странах были и социо-психологические последствия экономического кризиса. В СССР не было эпохи титовского «процветания» 70-х гг. и переход был не столь резкий: от скудной и «дефицитной» жизни к снабжению «по талонам». В нашей стране, что тоже своеобразно, общественно признанным становится тезис «не тот социализм построили!», лозунг – «больше социализма!»! Эгалитаризм масс отвергает номенклатурную элиту с её привилегиями, но поиск альтернативы (может быть за исключением населения прибалтийских республик) не выходит пока за рамки социалистической парадигмы. В СФРЮ, которая гордилась своей «несоветской» моделью самоуправленческого социализма, а голода в кризисные 80-е не было, экономический кризис привел к глубочайшему идеологическому кризису, поиску несоциалистической альтернативы (и она была найдена в националистическом дискурсе). В свою очередь, эгалитаризм массового сознания привел также к росту межреспубликанских противоречий, т.к. жители северо-западных республик считали себя заложниками слаборазвитых республик. В СФРЮ, тем самым, экономический кризис был равносителен не столько экономической, сколько идеологической катастрофе.

Распаду двух государств предшествовал глубокий *идейно-политический кризис и распад несущих конструкций многонациональных государств – их коммунистических партий*. Если в случае с СКЮ её распад имеет чётко определенную дату – XIV съезд СКЮ (январь 1990 г.), то в случае с КПСС процесс распада принял затяжной и во многом латентный характер. Он начался с безуспешной горбачёвской чистки партаппарата в середине 80-х, стал очевиден в результате решений XIX партконференции и образования консервативно-патриотической «полозковской» КПРФ. Наконец, стал обвальным в результате «суверенизации» республиканских парторганизаций, массового выхода из партии и становления многопартийности в 1990-1991 гг. В том и в другом случае кризис партии имел глубокие идеологические причины и во многом определялся качеством той политической элиты, которая рекрутируется во власть в 80-е гг.

Её характерной общей чертой была амбивалентность. Она оформилась как категорический императив в результате политических чисток (СФРЮ в 1971-1972 гг. с Хорватии до Сербии, а в СССР после событий в Чехословакии, «зачисток» в научно-исследовательских институтах и высшей школе, а также массового преследования «диссидентов» в 70-е гг.). Их время пришло в начале 80-х гг. с концом эпохи геронтократии. Разница в том, что в Югославии эта новая генерация политиков очень быстро

трансформируется в т.н. «этнократические республиканские кланы»⁹. Именно новая этнократическая республиканская элита воспользовалась идеологией национализма как элитным ресурсом.

В СССР с концом геронтократии ей на смену идет меритократия, но именно они – представители партократов-технократов – оказались неспособными сформулировать новый идеологический дискурс, оставаясь в плену традиционной парадигмы «улучшенного социализма».

СССР и СФРЮ по своему характеру можно отнести к категории авторитарных государств. Поэтому в процессе их распада большая роль объективно принадлежала *личностному фактору*. Центральными действующими лицами в процессе распада в СФРЮ были С. Милошевич, М. Кучан, Ф. Туджман, А. Изетбегович; в СССР – М. Горбачев, Б. Ельцин, Кравчук, Н. Назарбаев. Но на практике феномен авторитаризма в обоих случаях во многом разнится. В Югославии длительный период пребывания у власти И.Б. Тито создал парадоксальную ситуацию, когда появление нового Тито было вне интересов политических элит, оно блокировалось Конституцией 1974 г. (принцип коллективного руководства, ежегодная ротация председателя президиума СФРЮ). Кроме того, принцип формирования самого Президиума на основе представительства каждого из субъектов федерации объективно препятствовал кристаллизации одной личности в качестве признанного авторитета. Несмотря на то, что массой все больше овладевала идея «второго Тито», на федеральном уровне это было невозможно. Мог появиться только новый «республиканский» Тито. Что и произошло с С. Милошевичем в Сербии и Ф. Туджманом в Хорватии. Но от республиканского Тито требовалось уже не использование общегославской темы, а сугубо националистический дискурс.

В СССР ситуация серьёзно отличалась: длительный период «застоя», а затем «гонки гробов» в начале 80-х, привел к катастрофической дискредитации роли лидера. Поэтому поиск лидера тоже, как и случае с Югославией, опустился на республиканский и областной уровень, но в иной плоскости: насколько этот лидер способен отстоять общие интересы политической элиты внутри федерального центра. Именно в этот момент началось стремительное восхождение Б.Н. Ельцина – типичного представителя региональной партийной технократии.

Наконец, важнейшую роль в том, что судьбы двух стран в 1991 г. радикально разошлись, сыграла диаметрально противоположная роль федерального центра. Кажущееся совпадение заключается в том, что и в СФРЮ, и в СССР федеральный центр выступал как централистская сила, стремящаяся

9 Волков В.К. Этнократия – непредвиденный феномен посттоталитарного мира / В.К.Волков. // Политические исследования. 1993, № 2, 40-49.

к сохранению федерации, допуская ее трансформацию. В обоих случаях федеральный центр искал пути мирного сохранения федерации через переговоры (Новоогаревский процесс и переговоры внутри Президиума СФРЮ, а затем шести президентов югославских республик весной – летом 1991 г.). Шел поиск вариантов силового «удержания» сепаратистских сил в республиках, обсуждались возможности военного переворота. В случае с Югославией это привело к прямым попыткам военным путем удержать Словению и Хорватию. В июне 1991 г. Югославия опрокинулась в десятилетие кровавых гражданских войн. В случае с СССР путч в августе 1991 г. поставил страну на грань вооруженного конфликта. И здесь со всей очевидностью проявилась разница в положении федерального центра. В Югославии федеральный центр был фактически узурпирован сербским республиканским руководством, и ситуация трансформировалась в вооруженное противостояние Сербия – сепаратистские республики.

В случае с СССР федеральный центр не имел прочной опоры на республиканском уровне, ему противостояло, в первую очередь, российское руководство; оно встало на пути попыток центра к силовому удержанию республик (события в Баку, в Тбилиси, в Вильнюсе в январе 1991 г.), а затем сорвало путч. Именно недооценка инициаторами переворота существования в Москве второго центра власти, независимого и даже соперничавшего с властью Горбачева стало источником провала заговорщиков¹⁰.

В итоге, безусловно, можно говорить о схожести процессов распада Югославии и Советского Союза. По сути, в нашей стране события могли пойти по гораздо более трагическому пути. Тем не менее, кажется преувеличением говорить о потенциальной возможности повторения югославского сценария на постсоветском пространстве. На это можно привести, как минимум, три аргумента. Во-первых, национализм в стремительно распадающихся федерациях имел совершенно различный характер. Югославия была искусственным образованием, составленным из наций и этносов, веками враждовавших между собой за одни и те же территории и испытывавших на себе влияние взаимоисключающих интересов различных «великих держав». Их объединение стало результатом не всеобщего желания, а необходимости, по принципу выбора меньшей из двух зол. Что касается Советского Союза, то нации, составляющие его (за исключением прибалтийских республик, справедливо отпущенных малой кровью), на протяжении нескольких веков входили в одно государство; национализм не был острым и непримиримым и не проходил четко по линии «русские – другие народы». Вторым неоспоримым аргументом можно считать незаинтересованность мирового сообщества в том, чтобы события

10 Види: Бюффа Дж. От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964-1994: Пер. с ит. Хаустовой Л.Я. – М.: Междунар. отношения, 1996.

в огромном государстве, обладающем ядерным оружием, пошли по непредсказуемому сценарию. В поддержку этого можно привести тот факт, что Запад (и США, и Европа) сделали после распада СССР все возможное, чтобы помочь сосредоточить ядерный потенциал, разбросанный между несколькими советскими республиками, в руках России. Кроме того, не существовало объективной необходимости «крушить» СССР: его геополитическое влияние, его вес итак были изничтожены событиями конца 80-х гг. в Восточной Европе, распадом социалистического лагеря в целом. Именно югославская трагедия помогла в корне изменить и подход к международному праву и его реализации. И то, что это было основным ударом для будущей России во всем балканском конфликте, руководство РФ недопонимает до сих пор. Как раз югославские события впервые поставили на повестку дня вопрос о том, что важнее: право нации на самоопределение или территориальная целостность государства. Не имея возможности серьезно повлиять на урегулирование событий на постъюгославском пространстве, РФ не вписалась в эту новую систему регулирования международных отношений. Во многом именно поэтому с начала 90-х гг. и до сегодняшнего дня Российской Федерации ничего не остается делать, кроме как пытаться разыгрывать в силу невеликих возможностей «балканскую карту», с большим или меньшим успехом. Почему?

Российская политика на Балканах в 90-е гг. XX века

Почти полвека основная доля ответственности за стабильность в этом регионе лежала на СССР. Российское руководство рассчитывало сохранить за посткоммунистической Россией статус мировой державы, которым до этого обладал Советский Союз. Но его правопреемнице оказалось не под силу ни воспрепятствовать подъему национализма в регионе, ни выступить в роли внешней силы, способной урегулировать региональные конфликты. Причин было несколько.

Во-первых, по объективным основаниям позиции РФ на Балканах не шли ни в какое сравнение с возможностями Российской империи или СССР.

Во-вторых, распад Советского Союза означал и изменение границ, в результате чего Россия оказалась отодвинутой на сотни километров от Балкан.

В-третьих, руководители ее внешней политики допустили существенные субъективные ошибки.

И, наконец, в-четвертых, отечественные политики не были готовы примириться с тем, что лидеры балканских, особенно славянских и «православных» стран, руководствуются не российскими политическими интересами, а интересами своих стран и народов либо личными соображениями. Сказалось унаследованное с советских времен отношение к странам и народам

Юго-Восточной Европы: российское политическое сознание сопротивлялось признанию их самоценности, а в Балканах видели арену соперничества с Западом или, в лучшем случае, своеобразную буферную зону¹¹.

По этой причине в 90-е гг. XX века многие проблемы Кремль стремился решать не напрямую с балканскими странами, а путем переговоров с ведущими державами-соперницами – США, Германией, Великобританией, Францией. Руководствуясь этим принципом, Москва пыталась конструировать на Балканском полуострове некие выгодные для себя межстрановые комбинации вместо того, чтобы поддерживать регулярные и прагматические дву- и многосторонние отношения. Одновременно она, игнорируя долгую историю межэтнических конфликтов, априорно рассматривала допустимость ненасильственных этнотерриториальных изменений на Балканах (примером является позиция Россия в вопросе о статусе Косова). Такой подход неизбежно вел к тактическим и стратегическим просчетам, как в отношении собственно югославского конфликта, так и в формате выстраивания российско-европейских и российско-американских отношений. Подобный расклад лишь свидетельствует о том, что Россия как государство в тот период не имело никаких конкретных политических целей на Балканском полуострове и, тем более, какой-то вполне определенной стратегии. Ее действия, связанные с поддержкой преимущественно сербских интересов, были вызваны скорее необходимостью принимать участие в международных инициативах и тем самым хотя бы чисто формально не исчезнуть с международной арены. Общий итог балканской политики России в 90-е гг. настолько неудовлетворителен, что можно с полным основанием говорить об утрате ею рычагов влияния на полуострове к началу 2000-х гг.

Начало XXI века явно символизировало усиление российских позиций на Балканах, но связано ли оно с обретением стратегии или политических целей в регионе, или это трансформировавшаяся политика разыгрывания «балканской карты», имевшая место на протяжении всей истории российско-сербских и российско-балканских отношений и ставшая особенно очевидной в конце XX века?

Современные российско-сербские отношения

В первое десятилетие XXI века страны Юго-Восточной Европы в качестве главного внешнеполитического приоритета выбрали курс на европейскую интеграцию: практически все они стали либо полноправными членами НАТО, либо заключили с альянсом соглашения о партнерстве. В 2004 году

11 Види: Романенко С., Улуњян А. Балканская политика 90-х годов: в поисках смысла// Pro et Contra, Т.6, №4, 2011.

Словения, в 2007 году Болгария и Румыния стали членами ЕС, с июля 2013 года участником этой организации станет Хорватия (за вступление хорваты проголосовали на референдуме 21 января 2012 года). Черногория, Македония, Албания имеют статусы кандидата. Сербия этот статус получила 1 марта 2012 года. Этот основной фактор внешней политики постъюгославских государств Россия не может не учитывать. Практически потеряв огромные для себя рынки с вступлением в ЕС стран Центральной и Восточной Европы в 2004 – 2007 гг., увлеченная гораздо больше противодействию расширению НАТО на Восток, чем этим фактом, Россия опомнилась слишком поздно для того, чтобы реально воплотить свои интересы на этом пространстве. Поэтому регионом, где это сотрудничество могло бы приобрести реальные очертания и оказаться проводником гармонизации отношений с ЕС, стали Западные Балканы. К пониманию этого российское руководство пришло примерно к середине 2000-х.

Нельзя, конечно, забывать, что Россия одной из первых поздравила с победой на президентских выборах 24 сентября 2000 г. в Сербии Воислава Коштуницу, кандидата от объединенной Демократической оппозиции Сербии. В целом визит министра иностранных дел России Сергея Лаврова в Белград 6 октября 2000 года значительно способствовал мирному выходу из политического кризиса. Но Россия с того момента и до сегодняшнего дня ни разу открыто не персонифицировала свои предпочтения среди политических элит бывших югославских республик. Единственным примером явного выражения собственной политической позиции является вопрос о статусе Косова. При этом нужно отметить, что, как и в начале 90-х гг., такая позиция официальной Москвы в действительности, как показывает реальная политика, не направлена на достижение какого-то конкретного результата, а является своего рода «внешнеполитическим посылом» партнерам на международной и очень далекой от Балкан арене. По образному выражению одного из российских ученых, сотрудника белградского Института новой истории, Алексея Тимофеева, «в 90-х это послание звучало как «мы за мир любой ценой», сегодня «мир, но было бы неплохо, чтоб вы нас уважали»¹².

С начала 2000-х гг. Россия делает ставку на развитие экономических отношений. Первоначально, еще на этапе существования федеративного сербско-черногорского государства, эти проекты преимущественно носили характер частных бизнес-инвестиций и не имели официальной поддержки на государственном уровне. «При Путине стало меньше романтизма и больше бизнеса», — заявил накануне переговоров с Е.М. Примаковым

12 Aleksej Timofejev, „Mitovi o Rusiji i dinamika razvoja ruskih spoljnopolitičkih odnosa na Zapadnom Balkanu“ // *Odnosi Rusije i Srbije na početku XXI veka*. – Beograd, ISAC fond, 2010, str. 23.

(в то время Председателя Торгово-промышленной палаты РФ) президент Сербской торговой палаты Слободан Милосавлевич¹³. За несколько лет русский капитал активно позиционировал себя в части сербской национальной экономики. «Беопетрол», вторая по значению нефтедобывающая компания страны, была выкуплена российским гигантом «Лукойл». «Мидленд», инвестиционный фонд с российским капиталом, офис которого располагается в Лондоне, приобрел «Карнекс» (главный мясоперерабатывающий комбинат страны), сеть ресторанов «Стари Град» и часть порта Панчево на Дунае. Вложение капитала в Панчево, кроме всего прочего, позволило России контролировать поток товаров, транспортируемых по Дунаю, в частности из Украины. Еще один инвестиционный фонд с российским капиталом, «Солфорд», зарегистрированный на Гибралтаре, взял под свой контроль предприятия по производству молока и кондитерских изделий. Общий товарооборот между Сич и Россией в 2004 г. составил порядка 1,5 млрд. долларов¹⁴.

Активно начало развиваться сотрудничество России и Сербии и Черногории и на региональном уровне. Так, Москва участвовала в реконструкции Нового Белграда, развитии гостиничного бизнеса на Адриатическом побережье Черногории и т.п. Кроме того, Москва поставляла в Сербию и Черногорию машино-техническое оборудование, двигатели, силовые установки и медь, получая взамен пластмассовые изделия, продукты питания, лекарственные средства, электрические машины.

С середины 2000-х гг. в российско-сербском экономическом диалоге первостепенное место начинает занимать энергетический сектор. Но не стоит упускать из вида, что и эти проекты не имеют своей целью достижение определенных результатов конкретно в регионе, несмотря на всю их институциональную поддержку и реальное значение для балканских государств. Проекты в энергетической сфере имеют своей целью реализацию политических и экономических интересов России в Европейском Союзе. При этом, оглядываясь на весь регион, не стоит выделять Сербию как абсолютно приоритетного партнера. В этом отношении РФ имеет примерно одинаково развитые и конструктивные отношения со всеми государствами Западных Балкан. Доказательством тому служат гораздо более развитые экономические отношения с Черногорией, ее благоприятный инвестиционный климат. Хорватия в процессе присоединения к ЕС признала своих граждан российского происхождения официальным национальным меньшинством со всеми вытекающими из этого правами. Соответственно, Сербия является лишь составным элементом при построении отношений между Россией и Западными Балканами.

13 Ласер И. Русские возвращаются в Сербию // <http://www.inopressa.ru/edition/lefigaro>

14 Путин: в этом году товарооборот с Сербией и Черногорией достигнет 2 млрд. долларов // http://www.newsru.com/finance/15nov2005/serb_save.html

Серьезную роль в трансформации российско-сербских отношений и отношений Сербии со странами-членами Европейского Союза сыграл кризис 2006 года, связанный с отделением Черногории и прекращением существования федеративного сербско-черногорского государства. Это автоматически подняло на поверхность косовскую проблему, в процессе решения которой отношения с Европейским Союзом зашли в тупик, а Россия выступила, казалось, единственным последовательным защитником стандартов международного права и интересов Сербии. В 2008 году демократическое руководство Республики Сербии накануне выборов смогло на время нивелировать эту сложность. Впервые за много лет Борису Тадичу и его соратникам удалось соединить и в сербском национальном сознании, и в политической тактике принцип «мы и Запад, и Восток», «мы и с Европой, и с Россией». Накануне выборов Б. Тадич подписал с ЕС Соглашение и стабилизации и присоединении и Нефтегазовое соглашение с Россией. Казалось, что именно такой выбор принесет долговременную стабильность в отношения между Сербией и ЕС, рационализм в восприятии России в Сербии. Что в итоге это может положительно повлиять на развитие трехсторонних российско-сербско-европейских отношений¹⁵.

25 января 2008 года в Москве было подписано Соглашение между Правительством Сербии и Правительством Российской Федерации в области нефте- и газовой промышленности. Сербия ратифицировала его в сентябре 2008 года, а вступил действие он в декабре того же года. Уже в начале 2009 года министр иностранных дел России Сергей Лавров заявил о том, что обе стороны – и российская, и сербская – расположены к налаживанию стратегического партнерства в целом¹⁶.

Отношения между Россией и Сербией в течение 2009 года действительно вышли на уровень, которого не было уже много десятилетий¹⁷. Сотрудничество существует в промышленности, экономической и военно-политической сферах. С Сербией был подписан договор о прокладке сербской части газопровода «Южный поток»; «Нефтяная индустрия Сербии» была фактически продана России (контрольный пакет акций получил «Газпром»), что, правда, вызвало крайне неоднозначные оценки в сербском обществе и политических кругах; в подземном газохранилище «Банатский Двор» были начаты работы по его качественной реконструкции. Все это, помимо, энергетических, несомненно, политические договоры.

15 Види: Волкова Е. Г. Еще один путь в Европу: от нерушимой Югославии и неделимой Сербии. – Екатеринбург, 2011. 212 с.

16 Заявления для прессы по итогам российско-сербских переговоров. 24 декабря 2008 года // <http://kremlin.ru/transcripts/2599>

17 Заявления для прессы по итогам российско-сербских переговоров. 20 октября 2009 года. // <http://news.kremlin.ru/transcripts/5782>

Посредством этих соглашений реализуются не только сербские, но и многие российские интересы. К ним можно отнести и то, что список товаров, не подлежащих обложению налогами или ввозимых по невысоким налоговым ставкам, значительно расширился с подписанием дополнительных соглашений к Договору о свободной торговле. Помимо «Банка Москвы», имеющего серьезные активы в Сербии, а также собственное здание в самом центре Белграда возле гостиницы «Москва», ожидается приход и других российских банков в Сербию, например, «Газпромбанка». Это, несомненно, усилит российский бизнес в Сербии¹⁸.

Тем не менее, для того, чтобы партнерство России и Сербии стало действительно стратегическим, и было выгодно обеим сторонам, необходимо выработать не только тактику – поддержку по вопросу Косова, торговлю или инвестиции, – но и стратегию. С выработкой последней дела обстоят не лучшим образом.

Совокупно сегодняшнее партнерство можно разделить на три сферы: российская поддержка сербской позиции по косовскому вопросу; координация позиций обеих стран по различным международным инициативам; стабильная реализация энергетических проектов (распределение сфер сотрудничества заимствовано у Жарко Петровича, статья «Российско-сербское стратегическое партнерство»). Стоит рассмотреть, почему на сегодняшний день эти привлекательные сферы вряд ли могут стать основой реальной стратегии.

Вопрос Косова

С самого начала кризиса в Косове Российская Федерация выступала с позиции ведения переговоров вплоть до нахождения сторонами взаимоприемлемого компромисса, независимо от того, сколько времени на это требуется. Провозглашение независимости Косова в одностороннем порядке 17 февраля 2008 года и последовало потому, что невозможность добиться одобрения этих действий в Совете Безопасности ООН стала очевидной. Кремль последовательно поддерживал политику Сербии по отстаиванию принципа территориальной целостности и суверенитета Сербии¹⁹. При этом Сербия и сербы зачастую воспринимали тогда и воспринимают сейчас ее как защиту сербских интересов. Это, как показали дальнейшие события,

18 Petrović Žarko: „Rusko-srpsko strateško partnerstvo: sadržina i domašaj“ // *Odnosi Rusije i Srbije na početku XXI veka*. – Beograd, ISAC fond. 2010, 27-28.

19 Интервью Министра иностранных дел России С.В.Лаврова сербской газете „Вечерние новости“, 1 ноября 2011 года // http://www.mid.ru/brp_4.nsf/0/C54FD02DAB0948654425793B0038181D

не было целью российских политиков и дипломатов. Российская политика, по мнению Жарко Петровича, совершенно ясна: Россия поддерживает принцип суверенитета и территориальной целостности, а не Сербию как государство. Отстаивая этот принцип, Россия поддерживает сегодняшнюю сербскую политику в отношении статуса Косова, а не обороняет Сербию. Сложно себе представить, чтобы Россия поддержала хоть в какой-то мере Сербию, соберись та силой отстаивать территориальную целостность Косова²⁰.

Подтверждением правоты сербского исследователя может служить недавняя ситуация с запросом о предоставлении гражданства 20.000 косовских сербов. На эту неоднозначную просьбу Россия после почти двухнедельного молчания 2 декабря 2011 года ответила отказом, сославшись на то, что по закону такой шаг невозможен²¹.

Вторым безусловным доказательством того, что, используя аргумент Косова, Россия в действительности, с одной стороны, пытается снизить конфликтный с Европой потенциал в зоне своих непосредственных интересов – на постсоветском пространстве, а с другой стороны, использует для реализации своих целей в качестве рассчитывающего на уважение международного игрока, является известный грузино-осетинский конфликт августа 2008 года. Фактически Россия признала независимость Абхазии и Южной Осетии, руководствуясь теми же принципами, что и США и ЕС в вопросе о независимости Косова. И тот, и другой, в силу исторических, политических и иных причин, оказались уникальными случаями, требующими особого подхода. В итоге – и это является главным следствием для возможности стратегического развития российско-сербских отношений – РФ еще сильнее запутала проблему эффективности современного международного права. Еще одно нарушение принципов Заключительного Хельсинского акта 1975 года, что произошло в случае с признанием независимости Южной Осетии и Абхазии, несомненно, свидетельствует о том, что вопрос статуса Косова в сербском представлении вряд ли будет когда-то решен. Россия предполагает, что независимость Косова от Сербии, как и любой другой подобный сюжет, возможна при соблюдении соответствующих условий, юридически закрепленных в международном праве. Это означает то, что РФ поддерживает сегодняшнюю сербскую позицию, выраженную в формуле «никогда не признаем независимое Косово» до того момента, пока новые правила игры на международной арене, с учетом интересов Российской Федерации, не будут введены в действие. Это может произойти как

20 Petrović Žarko, 28.

21 Косовским сербам отказали в российском гражданстве// <http://www.km.ru/v-rossii/2011/12/02/situatsiya-vokrug-kosovo/kosovskim-serbam-otkazali-v-rossiiskom-grazhdanstve>

с участием сербов – и это был бы идеальный вариант для российско-сербских отношений, – так и без участия сербской стороны.

Тем не менее, несмотря на явное несовпадение интересов в стратегическом плане на сегодняшний день, отдельные акции России – вербальная поддержка или отправка колонны с гуманитарной помощью в Косово в декабре 2011 года – вызывают явное одобрение населения и укрепляет влияние радикальной политической оппозиции в Белграде, в очередной раз актуализируя представление о том, что «Россия защищает интересы Сербии больше, чем сами сербы».

Согласованная позиция на международной арене

На сегодняшний день, таких вопросов объективно немного, и подобное стратегическое сотрудничество возможно лишь гипотетически. Это, главным образом, обоюдное негативное отношение к вопросам расширения НАТО и поддержка сербской стороной российской инициативы конца 2008 года о подписании нового договора о безопасности в Европе.

Что касается первого вопроса, то здесь ситуация очень неоднозначна. С одной стороны, учитывая горький опыт НАТО в Югославии, сложно себе представить, что в ближайшее время Сербия на официальном уровне заявит о желании стать членом Альянса. Вместе с тем, еще в 2005 года она присоединилась к программе «Партнерство ради мира». Все страны по периметру Сербии являются членами НАТО или открыто стремятся в эту организацию. Учитывая, что этот блок военно-политический, а ситуация на Балканах в смысле безопасности никогда не была стабильной, вряд ли возможно, чтобы в долговременной перспективе Сербия оставалась не включенной в это блок. Когда «в интервью газете «Пресса» 9 января 2010 года сербский министр обороны Драган Шутановац провел параллель между европейской системой ценностей и евроатлантической системой безопасности, на официальном уровне Россия отреагировала негативно. Свою негативную позицию выразили как Сергей Лавров, так и Константин Косачев, а Дмитрий Рогозин вообще связал этот вопрос с российской поддержкой непризнания независимого Косова»²².

Если рассуждать относительно договора о новой европейской безопасности, то и здесь Сербия открыто не поддержала Россию, хотя в рамках двухсторонних встреч выражала свое позитивное отношение к реализации подобного проекта.

Все это говорит о том, что Сербия – и это очевидно – не обладает свободой политического маневра на европейской арене. Соответственно, она

22 Petrović Žarko, 7.

не может стать для России безоговорочным союзником на международной или, хотя бы, европейской сцене. А это один из ключевых моментов для любого стратегического партнерства.

Энергетическое сотрудничество

Энергетическое сотрудничество, как было уже сказано выше, началось с продажи «Беопетрола» компании «Лукойл» уже в 2000 году. Почти десятилетие спустя российское руководство начало проект, связанный с прокладкой альтернативных путей доставки газа в Европу.

В декабре 2008 года в Москве президент Сербии Борис Тадич и российский президент Дмитрий Медведев подписали договор о продаже «Газпрому» контрольного пакета акций компании «Нефтяная индустрия Сербии», крупнейшей энергетической компании Сербии. А через год в октябре 2009 г. во время визита президента РФ Д. Медведева в Белград был подписан пакет экономических соглашений, в том числе о строительстве сербского участка газопровода «Южный поток». В соответствии с соглашением Сербия получила порядка 1 млрд. евро на развитие инфраструктуры. По словам Сергея Шойгу она постепенно превращается в «энергетический узел Балкан». Кроме того, были подписаны соглашения о сотрудничестве в области чрезвычайного гуманитарного реагирования, предупреждения стихийных бедствий и техногенных аварий и ликвидации их последствий, о сотрудничестве МВД двух стран, о межпарламентском сотрудничестве между ГД РФ и Народной скупщиной Сербии, а также программа в области культуры, образования, науки, спорта и молодежной политики между правительствами Сербии и России на 2009-2011 гг.²³

Следующим серьезным шагом для реализации проекта был визит В. Путина в Словению и Сербию 23-24 марта 2011 года. Накануне его приезда Россия была официально провозглашена одним из четырех приоритетов сербской внешней политики – наряду с США, ЕС и Китаем. По итогам этих переговоров были подписаны соглашения в сфере научно-технического сотрудничества, туризма, автомобильного транспорта. В. Путин заявил о том, что Россия предоставит Сербии очередной кредит размером 800 млн. долларов, а «Южный поток» будет реализован в срок – то есть до 2015 года²⁴.

В то же время ключевой для развития отношений с Сербией и Балканами проект необходимо воспринимать реалистично, без лишних иллюзий.

23 Документы, подписанные по итогам российско-сербских переговоров на высшем уровне. 20 октября 2009 года // http://news.kremlin.ru/ref_notes/348

24 Сербские маневры премьера Путина // <http://www.inosmi.ru/europe/20110324/167689845.html>

Европeйски Сојуз, один из основних приоритетов внешнеј политике Србије, стреми се диверсифицирати пути поставке гаса на своје територије. Предузима различите шаге – пусть не всегда выгодные для себя и своего европейского бизнеса, – чтобы снизить зависимость от поставок российского гаса. Не секрет, что конкурирующие с «Южным потоком» проекты – это Nabucco и Южный коридор. Кроме того, 3 марта 2011 года был введен в действие «Третий энергетический пакет», исключающий монопольный контроль поставщика над транспортными сетями и открывающий газопроводы, пересекающие межгосударственные границы, для гаса других поставщиков. Понятно, что этот шаг наносит серьезный удар по основному поставщику гаса в Европу – России. Несмотря на все попытки урегулировать этот вопрос с ЕС в рамках переговорного процесса в течение всего 2011 года, никаких определенных результатов российскому руководству достичь не удастся. И последний саммит Россия-ЕС в Брюсселе 15-16 декабря 2011 года, кроме совместных заявлений о необходимости согласовать позиции в энергетической сфере, ничего не принес. В этом смысле сербская сторона должна учитывать, что, приближаясь к ЕС, независимо от своих внутренних желаний, она будет вынуждена играть по европейским правилам. В этом смысле все энергетические отношения с Россией должны быть выстроены в рамках европейского законодательства. Этот пункт, в свою очередь, мог бы стать основой для сближения и по линии Сербия-ЕС, и по линии Россия-ЕС. Другие балканские участники проекта «Южный поток» уже получили либо статус кандидата, либо являются членами ЕС, поэтому положение Сербии, которая не является даже кандидатом, в этом смысле нельзя сравнивать с другими. В рамках отношений Россия – ЕС этот факт открывает окно возможностей для согласования позиций в энергетической сфере. Этим России необходимо воспользоваться.

Вот уже двадцать лет с момента распада две страны – Сербия и Россия – кружат в лабиринтах модернизации. Ни одна из воплощенных за это время политических комбинаций не удовлетворяет интересам большинства населения; экономическая система кажется эффективной лишь на первый взгляд. На поверку оказывается, что без внешней поддержки (в случае с Сербией) или мощного государственного стимулирования (в российском варианте) она функционировать не в состоянии. Это неизбежно ведет к популяризации националистического дискурса. И для России, и для Сербии этот процесс закономерный. Россия не может и не должна смириться с ролью внешнеполитического игрока уровня среднестатистического европейского государства. Это непозволительно ни с оглядкой на историю, несоизмеримо и с масштабом занимаемой территории. Даже самые ярые демократы начала 90-х гг., на словах говоря о том, что Россия утратила мировой статус и должна с этим смириться, в своих

реальных политических действиях выступали с позиции России как равновеликой США и Европе державы.

Для сербов абсолютное национальное унижение, которому они подверглись в последние двадцать лет отчасти в силу собственных амбиций и твердолобости, отчасти из-за существования «двойных стандартов», также недопустимо.

Тем не менее, даже консерваторы, которые имеют серьезные позиции как в России, так и в Сербии и большие шансы одержать победу на выборах 2012 года, однозначно выступают за модернизацию. Сложное, противоречивое, почти нереализуемое стремление. В чем заключается оно для российско-сербских отношений? Ответ прост. В том, что российско-сербские отношения должны и могут открыть новые пути для России и для Сербии, а не изолировать их от остального мира, не противопоставить ему. Этот вариант возможен только при выстраивании гармоничных отношений, по крайней мере, в треугольнике Россия – Сербия – Европейский Союз. Для Сербии это означает формулу «в Европу с Россией», для России – «к Европе через балканский диалог», для Европы – «к собственной безопасности – в сотрудничестве с Россией».

Наведена литература:

Документи:

- Документы, подписанные по итогам российско-сербских переговоров на высшем уровне. 20 октября 2009 года // http://news.kremlin.ru/ref_notes/348
- Заявления для прессы по итогам российско-сербских переговоров. 24 декабря 2008 года // <http://kremlin.ru/transcripts/2599>
- Заявления для прессы по итогам российско-сербских переговоров. 20 октября 2009 года. // <http://news.kremlin.ru/transcripts/5782>
- Интервью Министра иностранных дел России С.В.Лаврова сербской газете «Вечерние новости», 1 ноября 2011 года // http://www.mid.ru/brp_4.nsf/0/C54FD02DAB0948654425793B0038181D

Къийе:

- Арбатов Г.А. Дело: «Ястребы и голуби холодной войны» / Г.А. Арбатов. М.: Алгоритм: Эксмо, 2009. 224 с.
- Боффа Дж. От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964-1994: Пер. с ит. Хаустовой Л.Я. – М.: Международные отношения, 1996.
- Волкова Е. Г. Еще один путь в Европу: от нерушимой Югославии и неделимой Сербии. – Екатеринбург, 2011.
- Грызунов С., Сысоев Г.. Балканский пророк. Политический портрет. Ярославль, Издательско-полиграфический комплекс ИНДИГО, 2011.

- Отношения России (СССР) с Югославией. 1941 – 1945 гг.: Документы и материалы. М.: ТЕРРА—Книжный клуб, 1998.
- Пихоя Р.Г. Москва. Кремль. Власть. Две истории одной страны. Россия на изломе тысячелетий. 1985 – 2005. М.: Русь-Олимп. Астрель: АСТ. 2007.
- Романенко С. Между «пролетарским национализмом» и «славянским братством». М., 2011, С. 757
- Jović, Dejan. *Jugoslavija: drzava koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije: (1974-1990)*. Zagreb: Prometej, 2003. S. 68.

Зборници:

- Волков В.К. Сербия – 200 лет борьбы // Двести лет новой сербской государственности: К юбилею начала Первого сербского восстания 1804 – 1813 гг. / отв. ред. В.К. Волков. СПб.: Алетейя, 2005. С. 11-12.
- Волков В.К. Этнократия – непредвиденный феномен посттоталитарного мира / В.К.Волков. // Политические исследования.. 1993, № 2. С. 40-49.
- Jovanović Miroslav: „Dve Rusije: dva dominantna diskursa Rusije u srpskoj javnosti“ // *Odnosi Rusije i Srbije na početku XXI veka*. – Beograd, ISAC fond. – str. 11-18.
- Mihajlović-Milanović Zorana: „Srpski energetski sektor – stanje i rusko-srpski energetski odnosi danas“ // *Odnosi Rusije i Srbije na početku XXI veka*. – Beograd, ISAC fond. – str. 153-162.
- Petrović Žarko: „Rusko-srpsko strateško partnerstvo: sadržina i domašaj“ // *Odnosi Rusije i Srbije na početku XXI veka*. – Beograd, ISAC fond. – str. 26-39.
- Petrović Žarko: „Odnosi Rusije i Srbije na pocetku XXI veka“ // *Odnosi Rusije i Srbije na pocetku XXI veka*. – Beograd, ISAC fond. – str. 5-8.
- Simurdić Milan: „Ruska energetska politika i Balkan“ // *Odnosi Rusije i Srbije na početku XXI veka*. – Beograd, ISAC fond. – str. 147-152.
- Тимофеев Алексей: „Mitovi o Rusiji i dinamika razvoja ruskih spoljnopoličkih odnosa na Zapadnom Balkanu“ // *Odnosi Rusije i Srbije na pocetku XXI veka*. – Beograd, ISAC fond. – str. 19-24.

Литература са инјернејиа:

- Коваль Алексей Сербия – ЕС: зима закончилась // Зеркало недели. Украина. № 8, 02 марта 2012 г. // http://zn.ua/POLITICS/serbiyaes_zima_zakonchilas_-98178.html
- Косовским сербам отказали в российском гражданстве // <http://www.km.ru/v-rossii/2011/12/02/situatsiya-vokrug-kosovo/kosovskim-serbam-otkazali-v-rossiiskom-grazhdanstve>
- Ласер И. Русские возвращаются в Сербию // <http://www.inopressa.ru/edition/lefigaro>
- Путин: в этом году товарооборот с Сербией и Черногорией достигнет 2 млрд. долларов // http://www.newsru.com/finance/15nov2005/serb_save.html
- Романенко С., Улуян А. Балканская политика 90-х годов: в поисках смысла // Pro et Contra, Т.6, №4, 2011
- Сербские маневры премьера Путина // <http://www.inosmi.ru/europe/20110324/167689845.html>

Др Екатерина ВОЛКОВА

ОД РАСПАДА ДО МОДЕРНИЗАЦИЈЕ. ПИТАЊЕ О МОДЕРНИМ РУСКО-СРПСКИМ ОДНОСИМА

Резиме

Русија је увек имала велики утицај на балканске народе. Истовремено, балкански народи и Србија, као део Балкана, увек су користили Русију са циљем да остваре што је могуће већу властиту добит. Ово значи да се блискост и сродност народа и њихова међусобна перцепција као две братске нације никада нису подударале са реалном званичном политиком две државе, где ирационалност никада није постојала. Али, ипак, братство су политичари увек наглашавали у тешким временима за српски народ. Оно је довело до настанка једног врло познатог (без обзира на његову нетачност) народног израза „Русија прати српске интересе више него сами Срби“. Са једне стране, благонаклон однос два народа, сродност културе, вере, језика, стварају невероватно добре услове за развој стратешких односа. Са друге стране, управо ови субјективни фактори, ирационалност и нереалистична перцепција политичких и економских интереса ове две земље, ометају стварање конструктивних односа, заједничке политике, и, штавише, модела унутрашње модернизације две државе. Последњи фактор је најбитнији за развој и присуство Русије и Србије на међународној и европској сцени у XXI столећу.

Кључне речи: руско-српски односи, модернизација, Косово, енергетска сфера, распад СССР-а и СФРЈ.

Др Срђан СЛОВИЋ*

КОСОВО И МЕТОХИЈА И ПРОБЛЕМ БЕЗБЕДНОСТИ ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА**

Апстракт: Безбедносни идентитет Косова и Метохије се у овом периоду развијао борбом између српског и албанског становништва, Аустро-угарске, Бугарске и Италије. Борба је и даље била суштинско обележје овог идентитета. У то време се није могло говорити о међународним интеграцијама или о посебним видовима безбедности – социјалној, економској, културној, и др. Милитарни аспект безбедности је био преодоминантан. О чланству у некој међународној организацији се могло говорити тек после завршетка рата. Мултиетничност, на којој увелико инсистира међународна заједница након интервенције НАТО-а 1999. године, такође је била присутна и у почетним годинама Првог светског рата. Међутим, њу је почела да карактерише доминација већинског или моћнијег становништва, што ће бити обележје односа између Албанаца и Срба све до краја XX века.

Кључне речи: Косово и Метохија, Албанија, велике силе, разграничење, Први светски рат, окупација.

Светска политика, Балкан и Стара Србија уочи Првог светског рата

Стање на Косову и Метохији уочи и током Првог светског рата било је хаотично и са измешаним становништвом – Албанцима, Муслиманима и Србима. Оваква ситуација није била неочекивана, јер се након Лондонске

* Научни сарадник Института за српску културу Приштина/Лепосавић, institut.skr@gmail.com

** Рад је рађен у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. број 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

конференције још увек нису утврдиле границе новостворене државе Албаније. Штавише, у новоформираним областима је било отпора, посебно приликом разоружавања становништва. Дошло је до одметништва, качачких акција, напуштања територија и нових упада. Муслиманско и албанско становништво није дало неки допринос победи у Другом балканском рату, већ се определило за отпор. Срби су, са своје стране, у знак реванша вршили бројно превођење муслиманског живља у православну веру, услед чега је долазило до масовног емигрирања. Почело је и појединачно досељавање сиромашних породица из других крајева, али је то пресекао Први светски рат. Већ се у овом периоду видело колико ће тешко бити образovati стабилно мултиетничко друштво на овом подручју. Овај проблем постоји и сто година након образовања независне државе Албаније.

Стара Србија¹ је била земља „највеће анархије и насиља, не само на Балканском полуострву но можда јединствена у свету“. У периоду од 1900-1912. године албански колонисти су насилно досељавани, а Срби протеривани. У Србији је од 1876. године било око 150.000 Срба који „имају тапије од својих земаља“, живе знатним делом на терет српске владе и „чекају тренутак да заузму опет своју имовину“². Цвијић је желео да укаже на тежак положај српског становништва у Старој Србији, где су Срби живели у тешким условима читлачког система, подвргнути насиљима и осиромашењу, исламизацији и, једном речи, однарођивању; угрожени су им црква и школе, нису им се признавала ни права загарантована султанским ферманима, нити од младотурских власти. Оваква ситуација ће бити промењена током Првог светског рата, где ће Срби имати шансе да се ослободе потлаченог положаја.

Црна Гора је имала успеха у балканским ратовима. Она је у Првом балканском рату запосела, а касније и добила, беранску, бјелопољску, пљеваљску и рожајску област Санџака, односно старе Рашке, плавско-гусињску, пећку и ђаковичку област Метохије. Успела је да заузме и Скадар. Србији су, како је речено, припале косовска и друге области, окупирали је целу средњу Албанију са Елбасаном, Тираном, Кавајом и Ишмијем. Одговарајући на протест савезника, Србија је истакла да је та мера била потребна услед заштите позадине фронта од аустријских акција преко албанских чета, али је била присиљена да ограничи окупацију само на неколико стратегијских тачака. Србија је своје трупе повукла са тих тачака до краја октобра 1914. године.

1 Према схватању Јована Цвијића, у Стару Србију спадале су следеће области: Новопазарски санџак, Косово поље, Метохија и неке области јужно од Шар-планине, са границом која је одређена споразумом Србије и Бугарске (Охрид, Велес, Крива Паланка, који су припали Бугарској). Надаље, према схватању Јована Цвијића, та граница излази узаним појасом на Јадранско море до Скадра, Љеша и, вероватно, Драча.

2 Јован Цвијић, „Балкански рат и Србија“, у енглеској верзији: *Review of Reviews*, нов. 1912, 11.

Независно од чињенице да су велике силе у Лондону 1913. године утврдиле неутралност Албаније, њена територија је у току Првог светског рата постала поприште ратних дејстава. У јесен 1914. године, Италија окупира острво Сасено и Валону, а Грчка јужну Албанију, а касније (1916) и Корчу. У лето 1915. године трупе Црне Горе заузимају део северне Албаније и Скадар и српска војска улази у централне делове Албаније: Тирану, Елбасан и Драч.

Тајним Лондонским уговором од 20. априла 1915. године, који је био уступак Италији за улазак у рат на страни сила Антанте, Италији се уступају острво Сасено, обећава Валона са широким и дубоким залеђем, с тим што се Италија „неће противити подели северног и јужног дела Албаније између Србије, Црне Горе и Грчке, ако то желе Француска, Велика Британија и Русија“ (члан 7. уговора). Оставља се могућност образовања и једне „независне муслиманске државе Албаније“ са Драчом као главним градом, а под протекторатом Италије. Француска и Енглеска, као водеће силе Антанте, задржале су право за себе да затраже деобу Албаније између Србије, Црне Горе и Грчке, а Италија је обећала да се неће овоме противити. Србији и Црној Гори ће бити додељена албанска обала до ушћа Дрима и лука Шен Ђин (Св. Јован Медовански). Дакле, силе Антанте нису угрожавале интегритет Србије и Црне Горе, већ Централне силе, посебно од тренутка када су у Макензеновој офанзиви у јесен 1915. године окупирале читаву Србију и Црну Гору³.

Сама Албанија је током Првог светског рата била у потпуној анархији. Кнез Вид је био приморан да у јесен 1914. године напусти земљу, а у њој номинално престаје да постоји свака централна власт. Земља се распада на шест делова, под влашћу различитих локалних барјактара, паша, бегова и бивших турских официра, међу којима је тада био најмоћнији Есад-паша Топтани. Карактеристично је напоменути да су све ове владе имале иза себе неку велику силу или суседну земљу која их је подржавала и финансирала. Албанско питање није решено Лондонском конференцијом 1912-1913. године, мада су неке одлуке постале од трајног значаја. Пошто разграничење није спроведено до краја, Први светски рат је Албанију дочекао без дефинитивно одређених и међународно признатих граница.

Србија, која се увелико припремала за рат, знала је да ће током рата имати проблема са албанским становништвом и на различите начине је покушавала да тај проблем реши (ако је уопште то било могуће решити). У том циљу је српски краљ током 1912. и 1913. године издао два декрета, којима је област Косова и Метохије ставио под војну управу. У њима су

3 Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, САНУ, Београд, 1984; bogdanovic-kosovo_3.html 1/8/2012, 6.

Албанци упозорени да морају извршити предају целокупног оружја или би, у супротном, били сматрани непријатељима и изложени прогону. Посебно је био значајан други декрет, који се базирао на Закону из 1885. године и тицао се „ликвидације бандита“. Прокламован је званично 13. августа 1913. године. Тај закон је „дозвољавао депортацију целокупних села, забрањивао окупљање више од петоро људи увече и посебно забрањивао сваку врсту пропаганде против државе. Казне за кршење ових одредаба биле су строге, а саме одлуке полицијских власти биле су довољне да се докаже вршење криминалних радњи“⁴.

Албанци се нису много обазирали на ове декрете и почели су са својим активностима у области Пећи и Ђаковице. Иса Бољетини и Бајрам Џури су септембра месеца 1903. године организовали већу побуну у региону Луна и планинама западно од Ђаковице. Српске власти су на ово жестоко одговориле убијањем виђенијих Албанаца у Ђаковици, у циљу „encourage les autres“, образовале армију од више од 2.000 војника и покренуле кампању унутар албанске територије. Дошле су чак до Елбасана, али су их аустроугарске власти ултиматумом приморале да се повуку⁵. Надаље, у јулу месецу 1914. године вршене су обимне припреме да се под руководством Бољетинија, а под командом из Беча, организује велики албански устанак на Косову, до којег није дошло⁶.

Аустријски конзул у Призрену истицао је да са Муслиманима није поступано исто као са Србима; администрацију су чинили четнички представници и владала је велика корупција. Штавише, ни сами Срби нису били у потпуности задовољни: очекивали су економски напредак, таксе су биле високе, мада по нижој стоји од оне коју је плаћао муслимански живаљ. Неки Муслимани су емигрирали у Турску, Албанију или Босну, а Албанци су били приморани да остану, очекујући брзи крај српске владавине⁷.

У периоду од јесени 1912. до јесени 1915. године, није се успело у намери да се озбиљније реши питање статуса и будућности албанске мањине. У том циљу су започете одређене радње на плану аграрне реформе и колонизације, посебно у црногорском делу Метохије, али без већег успеха, јер за то није било ни времена ни услова, с обзиром на готово непрекидно ратно стање. Отвореног супротстављања српској војсци није било, посебно у оним тренуцима када је она показивала своју снагу. До напада ће почети да долази приликом повлачења кроз Албанију, где ће Албанци показати своје право лице. Очигледно је да је током овог периода однос доминације прешао на страну Срба. С друге стране, историја је показала да није у најбољој мери

4 Noel Malkolm, *Kosovo, A Short History*, Papermac, 1999, str. 257.

5 Исто, стр. 258.

6 Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, оп. цит., б.

7 ННСА РА XXXVIII 405, Kohlruss report, January 27th 1914.

искоришћен. Вероватно су недостајали сви они елементи који се налазе између борбених и мирнодопских дејстава: дипломатија, преговарање, посредовање и други начини решавања сукоба.

Стање у Старој Србији током Првог светског рата. Не(могућност) образовања безбедносног идентитета

Сам почетак рата је албанском становништву уливао велику наду да ће српска власт на територији Косова и Метохије бити краткотрајна. Косовски Срби су били позвани да се боре против Аустроугарске, док су Албанци били изузети у складу са споразумом између Србије и Турске. Србија се на почетку успешно носила са Аустроугарском и одбила нападе са севера и запада. Освојила је, како је речено, Елбасан и Тирану. У току наредна четири месеца, новом офанзивом заједничких немачко-аустријских снага и уласком Бугарске у рат на страни Централних сила, Србија је морала да се повуче. Бугарска армија је напала на широком фронту у октобру месецу: њени циљеви су били преузимање Македоније и одсецање Србије из области Солуна, где су британска и француска армија имале своје упориште на Балкану. Бугарске снаге 21. октобра улазе у југоисточно Косово, а наредног дана заузимају и Скопље. Том приликом су се српске снаге стациониране у Македонији повукле северно ка Косову. Овоме су се прикључивали и упади албанских качака, који су извршили бројне пљачке и изазвали nerede против локалног становништва.

Након потискивања српских снага, Аустроугарска улази у Санџак, где су је Муслимани са свежим успоменама из 1908. године срдечно дочекали. Пред српском владом су биле две опције: повлачење или предаја. Могућност продора до Солуна прекинула је Бугарска. Као једино решење остало је повлачење преко северне Албаније и Црне Горе, коришћењем узаних и непроходних путева. Ова одлука је донесена 20. новембра 1914. године. Брзина непријатељске акције и већи број српских снага преосталих на Косову, допринели су заробљавању више хиљада српских војника приликом заузимања Митровице, Приштине и Призрена. У самој Метохији су забележени тешки злочини и убиства, међу којима се посебно истиче покољ у манастиру Св. Марка код Призрена од 13-26. новембра 1915. године, где је на превару побијена чета српских војника у повлачењу (око 60 војника са три до четири официра). Треба истаћи и то, да је злочин дуго времена био заташкаван, док Јусуф Ука, један од главних протагониста тог покоља, није био изабран као „демократа“ за председника општине, те су његови партијски противници покренули целу аферу⁸.

8 Детаљније о овоме видети у: П. Костић, *Црквени животи*, 141-143; нав. према: Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, оп. цит., 6.

Прелаз преко Албаније је представљао праву тортуру за обичне војнике, јер су старешине и великодостојници били боље опремљени. Војници су били исцрпљени, подложни болестима и без хране. Локални Албанци нису били вољни да српским војницима понуде храну приликом повлачења. Разлог овоме лежао је у пљачки коју су починили српски војници две године раније. С друге стране, приликом самог повлачења српске јединице и народ били су изложени нападима партизанског карактера: њихов циљ је најчешће био пљачка. Изгладнели и промрзли људи били су скидани до голе коже и убијани или препуштени „белој смрти“ у снегу. Посебно је страдао Комбиновани одред у заштитници колоне коју су чиниле Вардарска и Моравска дивизија II позива на правцу преко Везировог моста на Дриму и Пуке ка Љешу. Нападане су углавном заостале групе малаксаких војника. Преживели борци чувене „Албанске голготе“ истицали су да су их нападали Арнаути качаци због пљачке, док је било и изузетака: поједине албанске породице у Ђаковици су војску и избеглице лепо примили.

Аустрија је окупирао северни део Косова, док су југ држали Бугари. Према извештајима аустријског министарства рата у Бечу, „велики број Арнауца је узео учешће у борби на страни Аустријанаца током иницијалних борби на подручју између Митровице и Пећи“. Политички лидери Албанаца су још увек у свежем сећању имали подршку Аустроугарске, везану за стварање независне државе Албаније. Стога и не чуди велика кооперативност локалних лидера оличених у именима Хасана Приштине и Ферата Драге. Приштина је успео да регрутује око 2.000 Албанаца волонтера који би са аустријским снагама били у стању да уђу дубље у Албанију. Драга је, са своје стране, регрутовао око 1000 бораца и упутио их на источни фронт, на коме је ратовала Аустроугарска⁹.

Аустријске власти су учиниле велике уступке Албанцима: укључиле су их у органе локалне управе, допустиле им употребу албанског језика на послу и позитивно гледале на отварање школа на албанском језику. Аустрија је Албанију посматрала као пријатељску и неутралну земљу, а никако као освојену и покорену. Аустријски министар спољних послова, Буриан, залагао се за присаједињење већег дела територије Косова независној албанској држави, док би територија јужне Албаније била одвојена и дата Грчкој. До реализације овакве политике није никада дошло, па стога Косово и Албанија нису били обједињени. Штавише, да би прешли из једног у други део, Албанци су морали имати посебне дозволе¹⁰.

Подела Косова између Аустрије и Бугарске почела је да постаје узрок политичких трвења двеју земаља. Када је бугарска Трећа дивизија заузела

9 Исто, стр. 260.

10 ННСА РА 874, Draft of Telegram by Burian to Prince Hohenlohe, February 2nd 1916.

Приштину и Призрен, то је већ прекорачило уговорени лимит између двеју влада; уместо да те области преда Аустрији, бугарска влада је тамо оставила своје трупе и организовала цивилну администрацију, која је касније проширена до Ђаковице. Чак је и бугарски краљ Фердинанд ускоро посетио ово подручје и почео да убеђује Аустрију да већину становништва овог дела Косова чине Бугари. У априлу месецу 1916. године, Аустрија је признала овакво стање, само је тражила да се бугарске снаге повуку из Ђаковице.

Након окупације Србије, у току зиме 1916. године, биће окупирана и Црна Гора, као и северна и централна Албанија, у коју улазе аустроугарске и бугарске трупе. Велике силе праве своје планове о Албанији: у јануару 1917. године, командујући аустријске војске објављује прокламацију о аутономији Албаније под протекторатом Аустроугарске. Французи, на југу земље, проглашавају „Аутономну Републику Корчу“; под њиховим покровитељством Италијани у Валони објављују стварање „Уједињене независне Албаније“. Грчке трупе стварају на југу „Аутономни Епир“.

Услови живота под бугарском влашћу били су много тежи од оних под аустријском. Постојао је принудни рад, долазило је до реквизиције хране и материјала, тако да је током 1916. и 1917. године дошло и до глади. Положај Срба је био још тежи услед ривалства двеју православних цркава. Резултат тога је била бугаризација. Основни заједнички именитељ стања под бугарском влашћу био је разочарање. Услед тога долазило је до одметања у качаке и до побуна против бугарске власти. Једну од таквих побуна предводио је Идриз Сефери у скопској Црној Гори. У близини села Сефер убијено је 20 бугарских војника. Касније су га Бугари ухапсили и ослободили тек на крају рата. Ни аустријски део Косова није био поштеђен побуна. У том делу су побуну организовали Азем Бејта и његова супруга Шота. Она му је била „друг по оружју“ и упорно се борила за остваривање својих права. Бејта се није устручавао да сарађује ни са локалним Србима, па је имао и планове спровођења заједничке акције са лидерима главне четничке организације, Костом Пећанцем, који је веома смело слетео на окупирану територију Србије.

Албански народ на Косову и Метохији није прихватио бугарску окупацију, али је парадоксално да није организовао никакав оружани отпор против ње. Ово се посебно показало приликом српског устанка у Топлици, током 1916. и 1917. године¹¹. Устаници су играли на карту незадовољства Албанаца бугарском окупацијом; претпостављало се да ће устанак бити обезбеђен с леђа, на целој линији од Копаоника до Големог села близу Врања. Међутим, Срби су, по ко зна који пут, били издати од стране Албанаца. Чим је војска ударила на ослобођену устаничку територију, Албанци су

11 Детаљније о овоме видети у: М. Перовић, *Топлички устанак*, Београд, 1959, 103, 165-167, 172, 186-187.

ударили по устаницима са леђа (очигледно да је напад из заседе био специјалност Албанаца). Албанци су били неискрени и у преговорима (Коста Пећанац), тако да су нападом на погранична села у околини Куршумлије само ишли наруку Аустријанцима.

Већ током лета 1918. године било је сасвим јасно да ће Централне силе доживети пораз. Током септембра месеца савезничке снаге су почеле са напредовањем преко Македоније, а њима су се придружили преостали војници српске војске након повлачења из Албаније. Крајем септембра Бугарска са савезничким снагама склапа примирје, чиме положај Аустрије и Немачке на Косову постаје неодржив. Српско-француске трупе приближавале су се Скопљу, а француско-италијанске Тетову. Немачки и аустријски војници 1. октобра добијају наређење за повлачење према северу. Пошто је било немогуће бранити Косово Поље, Централне силе настављају повлачење према Крушевцу. До краја октобра месеца француска 11. колонијална дивизија заузима Приштину и Митровицу, док италијанска 35. дивизија улази у Призрен и протерује остатке аустријске војске према Ђаковици и Пећи. Одређени број српских јединица је остао и заузео Косово, док се преосталих 7 српских дивизија упућује ка Београду. Овим се Косово поново враћа у посед Србије¹².

Грчке, српске и италијанске окупационе трупе повукле су се из Албаније 1920. године. Српска власт, после ослобођења Србије и Црне Горе од стране Централних сила, почиње полако „да се враћа у живот“ у свим оним местима која нису била у зони војних операција, уз неизбежан отпор албанског и муслиманског становништва. Насиље и пљачке су веома често стварале стање анархије, где су се посебно истицали припадници тзв. качачког покрета. Качачким акцијама на Косову и Метохији и у западној Македонији руководио је Косовски комитет. Овај комитет су у новембру 1918. године у Скадру основали политички емигранти, а стварне вође били су Хасан-бег Приштина и Бајрам Џури. До најзначајнијих побуна локалног становништва је долазило у плавско-гусињском, пећком, ђаковичком и дебарском крају.

Косовски комитет је у великој мери утицао на образовање безбедносног идентитета Косова и Метохије тиме што је отворено истицао своје великоалбанске претензије. У свом раду је имао подршку Италије, која је у Албанији остварила своју потпуну доминацију, а била је заинтересована и за дестабилизацију и разбијање новообразоване Краљевине СХС¹³.

Да би утицао на побољшање позиције своје земље, Пашић је покушао да искористи традицију пријатељства са Мирдитима, који су се борили за

12 SRO DD/DRV 33, Part 2, Herbert Letter from Vlora, October 30th 1918 (Italian Advance from Prizren).

13 Жарко Шешлија, *Косово и Метохија у политичкој историји Србије од 1912. до 1999. године*, докторска дисертација, ФИН, Београд, 1999, 106.

своју аутономију. Са Мирдитима је закључио Уговор о сарадњи у мају 1921. године. У борби против албанског национализма, после убиства Есад-паше, они су били у ситуацији да су једино са Србима могли „усагласити политички курс“¹⁴.

На крају, у вези са безбедносним идентитетом Косова и Метохије, можемо рећи да се он у овом периоду развијао борбом између српског и албанског становништва, Аустроугарске, Бугарске и Италије. Борба је и даље била суштинско обележје овог идентитета. У то време се није могло говорити о међународним интеграцијама или о посебним видовима безбедности – социјалној, економској, културној, и др. Милитарни аспект безбедности је био предоминантан. Безбедносни идентитет се заснивао на чисто реалистичким основама, праву јачег, равнотежи снага и схватању да је рат крајње средство за остваривање права (*ultima ratio*). О чланству у некој међународној организацији се могло говорити тек после завршетка рата. Сама окрутност рата је указала на неминовност установљења једне светске организације која ће бити задужена за мир у свету. Мултиетничност, на којој увелико инсистира међународна заједница након интервенције НАТО-а 1999. године, такође је била присутна и у почетним годинама Првог светског рата. Међутим, њу је почела да карактерише доминација већинског или моћнијег становништва, што ће бити обележје односа између Албанаца и Срба све до краја XX века.

Италијанска и аустроугарска политика према Албанији, Косову и Метохији и политика разграничења

Италија је у периоду од припајања Косова и Метохије Србији, па све до своје капитулације (септембар 1943. године), заговарала одржавање политике несређеног стања на Косову и Метохији. У томе јој је помагала косовска емиграција у општој борби против новонастале државе СХС (Југославије). У том циљу је чак и гроф Ђано (Ciano) желео да „успаву Југословене и живо се позабави Косовом у циљу одржања живим једног перманентног иредентистичког покрета на Балкану“.

У то време интенција није била на стварању независног Косова, већ његовог припајања Албанији. Суштина многих политичких организација на Косову и Метохији састојала се у помоћи италијанској војсци, коју је сам албански народ, како је већ наглашено, дочекао као ослободиоца. Лидери ма је у првом плану била лична корист, комбинована антијугословенском

14 Богунил Храбак, „Мирдита између Италије, албанских националиста и Срба 1918-1921“, *Историја 20. века*, бр. 1-2, Београд, 1993, 35-50.

(антисрпском) делатношћу. Амбивалентну политику спроводила је и албанска врхушка у Србији (Југославији): она је радила на свом богаћењу, али и истовремено против државе на чији рачун је живела. Аустроугарска и Италија су биле истрајне у политици да се ни на албанској обали, а ни у њеном залеђу, не инсталира ниједна друга европска, нити балканска држава. Оне су ишле толико далеко, да једна другој овакву превласт нису могле да осигурају, па су због тога биле склоне стварању независне Албаније. Ово више због сигурности својих обала, а мање ради слободне пловидбе Јадранским морем, у духу Гроцијусове синтагме *mare liberum*.

После завршетка Првог светског рата, питање разграничења са Албанијом се поново поставило. Албанија је и даље била несређена земља, са неутврђеним границама. Оно што је отежавало разграничење са Србијом биле су Конференција амбасадора из 1913. године, а посебно одредбе Лондонског пакта из априла 1915. године. Штавише, на самој париској мировној конференцији признате су оне границе које су утврђене 1913. године. Признат је и италијански суверенитет над Валомом и залеђем (награда за учешће у рату на страни сила Антанте) и мандат на управљање слободном албанском државом под контролом Друштва народа. Представници новостворене државе СХС су се овоме жестоко супротставили, наглашавајући валидност Лондонске конференције из 1913. године, а не Лондонског тајног пакта из 1915. године. Уколико се Италији даје право да окупира део Албаније, онда се то исто право, према схватању наше делегације на Конференцији мира у Паризу, треба дати и српској (југословенској). Из стратегијских и економских разлога југословенска страна је тражила исправку границе на средњем току Дрима, на Бојани и према Црној Гори (Клименти и Кастрати). Уколико се не би очувала независност Албаније, југословенска страна би тражила излаз на Јадранско море преко северне Албаније. Разлог је лежао у историјским правима и економији¹⁵.

Италија је била за ревидирање јужних албанских граница, док би над Валомом имала потпуни суверенитет. Наша делегација се бојала италијанског присуства, и због тога је упорно бранила независност Албаније у границама из 1913. године. Алтернатива овоме било је пришајање северне Албаније новоствореној држави, уз давање аутономије Албанцима. Мало решење за Југославију било је граница дуж Црног Дрима и Великог Дрима до мора, а велико до реке Мат и Охридског језера. Циљ свега овога био је да Италија добије што мање територије.

У спречавању да Србија изађе на Јадранско море велику улогу је одиграла и Аустроугарска. Она се, у ствари, супротстављала потајном присуству

15 Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, оп. цит., 7.

Русије у Албанији и на Средоземљу. Јака Србија није одговарала ни Аустроугарској, ни Италији. Разлог је лежао у чињеници да би таква Србија имала велику гравитациону моћ у виду југословенског „Пијемонта“. Надаље, овакво присуство Србије сметало би политици Аустроугарске „Drank Nach Osten“. То су били главни разлози што Србија није успела да изађе на Јадранско море преко Албаније.

Каснији след догађаја је ишао наруку албанском народу. Италија се повукла из Албаније почетком 1920. године, а у јуну исте године, под притиском албанског ослободилачког покрета, долази и до повлачења Италије из Валоне¹⁶. Конференција амбасадора је, коначно, у новембру 1921. године донела одлуку о коначном признању Албаније као независне и суверене државе. О Косову и Метохији се не говори нити као о независној држави, нити као о оној у склопу новостворене независне Албаније, чиме оно *de iure* постаје део Краљевине СХС. За Србију (Југославију) је ово било веома битно, јер је Косово постало саставни део новостворене Краљевине СХС. Србија није добила излаз на Јадранско море преко северне Албаније, нити исправку границе према Скадру и Дриму. Велике силе тога периода – Француска, Енглеска, Италија, САД и Јапан, извршиле су исправке свих могућих граница новостворене државе Албаније у њену корист (Скадар, Дебар, Призрен и Лин на Охридском језеру).

Литература

- Борозан 1995: Ђ. Борозан, *Велика Албанија – порекло, идеје и пракса*, Војноисторијски институт Војске Југославије, Београд.
- Богдановић 1984: Д. Богдановић, *Књига о Косову*, САНУ, Београд, bogdanovic-kosovo_3.html 1/8/2012.
- Фатић 2006: А. Фатић, *Пишање Космеја*, ИМПП, Београд.
- Глени 2001: М. Глени, *Балкан 1804-1999: национализам, рат и велике силе*, део 2, Самиздат Б92, Београд.
- Noel 1999: М. Noel, *Kosovo, A Short History*, Papermac.
- Mazower 2002: М. Mazower, *The Balkans: A Short History*, New York, The Modern Library.
- Nation 2003: С. Nation, *Wars in Balkan*, Strategic Studies Institute, US Army War College, 122 Forbes.
- Стојковић 1999: М. Стојковић, „Косово и Метохија у балканским односима“, Институт за међународну политику и привреду, *Међународна годишника* 1085/86, Београд.
- Шешлија 1999: Ж. Шешлија, *Косово и Метохија у историјској географији Србије од 1912. до 1999. године*, докторска дисертација, ФПН, Београд.

Srđan SLOVIĆ

KOSOVO AND METOHIA AND SECURITY ISSUE DURING THE FIRST WORLD WAR

Summary

During the First World War security-related circumstances in Kosovo and Metohia were unfavourable. Albanian population largely contributed to such condition since it had not been pleased with the unification of Kosovo and Metohia into Serbia. The occupation forces were accepted warmly as the liberated ones. In reality, their aim was to conquer Kosovo and make use of all resources. From geopolitical point of view, they were conducting their policy of penetration toward the East. Nobody cared on the position of the Albanians and other ethnicities.

Non-effected delimitation with Albania also contributed to such condition. Albania was the field of the unique intermingled imperial interests of great powers of that time. Serbia was not pleased with the delimitation since it could not realize its historic aim – exit to the Adriatic Sea through the Northern Albania. Interests of great powers were insurmountable obstacle. Serbia itself could be satisfied only with the great solution – exit to the Adriatic Sea so that it did not have a manoeuvre to reach compromise. The delimitation was finally carried out in 1926 (Florence).

On the more developed security system we could talk after the establishment of the first organization in charge for world peace preservation – League of Nation.

Key words: Kosovo and Metohia, Albania, great powers, delimitation, First World War, occupation.

Ивана АРИТОНОВИЋ*

Татјана ЛАЗАРЕВИЋ**

СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ МЛАДИХ НА СЕБЕРУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ*** (Усмереност на слободно време и коришћење друштвених мрежа)

Апстракт: Рад представља емпиријско истраживање експлоративног типа, реализовано у циљу сагледавања ставова средњошколаца и студената српске националности о свакодневном животу на Косову и Метохији. Истраживање је реализовано применом фокус-групе истраживачке технике. Резултати указују на незадовољство свакодневним животом и све интензивнију виртуелизацију њиховог друштвеног живота, пре свега коришћењем Фејсбука (*Facebook*). Иако је популарност Фејсбук мреже код младих Срба на Косову и Метохији само део опште светске Фејсбук *маније*, Фејсбук и интернет уопште имају и специфичну тежину – они истовремено представљају њихов *деј* из ограниченог, затвореног, скученог, сиромашног и суморног простора какво је Косово и Метохија данас за Србе. Интернет и Фејсбук су њихов *прозор у свеј* преко жице, могућност да комуницирају са „својима“. Доминантно је приметна жеља за одласком из места порекла, која је наглашенија код испитаника из енклава, као и одсуство јасне перспективе живота на Косову и Метохији. Иако експлоративно, истраживање је указало на бројне негативне појаве социјализације младих у постконфликтном подручју, због чега ауторке верују да је неопходно реализовати много већа и свеобухватнија истраживања на тему специфичности свакодневног живота, ставова и потреба младих у јужној српској покрајини.

Кључне речи: млади, средњошколци, студенти, свакодневни живот, слободно време, интернет, *Facebook*, Косово и Метохија.

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу Приштина-Лепосавић, email: ivana.m.aritonovic@gmail.com

** Стручњак за односе са медијима и мултимедијалне комуникације, Центар за развој заједница, Косовска Митровица, email: tatjanalz@yahoo.com

*** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1. О истраживању

Фокус-групни интервју¹ често је примењивана техника у истраживањима ставова и потреба српског и албанског становништва на Косову и Метохији у последњих дванаест година. Разлоге углавном треба тражити у присуству и раду многобројних организација цивилног сектора у покрајини. Примену фокус-групног интервјуа припадници тих организација *ојравдавају* брзином којом добијају одговоре од већег броја испитаника, као и економичношћу, својственој примени те технике². У академским истраживањима, која се реализују на Косову и Метохији, фокус-групни интервју такође је нашао своју примену, иако није објављен велики број резултата истраживања реализованих применом те технике³.

Примена фокус-групног интервјуа најпожељнија је у експлоративним истраживањима, када се о истраживаној појави не зна много. Разлог, због којег се фокус-групе користе у раним фазама истраживања, може бити и дефинисање хипотеза, проистеклих из резултата фокус-групних дискусија⁴.

- 1 Фокус-групни интервју представља вид групног интервјуа, због чега неки аутори, занемарујући разлику, која међу њима ипак постоји, почетак примене фокус-групног интервјуа виде још у Богардусовим истраживањима, из 1926. године (видети: Србољуб Бранковић, *Увод у мејодологију – квалиџајивни мејоди исџираживања друшџивених џојава*, Мегатренд универзитет примењених наука, Београд, 2007, 73). Кригер (Krueger, 1988) сматра да је фокус-групни интервју рођен крајем 1930. године, у научним круговима чији су представници сумњали у неприкосновену тачност традиционалних истраживачких метода. Догађај, који се наводи као пресудан за почетак примене фокус-групног интервјуа, у научним круговима везан је за 1941. годину и Роберта Мертона. Почетком 1941. године, Роберт Мертон дошао је на Универзитет Колумбија, где је већ радио Пол Лазарсфел (Paul Lazarsfeld), позван од стране „Office of War Information“ да уради анализу реакције јавности на емисије ратног програма, чији је циљ био подстицање морала (Слађана Ђурић, *Фокус-џрупни инџтервју*, Службени гласник, Београд, 2007, 13).
- 2 Посматрање опште атмосфере и расположења учесника током рада групе додатно могу да послуже као путоказ у потврђивању или даљем истраживању хипотези.
- 3 Фокус-групни интервју, као истраживачка метода, данас има широку примену у социологији, политичким наукама, комунологији, културолошким и феминистичким студијама, као и у истраживањима тржишта, маркетиншким истраживањима, истраживањима јавног мњења, а у последње време и у медицинским истраживањима (видети: Србољуб Бранковић, нав. дело, 2007, 73).
- 4 Сем у експлоративним, фокус-групни интервју може се користити и у феноменолошким (искусвеним) истраживањима, чија је особеност истраживачево поседовање почетних знања о испитиваној теми. У таквим истраживањима, истраживач има за циљ продубљивање својих знања и разјашњење евентуалних недоумица. Феноменолошки приступ испуњава и циљеве триангулације и конфирмације, што значи да истраживач добијене податке упоређује са резултатима из претходно примењених метода, а добијене налазе упоређује и са својим претходним ставовима и знањима о испитиваној појави (видети: Слађана Ђурић, нав. дело, 2007, 33).

То олакшава и доношење одлуке о теренској истраживачкој стратегији, која ће уследити у каснијим фазама истраживања⁵. Вођене том идејом, настojале смо да реализујемо експлоративно истраживање свакодневног живота младих Срба на Косову и Метохији, како бисмо сагледале ставове студената Приштинског универзитета, привремено смештеног у Косовској Митровици, и средњошколаца, који се школују у Косовској Митровици и Звечану. Учесници у фокус-групним расправама могу бити одабрани по два основна критеријума:

1) социодемографски: пол, старост, образовање, село/град, етничка или верска припадност. „Ови критеријуми се примењују кад се полази од претпоставке или кад су претходна квантитативна истраживања показала да социјална и демографска својства имају везе са оним што је предмет истраживања – на пример, одређени ставови или понашање;

2) тематски: када се учесници разврставају према типу односа према истраживаној теми – на пример, чврсте, умерене, меке присталице и противници неке идеје“⁶.

За потребе истраживања примениле смо први критеријум, између осталог зато што смо желеле да испитамо да ли има разлике у ставовима испитаника из енклава и оних који живе на северу Косова и Метохије, будући да се безбедносна ситуација у наведеним деловима покрајине веома разликује у односу север – југ, те није подједнако стресна за Србе који живе у албанском окружењу, односно мешовитим срединама и на компактној српској територији. Требало је испитати и упоредити ставове испитаника у вези са тренутним животом и школовањем и перспективама даљег живота и школовања на Косову и Метохији. Посебан нагласак стављен је на коришћење интернета и друштвених мрежа, за које смо претпоставиле да су постали свакодневица међу младима, што је истраживање и потврдило.

Учесници фокус-група били су младићи и девојке српске националности са Косова и Метохије. Свака фокус-група је била састављена од једног броја учесника из Косовске Митровице, као једине урбане средине на Косову и Метохији у којој живе Срби, и од учесника који су из енклава, али су тренутно на школовању у Косовској Митровици и Звечану. Разлог лежи у настојању истраживача да истражи има ли разлике у ставовима вршњака који долазе из различитих средина – једни су из града, који се налази на северу Косова и у случају сукоба са Албанцима залеђе могу наћи на простору уже Србије, која је од Косовске Митровице удаљена 60 км, док други живот проводе у потпуном албанском окружењу, где би, у случају етничког сукоба, попут насиља

5 Слађана Ђурић, нав. дело, 2007, 7.

6 Србољуб Бранковић, нав. дело, 2007, 78.

17. марта 2004, били препуштени на „милост и немилост“ већинској популацији. Док је једини српски град на Косову и Метохији истовремено и линија разграничења и својеврсна линија фронта, на којој већ дванаест година одрастају нове генерације у бунтовничком духу, с појачаним адреналином за будност и спремност за сукоб, у преосталим српским срединама на југу, у последњих неколико година, примећен је тренд такозване *инијерације Срба у косовске инстиииуције*, која се читава поседовањем докумената приштинских институција и све већим бројем Срба који раде за те институције.

При изради основе за фокус-групе дискусије претпоставиле смо:

- незадовољство испитаника свакодневним животом, како у местима свог порекла, тако и на Косову и Метохији као покрајини;
- незадовољство садржајима за слободно време;
- нејасну дугорочну слику о себи и даљем животу на Косову и Метохији;
- разлику у ставовима студената и средњошколаца из енклава од својих вршњака, који живе и школују се у Косовској Митровици, будући да је реч о срединама које се, осим по урбанистичким и архитектонским, разликују по безбедносним и институцијалним карактеристикама.

На терену су реализоване две фокус-групе, у просторији локалне организације⁷ цивилног сектора, која је адекватна за примену те истраживачке технике. У фокус-групи о свакодневном животу средњошколаца учествовало је 13 учесника – седам младића и шест девојака. Реч је о ученицима трећих и четвртих разреда Гимназије, Техничке и Медицинске школе у Косовској Митровици и Техничке школе у Звечану. Тројица учесника су из енклава – преосталих руралних српских средина јужно од Ибра (Клина, Бабин Мост, Велика Хоча) и један из Лешка, најсевернијег места према централној Србији. Сва четворица су смештена у Дому ученика у Косовској Митровици. Остали учесници фокус-групе живе са својим породицама у Косовској Митровици и Звечану. У фокус-групи о свакодневном животу студената, Срба и осталих неалбанаца на Косову и Метохији, учествовало је једанаест (11) учесника – пет младића и шест девојака. Реч је о студентима Медицинског, Економског, Учитељског, Филозофског факултета, Факултета за спорт и Високе школе струковних студија Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Шесторо учесника потиче из енклава (Прилужје, Лапље село, Угљаре, Ново Брдо), али су на школовању у Косовској Митровици.

Фокус-групе дискусије вођене су уз примену стратегије левка, што значи да су најпре постављана општа, затим посебна и одређенија питања.

7 „Центар за развој заједница“

У складу са тим, дискусије су вођене најпре на тему свакодневног живота учесника, са посебним освртом на слободно време и степен задовољства свакодневним животом. Потом је као тема, ширим сетом питања и потпитања, уведен интернет и коришћење друштвених мрежа. Трећи сегмент односио се на безбедносну ситуацију и то да ли учесници дискусија сматрају да се она разликује у Косовској Митровици, у поређењу са енклавама. Завршни сегмент дискусије био је везан за мишљења учесника, да ли ће остати или отићи са Косова и Метохије. За потребе овог рада биће презентовани резултати првог дела дискусије који је у вези са свакодневицом, слободним временом и интернетом⁸.

Дискусије су забележене аудио-техником, тако да су транскрибовани одговори потпуно оригинални. Учесници су показали висок ниво мотивисаности за дискусију на наведене теме. Није било негативних вербалних, нити невербалних реакција учесника, као ни одбијања у давању одговора. Штавише, стекле смо утисак да су учесници обе фокус-групе имали потребу да о својим животима и ставовима отворено говоре, чему у прилог говори интензивна интеракција унутар обе фокус-групе. У уводној речи навеле смо циљ, природу и технику истраживања. Како је једна од ауторки⁹ већ реализовала слично истраживање након једнострано проглашене независности Косова од стране приштинских институција, у новом истраживању пошло се од претпоставки да је у сегменту „Како проводите своје слободно време“ дошло до значајне промене – масовног и активног учешћа младих Срба на Косову и Метохији у виртуелним друштвеним мрежама, пре свега Фејсбуку (*Facebook*). Штавише, претпоставка је да не само што су Фејсбук и интернет постали доминантан начин провођења слободног времена за највећи број младих Срба у Покрајини, већ да је и њихов значај утолико већи што младим Србима на Косову и Метохији недостају сви остали културни и спортски садржаји, као и елементарна слобода кретања и избора садржаја за активно провођење слободног времена и свакодневног живота уопште. Ово тим пре што млади Срби дуже од деценију одрастају у несигурном, сиромашном и урушеном постратном друштвеном окружењу. Претпоставиле смо, такође, да се масовна и дуготрајна употреба друштвених мрежа и интернета одразила и на остале сегменте

8 Ово тим пре што су дискусије фокус-група биле веома интензивне, услед чега смо прикупиле велики број података. Услед техничких правила која се односе на припрему научног чланка, дискусије ће бити представљене у два рада, с тим што ће у овом раду бити речи о свакодневици и слободном времену као њеном важном аспекту, а тежиште другог рада биће на сагледавању безбедносне ситуације и перспективе живота на Косову и Метохији.

9 Видети: Ивана Аритоновић, „Перспективе младих Срба на Косову и Метохији“, *Културно наслеђе Косова и Метохије – научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања*, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, 2010, 369–382.

њиховог свакодневног живота, пре свега на дневне радне обавезе у школи и на факултету, амбиције, као и на планове за будућност.

Главни разлог одабира фокус-групне технике у овом истраживању јесте развијање социјалне интеракције међу члановима групе, са циљем сазнавања њихових ставова, мишљења, уверења, искустава и реакција, које се коришћењем других истраживачких метода не могу тако лако сазнати. Поменути ставови, мишљења, уверења делимично су независни од групе или социјалног окружења, али их је најједноставније открити кроз међусобну интеракцију, на којој фокус-група почива и коју подстиче¹⁰. Групну динамику смо усмеравале са циљем добијања искрених и отворених одговора испитаника. Нарочито смо имале у виду да се у таквој ситуацији фаворизује међусобна сарадња испитаника, односно да је задатак модератора да умањи евентуалне тензије. У свакој групи има „причалица“ и „ћутолога“, што је био случај и у нашем истраживању. Ипак, задатак модератора је да умири и контролише причалице, а афирмише ћутологе. Веома је било важно да модератор не дозволи наметање мишљења неког испитаника осталим испитаницима. Успешност фокус-групног интервјуа и валидност добијених података постиже се у великој мери, захваљујући пријатној и опуштеној атмосфери, која испитаницима омогућује искрено изношење својих ставова. „Индивидуалне карактеристике учесника ће утицати на понашање других учесника, квалитет интеракције, кохезију и компатибилност групе, чиме се ствара амбијент у којем ће се учесници осећати слободни или скучени, довољно мотивисани или равнодушни, опуштени или уплашени“¹¹. Резултати реализованих фокус-група показују да су учесници веома искрено, у отвореној и опуштеној атмосфери, говорили о свом свакодневном животу и квалитету слободног времена у постконфликтном друштвеном окружењу.

2. Како изгледа један ваш уобичајени дан?

Прво питање постављено учесницима обе фокус-групе гласило је: „Како изгледа један ваш уобичајени дан?“ (са посебним освртом на слободно време). У фокус-групи одржаној са средњошколцима доминирали су одговори о буђењу у раним јутарњим сатима због одласка у школу, али и спавању током дана. Након часова већина испитаника одлази у неки од локалних кафића на

10 Истраживач много теже контролише фокус-групу него индивидуални интервју, јер се у фокус-групи може десити да учесници преузму иницијативу и контролу над ситуацијом. Због тога се инсистира на истраживачевом добром познавању тог истраживачког процеса. У комбинацији са посматрањем, фокус-група омогућује истраживачу да прикупи већу количину информација у краћем временском року.

11 Слађана Ђурић, нав. дело, 2007, 33.

пиће или у шетњу. По повратку кући, одмарају се или уче и проводе време на интернету. Пред вече одлазе у град, а након тога такође проводе време на интернету. Испитаници који су смештени у Дому ученика у Косовској Митровици, нагласили су да време које је у поподневним часовима предвиђено за учење проводе спавајући, а неки учесници који имају и ваншколске активности, као Музичку школу, фолклор, спорт, такође су истакли да налазе времена за спавање. Врло мало испитаника изјавило је да чита лектуре или књиге уопште, тим пре што, по сопственом признању, решења за школске и ваншколске задатке проналазе на интернету. Седам од тринаест ученика се баве спортом, фолклором или музиком. Ученици који су смештени у Дому ученика, своје време потпуно другачије проводе када су у својим местима порекла. У срединама јужно од Ибра, њихова прва активност је да разговарају са породицом о новинама у кући и месту, с обзиром на то да имају проблема у телефонској комуникацији са породицом током њиховог боравка у Косовској Митровици (због прекида српских телефонских мрежа). Они помажу родитељима у пољопривредним пословима или проводе време на интернету, које им тада буквално служи као „прозор у свет“, „бег од стварности“ и „комуникацијска веза са својима у Србији“. Слободно време не проводе на улици и игри, због безбедносне ситуације. Сви су емотивно одговорили да су срећнији када бораве у Косовској Митровици, која је за њих урбана средина, много другачија и већа од њихове, и која им пружа садржаје за слободно време. Потпуно другачије је одговорио ученик из Лешка, који је у позитивном смислу јасно издвојио своју средину, на крајњем северу Косова, према централној Србији, која му даје смисао слободе и квалитета живљења; у њој се боље осећа, јер доста времена проводи напољу, у игри са својим вршњацима.

М. Б. (ученик, КМ): „Пробудим се око 6 сати. Око 7 сати сам у школи. Од 12 до 15 часова спавам, па изађем на кафу са другом. Три пута недељно идем на фолклор. Увече гледам серију, неки филм на ХБО-у, интернет и тако“.

И. С. (ученица, КМ): „Будим се око 6 сати, зато што часови почињу у 7 сати. У 12:30 часова сам код куће. Идем на интернет, слушам музику, учим око 2 сата. Увече фитнес, филм, серија. Викендом излазим, трчим, и радим било шта што може да ме релаксира...“

М. А. (ученик, Клина): „У школи сам до 12 сати. Око 14 часова сам у Дому. Од 15 до 17 часова је време предвиђено за учење – тада спавам. После идем са друговима на интернет. Увече испушимо по цигару испред Дома, па идемо на савање. Кући идем петком. Тада се видим и испричам са мојима о томе како је у школи. Суботом имамо пуно посла, помажем им у њиви, зато што имамо пуно њива. Остатак дана проведем у кући са сестром“.

М. С. (ученица, КМ): „Обавезно ујутро касним за школу. После школе сам сатима на Фејсбуку. Заменила сам књиге Фејсбуком последњих пар месеци. Увече сам до касно на интернету“.

М. Д. (ученик, Бабин Мост): „До 12 сати сам у школи. Тренирам кошарку и идем у теретану. До 21 час морамо да будемо у Дому. У Бабином Мосту сам на интернету по цео дан. Немам више друштво тамо. Интернет имам 2 године, од како су нам Шиптари искључили фиксне мреже. Србин из Прилужја је провајдер за интернет“.

Б. Г. (ученик, Велика Хоча): „Овде сам у школи од 7 до 12 сати. После обавезно идем са друштвом на пиће. Онда дођем у Дом, па идем на интернет у оближњи студентски кафић. За време учења углавном спавам, као и остали из Дома. Око 18 часова идем на вечеру, па на кафу са друштвом. Кући идем једном месечно, јер немам често превоз. Тамо помажем мојима у винограду. Са породицом се чујем преко мобилног¹². И фиксни и интернет тамо плаћамо Шиптарима. Моји се баве виноградарством, тако да им помажем. Мој тата продаје вино“.

М. В. (ученица, КМ): „У школи сам до 12 сати, па у музичкој од 13 сати. Увече идем на фитнес, па гледам неку серију. На интернету играм слагалицу или гледам неки филм на ХБО-у. Листам часописе, књиге не уназад две године. Увече не излазим много. Волим да седим код куће са породицом. Викендом идем на часове хемије, спремам се за пријемни“.

С. В. (студент, КМ): „Устајем у 8:30 часова и спремам се за посао. Од 9 сати сам на послу. Радим у локалној невладиној организацији. До 13 часова сам на послу. После одем кући и спремам испите, јер студирам енглески. Увече излазим у град са вереницом. Иначе, стално читам књиге...“

З. Р. (студент, Прилужје): „Ја студирам медицину, тако да по цео дан имам предавања, све ми је томе подређено. Слободно време је време између предавања, тада сам са девојком или друговима... Викендом учим. Када сам код куће уопште не излазим, осим када је лепо време – тада играмо фудбал. Иначе сам на рачунару по цео дан или гледам филм. Код куће одмах упаднем у апатију и уопште ми се не излази. У граду ми је дан испуњен превањима. Код куће ми се ништа не ради“.

А. Т. (студент, Лапље Село): „Када сам у Косовској Митровици, стално сам у покрету. У селу сам само у кући. Ретко ко од друштва одлази кући на викенд. Некада у истом дану одем кући и вратим се у град. У селу постоје два или три кафића и тамо су увек исти људи. Овде ми је занимљивије. Више је људи и више обавеза“.

С. В. (студенткиња, Угљаре): „Овде имам предавања или идем у шетње или учим. Код куће уопште не излазим. Велика је разлика између Косовске Митровице и енклава. Нема где тамо да се изађе...“

12 Користећи број телефона албанског оператера.

И. И. (Ромкиња, КМ): „Ја сам из Косовске Митровице, али сам по цео дан у кући. Не излазим често. Гледам серије, све редом. Кувам, то волим и волим да правим фризуру. На интернету гледам како се праве фризуре“.

Ј. К. (студент, КМ): „Радим по сменама и никада немам времена. Када дођем кући, приватно радим за друге људе. И учим. Сада сам на струковним студијама“.

На исто питање о својој дневној рутини, студенти су најчешће наводили обавезе на факултету, и дружење (углавном увече). За разлику од средњошколаца, студенти нису спомињали спавање у дневним часовима, дневне шетње по граду, и својим одговорима јасно су указали да су им обавезе на факултету доминантне. Само две студенткиње су навеле да се баве спортом. Додатно, два учесника раде, па су навели да није једноставно радити и студирати. Заједничка карактеристика у одговорима средњошколаца и студената из енклава је та да различито проводе време када су у својим местима порекла или у Косовској Митровици. Када су код куће, где, за разлику од средњошколаца, бораве краће и ређе, време проводе у кући, на интернету. Очекивано, више им се допада да време проводе у Косовској Митровици, и осим једне учеснице, сви већ на почетку дискусије одбијају могућност да се врате у енклаве по завршетку студија.

На питање: „Да ли сте задовољни својим животом?“ са изузетком једног студента, остали учесници су невербалним и паравербалним каналима снажно показали своје незадовољство (приметан песимизам), а у вербалним одговорима су донекле исказали своје незадовољство, са изузетком студената из енклава када су причали о свом животу у енклавама. Ти студенти су јасно истицали да је њихов живот знатно садржајнији и позитивнији када време проводе на северу Косова и Метохије него у својим местима порекла. Њихови одговори били су готово идентични одговорима средњошколаца из енклава, али са приметнијим незадовољством животом у енклави. Само један учесник из Косовске Митровице је изјавио да је „вечити оптимиста“ и да је „презадовољан“ животом у Косовској Митровици. Остали одговори су фрагментарно описивали незадовољство студената. Пратећи реакција средњошколаца, такође је било очигледно њихово незадовољство својим свакодневним животом, осим ученика из енклава када бораве у Дому, и једне ученице из Косовске Митровице, која своје задовољство повезује са амбицијама за наставак школовања у неком другом универзитетском центру. Остали учесници се врло отворено жале на сопствену лењост, провођење доста времена на интернету и на то да мало времена посвећују обавезама.

М. Х. (студенткиња, КМ): „Могло би и боље да буде. Пре пар дана сам по целом граду тражила обруче за кошарку. Нашла сам само један кош, али је испод њега било смеће!“

А. Т. (студент, Лапље Село): „Волео бих да има „Паинт бол“-а или би-лијара, ја волим те спортове. Овде у Косовској Митровици људи су добри и околина је иначе позитивна. Свуда нешто фали, није то само проблем овог града. Околина (цела Покрајина – И. А.) је иначе таква да нема пуно избора“.

С. Д. (студенткиња, Угљаре): „У Косовској Митровици сам донекле задовољна својим свакодневним животом, а код куће уопште нисам. Овде имам више избора за све. И проток интернета је овде бржи. У селу сатима или данима нема струје, нарочито зими. Фале нам основне ствари за живот. Са друге стране, овде у граду је много прљаво, то ме нервира, људи не раде свој посао како треба, безакоње влада...“

С. В. (студент, КМ): „Ја сам вечити оптимиста и мислим да мисли обликују стварност. Презадовољан сам“.

М. Д. (ученик, Бабин Мост): „Овде ми је боље него у Бабином Мосту. Овде идемо на баскет или на кафу, а тамо су људи много везани за интернет, па не излазе. Тамо сада нема ни спортских активности...“

М. В. (ученица, КМ): „Прве две године гимназије сам по цео дан имала неке обавезе. И све сам постизала да урадим, више него сада, у четвртој години. Сада сам и превише опуштена. Не мислим да је разлог за то Фејсбук, него ето, моја лењост“.

М. С. (ученица, КМ): „Нисам задовољна, јер сам заменила дан за ноћ. Имала бих више времена, да нисам по граду или да не спавам преко дана“.

Ј. П. (ученица, КМ): „У четвртом разреду нисам уопште задовољна, јер учим само за школу и за пријемни. Не знам када сам последњи пут прочита-ла неку књигу. Мислим да наш систем треба деци да да једну годину паузе између средње школе и факултета, па да одлучимо шта ћемо да упишемо“.

Б. Г. (ученик, Велика Хоча): „Овде много добро искористим дан. Тамо је боље што помажем мојима, и што сам на интернету сâм, али овде имам другове и проводим време како ја желим. Нико ми не ограничава слободу кретања“.

Треће питање сегмента о свакодневном животу и слободном времену гласило је: „Да ли Косовска Митровица пружа садржаје за слободно време?“ Опште је мишљење учесника обе фокус-групе да је то недовољно, те да је јасна предност тог града на северу Покрајине у односу на остале српске средине. Ипак, када се садржаји за слободно време упореде са градовима у централној Србији, испоставља се да Косовска Митровица пружа много мање садржаја него што је младим људима потребно.

М. В. (ученица, КМ): „Мислим да не пружа уопште, али ако неко може сâм себи да измисли забаву, неће му бити проблем да буде ни у Косовској Митровици. Имамо библиотеку, интернет, телевизију. Нисмо баш на крају света, али јесте проблем за оне који желе више“.

Остали учесници обе фокус-групе су невербално изразили своје мишљење о томе да у Косовској Митровици нема садржаја који су им потребни. Када се постави питање конкретних садржаја који недостају, увек се наводи одсуство позоришта, биоскопа, музеја, спортске хале и затвореног базена. Како су сви административни и културни објекти који у Косовској Митровици постоје остали у јужном делу града у коме живе искључиво Албанци, јасно је зашто Срби и неалбанци из Косовске Митровице инсистирају на потребама за тим установама.

3. Интернет и друштвене мреже

У другом поглављу „Интернет и друштвене мреже“, у већем сету питања и потпитања, учесници су јасно истакли да свакодневно користе интернет по неколико сати, као и да сви имају налоге на друштвеним мрежама, међу којима је Фејсбук доминантан и најпопуларнији. Са новом генерацијом мобилних *smart* телефона и новим апликацијама (*Google Android*, примера ради), приступ интернету и друштвеним мрежама преко мобилног телефона постао је уобичајен, тако да готово сви испитаници не само што имају сопствени рачунар, већ приступ Фејсбуку и интернету све чешће остварују и преко мобилног телефона. То је омогућило интензивније, масовније и чешће посете интернету и друштвеним мрежама, персонализованији приступ и боравак на светској мрежи, а самим тим је утицало и на већу зависност од интернета и виртуелне комуникације. Наши испитаници интернет користе и друштвеним мрежама приступају више пута дневно и по неколико сати. Убедљива већина се дневно од два до пет пута „качи“ на мрежу и тамо проводи од два до четири сата, и то највише на Фејсбуку и играјући игрице. Чини се, ипак, да су студенти рационалнији и да време квалитетније проводе, за разлику од средњошколаца, који углавном играју игрице, „чатују“ са друговима из непосредног физичког окружења, уређују своје профиле или посећују туђе на Фејсбуку. Иако проводе исто времена као и средњошколци на Фејсбуку, они ипак, за разлику од средњошколаца, умеју и циљано да оду на сајтове на којима могу да пронађу информације корисне за факултет, укључујући и сајтове својих факултета, а такође, посећују и политичко-информативне сајтове. На питање „Шта најчешће радите на Фејсбуку или некој другој друштвеној мрежи?“, у фокус-групи са средњошколцима, њих петоро је одговорило да углавном игра игрице. Они се махом, осим што играју већом популарну игру „Слагалица“, дописују са пријатељима који нису у Косовској Митровици (скоро две трећине), али и „шпијунирају“ туђе налоге, углавном својих симпатија, момака/девојака или „конкуренције“. Студенти су такође истакли да свакодневно користе интернет и имају налоге на дру-

штвеним мрежама, те да је Фејсбук најпопуларнији. На питање: „Шта најчешће радите на Фејсбуку, или некој другој друштвеној мрежи?“, сви студенти су одговорили да Фејсбук користе да би сазнали шта раде њихови пријатељи, односно већина користи ту мрежу да би се дописивала са пријатељима у другим местима. За разлику од средњошколаца, који још увек немају изражену потребу за дописивањем са пријатељима који не живе у Косовској Митровици, код студената је очигледна потреба да са пријатељима остану у контакту путем Фејсбука. Средњошколци су, очито, на Фејсбуку „локално оријентисани“, па чешће комуницирају и посећују налоге својих вршњака које виђају и са којима се виђају. Студенти су, такође за разлику од средњошколаца, активнији и као чланови одређених мрежа на Фејсбуку. Највећа сличност у одговорима учесника обе фокус-групе јесте да махом играју игрице и да су свесни тога да проводе пуно времена на Фејсбуку. Ипак, за разлику од средњошколаца, чини се да би студенти били спремнији да предузму конкретне кораке и смање време које проводе на Фејсбуку, јер су свеснији својих обавеза на студијама. Један студент је навео како је месецима *заваравао* себе да спрема испите са отвореним књигама на столу и „онлајн“ присуством на Фејсбуку. Иако му почетна намера није била да одлази на свој профил, на крају би увек завршио „онлајн“. Своје „губљење“ времена оправдавао је тиме да *зна* сво градиво из књига, те да није *сћрашно* што је време за учење у ствари провео на Фејсбуку. Ипак, у једном тренутку је *замрзао* свој профил и у потпуности искључио коришћење Фејсбука на дуже од месец дана. Резултати те одлуке били су очигледни, будући да је за тако кратко време положио неколико важних испита, поново добивши концентрацију за учење. Студенти су навели и то да су свесни ризика зависности од Фејсбука.

М. Б. (ученик, КМ): „Ја објављујем песме на свом зиду и играм игрице“.

Љ. М. (ученик, КМ): „Играм игрице“.

С. В. (студент, КМ): „Ја сам члан страница које се боре за очување српске ћирилице и читам текстове на тим страницама“.

В. А. (студенткиња, КМ): „Играм игрице и погледам да ли има нешто ново код мојих другарица. На почетној страни то пише, ето, да се нису породиле или вериле...“

Ј. К. (студент, КМ): „Најзанимљивији ми је чат. Доста мојих другара из детињства је из Врњачке Бање и дописујемо се...“

Г. Р. (студент, Прилужје): „Ретко идем на Фејсбук. Најчешће се викендом дописујем са другарима и девојком, јер је она из енклаве и тамо нема никаквих веза осим интернета“.

З. Р. (студент, Прилужје): „Угасио сам налог на месец и по дана. *Развалио* сам испите, добио сам две десетке и положио сам колоквијуме. Код куће сам стално пред рачунаром, јер тамо не постоји никаква занимација, ни

активност. Сви мојих година су ван села на студијама, а они који су остали у селу су апатични и не раде ништа“.

С. Д. (студенткиња, Угљаре): „Дописујем се са људима који нису одавде. На факултету имамо своју групу, па се дописујемо са професорком, она нам шаље корисне линкове. Има и страница о психологији, то ме занима и то читам. Све зависи како се интернет користи. Негативно је то што их много користимо, али је позитивно што их има“.

Б. В. (студенткиња, Ново Брдо): „Проверим поруке и обавештења. Некада играм игрице. Чујем се са пријатељима из енклава, зато што тамо нема телефонске мреже“.

А. Т. (студент, Лапље Село): „Искључиво проверим да ли имам поруке. Уђем на ФБ и 10 пута дневно, али проверим има ли новости и излогујем се“.

На питање: „Које су, по вашем мишљењу, предности за младе коришћења интернета и Фејсбука/осталих друштвених мрежа?“, уз одговор да им он служи да буду у контакту са људима, и да се брже долази до информација, студенти закључују да је Фејсбук створио зависност код нових генерација и да се осећају, када нису на мрежи, као да су *одсечени* од света и као да пропуштају све што је важно, те да је зависност од интернета/Фејсбука неповратан процес, који је утицао на *ошћућење* људи. Исмејавани су примери њихових познаника, који физички проводе време на кафи у кафићу, али заправо су ментално све време „онлајн“. Такви људи, како кажу, имају изражену потребу да „цео свет“ сазна шта они раде и како се осећају „у сваком тренутку“. Интересантно је да су студенти у овом делу питања заправо више били усмерени на критиковање Фејсбука, уместо да наведу предности, осим оног дела где студенти из енклава наводе јасну предност повезивања својих средина са спољним светом. На исто питање у фокус-групи са средњошколцима добиле смо сличне одговоре, што значи да су и средњошколци више говорили о *манама* и *ојасносћима* које су својствене неопрезном коришћењу друштвених мрежа. Како је питање тражило одговор о предности коришћења Фејсбука и како су обе групе своје одговоре појединачно усмериле на негативне последице, претпостављамо да млади у свести држе као врло присутну информацију или искуство о негативним странама коришћења ове мреже.

С. Д. (студенткиња, Угљаре): „Комуникација са другим људима, нарочито онима који нису у истом месту“.

А. Т. (студент, Лапље Село): „У контакту смо са људима“.

Б. В. (студенткиња, Ново Брдо): „Када немам струје и интернета, као да нисам жива“.

Д. К. (студенткиња, КМ): „Када уђем и видим 20 захтева, обрадујем се, када оно само позиви за игрице. Тада се скроз инзервирам“.

И. С. (ученица, КМ): „Упознајемо нове људе, стичемо нова знања о технологијама. Али мане су опасности. На телевизији увек причају о опасностима са Фејсбука. Ја увек пазим да ли стварно познајем особу која ми је послала захтев“.

На питање: „Да ли за младе Србе на Косову и Метохији постоји нека предност због коришћења Фејсбука/осталих друштвених мрежа“, учесници из енклава су такође јасно навели, као и средњошколци из ових средина, да им Фејсбук служи за контакт са спољним светом – породицом и пријатељима када су својим местима, због онемогућеног функционисања српске телефоније.

З. Р. (студент, Прилужје): „Нажалост, има средина без телефона, тако да је интернет једина веза. Нама је провајдер Албанац, лично долази у село и наплаћује...“

В. А. (студенткиња, КМ): „Негативан је сам Фејсбук, зато што се мало дружимо. Раније се знало где су другари, да ли су на школском дворишту или у улици и увек смо непогрешиво налазили једни друге. Предност је, са друге стране, што информације брже круже“.

Г. Р. (студент, Прилужје): „Моји родитељи су нашли школске другове на Фејсбуку“.

С. Д. (студенткиња, Угљаре): „Имам сестру у иностранству, тако се чујемо. Иначе би било јако скупо чути се са њом“.

И. Х. (ученица, КМ): „То нам је *йрозор у свеи*“.

Ј. П. (ученица, КМ): „Преко интернета сам нашла семинаре на које сам ишла, а који су ми помогли у образовању. Са интернета и друштвених мрежа пуно сазнајемо и имамо боље могућности за путовања и склапање нових контаката“.

На питања: „Замислите да више не постоји Фејсбук, нити иједна друштвена мрежа. Шта бисте радили? Како бисте проводили своје слободно време?“, процена истраживача је да, као ни средњошколци, ни студенти нису имали пун капацитет да замисле такву ситуацију. Студенти претпостављају да би им то врло тешко пало у првим данима, али да би се након тога привикли. Већина је ипак то „привикавање“ повезала са новом мрежом. Учесници обе фокус-групе су нагласили да је коришћење друштвених мрежа на интернету неповратан процес и да би свакако била измишљена нека друга мрежа. У мањини су били одговори да се не би ништа променило и да им то не би тешко пало. Стекле смо утисак да су учесници обе фокус-групе та питања доживели олако и тек након нашег инсистирања да стварно замисле ситуацију непостојања Фејсбука, дали су наведене одговоре. Ти одговори, међутим, показују да је за младе незамислив свет без интернета и друштвених

мрежа, да су они њихова свакодневица. На лицима неких учесника из енклава била је приметна блага nelaгодност при помисли да би морали да живе без интернета, будући да су више пута наглашавали да једино тако остају у контакту са другим људима и добијају информације о *оштрајку свејта*. Интернет је такође извор информација о безбедној ситуацији на Косову и Метохији, због чега је у последњих годину дана приметно повећање броја званичних сајтова, „експлозија“¹³ друштвених група на Фејсбуку и коначно блогова, који служе за брзо обавештавање грађана о новонасталим ситуацијама, било са међународним или приштинским организацијама.

С. В. (студент, КМ): „Људи су зависни, немогуће је угасити друштвене мреже“.

А. Т. (студент, Лапље Село): „Имам друга чији је цео живот на Фејсу. По цео дан је у кафићу, за компјутером... његов свет би се срушио“.

Д. К. (студенткиња, КМ): „Ја познајем особу која 18 сати дневно проводи на интернету. И леђа је много боле. Ја сам на Фејсбуку пола сата до сат и по недељно. Немам потребу за фејсом и могла бих да замислим себе без те мреже“.

З. Р. (студент, Прилужје): „Ако би и даље постојали мобилни телефони, чули бисмо се. Неко би нашао алтернативно решење“.

Ј. К. (студент, КМ): „Не би било пријатно да се угасе друштвене мреже, али бисмо морали да се навикнемо. Ма, отворићемо налог на некој другој мрежи... Ја не могу уопште да замислим да нема друштвених мрежа...“

Д. К. (студенткиња, КМ): „То је пут без повратка“.

М. К. (ученик, Клина): „Мени се ништа у животу не би променило. Користим Фејс да бих проверио информације за факултет. Код куће не гледам ни телевизију, ни Фејсбук“.

М. С. (ученик, Бабин Мост): „Фејсбук користим због страница и занимљивоти. Првих неколико дана бих био у кризи“.

М. Б. (ученик, КМ): „Направили би нову друштвену мрежу“.

Љ. М. (ученик, КМ): „Већина људи је зависна од Фејсбука. Неки имају налог због посла, а неки да би се чули са породицом у иностранству. Волео бих да се угаси, јер је пре те мреже много више било дружења, иако је било мање пријатеља“.

На питање: „Да ли можете Фејсбук да упоредите са мобилним телефоном? Да ли вам се деси да изађете из куће и не понесете мобилни телефон?“,

13 То је нарочито карактеристично од избијања такозване *јулске кризе* на северу Косова и Метохије 2011. године, односно од покушаја приштинске администрације да успостави контролу на северу, заузимањем административних прелаза Јариње и Брњак и свих догађаја који су потом уследили.

сви учесници су јасно истакли да им је интернет обавеза, попут мобилног телефона, „нешто што не заборављају да понесу са собом када изађу из куће“. Такође, приступ Фејсбуку остварују и преко мобилног телефона, дакле, више пута у току дана посећују Фејсбук. Неки од учесника су рекли да када упоређују Фејсбук са мобилним телефоном, који је постао нераздвојни део нашег дневног аксесоара, Фејсбук ипак није дошао дотле, али да очекују да ће се то догодити. У одговорима студената био је, такође, очигледан став да је мобилни телефон постао као део гардеробе коју не заборављамо да обучемо, али и да Фејсбук све више добија улогу сличну телефону.

Љ. М. (ученик, КМ): „Да, некада заборавим мобилни телефон, али ме после гризе савест“.

СВИ: „Ретко/никад, али се одмах сетим да га нисам понео/понела“.

М. А. (ученица, КМ): „Ја не могу да издржим ниједан дан без Фејса и мобилног телефона“.

За разлику од фокус-групне дискусије са студентима, који су на сва питања одговарали конкретније и без потребе да улазе у дубљу дискусију, међу средњошколцима се развила права дискусија о активностима на Фејсбуку; од тога које странице и групе се посећују, преко објављивања песама на својим профилима, мишљења о томе зашто све више девојака „качи“ обнажене фотографије на својим профилима, односно зашто момци постављају фотографије на којима подижу тегове у теретанама, до тога коју употребу је програм *Фотто шои* нашао међу адолесцентима. На питање: „Да ли одлазите на туђе профиле?“ потврдан одговор углавном су дале учеснице средњошколке. Кажу да то углавном раде када посећују профиле својих симпатија, момака или потенцијалне „конкурентије“. Оне, осим што гледају фотографије, проверавају статусе, пријатеље и све вести са профила. Младићи углавном посећују профиле девојака које су „популарне“ због свог изгледа и гледају њихове фотографије.

И. Х. (ученица, КМ): „Гледам профил своје симпатије“.

Љ. М. (ученик, КМ): „Дечко проверава своју девојку или дечка. Дају своје шифре партнеру и проверавају профиле оног другог. И то се сада зове ‘љубав’ и ‘поверење’“.

М. Б. (ученик, КМ): „Гледају и фотографије“.

Ј. П. (ученица, КМ): „Ако не знамо особу, гледамо слике“.

У спонтаном наставку разговора, учесници су се пребацили на поље „качења фотографија“. Фејсбук је, осим проверавања туђих профила, код младих доминантно популаран пре свега због могућности постављања и показивања

сопствених фотографија. Дечаци углавном постављају фотографије, без селекције, „да би их имали све на једном месту“, без намере да истичу своје физичке карактеристике, за разлику од девојака, којима је физички изглед пресудан и које постављају само биране фотографије са јасном жељом да се на својим профилима истакну у *популарном свету*.

СВИ: „Окачимо све фотографије, где год да смо били“.

Ј. П. (ученица, КМ): „То није добро, нарочито ако нападну ФБ“.

И. С. (ученица, КМ): „Моје другарице сваког дана мењају профилну слику. Као да се тиме на неки начин доказују. Као да мисле да *више вреде* ако то раде“.

М. Б. (ученик, КМ): „И онда чекају „лајк““.

Учесници су јасно навели да је код девојака све присутније провокативно понашање, које се са улице преноси на Фејсбук и обрнуто. По сопственом признању, у каснијој дискусији, доминантан модел је постављање фотографија у провокативним позама и гардероби, и то раде углавном девојке, док одређена група младића поставља фотографије на којима се истиче грубљи и *мачо* изглед.

Љ. М. (ученик, КМ): „Код девојака смо приметили провокативне фотографије. Једва чекамо да их видимо. Све више девојчица има такве профиле. Оне су '96. годиште. Када сам био млађи то ме није занимало, а сада волим да видим те фотографије“.

М. Б. (ученик, КМ): „То су уске тренерке, доњи веш, позирају провокативно, дижу ноге на кревете. Дечаци стављају фотке из теретане, показују мишиће... Али не толико као девојчице. А, све више се користи и *фотто шои*“.

М. С. (ученик, Клина): „То су девојке које познајемо из града. Зовемо их нафуране“.

Љ. М. (ученик, КМ): „Како изгледају у граду, тако изгледају и на Фејсу. И у школи су нафуране или носе резервну гардеробу, коју обуку и у којој шетају градом после наставе“.

Објашњење на питање: „Зашто младићи постављају фотографије из теретане?“ гласи:

М. Б. (ученик, КМ): „Девојке се више *ложе* на те хулигане“.

Ј. П. (ученица, КМ): „Девојке те профиле гледају као лажне“.

Љ. М. (ученик, КМ): „Девојке гледају хулигане и навијаче, па многи момци мисле да треба баш такве фотке да објављују“.

На потпитање средњошколцима: „Зашто објављујете песме на зиду?“ учесници су јасно одговорили да желе да другим људима саопште како се

осећају у том тренутку, пре свега истичући потребу да јавно поделе своје емотивно стање. Као провера реакција виртуелних пријатеља, јесте опција „лајк“. Учесници су навели ту опцију као својеврсно занимање власника налога на Фејсбуку, којим се по принципу реципроцитета, „лајковањем“ туђих активности (статуса и фотографија), захваљују за њихово „лајковање“ сопствених активности (такозвани принцип „ти мени лајк, ја теби лајк“). Тако је опција „лајк“, поред броја пријатеља на налогу, постала и својеврсна потврда популарности власника Фејсбук-налога, међу тинејџерима.

Б. П. (ученик, Велика Хоча): „То је наше емотивно стање у тренутку“.

М. Б. (ученик, КМ): „Статус најчешће стављам на зид“.

Љ. М. (ученик, КМ): „Песме увек објављујем на свом зиду“.

Ј. П. (ученица, КМ): „Ја нисам знала да ће моје фотке лајковати, ако ја лајкујем њихове. У почетку сам лајковала само оно што ми се свиђало, а моје нико није лајковао. Откако ја другима лајкујем, и мени други лајкују све што објавим на свом зиду“.

На питање: „Шта је вам је најважније на Фејсбуку?“ сви учесници се слажу да је то њихова профилна страна, а одмах за тим страница „News feed“, где проверавају актуелне вести својих пријатеља („да видим шта се дешава“, „шта има ново“).

М. Б. (ученик, КМ): „Зид“.

М. С. (ученик, Клина): „Cover page“.

М. А. (ученица, КМ): „Правопис ми је најважнији и пазим шта објављујем. Објавим песму која ми се свиђа, а не неку која описује моје емотивно стање“.

Ј. П. (ученица, КМ): „Много ми смета што људи једни друге оцењују преко профила на Фејсбуку. Када изађемо у град, оговарамо људе и то шта су објавили на свом профилу. Девојчице оговарају једна другу тако. Мени је најважније да се чујем са пријатељима“.

Љ. М. (ученик, КМ): „Уђемо и гледамо туђе профиле, пријатеље, игрице“.

На питање: „Да ли више времена проводите на почетној страни или на свом зиду?“, учесници нису имали конкретан и јединствен одговор. Сложили су се на крају да чешће користе „News page“, па је процена истраживача, уз остале одговоре, да млади, проводећи значајан део времена на Фејсбуку, заправо сурфују између уређивања сопственог профила до посећивања туђих страница, односно тога да другима представе сопствени профил у најпожељнијем светлу, до тога да проверавају активности и вести о другим људима. Они такође ћаскају, играју игрице, и тако даље.

На потпитање: „Шта мислите, зашто неки људи прихватају за пријатеље и људе које не познају?“, учесници су били веома критични:

М. Б. (ученик, КМ): „Стичу популарност.“

Ј. П. (ученица, КМ): „Мени је то контраефекат. Имати много пријатеља, значи да си много познат. Раније сам имала 1000 пријатеља на Фејсу, али сам их избрисала. Сада их имам само 400. Има ту и радозналости, питате се зашто вас је неко додао. Девојке су обазривије од момака у одабиру пријатеља, и према њиховим одговорима, скоро да се не може десити случај да прихвате пријатеља кога не познају, за разлику од момака, којима је најбоља провера број заједничких пријатеља“.

На питање: „Како сада доживљавате Фејсбук у поређењу са пре три године?“, учесници су нагласили да су готово сви отворили своје налоге 2009. године, те да се начин како проводе своје време данас, у поређењу са периодом пре три године значајно променио, пре свега због интернета и друштвених мрежа, и коначно, да сви друштвене мреже доживљавају као *обавезу*.

Љ. М. (ученик, КМ): „Ако не одем цео дан на Фејс, мислим ко зна шта има ново, а онда одем и видим да ми нико ништа није послао и да нема новости“.

На потпитање: „А када сте на мору, да ли можете без Фејсбука?“ учесници се нерадо одричу Фејсбука, али су били и врло конкретни да га не би користили/не користе када/ако им „је дан организован“. Врло су конкретно повезали недостатак организације и садржаја у слободном времену са већим коришћењем Фејсбука, те у том светлу сви истичу да Фејсбук користе више зими, него лети, због већег провођења времена у затвореним просторијама.

М. Б. (ученик, КМ): „После три дана на мору смо морали да нађемо играоницу“.

Љ. М. (ученик, КМ): „Десет до петнаест дана без Фејсбука ми није проблем, после јесте“.

Ј. П. (ученица, КМ): „Угасила сам Фејс на петнаест дана и то ми је био најпродуктивнији период у животу. За десет дана сам прочитала петнаест књига. Али, не могу без Фејса, јер је то и средство информисања“.

М. С. (ученик, Клина): „Ја сам зависник од Фејса, али када смо, примера ради, ишли у Плав на семинар на шест дана, нисам ни помислио на Фејс. Тамо ми је био испуњен дан, па ми није био потребан Фејсбук“.

М. С. (ученик, Бабин Мост): „Ја сам подједнако зависник и овде и у Бабином Мосту“.

Љ. М. (ученик, КМ): „Лети сам по цео дан напољу и не треба ми Фејс“.

4. Закључак

Експлоративним истраживањем свакодневног живота младих Срба на Косову и Метохији, применом фокус-групе дискусије, указале смо на специфичности свакодневице младих, која се на први поглед не разликује много од свакодневице њихових вршњака из осталих делова Србије. Фокус-група дискусија показала се као веома плодна истраживачка техника, којој је пре свега својствена економичност прикупљања значајног броја података за кратко време. Иако се приликом примене квалитативних метода истраживања покреће питање валидности добијених података, односно уопштавања при закључивању, верујемо да резултати фокус-групних дискусија представљају плодно тло како за уопштавања, тако и за нова – свеобухватнија истраживања. Испоставило се као тачно тврђење¹⁴ да је фокус-група техника истраживања економична, како у временском и материјалном погледу, тако и у погледу броја и квалитета добијених података. „Често навођен недостатак, чија је основа тврђење да учесници фокус-група ипак не представљају репрезентативан узорак, такође је тачан, али број добијених података, као и група динамика, која подстиче испитанике на давање неких одговора, које у индивидуалним интервјуима можда и не би дали, ипак упућују на њене бројне предности“¹⁵. Оправданост примене управо фокус-групе истраживачке технике можемо наћи у релативно великом броју добијених података, који пре свега упућују на закључак да академска истраживања на ову и сличне теме треба продубљивати и реализовати на већем узорку и у виду већег броја фокус-група.

Свакодневни живот младих Срба на Косову и Метохији такође је тема којој треба посветити свеобухватнија истраживања, са репрезентативним узорком. Ово истраживање је показало да је заједничка специфичност свим испитаницима коришћење интернета и нарочито друштвене мреже Фејсбук. Ово тим пре што млади из енклава немају алтернативу за квалитетније провођење слободног времена, а услед укидања мобилне телефоније Србије, немају ни могућности да на други начин буду у контакту са својом породицом и пријатељима. Млади са севера покрајине пак наводе да, осим што немају много опција за квалитетно провођење слободног времена, једноставно знају да су сви вршњаци увек *on line*. Интензивно коришћење интернета и друштвених мрежа постала је свакодневица и нешто о чему се више не размишља и шта се не преиспитује. Са друге стране, и студенти и средњошколци говоре о негативним последицама *ирејшера*

14 Видети: Слађана Ђурић, нав. дело, 2007.

15 Ивана Ариџоновић, нав. дело, 2010, 382.

употребе друштвених мрежа које одузимају превише времена и утичу на квалитет учења и остале свакодневне активности, и свесни су негативног утицаја Фејсбука на *крају* сопственог времена које би требало да проведу у учењу или *здравијем* животу. Неки учесници фокус-група навели су да су чак *замрзли* своје профиле на неко време, при чему су позитивни резултати били очигледни у сфери полагања испита, читања књига и дружења са другим људима. Профиле су поново активирали јер, како кажу, Фејсбук је сада и средство информисања и комуникације са другим људима. Нарочито је било видљиво да на питање о престанку постојања друштвених мрежа испитаници нису могли да дају прецизан одговор, јер нису могли ни да замисле живот без друштвених мрежа. То је, по њиховим речима, *јуи* без *ћоврајка*. Упркос честим критикама на рачун Фејсбука и „сурфовања нетом“, дигитално доба олакшало је живот и младих са Косова и Метохије, утичући на смањење степена њихове инфериорности у односу на остатак света, пре свега на њихове вршњаке у централној Србији, због чега се не осећају као да су – како кажу – *на крају свеи*. Резултати дискусија, које су биле веома интензивне, упућују нас на закључак да су испитаници имали потребу да говоре о свом свакодневном животу, те су дискусије на неки начин имале *ћерајеујско дејство*. Испитаници су веома искрено описали свој свакодневни живот, свесни чињенице да не одрастају у позитивно стимулативној средини и отворено изјавили да таквим животом нису задовољни. Средњошколци су причали о будућем животу у неком већем граду, а студенти о томе да себе у будућности могу да замисле на Косову и Метохији, али са *ћрисијојним* запослењем у постојећем административном систему Србије.

Истраживање је показало да везаност за интернет и друштвене мреже удаљава те младе људе од активности у реалном свету, продубљујући апатију и осећај беспомоћности и негативних емоција због живота у веома ограниченом постконфликтном простору. Стекле смо утисак да млади људи као да очекују да *неко друи* створи услове за њихов бољи живот и перспективнију будућност. Ово тим пре што ниједног тренутка ниједан учесник фокус-група није изнео идеју о покретању неке акције која би обогатила њихово слободно време. Препуштени осећању да је *ћамо* – у централној Србији – живот много бољи, само зато што нема Албанаца, млади Срби са Косова и Метохије идеализују простор северно од Покрајине, не преиспитујући последице које је постсоцијалистичка трансформација изазвала у осталим деловима српског друштва. На сопствени активизам на Косову и Метохији и не помишљају, верујући да би у старту био *осујећен*. Отуда и не изненађују интензивна настојања младих Срба да *сиву* свакодневицу *замене* по неколико сати дневно интернетом и друштвеним мрежама, које су *ћрозор* у *далеки* и *лейши* *свеи*.

Литература

- Ариџоновић 2010: И. Ариџоновић, „Перспективе младих Срба на Косову и Метохији“, *Културно наслеђе Косова и Метохије – научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања*, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, стр. 369-382.
- Бранковић 2007: С. Бранковић, *Увод у методологију – квалитативни методи истраживања друштвених појава*, Мегатренд универзитет примењених наука, Београд.
- Ђурић 2007: С. Ђурић, *Фокус-групи интервју*, Службени гласник, Београд.
- Ђурић 2007: С. Ђурић, *Панел дискусије*, Социолошки речник, Завод за издавање уџбеника и наставна средства, Београд, стр. 611.
- Ђурић 2010: С. Ђурић, „Контрола квалитета квалитативних истраживања“, *Социолошки преглед*, vol. XLIV, no. 4, стр. 485–502.
- Clark 2000: С. Clark, *The Focus Group interview and Other Kinds of Group Activities*, College of Agricultural.
- Lewis 2000: М. Lewis, *Focus Group interview in Qualitative Research: A Review of the Literature*, Action Research E-Reports (<http://www.fhs.usyd.edu.au/arow/arer/002.htm>).
- Rabiee 2004: F. Rabiee, *The Focus-group interview and data analysis*, School of Health and Policy Studies, University of Central England, 665–660.
- <http://www.design.iastate.edu/communities/staff.php3>
- <http://www.koledzpriedor.org/kultura/Kvalmetode.pdf>
- http://213.149.103.11/download/mb_teren_istrazivanje.pdf

Ivana ARITONVIĆ

Tatjana LAZAREVIĆ

EVERYDAY LIFE OF YOUTH IN THE NORTH OF KOSOVO AND METOHIA

(DIRECTION TO THE SPARE TIME AND
USE OF SOCIAL NETWORKS)

Summary

The paper of these authors represents an empirical research of explorative type, realized with the aim to comprehend attitudes of secondary school pupils, and students of Serbian nationality, on the everyday life in Kosovo and Metohia. The research was carried out by the use of focus-group research technique. The results indicate on the non-satisfaction of social life, first of all, by using *Facebook*. Although the popularity of Facebook network with young Serbs in Kosovo and Metohia only the part of general world Facebook mania, Facebook and Internet have got specific weight in general; they represent at the same time an *escape* from the restrained, closed, narrow, poor, and dull area as Kosovo and Metohia today looks like for Serbs; they are their insight into the world through wire, and the possibility to communicate with “theirs”. The desire for leaving is dominantly noticeable from the place of origin, which is prominent with the respondents from enclaves, and the absence of clear perspective of life in Kosovo and Metohia. Although explorative, the research indicated to the numerous negative appearances of socialization of youth in post-conflict area due to which the authors believe it is indispensable to realize much larger and comprehensive researches on the theme of specificity of everyday life of youth in the Southern Serbian province.

Key words: youth, grammar school pupils, students, everyday life, spare time, Internet, *Facebook*, Kosovo and Metohia.

УДК 94(=163.41)(497.5 Дубровник) ;
272-36-526.7 Влахо, свети

Проф. др Радмило ПЕТРОВИЋ*

ДУБРОВАЧКЕ МОШТИ СВ. ВЛАХА И ДИСПЕРЗИЈА ЕТНОНИМА ВЛАХ У XV И XVI ВЕКУ**

Ајсџиракџи: Емањни реликвијар у облику круне са делом лобање св. Влаха, који се данас налази у ризници дубровачке столне цркве, може се довести у везу са дисперзијом етнонима *Влах*, у простору од планине Велебит, на запад, до копаоничког залеђа Старог Влаха, стотинама километара на исток. Ову дисперзију етнонима *Влах* пратила је трговачка експанзија Дубровачке републике у XV и XVI веку.

У тренутку када балканске средњовековне државе буду пале под турску власт, Дубровник ће почети своју трговачку експанзију, повезујући балканско сеоско становништво – *Влахе* – у свој трговачки ланац. Ту своју посредничку улогу, између Турака и хришћанске *раје*, Дубровник ће одржавати, све до времена Наполеонове окупације Далмације, почетком XIX века.

Кључне речи: св. Влахо, Византија, Немања, цар Душан, Рагуза, Статут св. Влаха.

Далмација *propria dicta*¹

Локација античке Рагузе², савременог Дубровника, нераскидиво је била повезана са појмом провинције Далмације. Територија провинције Далмације у античко доба била је много ширира од наше савремене представе о далматинској

* Редовни професор Филозофског факултета у Косовској Митровици, Универзитет у Приштини, dr.petrovic@hotmail.com

** Рај је рађен у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Мејохције* (Ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Формулација „*propria dicta*“, латинска формулација која се односи на сасвим одређено географско место у смислу прецизности, била је у антици веома често коришћена за уже одређење неког географског простора, народа или томе слично.

2 Византијски цар Константин VII Порфирогенит (913-959), када говори о појму обале Далмације, мисли конкретно на градове: Котор, Дубровник, Сплит, Трогир и велика острва Раб, Крк, Црес и Лошињ и ту затечено избегло романско становништво. (Према: Д. Гарашанин, М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, З. Бесић, *Историја Црне Горе, књига прва, од најстаријих времена до краја XIII вијека*, Титоград 1967, 347).

обали³. Овај простор је имао велико рудно богатство, па су из тог разлога Римљани, далматинску организацију рудника, уз помоћ прокуратора⁴, поделили на три главна средишта. На град Салону (данас град Сплит), за руднике злата, на град Домавију, за сребро (локалитет Сасе код Сребренице у Босни), и град Сисцију (данашњи град Сисак), за гвоздену руду⁵. У римско доба, провинција Далмација, осим данашње обале Далмације, обухватала је целу Босну и Херцеговину, делове Истре, Хрватску и део Албаније⁶. Она је на запад ишла до реке Арсие (Арсе, Раше) у Истри, на исток до једне тачке између албанског града Љеша и Драча, на јадранској обали. Источна граница била је у долини Дрине и Лима, док је јужна граница провинције ишла до тачке код албанског града Љеша⁷. Цар Диоклецијан је 297. године⁸ овај простор западног Илирика уобличио као дијацезу Панонију, у којој је било више провинција: Далмација, оба Норика, Панонија I Superior, Ранопа II Sirmensis, Савија (Ripensis-Intramina) и Валерија⁹. Исти цар је најдужи део провинције Далмације, са градовима Доклејом, Скодром и Љешом, отцедио и створио нову провинцију, под именом Praevalitanu или Prevalis.

Географ из Равене у VIII веку¹⁰ први пут спомиње стварање новог града Ragusiuma – Дубровника. Виљем Тирски и Арабљанин Едризиде ће још у XVII веку, тачније 1153, Дубровник називати Рагузијум – Рагуза¹¹.

- 3 Процес артикулације Далмације као посебног феномена настао је у 7. веку, када су Авари и Словени, почетком 7. века у потпуности уништили византијску управу на Јадрану и свели је само на романске градове. (Према: исто).
- 4 Највероватније да је провинција Далмација била формирана од Римљана после успешног Батоновог рата, 6-9 године наше ере, тзв. Илирско-панонског устанка (према: исто, стр. 159), а да је римски прокуратор провинције Далмације према рудницима и богатству руде распоредио тако да седиште ископаног злата буде у Салони, данас код Сплита, седиште у Босни, а седиште за ископану гвоздену руду буде у Сисцији (данас Сисак). (Према: исто, 164).
- 5 Исто.
- 6 Територија римске провинције Далмације била је много шира јер је она у античко доба обухватала, осим данашње Далмације, и целу Босну и Херцеговину, делове Истре, Хрватску и Албанију. Западна граница Далмације је ишла обалом, од реке Арсие (данас Раша) у Истри, до једне тачке на обали између албанских градова Љеша и Драча, где се река Мати уливала у Дримски залив. Северна граница је тада ишла од Истре до реке Дрине, на исток, неколико сати јужно од реке Саве. Јужна граница провинције ишла је од Шар-планине до оне тачке до изнад Љеша. (Према: К. Јиречек, „Трговачки путеви и рудници Србије и Босне и Херцеговине у Средњем веку“, *Зборник Констјантин Јиречека*, Београд 1959, 211).
- 7 Исто.
- 8 *Историја Црне Горе, књига прва*, 1967, 242.
- 9 Исто.
- 10 К. Јиречек, 1959, 218.
- 11 Исто, 219.

Јиречек¹² сматра да је име Дубровника настало од речи *губрава* (*hemus*) – шума са пашњаком, гај, луг. Али, полазећи од македонске лексике која је доста аутентична због своје архаичности, реч у (о) којој говоримо, *даб*, означава једну врсту храста (бот. *Quercus – dub*)¹³, из које се може извести реч *дабовина* – *дубовина*, за храстову шуму која се некада вероватно налазила на брду Срђу, на око четири стотине метара надморске висине, изнад североисточног дела града. Арапска опсада града Дубровника 867. године, у времену византијског цара Василија I¹⁴, била је разлог поновног враћања царства на обалу Јадранског мора. Цар Василије I је отерао арапску флоту из Јадрана, а „царски данак“, који је био плаћан византијском стратегу у Задру, био је сада предат околним словенским кнежевима, који су се у међувремену осамосталили¹⁵.

Дубровник је тада плаћао 72 номизме (једну фунту злата годишње), Сплит 200, Задар 110, Трогир, Раб, Осор и Крк по 100 номизма¹⁶. Василијево формирање византијске теме Далмације 866. године поделило је коначно ову тему на два дела. Јужни део Далмације је ушао у Драчку тему са кастелима Баром, Љешом и Улцињем¹⁷.

Византијска тема Далмација на почетку X века обухватала је градове Задар, Трогир, Дубровник, Сплит и Котор, острва Осор, Крк, Раб и мало острво Вргату, наспрам тврђаве Вране, *Loumbrikaton*¹⁸.

За византијског цара Константина VII Порфирогенита (913-959) Дубровник се налазио на граници између две, већ формиране, словенске територије – Захумља и Травуније¹⁹.

По свему судећи, у време византијских иконоборачких царева, а у VIII и IX веку, појам *џериџорија* некадашње римске провинције Далмације сведен

12 Исто, 220.

13 Даб-дуб, *quercus*, храст, дабовина је храстовина (према: *Речник на Македонскиот јазик 1, со срџскохрвајско џолкување*, 1, А-Н, Скопје 1961, редактор Блаже Конески, 125).

14 Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1998, 232.

15 Исто.

16 Дубровник је плаћао кнежевима Захумља и Травуније по 36 златних номизми, јер се налазио на граници између Захумља и Травуније. (Према: К. Јиречек, 1959, 221).

17 Драчка тема је била основана нешто пре 811-826. године, са утврђеним каштелима Баром, Љешом и Улцињом. (Према: *Историја Црне Горе*, књига прва, 1967, 349).

18 Тема Далмације је на почетку 10. века обухватала пет приморских градова: Задар, Трогир, Дубровник, Сплит и Котор. Имала је и три острва: Осор, Крк и Раб и мало острво Вргату са тврђавом Враном, Лубриката. (Према: К. Јиречек, *Трџвачки џуџеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, 212).

19 По Константину VII Порфирогениту, византијском цару (913-959), Дубровник се налазио између словенске територије Захумља и Травуније. На једном месту поводом тога цар каже да је простор Конавља и Травуније једна од земаља на којој су се населили Срби. (Према: *Историја Црне Горе*, прва књига, 1967, стр. 313).

је на обалу Јадранског мора. Чини се да је у том времену дошло и до цепања провинције византијске царске Далмације: на Доњу и Горњу, коју је тако делила Неретњанска област са острвима Брачком, Хваром, Корчулом и Мљетом²⁰.

Два века касније, после Самуилове пропасти, 1018. године, византијски цар Василије II (976-1025) коначно је стабилизовао провинцију Далмацију, прецизирајући је градовима, на северу Задром, а на југу Дубровником²¹.

Ана Комнина²², кћерка византијског цара Алексија I Комнина, (1081-1118) зове српске владоце који су столовали у Скадру, зове владарима Далмата, а српски краљ Стефан Првовенчани (1195-1228) мислио је да град Скадар лежи у „правој Далмацији“²³. Он је касније, овај простор Далмације, унео у посед краљевске титуле Немањића²⁴.

Словенски трговци почели су да се насељавају у све напредне трговачке градове у јадранском приморју. У управним књигама Вијећа у XIV веку у Дубровнику, када је град већ био потпуно словенизиран, може се прочитати да су се у њега доселили грађани из Новог Брда, Кушлата, Рудника, Призрена и Сребренице²⁵.

Још у времену касног средњег века, Словени Дубровчане зову Латинима²⁶. У суштини, Дубровник је, од 614-1005. већ био директно под утицајем

20 Још у VIII веку дошло је до цепања провинције царске Далмације: на Горњу и Доњу, уметањем између њих Неретњанске области са острвима: Брачком, Хваром, Корчулом и Мљетом. (Према: *Историја Црне Горе*, прва књига, оп. цит. 350).

21 Византијски цар Василије II (976-1025) је коначно поделио тему Далмацију, ограничивши је на северу градом Задром, а на југу градом Дубровником. (Према: Г. Острогорски, 1998, 296-297).

22 Византијска принцеза, кћерка цара Алексија I Комнина (1081-1118), Ана Комнина, зове српске владаре који су столовали у Скадру „владаоцима Далмата“, а српски краљ Стефан Првовенчани (1195-1228) мислио је да Скадар лежи у оној „правој Далмацији“ (јер од оне Василијеве поделе он као да јој као град више није припадао, јер је био тада присаједињен теми Дирахон. Уношењем града Скадра у краљевску титулатуру Немањића, као да је Далмација била унесена у титулатуру као једна српска засебна територија. (Према: К. Јиречек, оп.цит. 213).

23 Исто.

24 Године 1195. на једном каменом натпису у цркви Св. Луке у Котору, дукљански краљ Вукан за себе каже: „У време господара Немање, великог жупана, и сина његовог Вукана, краља Дукље, Далмације, Травуније, Топлице и Косне“. (Према: Р. Петровић, *Жујанице, краљице и царице на српском двору*, Београд 2004, 31).

25 У Дубровачким књигама Вијећа у 14. веку, када је Дубровник већ био скоро потпуно словенизиран, чита се из године у годину да су се у дубровачко грађанство примали и људи из Новог Брда, Кушлата, Рудника, Призрена, Сребренице итд. (Према: К. Јиречек, оп. цит, 221).

26 „У Дубровнику су протоколи Вијећа без прекида скоро до пада Републике (1808), били стално вођени на латинском језику. Још у касном Средњем вијеку Словени су Дубровчане звали Латинима, док су Италију звали искључиво латинском земљом, а италијански језик латинским језиком. (Према: К. Јиречек, оп. цит. 213).

Византијског царства²⁷. У XI и XII веку Дубровник је признао заштиту Нормана²⁸. Око 999. године Дубровник се црквено већ осамостаљује²⁹. Постаје надбискупија и метрополија чију црквену власт признају неке суседне словенске бискупије.

Немањино освајање дела Далмације, пре 1186. године, уз помоћ браће Страцимира и Мирослава, први пут је српску Рашку државу довело на обале Јадранског мора³⁰.

Деценију касније, када је Немања абдицирао и власт препустио синовима, Вукану и Стефану, ситуација у српској држави, у Далмацији, била је већ уклопљена у титулатуру српске државе. Тако, на једном натпису, Вукан, 1195. године за себе каже да је: „У време господара Немање, Великог жупана, краљ Дукље, Далмације, Травуније, Топлице и Косне“³¹.

Горе наведени натпис унутар своје географске диспозиције крије и оно што је за нас још битније, а то јесте чињеница да је простор Дубровника и Конавља већ био део Tribunia – Travunia. Подсетимо се да је још византијски цар Константин VII Порфирогенит, када је говорио о Србима, Конавље, као дубровачко залеђе³², инкорпорирао унутар жупе Трибуније, словенског топонима Травунија. Друга зачколица која произлази из Вукановог натписа из Котора, из 1195. године, јесте простор и територија жупе Далмације коју Вукан помиње, после краљевине Дукље, која је код њега, у његовој владарској титулатури, долазила на прво место. Шта би овде требало да значи та територија Далмације? Да ли се ту мисли на целокупну римску провинцију Далмацију, која већ тада није одговарала некадашњој римској Далмацији? Наиме, византијска тема Далмација је веома прецизно артикулисана на Горњу, где је главни град био Задар, Iadera, и Доњу Далмацију, чији је главни

27 Према: *Дубровник*, др Јосип Лучић, н. и. Загреб 193, 90.

28 Исто.

29 Тачније речено, Дубровник је приликом једне опсаде Млечана, 972. године изабрао за свог заштитника, парца-титулара, покровитеља св. Влаха. (Према: исто, 91).

30 Око 999. године Дубровник се црквено осамостаљује. Постаје надбискупија и метрополија чију црквену власт почињу да признају и словенске околне бискупије (епископије). (Према: исто).

31 У 12. веку почињу да се умножавају градови с којима Дубровник склапа уговоре о пријатељству, миру и слободној трговини: Молфета, Писа, Котор, Рацена, Омиш, Фано, Анкона. Тада је успео да испослује од Византијског царства и привилегије за слободну трговину по читавом царству. Године 1186. Дубровник склапа мир и са Стефаном Немањом, владаром Рашке, а 1189. и с Кулином баном, владаром Босне. (Према: Исто).

32 ...Sub tempore domini Nemanie Magni iupane et sui fili Velcanni regi Dioclie, Dalmatie, Tribunie, Tiplize et Cosne...

...У време господара Немање, великог жупана и сина његовог Вукана, краља Дукље, Далмације, Травуније, Топлице и Косне... (Према: Р. Петровић, *Жупанице, краљице и царице на српском двору*, Београд 2004, 31).

град био Драч, Dirachion. На тај начин у драчкој Далмацији били би лоцирани црногорско-албански кастели: Бар, Љеш и Улцињ. Артикулација територије Вуканове Далмације лежи у сагледавању карте Србије у доба Стефана Немање. Диспозиција карте Немањине државе апсолутно одговара диспозицији Вукановог каменог натписа из цркве Св. Луке у Котору. Краљевина Дукља је антички топоним Диоклеја, која се налазила на ушћу реке Мораче у Зету, која је веома брзо, након Немањиног успостављања власти, нешто после 1186. године, већ називана Зетом³³.

Територија коју смо артикулисали као српску област Травунију (Трeбиње), налазила се унутар територије која је покривала и дубровачко залеђе Конавље³⁴. Простор Вуканове српске Косне је косовско Хвосно, у близини Пећи³⁵. Област српске Толице је матична Немањина жупанска област око куршумлијске цркве Св. Николе и Св. Богородице³⁶. Остаје само да се артикулише и атрибуира Вуканов топоним српске Далмације³⁷.

Кључни проблем которског натписа из 1195. године је управо у томе што је овај натпис написан када је пламтела борба између Стефана Првовенчаног и краља Вукана, за Немањино наслеђе у Србији. Управо је простор Далмације био кључан и за једног и за другог, јер се у Далмацији налазио главни град српске државе Рас³⁸ и црква Св. Петра. Наиме, поента је у томе што је у римско доба антички Рас, данашњи Нови Пазар, био последњи и најисточнији град провинције Далмације и веома важно погранично место, око кога су се Срби и Бугари отимали више од две стотине година. Ко је био владар у граду Расу далматинском, тај је био и фактички владар целокупне српске државе. Стога је краљ Вукан инсистирао управо на диспозицији Dalmatia, после Диоклеје, а пре Трибуније. Управо из разлога да се покаже где је био главни центар српске државе крајем XII века³⁹. У суштини, главни

33 У глави број 36, Константин VIII Порфирогенит (913-959) каже да су се Срби населили у Травунији са Конављима. (Према: *Историја Црне Горе*, Ј. Ковачевић, Титоград 1967, 298).

34 Према XXX глави Барског родослова, „Зета“, односно „Дукља“, имала је девет жуна: Podlugie, Gorska, Cupelnich, Obliqu, Prapratna, Cermeniza, Budva cum Cuceva i Cripule. (Према: исто, 318).

35 Р. Петровић, 2004, оп. цит.; Р. Петровић, *Речник византијске христјанијанизације*, Београд 2004, 260-261).

36 Исто.

37 Исто.

38 Исто.

39 Р. Петровић, *Злајни њечайни ѝривезак кнежевића Сїројимира*, публикација научног пројекта Филозофског факултета у К. Митровици, том 1, 2007, стр. 21-30; Када је постао жупан, Немања је после битке код Пантина и смрти брата великог жупана Тихомира окупирао територију краљевине Дукље са Улцињом (Dulcigno), Баром (Antibari), Котором (Cattaro) и друге градове са изузетком Дубровника (Ragusa),

град Вуканове српске државе био је у Котору, и ту је остао до средине XIV века и времена Душанове смрти, 1355. године, док Србија, као царевина, буде владала овим простором⁴⁰.

Реликвијар са делом главе св. Влаха^{41а}

У дубровачкој катедралној столној цркви, у њеном моћнику, налази се емањна византијска тијара, висине 17 цм, пречника од 15,5-16 цм. У горе наведеном реликвијару чува се једна кост из калоте главе св. Влаха⁴². Сходно уобичајеној пракси, у Византијској цркви, реликвијари моштију су добијали облик дела тела од ког су узети, обично начињен од сребра. Значај реликвијара св. Влаха из дубровачке столне цркве произлази из чињенице да је он највероватније рађен у самом граду Дубровнику, у првој половини XI века⁴³, када је овај град политички био под окриљем владавине Византије, а црквено по јурисдикцијом Рима. Управо из тог разлога, реликвијар главе св. Влаха највероватније датира из прве половине XI века, и, по свему судећи, био је начињен рукама византијских мајстора, у самом Дубровнику⁴⁴.

Да се подсетимо да је све оно што се налазило јужније од Дубровника, а што није спадало под јурисдикцију Драчке архиепископије, било под јурисдикцијом Дубровника, попут града Котора и Барске архиепископије, која је све до 1199. године остала под јурисдикцијом града Дубровника⁴⁵.

који му се успешно одуширао. Успон Дубровника импресионирао је римску столицу, уместо да она тада обнови престиж Антибарија (Бара), који је био у Немањином домену. Папа Александар III (1159-1181) и Клемент III (1187-1191) установили су примат искључиво права Дубровника (Рагузе) над обалским градовима, укључујући ту и Бар. Клемент IV (1265-1271) увео је архиепископат Дубровника и чин митрополије над свим бискупијама у Дукљи, Србији и Хуму. Чак је намеравао да и бискупију у Расу прикључи овој дубровачкој јурисдикцији. (Према: Р. Петровић, *Речник...*, 2004, 261).

40 40а. Исто.

41 Папа Иноћентије III (1198-1216), чија је рођака била удата за Немањиног сина, Стефана Вукана (1132-1209), даће Вукану круну Дукљанске краљевине са новим центром у Котору, како је то лепо представљено и у цркви Св. Луке. (Према: Р. Петровић, *Жујанице...*, 2004, 28; Р. Петровић, *Речник...* 2004, 261; Ж. Андрејић, *Свети Српска Лоза*, Рача, 2011, 97).

42 Л. Мирковић, *Иконографске слиције*, Нови Сад 1974, „Реликвија моштију св. Влаха“, 209-231. (Даље: Л. Мирковић, 1974).

43 Исто.

44 Исто.

45 Исто.

Св. Влахо⁴⁶, св. Власије, био је светитељ са Истока, епископ града Севасте, у Малој Азији; убијен је 316. године, у доба владавине цара Лицинија. У православљу се слави 11. фебруара као Св. Василије и Св. Ђорђе Кратовац, а код католика као Блаж⁴⁷, Влахо и Трипун. Јерменска црква слави Св. Влаха 10. фебруара. У православљу је прослава овог свеца пребачена (са 3. на 11. фебруар), зато што се 3. фебруара слави подсећање на Богородичине родитеље, св. Симеона и Ану и св. Јакова, српског архиепископа.⁴⁸

Св. Василије је као светитељ био заступљен у многим месецословима грчких јеванђеља X и XI века. А у грчким минејима имамо стихаре св. Василију од Студита, Јована Монаха, каноне од Теофана и Јосифа, а код англ. Мати (спислег. Т. XI) имамо канон Јована Дамаскина⁴⁹. У Цариграду се налазила црква посвећена св. Влаху, а на Западу, налик Истоку, он је био слављен у многим црквама у којима је чак било и делова његових реликвијара (моштију). Део моштију пребачен је са Истока на Запад у време крсташких ратова⁵⁰.

Блаж (Влахо), свети (лат. Blasius). Бискуп Севасте у Јерменији из III века. По занимању је био лекар⁵¹. Подстакнут божанским надахнућем, повукао се у планине, у неку пећину, где је живео у размишљању, окружен дивљим животињама. Дивље звери га нису нападале, већ су га љубазно сусретале, мазиле се уза њ и долазиле к њему за помоћ кад би се разболеле или израниле. Неки краљеви ловци открише га једног дана. Мислили су да је врач, па су га заробили. Кад је доведен пред цара Лицинија⁵², осуди га он на муке: да му се тело раскида гвозденим чешљем (гребеном) и потом баци у језеро. Легенда наставља како су му се божјом помоћу зацелиле ране и како је ходао по води проповедајући мноштву. Напокон му је одрубљена глава. У ренесансном сликарству, св. Блаж⁵³ се приказује као бискуп. Држи жељезни чешаљ, знак мучеништва и упаљену свећу, као спомен на своје последње жеље да лечи болеснике. Сматра се заштитником дивљих звери. Зазива се против болести

46 Барска архиепископија је 1199. била под јурисдикцијом Дубровника. Ситуација се променила после Немањине смрти 1198. и након доласка папе Иноћентија III на папски престо, исте 1198. године. Када је Вукан постао дукљански краљ и био крунисан папском круном, њему је као краљу била неопходна и самостална архиепископија у Бару, коју је он тада, чини се, и успоставио.

(Према: Р. Петровић, *Речник...*, 2004, 261); Ј. Ковачевић, *Историја Црне Горе*, књига друга, том први, Титоград 1967, 5)

47 Л. Мирковић, 1974, оп. цит.

48 Исто.

49 Исто.

50 Исто.

51 Исто.

52 *Лексикон иконографије, литурјике и симболике зајадној кришћанској*, Анђелко Бадурина, уредник, Загреб 1985, 1610.

53 Исто.

грла, јер се излечио од рибље кости која му је запала у грло. Слави се као главни заштитник града Дубровника (Св. Влахо)⁵⁴. Он као заштитник Дубровника држи у руци модел града. Заштитник, титулар⁵⁵ неког места јесте божанска особа чије име град и црква носе. Тако та особа на посебан начин штити град. Лик титулара града ставља се изнад свих градских врата, да буде знак заштите становницима и претња непријатељу. Прослава титулара је редовно била пропраћена посебно наглашеним литургијским свечаностима и оним раскошним паралитургијским и фолклорним радњама, од којих је најубичајенија била процесација са ликом и реликвијама титулара кроз град, чиме се посебно наглашавала припадност титулару и његова заштита над градом⁵⁶.

У касном средњем веку Дубровчани су славили дан Св. Влаха трећег фебруара, искључиво као заштитника града. А посебно су славили и пренос његове леве руке у Дубровник, петог јула. Почетком 1378. године, Велико веће је утврдило 48 празника у Дубровнику. Кнез је на дан Св. Влаха приређивао ручак, а просјачким редовима су се слали хлеб и вино, да тог дана обедују о трошку Републике⁵⁷.

Ликовне представе св. Влаха на дубровачком реликвијару⁵⁸ Свџи Влахо

Прва представа је на округлом емаљном медаљону пречника 2,6 цм. Имала је текст на латинском: „S Blasivs“⁵⁹.

На округлом медаљону Влахо је био представљен гологлав, са кратком брадом и округлом тонзуром на темену главе. Влахо је ту био представљен у маниру византијске иконографије, гологлав, у *фелону* и *омофору*⁶⁰, као старац са шиљастом брадом и коврцавом косом, која је била учестала у XIII и XIV веку. *Фелон* (планета) и *омофор* веома су били слични западном *џалијуму*⁶¹.

Planita – мисница (*cazia* – кућница) била је основна одећа онога ко врши мису. *Палијум* или *џалиј* је уска трака од беле вуне која се носи око врата. Састоји се од две обешене траке, исте ширине, од којих је једна висила на прсима, а друга на леђима, и била је украшена са шест крстића.

54 Исто.

55 Исто.

56 Исто, 565-566.

57 Исто.

58 Исто.

59 Л. Мирковић, 1974, оп. цит.

60 Исто.

61 Исто.

Палиј је симбол папинске власти, када се стави око врата има облик грчког слова „Υ“ и подсећа на Христово распеће⁶².

Св. Влахо – Sanctus Blasius⁶³

Друга емаљна плочица св. Влаха била је начињена у маниру иконографије католичке цркве, са латинским словима ширине 4мм. Л. Мирковић, истраживач реликвијара, примећује да је код ових квадратних плоча дубина емајла била много већа од округлих. Плочица од емајла била је скоро квадратна, са странама 3,6 цм. На њој Влахо има поглед управљен на леву страну. Брада му је кратка и шиљата. У левој руци, испод планете, држи јеванђеље, а десном руком благосиља именованом. Обучен је у *иланеџу* и *палијум*. На глави има шиљату митру која доле има круг (*circulus*), из којег на средини чела на врху митре иде једна централна трака, широка, као и *круи* – *circulus*, који лежи на глави. Поред косе, а испод митре, висе две широке вршце са обе стране главе, *fasciae, penduli, linguae*. Овај тип митре појавио се у XI и првим деценијама XII века⁶⁴.

Реликвијар св. Влаха у облику византијске круне – тијаре са 19 емаљних плочица

Реликвијар св. Влаха у облику византијске круне – тијаре⁶⁵ отвара кључно питање: одакле је почетком XI века оваква врста круне дошла у Византију? Круна типа тијаре, у папском речнику има функцију папске инсигније, али тек од 1315. године⁶⁶. Управо из тог разлога смо потражили аналогije за овај проблем мало шире но што је проблем византијске круне са моштима св. Влаха захтевао. Аналошка шароликост употребе тијаре дала је могућности да се овај проблем што боље успостави. Наиме, већ *Фирдуси* у свом делу *Шахнаме* говори о тијари⁶⁷ као капи персијских краљевића (парћанска и сасанидска нумизматија са представама краљева Вологезом III (105-147)⁶⁸ и Ардеширом I (226-240)⁶⁹, јасно показује партско-сасанидско порекло

62 *Лексикон*, 1985, 446-447.

63 Исто.

64 Л. Мирковић, 1974, оп. цит.

65 Исто; *Лексикон*, 1985, 408-409.

66 *Лексикон*, 1985, 564-565.

67 Исто.

68 Фирдуси, Рустем и Сухраб, епизода из *Шахнаме* у 24 *јевања*, Фехим Бајрактаревић, Београд 1928, стр. 15, стих 410, 93, Београд, СКЗ, коло XXXI, 2008.

69 Новчић Вологеза III, краља Парте. (Према: *Monaies Antiques*, Genève, Le 16 novembre 1995, Tradart, 72, сл. 119).

византијске тијаре. Нешто касније, 534-8. године, византијски цар Јустинијан I кује златник, након победе над Вандалима⁷⁰, на коме се већ јасно види византијско схватање сасанидске тијаре. Као још један каснији пример може да послужи тијара немачке царице Констанце II Арагонске из XIII века⁷¹, и тијара – митра београдског митрополита из средине XV века, коју је својеручно извезла цељска грофица Катарина – Кантакузина, ћерка деспота Ђурђа Бранковића, која показује деспотску кућу српске династије Бранковића из средине XV века⁷².

Емаљни св. Влахо са реликвијара из Дубровника, са моштима његове лобање

На дубровачком реликвијару може се лако запазити да је лик св. Влаха био два пута представљен, једном на округлој емаљној розети на византијски начин, гологлав, и други пут, на правоугаоној великој розети, са митром на глави, на католички начин, која постаје инсигнија римских папа. Најбоља аналогија за овакву митру св. Влаха је трогирска митра⁷³, такође са ушивеним емаљним розетама, из XIII века, код које се очигледно меша византијски са локалним утицајем, чинећи тако далматинско католичанство много богатијим и креативнијим од оног италијанског, које није имало толико блиске везе са уметношћу Палеолога од 1265. до 1453. године. Утицај византијског Цариграда био је увек подстицајан, не толико у искључиво догматском смислу, већ пре занатском бравуриношћу и рафинираношћу ортодоксне догме, која је већи значај посвећивала естетици и лепоти икона, а мање догматској нарацији.

Дубровчани – Влаји, или о патронимику изведеном од имена св. Влаха

У раздобљу између Душановој законика из 1354. године и Фортисове књиге, под насловом *Пути њо Далмацији* из 1774. године, прошло је више од четири века, а у овој области о Власима и Фортисовим Морлацима као да

70 Новчић Ардашира I, краља персијских Сасанида. (Према: исто, 72, сл. 120).

71 Златник византијског цара Јустинијана I (Према: Ф. Герке, *Касна антика и рано хришћанство*, Нови Сад 1973, са колор фотографијом).

72 Тијара немачке царице Констанце II Арагонске из XII века, налази се у поседу музеја на Сицилији. (Према: Sicily, *The complete Guide to the Island, place of natural beauty*, Art – Archeology, Florence 2003, 14).

73 Београдска архиепископска митра из XV века, са златовезом Кантакузине, ћерке деспота Ђурђа Бранковића. (Према: Р. Петровић, *Жујанице...*, 2004, 109, Т14).

се ништа није историјски изменило. Та визура о појму *Влаха* као путника који напасају стоку по Балкану, стотинама километара, као да је тада било само једно прихваћено место. Али, да ли је све то уопште баш тако, као што говори *Законик* јединог српског цара и Фортисов *бедекер*? Историја Дубровника, као града св. Влаха, континуирано тече већ од X века, када су грађани узели овог свеца за заштитника свога града. Они су тада настојали да тај култ што више оснаже куповањем делова његових моштију, попут калоте лобање из Цариграда 1026. године, за време владавине Константина VIII, када је византијски Цариград започео већ полако да клизи у своју неумољиву просечност. Занимљива јесте и чињеница да је хиљаду година касније, у Дубровнику, 19. октобра 1923, у форми грађанске организације основано Дубровачко учено друштво, највишег научног ранга, а законски евидентирано 15. новембра 1867. године, под бројем 134. Дубровачко учено друштво „Св. Влахо“ донело је свој Статут⁷⁴ на седам страница текста, на латиници и ћирилици, за Хрвате и за Србе католике. *Ergo*, св. Влахо као срце дубровачког града и кум безбројним Дубровчанима, егзистирао је непрекидно, пуних хиљаду година. А на питање шта траже кости главе моштију једног јерменског мученика из III века у Дубровнику, можемо одговорити да се иза тога крије изузетно важно место града Дубровника на Балкану, који је све до 1808. године⁷⁵ био једини слободни град под Отоманском империјом и, као што ћемо касније видети, једино место где су Срби католици сачували свој идентитет, који је коначно био уништен формирањем НДХ. Карактеристични дух Срба католика егзистираће још коју деценију касније, све до 1947. и времена Информбироа, када су Срби католици морали да се дефинитивно изјасне као Хрвати. Тако је српско име заувек одстрањено из тврдох дубровачких зидина. Овај рад је посвећен тим католичким Србима у Дубровнику, који су несметано егзистирали у њему више од хиљаду година као извор свих балканских слобода и свих уједињених Словена којима су Срби увек, као, уосталом, и данас, били подстицај за све промене које су их водиле већој слободи и већем материјалном благостању.

Коментари о дубровачким изворима од XIII до XX века

Непрекидна борба дубровачких Срба католика за очување слободе, која је трајала више од хиљаду година, одсликавала се у више паралелних токова. Већ од Немањиног ступања на далматинско тло, у трећој четвртини

74 Трогирска митра из XIII века. (Према: В. Ђурић, „Византијска и италовизантијске старине у Далмацији“, I, 123-145. Рад је штампан у часопису *Прилози иловјесџи умјейносџи у Далмацији*, бр. 12, Сплит 1960).

75 Исто.

XII века, однос између српске државе и Дубровника одржавао се само путем уговора. Дубровник је био једини град са десне обале Јадрана који је са својим српским, каткада бугарским, угарским, а највише турским залеђем, комуникацију одржавао писменим путем, успостављањем заједничких уговора који су увек били оверавани од највишег управног тела града, бугарских царева, угарских краљева и турског султана. Таква пракса донела је дубровачким Србима католицима хиљадугодишњу сигурност да могу мирно да живе у најлепшем јадранском граду, као потпуно слободни људи. Њихова слобода огледала се у чињеници да је Дубровчанима законски омогућавана трговина балканском сољу, рудним благом, стоком и свим осталим робама у крајевима који су претежно били насељени православним Србима. Читајући многобројне публиковане изворе из дубровачке архивске грађе, Михајла Динића, књига II, *Грађа за историју Београда у средњем веку* из 1958⁷⁶, и оне о аутентичним изворима које је Српска краљевска академија публиковала у Београду 1940, под насловом *Турски сјоменици*⁷⁷, у редакцији и тумачењу турколога Глише Елезовића провејава жеља за успостављањем закона између града Дубровника и окупационе силе тога доба, без обзира да ли је у питању била српска краљевина или царевина средњег века, бугарска царевина XIII века, угарска царевина XV века или Отоманска империја од XV до XVIII века. Дубровчани Срби католици су се понашали не само као грађани свога града, већ и као равноправни грађани свих оних земаља са којима су успоставили уговорне обавезе о трговини, тестаментима о наслеђу, о интервенцији у случају пљачкања нечије имовине, итд. Дух уговорних обавеза, форма облигације, гарантовала је дубровачким Србима католицима не само голу егзистенцију, већ и пословну добит.

Дубровчани као синови св. Влаха

Већ доста рано, највероватније због значаја цариградске цркве Св. Влаха, дубровачке мошти овог свеца одиграле су изузетну улогу. Веома занимљива чињеница јесте да су многи Дубровчани, Срби католици, на свом крштењу добијали име заштитника свога града, св. Влаха, и тај византијски дух, везивања за кости (мошти) мученика остаће у Дубровнику жив све до 1923. године, када он буде прерастао у једно локално учено друштво у рангу градске академије наука. Управо се у томе крила слобода Срба католика у Дубровнику, да своје српско порекло и католичку веру могу увек да истакну јавно, иако су се таквом њиховом идентитету супротстављали

76 Статут „Друштва св. Влаха“ био је штампан у Дубровнику 1923. године.

77 Француска окупација Дубровачке републике догодила се 31.01.1808. године. (Према: Дубровник, 1983, 94).

и Хрвати католици и православни Срби, јер је тај дубровачки идентитет био особен и другачији, и никако се није уклапао ни у чисту веру, а ни у чисту националну припадност. Био је посебан јер је повезивао припадност једном народу, али и припадност другачијој вероисповести од вере којој је припадала већина српског народа. Тај дубровачки идентитет је одисао слободом различитости и слободом избора по сопственом осећању. Ваља споменути и чињеницу да све до средине XIX века национална припадност становницима Балкана није значила много, а вера је била та која их је опредељивала. А народ се одсликавао искључиво кроз свој језик. И то обликовање верског идентитета коначно је било срушено почетком XX века, када је национални идентитет био одстрањен од свог примарног верског. Љубоморно чување идентитета Срба католика који су живели у Дубровнику нарочито се лепо огледа у књижевности XVI и XVII века, када дубровачки Срби католици ламентирају над српском средњовековном историјом, као да је то била искључиво њихова историја. Тај дух латентног српства, као одбрана од германске и отоманске окупације, живеће све до Првог светског рата, када је Иван Мештровић, као Хрват, био не само највећи пропагатор формирања заједничке државе свих Словена на Балкану и Југославије, већ и највећи заљубљеник у Косовски завет и српско јунаштво. Тако је настао апсурд да ће сви Срби католици, не само у Дубровнику, већ и широм Далмације, чувати свој национални и верски идентитет, ламентирајући над српским краљевима средњег века, Карађорђем, а касније и над Српском краљевском војском из Првог светског рата. Сви су они имали свест о томе да, док постоји српска војска, Срби и њихов војнички менталитет, постојаће и њихова српско-католичка особеност, као, уосталом, и Срба муслиманске особености.

Историја XX и почетка XXI века показала је тренд да се на Балкану вештачки праве нације и државе, не би ли се заувек отуђила блискост вера и нација на овом простору.

Дубровачки документи кроз историју

АСЕН, ЦАР БУГАРА И ГРКА +

Бугарски цар Јован Асен II даје Дубровчанима слободу трговања по својој држави, између осталог, до Видина, Браничева и Београда. „Оризма“ (потврда) нема датума, али издата је свакако нешто после битке код Клокотнице, у пролеће 1230. године, када је дошло до наглог ширења Бугарске царевине⁷⁸.

78 М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку*, Београд 1958.

Пољички статут

Пољичани, код Сплита, писали су ћирилицом, иако су вековима били католици (Према: М. Јефтић, *Са домаћим славистима*, Београд 1996, стр. 462).

Статут аутономне општине Пољица у средњој Далмацији, из средине XV века, под бројем 23, каже⁷⁹:

Од роштва. И пријаше (примише) Пољичане сви једино и заповедаше свим племенитим властелем и дидићем (племенит човек нижег степена од властеле) и кметићем (зависни сељак, земљорадник), и влашићем (сеоски становник који се бави сточарством), уколико би грађани Пољица ушли заједно са турском војском и бавили се пљачком, да дидић и частеличић има се ухитити и обисити, а кметић и влаи војује или с мартолоси, да се има ухитити и обисити, а имања његову, половина опћини, а половина господину његову, а ина чељад да ни дужна главом⁸⁰.

1462. година⁸¹

10. 09. 1462. (15 зилхидѣ) у стану у Скопљу

Ферман с. Мухамеда II, којим се објављује да су кнез и властела дубровачки постали турски харачари, зато им се даје слобода кретања и трговања по царским земљама, уз услов да плаћају уобичајену царину.

ОН (Бог)

У ѿујри: син Мурајша хана – ѿбедилац вазда!

Царски белеј и срећна ѿујра зайоведа као шѣо следује:

Сада су ми се дубровачки кнез и власѣла ѿкорили и збој ѿоја шѣо су ми ѿсѣтали ѿдложници и моји харачари, зайоведам:

По мојим земљама како на оним ѿако и на овим сѣранама, ѿо мору и суху нека иду. Пошѣо ѿлаѣе уобичајену царину, нико, ѿа ма ко ѿо био, да их не сѣречава, да им не драни, и да им не смеѣа, и да им не додијава. Истѣо ѿако да им се не досађује ѿрављењем ѿешикоћа. Иначе, ако им ко ми драјо буде чинио ѿешикоће и досаду, ѿа ми се о ѿоме ѿоднела жалба на мојој ѿорѣи, заслужиће моје ѿокарање. Учинићу да дојадне великих јада. Нека им је на знању. Они који буду књију чийјали, нека је смаѣрају за ауѣенѣичну. Свеѣоме белеју нека верују.

Најисано 15 дана месеца блаѣословеној зилхидѣа, ѿодине 866-

У сѣану у Скопљу.

79 Г. Елезовић, *Турски сѣоменици*, Београд 1940, СКЗ, књ. I, св. I, од године 1348-1520.

80 М. Динић, 1958, 13.

81 М. Динић, 1958, 13.

Винко Прибојевић и Мавро Орбини из XVI-XVII века⁸²

Дубровчанин и доминиканац, Винко Прибојевић⁸³, после дуготрајног путовања по Европи, утврдио је да сви Словени говоре једним језиком. Године 1525, он је на Хвару одржао говор *О њореклу и историји Словена*, који је 1532. штампан у Венецији. Прибојевић је тврдио да су сви Словени само један народ, али са много различитих имена. Тај тренд панславизма од времена XVI века наставио је дубровачки бенедиктинац Мавро Орбини, који је на италијанском језику написао књигу у Пезару 1601. године, под насловом *Il regno degli Slavi*. Прибојевић и Орбини не само да су словенске старобалканске корене проналазили у Илирима, већ су, чини се, при томе створили појам словенске митолошке свести. Орбинијево дело је уз помоћ руског цара, Петра I Великог, 1722. преведено у целини на руски језик. Требало би рећи да и на турском двору, у круговима великих везира словенског порекла, словенски језик не само да је био омиљен, већ су поједини турски везири за њега говорили: „Хоћу да знаш: Дубровчани су од моје крви, па по правди и по обавези своје крви морам да их браним и бранићу их до смрти“. Тако да се може рећи да је од времена XVI века код школованих Дубровчана и осталих примораца, као уосталом и на турској Порти у то доба, постојало осећање о словенској језичкој заједници као већ артикулисаног форми етничке заједнице једног дела балканских Јужних Словена, без обзира на њихову верску подвојеност и њихове различите државне границе.

Иван Џиво Гундулић (1589-1636)⁸⁴

(Према: Иван Гундулић, избор, приредио др Драгољуб Павловић, Сарајево 1959; Злата Бојовић, *Књижевности Дубровника, Ренесанса и барок*, Београд – Крагујевац, 2007)

Крај XVI века и прва половина XVII века представља време последњег великог таласа покушаја освајања Запада од стране турске империје. Тај антитурски

82 Д. Павловић, Р. Маринковић, *Из наше књижевности феудалној доба*, Сарајево 1954, 354-356.

83 Винко Прибојевић и Мавро Орбини су живели у Дубровнику у XVI и XVII веку. (Према: З. Бојовић, *Књижевности Дубровника, ренесанса и барок*, Крагујевац-Београд, 2007, 452-453; М. Комбол, *Повијесит хрватске књижевности до народној њрејорода*, Загреб 1961, 68, 79, 123, 133, 219, 423. За Мавра Орбинија (према: М. Комбол, 1961, 79, 219, 244, 272, 292, 333, 363; М. Орбини, *Историографија*, 1722. Москва 2010; М. Орбини, *Краљевство Словена*, Београд 1980; *Историја народа Југославије*, књ. II, од њочейка XVI до краја XVIII века, Београд 1960, В. Чубриловић, Ј. Тадић, Н. Филиповић, Н. Вучо, 224-225)

84 Иван Џиво Гундулић (према: Иван Гундулић, избор, приредио Д. Павловић, Сарајево 1959, 12-13; З. Бојовић 2007, оп. цит, 387-388).

дух који је оличавао пољски краљевић Владислав као ослободилац Европе од Турака, представља кључну мисао Држићевог *Османа*. Управо из тог латентног антагонизма проистичу Гундулићево топло југословенско и словенско родољубље и артикулација његове мисаоне лирике, коју је превазишла само Његошева *Луча Микрокозма*. Гундулић је успео, супротстављајући се полумесецу, да артикулише идеју о националној идеологији Јужних Словена као форму „антиокупационизма“ овог балканског простора. До пада Цариграда 1453. године, и рушења Аустроугарске монархије 1918. године, Дубровчанима је била неопходна, као Србима католицима, потреба за ламентирањем над немањићком прошлосћу, како би се могли супротставити не само османлијској окупацији, већ и венецијанској перфидној асимилацији и аустроугарској тенденцији да после повлачења Француза, замене њихову улогу својом.

(Вук Караџић, *Црна Гора и Бока Которска, коло XXIV, СКЗ 161, Београд 1922, стр. 19-20*)⁸⁵.

Вук Караџић 1837. године пише: *Права Србија у којој данас живе, ѝросџири се, ѝреко данашње Срдије до Призрена и Пећи с оне сџиране Шаре (Балкана – Натис), и обухваџаа цијелу Босну, Херцеџовину, Црну Гору, крај Бара, Аусџиријску Алданију, Дубровник, Далмацију (Турску и Аусџиријску (војничку), Хрваџску, Славонију, Сријем, џоџово цио Бачки Комиџаџи и дуж Дунава до Св. Андрије (изнад Будима) и један део Банаџа. У овџем крајевима живи ѝреко џеџи милиона Славена једне џране и једној језика, који се једино разликује џо закону. Око џири милиона и џо један милион у данашњој Срдији, један у Уџарској, и један у Босни, Херцеџовини, Зеџи, Црној Гори, Аусџиријској Алданији и у Далмацији), џрчкој су закона; од осџала два милиона може се џриближно узетџи да су двије џређине (у Босни и Херцеџовини) мухамеданској а једна џређина (у Славонији, Хрваџској, Далмацији и Дубровнику) римској закона. Тако дакле, између Срба који живе у Краџујеџу, џријесџоници садашње срџске кнежевине и онијех из Дубровника нема друје разлике неџо на џр. Дрезденаџа и Бечлија, и џо само џо закону, а џо језику разлика је још мања – џа и сами Морлаџи у Далмацији, за које се вели да су џасџирски народ џаџарској џорекла, нијесу ниџиџа друџо до Срди исџо као и сџановници Црне Горе, Херцеџовине и Срдије. Провинџијални Хрваџи око Заџреба иџд. џоворе једним дијалекџом који је мијешавина словеначкој са срџскијем, а од џеџа се једва разликује, као саксонски дијалекџи од аусџиријској.*

Од XII до XV века, тј. до пропасти наше самосталности, реч *Влах* у нас је означавала не само човека романског порекла, него и свакога коме је сточарство било главно занимање. (О томе на сличан начин говори и *Законик цара Душана*, поглавље број 80, под насловом „О Власима и Арбанасима“): *У селу џде се Влах и Арбанас заусџави, у џиом селу да се не задржи (неко) друџи који (џде) за џим. Ако се задржи на силу, да џлаџи џоџку (закуџи) и џиџо је*

85 Вук Караџић, *Црна Гора*, Београд 1922, СКЗ 161, 19-20.

(*сѣоку*) *исѣасао*. (Према: Душанов законик, Бистрички препис, превео Димитрије Богдановић, Београд 1994, стр. 64⁸⁶).

Турци су, у нашим западним крајевима, проширили име Влаха на Србе. Путописац Бенедикт Курипешки, који је 1530. прошао кроз Босну⁸⁷, вели да је у њој нашао три народности и три вере: прво су стари Бошњаци, који су римско-хришћанске вере, други су Срби (*Surffen*), које зову Власима... а вере су св. Павла (православне)⁸⁸, трећи су народ прави Турци који су војници и чиновници, а владају сасвим тирански обема горе поменутих племенима. Именом *Власи* називани су и Срби⁸⁹, емигранти из Босне у Хрватску. У писму цара Фердинанда I од 6. новембра 1538. године хрватском бану Петру Кеглевићу⁹⁰, каже се како му је јављено да су „капетани и војводе Рашана или Срба и Влаха, који се обично Србима зову“, са својим присталицама и потчињенима, срећно прешли из Турске у Хрватску. („*capitanei et waywode Rasciani chi, Sirviani atquae Valachi quos vulgo Zbrsky vocant...*“⁹¹). Од овог доба има пуно споменика у којима се помињу: „*Rasciani sive Valachi*“, „*Morlachi o Serciani*“, „*Valachi sive Rasciani vel ut verius dicam Serviani*“. У расправи митрополита Стевана Стратимировића *О Власима* из 1806, вели се да римокатолици у Хрватској и Славонији име *Влах* „Славонцима и Србима који су источне, наше вере, с презрењем придају“⁹².

СКЗ, 174. коло XXVI, Београд 1923.

Де Тих. Р. Ђорђевић, *Наш народни живоић*, стр. 168-169.

Иво Војновић (1857-1929)⁹³

Иво је старином био из Зете⁹⁴, рођен у Дубровнику⁹⁵, био је син Константина Војновића⁹⁶, савременика Прерадовића, Павлиновића, Сундечића. Био је одгајан у духу народног препорода. У Загребу је завршио права. Иако судија по струци, бавио се позориштем, па је 1907. године постао драматург Народног казалишта у Загребу⁹⁷. Као млад је упознао Змаја, Симу

86 Душанов законик (према: Бистричком препису, у преводу Димитрија Богдановића, Београд 1994, 64).

87 Тих. Р. Ђорђевић, *Наш народни живоић*, Београд 1923, 167-176.

88 Исто.

89 Исто.

90 Исто.

91 Исто.

92 Исто, и 169.

93 Иво Војновић написао је роман под насловом *Дубровачка њирилоија*, Београд 1927, СКЗ, коло XXX бр. 198.

94 Исто, III.

95 Рођен је 9. октобра 1857. (Према: исто, III).

96 Исто.

97 Исто.

Милутиновића и Вука Караџића⁹⁸. Поред завидне каријере писца, веома је значајно његово дело *Смрти Мајке Јуџовића* (1906)⁹⁹. Ова песма је шјор Иви помогла да прослави народну душу, ту божанску силу која је Србе и остале народе Балкана одржала кроз векове ропства. Ту је *Мајка Јуџовића* била оличење очаја народног слома, али и нада за његову обнову. Ова „драмска песма“¹⁰⁰ играна је у Београду као значајна национална манифестација усред анексионе кризе која је изазвала окупирање Босне од стране Аустрије.

На самом почетку Првог светског рата, Иво Војновић је био ухапшен (1914)¹⁰¹. Без саслушавања и суђења, месецима је подносио физичке и моралне тортуре, због тога што је у Београду присуствовао премијерама својих комада који су славили освећено Косово, као што је то учинио и његов млађи сународник, вајар Иван Мештровић, клешући свој *Видовдански храм*, где је исто тако изражен сав народни гнев и понос¹⁰².

Очигледно је да је Косовски завет био покретачка енергија која је Србе, Хрвате, па и Србе католике и Србе муслимане покренула на заједничко ослобођење Балкана од турске и аустријске окупације и формирање једне заједничке државе: Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Литература

- Динић 1958: М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку*, Београд.
- Гарашанин, Гарашанин, Ковачевић, Бесић 1967: Д. Гарашанин, М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, З. Бесић, *Историја Црне Горе, књижа прва, од најстаријих времена до краја XII вијека*, Титоград.
- Ђорђевић 1923: Т. Р. Ђорђевић, *Наш народни животи*, Београд.
- Елезовић 1940: Г. Елезовић, *Турски синоменици*, Београд, СКЗ, књ. I, св. 1, од године 1348-1520.
- Јиречек 1959: К. Јиречек, „Трговачки путеви и рудници Србије и Босне и Херцеговине у Средњем веку“, *Зборник Константина Јиречека*, Београд.
- Караџић, 1922: В. Караџић, *Црна Гора*, Београд, СКЗ.
- Мирковић 1974: Л. Мирковић, *Иконографске студије*, Нови Сад, „Реликвија моштију св. Влаха“.
- Острогорски 1998: Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд.
- Павловић, Маринковић 1954: Д. Павловић, Р. Маринковић, *Из наше књижевности феудалној доба*, Сарајево, 354-356.
- Петровић 2007: Р. Петровић, *Злајни њечайни љивезак кнежевића Сиројумира*, публикација научног пројекта Филозофског факултета у К. Митровици, том 1.

98 Исто, III-IV.

99 Исто, V.

100 Исто, VI.

101 Исто, VIII.

102 Исто, VI.

Radmilo PETROVIĆ

DUBROVNIK'S RELICS OF SAINT VLAHO AND DISPERSION OF ETHNONYMS VLAH IN THE 15TH AND 16TH CENTURY

Summary

While viewing the Dubrovnik email reliquary, with a part of the skull of St. Vlaho, as a capital Byzantine monument of XI c., which promoted the later creation of Dubrovnik Republic as a state – city, we hold that this relics enabled, in a best way creation of the cult of St. Vlaho as one of major Balkan cults, and of the state cult the Republic.

The Dubrovnik permanent parallelism, as a catholic town in Serbian Orthodox background during several centuries, caused with Dubrovnik citizens a desire, throughout the history of their town, to preserve also their partially Serbian roots within the liberal catholic town. In developing as a European and civilizationally, primarily culturologically, Italian town, Dubrovnik, as an independent state, never wished to become Italian exclusively, as Turkish tribute giver had become subjects of the Ottoman Empire very early and were obliged to pay an enormous tribute to the Empire, in gold, and therefore never willing to become a Turkish people.

Although forced geographically to be permanent neighbours to the orthodox Serbian Church for several hundreds of years, Dubrovnik citizens never tended to become either a part of the medieval Serbian state, or of the schematism of Serbian Orthodox Church, although they spoke exclusively Serbian dialect, which was of a purest roof.

Being distant from catholic Croats, by both Serbian and Turkish states, Dubrovnik citizens were not able to interconnect naturally with the medieval Croat state in the time of its duration, until XI c., nor later on, when Croatia already became a part of the Austro-Hungarian Empire, for the inserting of the Ottomans prevented the natural catholic connection with Croatian motherland. It was only after its decline as of an independent republic, and its millennial duration, Dubrovnik would be come a part of its Croatian national tissue.

It happened to Dubrovnik, as an independent town and Republic that it inclines constantly to the medieval history and culture of a latent Orthodox Byzantium, especially at the time of the persecutions power of the Ottoman Empire from XV-XVII century.

The dissipation of the thousands of Christian refugees all over the Balkans, as a permanent wave, also overflowed the ramparts of Dubrovnik town. This orthodox, Christian spirit of Serbian refugees who settled constantly within Dubrovnik

ramparts, or in the fertile Konavle, as far the peninsula Stone, was the only natural connection of Dubrovnik Republic, as of a refugium, became a crucial civilizational place, not only for the Serbian medieval state and the passed away Byzantine one, but also for all dissipated Serbs, for the town of Dubrovnik, in its Venetians and jealous Hungarians and Austrians.

All the said about Dubrovnik history trough ages, speaks about this permanent love of Dubrovnik citizens for Serbian case, which would last for a thousand years, until Croatian NDH, in the eve of second World War, became, a tool of fascist pogrom in the Balkans, primarily against the residing Serbs within the territories of Croatian state of Ante Pavelic.

The most interesting of all in this matter about Dubrovnik conception of freedom of their Byzantine godfather and protector of the town. In his name also the connection of their Slavic brother was hidden and aspiration to independence and freedom. More than 500 years, "Vlasi" was a name for Serbian peasants a breeder and who were constantly retreating eastwards and westwards before Turkish occupation, to avoid thereby the prominent threat of annihilation and islamization. Serbian refugees became a form of protective shield from islamization by creating Austro-Hungarian "Vojna krajina" (Military Area") consisting of Serbian population in Lika, Kordun, Bania, Srem and Banat, not also of Serbian Christian «Raya" (Folk), which had already lost completely their state, religious and national identity.

Dubrovnik citizens, aware of the importance of Serbian and other Christian "raya" escaped within their already catholic tissue, were always finding a warm place for life of the unhappy and abandon people in inside the hard walls of their town.

From the moment when Dubrovnik Republic fell under French occupation in 1808, Serbo-Dubrovnian cultural connection began to swell throughout the Balkans by their tested methods and secret languages known only by them.

At the turn of XX century, when Austro-Hungarian occupation treated to draw the feeble Serbian Kingdom into the world War I, three Yugoslavically oriented Dubrovnik citizens and Dalmatians played a great role in helping the weak Serbian Kingdom, supporting it artistically and spiritually. They were painter Vlaho Bukovac, sculptor Ivan Meshtrovic and writer Ivo Vojnović. The latter, like poet Ivan Gundulić in his "Osman" raised again the banner of freedom to then weak Serbian Kingdom in his dramatic poem " The Death of Jugovic's Mother". He did it as a Dubrovnik citizen; with a hope that right that Serbian kingdom would be a bridge toward freedom of Dubrovnik, and hidden and secretive possibility of creation of a common Yugoslav state which happened finally in 1918. after the end of World War I. In such common Yugoslav spirit also the creation place of Serbo-Croatian " Dubrovnik learned Society St.Vlaho" in 1923., within the ramparts of the town of Dubrovnik future, as of a symbiosis of contemporary Serbs, Dubrovnik Serbo-Catholics and native Croats, and enable thereby common and equal coexistence within Kingdom of Yugoslavia.

The Statute of the Dubrovnik Learned Society St.Vlaho

I. The Society and its goal

- 1) In Dubrovnik, a learned society is being established, under the name „The Dubrovnik Learned Society of St.Vlaho“.
- a) The Society has the goal to study comprehensively Dubrovnik especially from its archaeological, historical, historical-artistic, historical-legal, historical-literary, historical-cultural, linguistic, ethnographic, anthropological, social, economic, naval, geographic and natural sides, whether in its own development, or in its connections with Dalmatia and other closer or further areas of our foreign lands.
- b) that, in agreement with state and municipal authorities, found a library for scientific circles, which is to be turned into a town library with a reading-room accessible to all;
- c) that, in agreement with Dubrovnik municipality, cooperates with the management of the existing municipal museum, and care that it is, in all respects, on a level of existing analogous institutions;
- d) to endeavour that the society turns, with time, into an academy of sciences and arts, seated in Dubrovnik.

II. The society members

The society members are:

- a) Genuine members, There are the ones dwelling in Dubrovnik, chosen by the society management, whether because of their scientific / artistic works, or of their ability to the aforementioned work, at proposal of two genuine members, and whose selection is approved by majority of genuine members.

Genuine members do not pay any fees. Their duty is to work on the goal of the Society, to report about other works when requested by the management, and to attend the sessions when invited.

- b) Correspondent members. These are the members dwelling outside Dubrovnik, chosen for the work or their ability for it by the society management under the condition holding for genuine members.

Neither the correspondent members pay any fees. Their duty is to cooperate like genuine members on the goal of the Society when addressed concerning the Society, to make written reports to the Society, when addressed concerning the Society issues, and to report the works sent to them by the management to that purpose. When correspondent members work in Dubrovnik or settle there, they have the same rights as genuine members.

- c) Honorary members. These are the members who gained special merits by their scientific or artistic work for the Society, so that their selection is a decoration and reward for their work.

Honorary member can be also the one who has exhibited a great cultural interest in the Society and granted it with a substantial contribution. These members are named by the Main Assembly at proposal of the Management. Neither of these members pays any fees.

- d) Benefactors. These are the members who give, once forever, at least 4000 dinars to the Society.
- e) Founders. These are the members who give once forever, at least 500 dinars to the Society.
- f) Aides. These are the members who pay 20 dinars per year.
- g) All members of the Society except founders and aides receive all the society publications free. Still, the last two categories receive the Society publications with 25% discount.

The Society management

5. The Society management consists of: President, Vice-president, 2 secretaries, accountant, librarian and possibly custodians of particulars collections.

6. The duties of the Management:

- a) to care that the Society do its task properly
- b) to make schedules for the sessions;
- c) to care about editing the Society publications
- d) to execute the decisions of the annual assembly.

7. the decisions of the Management are valid when passed by half-majority of the management members. If the opposite votes are equable, the decision is made by the president.

8. Special duties of the Management members:

- a) The president manages the Society works, represents the Society works, represents the Society with the government and in public, invokes the Society sessions and presides over them.
- b) The vice-president replaces the president in all when the latter is absent or prevented.
- c) The secretaries keep the Society proceeding, and the Society Archive.
- d) The accountant collects the Society incomes and keeps and settles the Society bills.
- e) The librarian cares about the Society library, and is responsible for it in all respects.
- f) The custodians of the collections are to care about advancing them and are reasonable for their objects in all respects.
- g) The editorial board: Their duty is to care about the Society scientific works, and is due, if missing an expert for certain discipline to listen to opinions of experts, even non-members of the society, for such an action, or to address some of our academies.

The works will be received for print only after a favourable report and decision of the editorial board. From this procedure the works are excepted which have been sublimated to the Society for printing by members of academies of sciences, university professors and similar acknowledged scientists.

The editorial board consists, by their positions, of the president and two at least four more Society members, chosen by the management.

- h) If a member of the management cannot do his duty for any reason anymore, the management chooses a new member and asks for approval subsequently, at annual meeting. The complete management is chosen for three years period.

IV. Revisers of accounts

- a) The main assembly chooses two genuine members that will review the Company bills at least once per years, and report then at the main assembly.

V. The Society meetings

10) The meetings are regular and annual. The regular meetings are professional and public. The professional meetings are held twice per month, but also more frequently if necessary. They are attended by genuine, correspondent (when in Dubrovnik) and honorary members. They can be also attended by other members, but they cannot participate in the discussions if not having a prior approval by the Society management.

11) At the professional meetings either members or other experts invited or approved for professional lectures by Society management; read their announcements or reports about new books and journals.

Genuine, correspondent and honorary members have right to discuss all read at the professional meetings.

12) The public meetings are a kind of the Society public lectures, held by later the Society members or some others invited or approved by the Society management on the field of social work or any other branches of sciences and arts.

The management is due to take care of holding at least 5 annual lectures. These meetings are accessible to all equally.

The public meetings are held when considered necessary by the Management.

13) The annual meetings are held every year on the day scheduled by the management. They can be participated by all members. At them, reports are read on the work of the Management and Society condition of the counter, library and other collections.

Thereafter, there is always a solemn public session with a lecture in honour of an event or person from Dubrovnik past or a subject from scientific Society's work.

Annual meetings must be invoked by a public and in Dubrovnik 8 days before, printed, if possible, in local news.

If possible, the Society will also publish special works from the field of its action, primarily from history of Dubrovnik.

Every printed work will be paid by the Society, according to its financial situation.

They are held, regardless of the member of the present members.

In voting, an over-half majority is sufficient; the decisions are on the president. For alterations of the code, 2/3 of genuine members present at the main meeting are needed. Possible proposals of individual members are to be given in written to the Management, two days before the main meeting; otherwise, they can be taken no into account.

Virtue Society's incomes

14) The Society's incomes of the members are the fees, state and municipal aid, what granted to the Society of funs, artistic exhibitions, excursions and the Society's editions.

Virtue Society's editions

15) The Society publishes its organ

"Glasnik Dubrovačkog učenog Društva Sv.Vlaho" (The Herald of the Dubrovnik Learned Society St.Vlaho)

The number of the editions according to financial state of the Society. In the Herald, reviewed and received works are printed, as well as the works and constitutions whole objects fit the social sins, and reviews of the printed works on the objects from the fields of the Society's action and bibliography of books and articles on the subjects aimed by the Society.

VIII Founding

16) The Promoting Board is to invoke the Assembly, which will choose the Management.

IX Termination of the Society

17) The Society is terminated if decided so at a general meeting by 2/3 of votes of genuine members or if dissembled by the government. In both cases, the Society's property is to be given for keeping to the Municipality of Dubrovnik, which is due to pass it to another society possibly established in the same sense.

No. 670

It is testified in the sense of & 9 of the Law on 9.

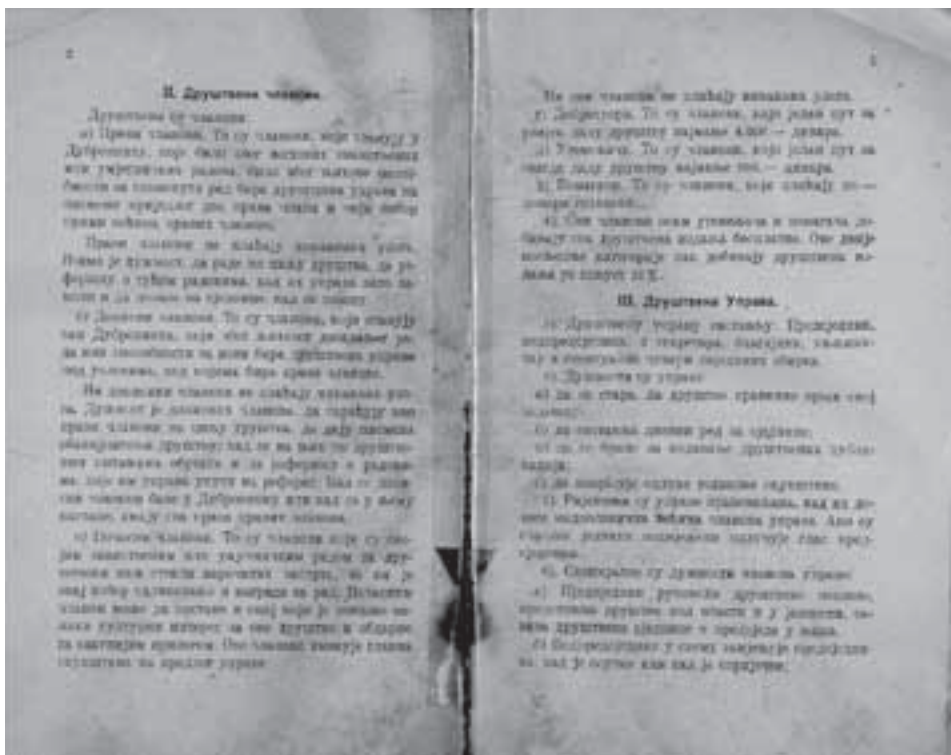
November 1867 134 that the Dubrovnik learned Society of St.Vlaho exists according to these rules.

Great Zhupan

Key words: Saint Vlaho, Byzantine, Nemanja, tsar Dushan, Ragusa, Statute of Saint Vlaho.

Статут Друштва „Св. Влаха“

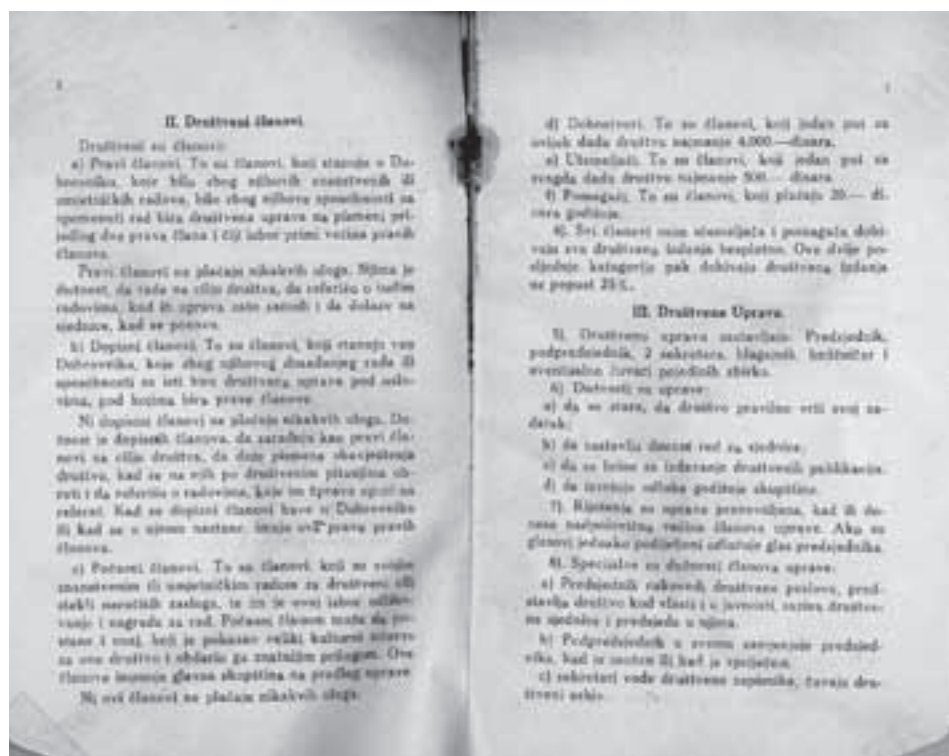
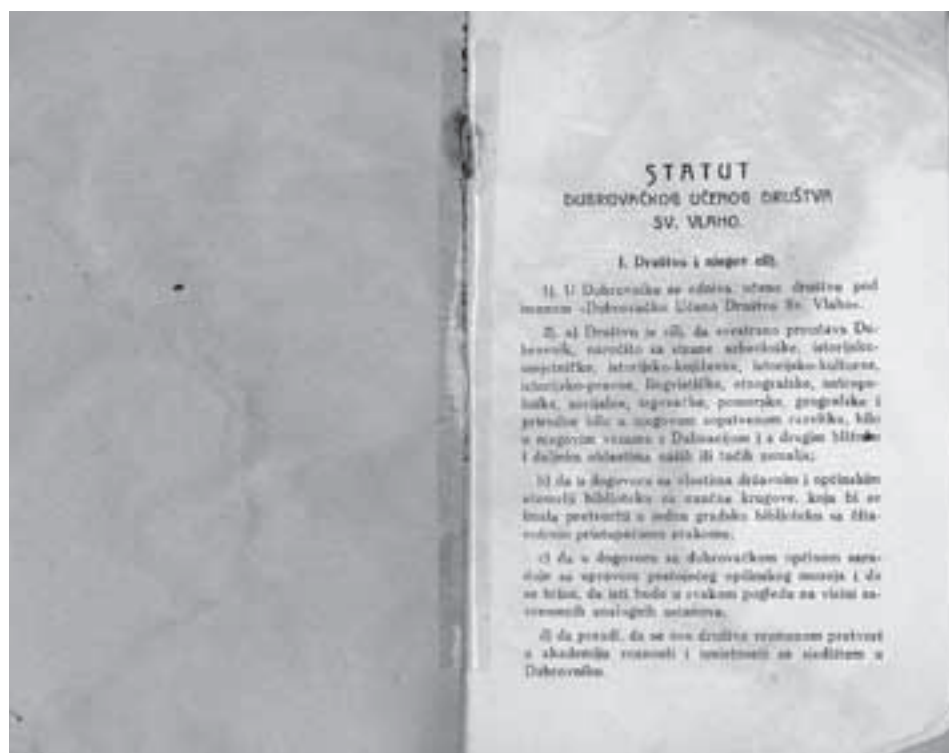
STATUT

DUBROVAČKOG UČENOG DRUŠTVA

SV. VLAHO.

Dubrovnik
Tisk ŠTAMPARIJE „JADRAN“
1923.

Табла I**Слика број 1**

Новчић византијског цара Јустинијана I, кован између 534-8. године, после победе над Вандалима
(Према: Ф. Герке, *Касна антика и рано хришћанство*, Нови Сад 1973).

Слика број 2

Парћански краљ Вологез III (105-147).
(Према: *Monnaies antiques*, Geneve, Le 16 novembre 1995, Tradart, s. 72, sl. 119)

Слика број 3

Сасанидски краљ Ардешар I (226-240)
(Према: исто, стр. 72, сл. 120).

Слика број 4

Архиепископска митра из XV века, златовез Катарине Кантакузине, ћерке деспота Ђурђа Бранковића
(Према: Р. Петровић, *Жујанице, краљице и царице на српском двору*, Београд 2004, стр.109, Табла 15).

Слика број 5

Реликвијар са моштима св. Влаха у облику византијске круне са емаљним плочицама из 11. века.
(Према: *Дубровник*, библиотека: Монографије, бр. 5, Загреб, 1983, са сликом).

Слика број 6

Тијара немачке царице Констанце II Арагонске из XIII века.
(Према: *Sicily, the complete guide to the island places of natural beauty – art – archeology*, Florance 2003. str. 14).

УДК 77:050БАЛКАНСКИ РАТ У СЛИЦИ И РЕЧИ(497.11)”1913”

Ивана ЖЕНАРЈУ*

БАЛКАНСКИ РАТ У СЛИЦИ И РЕЧИ: КОСОВСКИ ОСВЕТНИЦИ**

Ајсѝраќѝ: У раду су анализиране илустрације у часопису *Балкански рајѝ у слици и речи*, који је излазио у Београду током 1913. године. Обрађене су слике које су се односиле на територију Косова и Метохије, а међу њима пејзажи, прикази градова, као и портрети војника, у часопису пропагираних као *Косовских осветника*. Циљ рада је указивање на значај места илустроване периодике у систему српске визуелне културе.

Кључне речи: Балкански рајѝ у слици и речи, култ хероја, војник, владар, Паја Јовановић, Призрен, Косовска Митровица.

*Исѝорија не може да сѝиине да их злајѝним словима убележи у ѝросѝране неисѝисане лисѝове срѝске исѝорије. Дела ваѝа, сунцу равна, виѝа су од Балкана, дубља од Адрије. Брже сѝе назидали ѝоловину Велике Србије, неѝо шѝо ѝо учинише у своја ресѝекѝивна времена: Сѝефан Немања и Душан Силни. Ко да вам се не дивѝ, ко ли да вам не ѝозавидѝ!*¹

Илустровану хронику *Балкански рајѝ у слици и речи* покренуо је 1913. године Душан Шијачки (1882-1958).² Шијачки је био новинар и књижевник, председник Југословенског новинарског удружења, ратни дописник Врховне команде и редовни члан Société Académique d’Histoire Internationale у Паризу. У својој каријери се у великој мери бавио илустрованом српском историјом, што показују и *Балканска Пошѝа* из 1904. године, као и *Видов-дан: илустрирана*

* Истраживач-приправник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, ivanpazenaarju@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Косовским осветницима, *Балкански рајѝ у слици и речи*, Београд Видовдан 1913, бр. 21, год 1, 322.

2 О каријери Душана Шијачког: Боривој Миросављевић, „Балкански рат Душана Шијачког“, *Дневник*, Нови Сад, год. 63, бр. 20816, 23. јануар 2005, 11.

историја српских рајова 1912-1918 у слици и речи, која је доживела неколико издања, 1918. и 1919. године у Женеви, и 1926. године у Београду.

Балкански рај је био замишљен као недељник, обликован тако да се на скоро свакој страни могла видети илустрација, неретко и две, често са дволисницама испуњеним искључиво сликама. Репродуковане су фотографије настале на лицу места, као и портрети настали на различитим локацијама, и мали број цртежа. После Првог светског рата доживео је и своје прво репринт-издање 1922. године, са малим изменама у првом броју, а касније их је било и 1990. и 2008. године. Исту судбину доживео је и *Видов-дан*, „дело које је по својој патриотској садржини корисно по војску“³, с обзиром на то да је био изузетно популаран у народу.

О рецепцији *Балканског раја* у јавности сведочи текст објављен у часопису *Дело*: „Ово је једна врло лепа илустрована збирка ратних слика, догађаја и епизода, коју би, као успомену на минуле прошле ратове, свака кућа српска требала да набави. У њој се налазе слике готово свих српских официра хероја, што своје животе принесоше на олтар Отаџбини. Време пролази и баца заборав на многе догађаје, које не би требало заборавити. Једна оваква збирка је трајан спомен великих дела наших јунака; прелиставајући је сећамо се свих оних тренутака радости и бола проживелих у ратним годинама“⁴.

Часопис је конципиран тако да својим текстовима и илустрованим материјалом прославља култ хероја бојног поља, као и култ Косова⁵. Постојање херојских култова је како у XIX веку, тако и у првим деценијама XX века, имало важност успостављања и одржавања жељене атмосфере у народу, његовог просвећивања и моралног очвршћивања. Најјачи и најутицајнији био је култ војника, као визуелизација идеала и врлина које је требало следити. Томе је посебно ишла у прилог „милитантност националне идеје“⁶. Прослављане су њихове војне акције, али и херојске смрти. Истовремено, публиковане су и фотографије које војнике приказују у ретким тренуцима одмора и доколице, чиме се јавност дубље упознаје са њиховим животом у ратним околностима. Свему томе у прилог су ишле и пропратне биографије из којих се могао стећи увид у различити спектар њихових основних занимања.

3 „Министарство војно наредбом Ф. Ђ. ОБР. 72.366 од 8. августа 1919. препоручило је Видов Дан свима командама, јединицама и установама војске Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца наведеним речима“. Цитирано према: *Балкански рај у слици и речи*, Београд 1922, без пагинације.

4 Цитирано према: *Балкански рај у слици и речи*, Београд 1922, без пагинације; где се наводи: „Дело“, наш најстарији и најбољи часопис, под уредништвом *Др Драже Павловића*, а из пера *Др Лазе Марковића*, у својој 71. књизи, овако приказује „Балкански рат у слици и речи“.

5 О култовима хероја и њиховим визуелним представама: *Ненад Макуљевић, Уметности и национална идеја у XIX веку, Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2006; *Ивана Женарју, Хероји, јолићика, свакодневница: илустрирани свети српске зоре (1876-1881)*, Задужбина Андрејевић, Београд 2012.

6 *Ненад Макуљевић, нав. дело*, 106.

Култ Косова као темељ идеје српског национализма прожима све аспекте овог часописа, и речи, и слике. Кроз текстове и називе илустрација посебно се наглашава најсјајнији период српске средњовековне историје, доба власти цара Душана. Такве тенденције најистакнутије су у материјалу који се односи на ослобођење Призрена. И приликом освајања осталих градова, у часопису је на сваком погодном месту слављена новонастала ситуација. Илустративан је у том погледу следећи пример: „Падом Приштине остварен је вековни сан српског народа, ослобођено је Косово, које је тога дана свећено и славно освешћено на Куманову. Свечаним поменом Цару Лази и Косовским јунацима у Муратовом тулбету на Косову, уз громке плотупе српске војске, залечене су петовековне љуте косовске ране васцелога српскога народа“⁷. Такође, веровало се и да „Ослободити стару престоницу српскога царства донеке значи и обновити царство“⁸. Како би се успеси српске војске на Косову довели у историјску корелацију са Косовском битком, публикована је слика Муратовог тулбета. Уз илустрацију је наглашено да је то „место где је Обилић распорио цара Мурата на Видов-дан 1389“⁹. У којој је мери Муратово тулбе представљало симбол освајања Косова, види се и кроз слику на којој српски коњаници позирају пред овим спомеником¹⁰.

У обимном корпусу илустрација које представљају актере балканских ратова, као и догађаје у којима су учествовали, издавају се оне које својим садржајем али и називима најјасније реферирају на територију Косова. Може се учинити неоснованим из шароликог садржаја часописа издвојити само оно што се односи на Косово и Метохију, али је то један од начина да се систематично разложи свеукупна структура овог илустрованог листа. Истовремено, у време излажења ове хронике, све очи су биле усрпте у правцу Косова у ишчекивању добрих вести, тако да су текстови и слике којима су исте преношене морале имати изузетног одјека у српској јавности. Такође, у већини српских илустрованих листова, многи су српски крајеви овековечени и илустровани, али се Косово појављивало врло ретко, и то најчешће кроз приказ светиња. У *Балканском рају у слици и речи*, први се пут јавност која није познавала изглед овог краја могла конкретније и јасније упознати са истим. Тако су те илустрације, поред тога што су проносиле славу српских војника, послужиле и за презентовање косовских предела, што су сигурно читаоци већ дуго очекивали.

Илустрације су категорисане називима као што су *Са освешћенога Косова*, *Косовски освешћеници*, *Наши на Косову*, а рачунајући уз њих и пејзаже са Косова, њихов је број довољан да се може говорити о великој заинтересованости за ову област. Истовремено, има их толико да се оне могу посматрати заједно као део

7 *Балкански рай у слици и речи*, Београд 10. фебруара 1913, бр. 4, год. 1, 61.

8 В. Н. Ђ, „Живот у Призрену“, исто, 3. фебруара 1913, бр. 3, год. 1, 36.

9 Исто, 27. јануара 1913, бр. 2, год. 1, 31.

10 Исто, 26. маја 1913, бр. 18, год. 1, 280.

једног феномена, феномена окренутог Косову. Овим категоријама обједињени су поменути култови Косова и хероја, чиме су исти промовисани и прослављани.

У часопису је за све време излажења трајала рубрика *Косовски освейници*, у којој је публикован велики број портрета војника који су учествовали у балканским ратовима, највише оних који су дали живот за ослобођење Косова. Портрети хероја као најистакнутијих националних радника, дакле оних који су деловали у корист нације, део су сложеног система меморисања личности, а пример су тока и процеса њихове хероизације, која представља стицање непролазне славе на основу доприноса националној идеји¹¹. Приказане личности схваћене су као „хероји“, који су у овом случају истакнути и страдали на бојном пољу. Публиковање њихових портрета, слика њиховог визуелног идентитета, представља начин да се трајно меморишу њихове заслуге остварене у акцијама усмереним на ослобођење јужних српских територија.

Публиковано је неколико различитих типова портрета. Тако се могу видети портрети настали у студију, у форми допојасних портрета, али и целе фигуре, као и оних на којима је само лице портретисаног. Војници су приказивани најчешће у униформама, са ордењем и оружјем. Могу се видети и конструкције које приказују војнике за столом, замишљене, као и њихови прикази у екстеријеру, испред архитектонских здања, на улици, пољу, на коњу. Присутан је и одређени број групних портрета војних трупа, чета и осталих формација.

Међу њима су своје место нашли и владари, као врховни команданти и предводници у успешним војним подухватима. Њихови портрети истовремено су и део трајне владарске пропаганде и култа владара као личности која ће остварити националне идеале¹². Тако је већ на првој страни првог броја објављен репрезентативни коњанички портрет краља Петра Првог. Краљ на коњу је монтажом постављен на географску карту, на границу између Македоније и Албаније, чиме се указује на његова достигнућа у рату. Коњанички портрет краља Петра I приказан је и у 36. броју,¹³ док су краљеви синови, Александар и Ђорђе тако представљени у 40. броју. Такође, краљ је приказан и на фотографији која бележи тренутак његовог изласка из храма Светог Спаса у Скопљу¹⁴.

У наредном броју је публикован и портрет престолонаследника Александра, док је у трећем приказан и краљевић Ђорђе. Нешто касније је у форми

11 Мирослав Тимотијевић, „Хероизација песника Војислава Ј. Илића и подизање споменика на Калемегдану“, *Годишњак града Београда*, Музеј града Београда, Београд, књ. XLVII – XLVIII /2000-2001, 216.

12 Ненад Макуљевић, *нав. дело*, 94-101. О владарској пропаганди видети и: Игор Борозан, *Резервациони култура и њојичка пројекција: споменик кнезу Милошу у Непојину*, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд 2006.

13 *Балкански рай у слици и речи*, Београд 17. новембра 1913, бр. 36, год. 1, 563.

14 Исто, 10. фебруара 1913, бр. 4, год. 1, 52.

целе фигуре поново приказан портрет краљевића Александра са натписом „Победник на Куманову, Прилепу и Битољу / командант прве српске армије пешадијски подпуковник / Њ. В. Краљевић Александар / наследник престола Велике Србије“¹⁵. Приказан је и портрет кнеза Павла, као коњичког потпоручника, у виду целе фигуре у војничкој униформи, са мачем¹⁶. У истом броју су се нашли портрети Александра Карађорђевића, наследника престола, као ослободиоца „Скопља, Велеса, Прилепа, Охрида, Штипа, Радовишта итд.“, те портрет Петра I Карађорђевића као „господара Рашке, Горње и Доње Мезије, Повардарја, Пелагоније итд.“¹⁷. Публиковане су и документарне фотографије на којима је представљен чин уласка краља и престолонаследника у Скопље¹⁸, затим тренутак у којем краљ Петар I престолонаследнику Александру уручује златну медаљу за храброст, као и она на којој су приказани престолонаследник, војвода Путник и генерал Петар Бојовић¹⁹.

Међу портретима страдалих војника, на првом месту налази се приказ Милана Поповића. Извесна пажња посвећена је његовој погибији, јер је страдао 3. октобра 1912. године, чиме је његова смрт на Мердарима представљала „прву жртву Косовске идеје“²⁰. Публикован је и портрет Воје Танкосића, који је том приликом предводио српску војску²¹.

Слика 1. Артиљеријски поручник
Милан М. Поповић

Слика 2. Свешћеник чейник,
вој Данило Поповић

15 Исто, 24. марта 1913, бр. 10, год. 1, 145.

16 Исто, 26. маја 1913, бр. 18, год. 1, 275.

17 Балкански рай у слици и речи, Београд 28. јула 1913, бр. 25, год. 1, 385.

18 Исто, 11. августа 1913, бр. 27, год. 1, 424 – 425.

19 Исто, 29. септембра 1913, бр. 32, год. 1, 504 – 505.

20 Исто, 17. фебруара 1913, бр. 5, год. 1, 71.

21 Исто, 3. марта 1913, бр. 7, год. 1, 108.

Већина портрета односи се на страдале на самом почетку рата, 10. и 11. октобра 1912. године. Тако се на том месту могу наћи портрети пешадијског потпоручника Симона Ђорђевића²², као и многих који су погинули на Младом Нагоричану, попут пешадијског потпуковника Александра Глишића, чији је портрет публикован два пута²³, резервног пешадијског потпоручника Павла Ст. Шајковића²⁴, пешадијског поручника Михаила Стојановића и капетана Драгутина Јанковића²⁵. На Старом Нагоричану погинуо је Михаил Јовичић,²⁶ а приказана је и слика гробља нагоричанских хероја²⁷. „За краља и отаџбину“ пао је и Милутин Муџић²⁸.

У Куманову је 11. октобра погинуо пешадијски капетан Богдан Анђелковић, који је приказан у војничкој униформи, са мачем, како замишљено се ди лактом ослоњен на сто²⁹. У Куманову су 10. октобра страдали и Војислав Велимировић³⁰, и пешадијски мајор Александар Здравковић³¹. Међу *Косовским осветљеницима* нашли су се и артиљеријски капетан прве класе Никетић, који је страдао у Новом Пазару, као и пешадијски поручник Глигоријевић, који је страдао у Куманову, те породица Протић, отац Димитрије и синови Јаков и Петар³². Страдање читавих породица у рату није било реткост – у овом рату погинуо је Јеврем Стојковић, чији је отац Живко упамћен као херој из претходних ратова са Турцима и Бугарима³³.

Деветог октобра пред Приштином је погинуо млади питомац Војне академије, Милош Вујић³⁴. Уз његов портрет публиковане су и речи захвалности за рану смрт и освећено Косово – „Хвала нека је оцу, који те је Отаџбини наменио, мајци која те је српским млеком одојила и улила у тебе јуначки дух љубави и пожртвовања према Отаџбини твојој. Њима хвала, а теби и слава и хвала!“³⁵. О породици Милоша Вујића објављен је прилог неколико бројева касније – његов отац Никола упамћен је као осветник Чегра, браћа Александар и Војислав такође су учествовали у балканским ратовима, а ратовали су и

22 Исто, 20. јануара 1913, бр. 1, год. 1, 15.

23 Исто, 20. јануара 1913, бр. 1, год. 1, 12. и 2. јуна 1913, бр. 19, год. 1, 304.

24 Исто, 27. јануара 1913, бр. 2, год. 1, 26.

25 Исто, 3. фебруара 1913, бр. 3, год. 1, 44.

26 Исто, 17. фебруара 1913, бр. 5, год. 1, 75.

27 Исто, 3. марта 1913, бр. 7, год. 1, 167.

28 Исто, 17. фебруара 1913, бр. 5, год. 1, 69.

29 Исто, 20. јануара 1913, бр. 1, год. 1, 5.

30 Исто, 14. априла 1913, бр. 13, год. 1, 208.

31 Исто, 21. јула 1913, бр. 24, год. 1, 384.

32 Исто, 10. фебруара 1913, бр. 4, год. 1, 60.

33 Исто, 17. фебруара 1913, бр. 5, год. 1, 77.

34 Милош Вујић није био једини питомац који је страдао борећи се за ослобођење – у овом рату погинуо је и Љубомир Стојановић. Исто, бр. 24, год. 1, 381.

35 Исто, 24. фебруара 1913, бр. 6, год. 1, 96.

њихови зетови Коста Аћин и Војислав Недељковић³⁶. Такође, овом младом хероју поново је поклоњена пажња када је публикована фотографија на којој је приказан народ на његовом гробу у Приштини³⁷.

У рату су погинула и два брата Шуњеварић – Радован, чији је портрет публикован, страдао је у близини Дебра, а његов брат на Куманову³⁸. Публиковани су и портрети браће Ристић, капетана Љубе и потпуковника Владе, који су „осветили маричку погибију, покајали Косово и сирали са српског оружја сливничку пегу“³⁹.

Међу портретима *Косовских освешника* нашао се и портрет прослављеног мијачког војводе Доксима Михајловића са супругом, обоје у народним ношњама⁴⁰, затим Нишлације Михаила Станковића⁴¹, као и велики број портрета оних који нису страдали само у октобру, већ и у каснијим фазама рата. Тако је публикован портрет Драгомира Благојевића, који је страдао у Скопљу 8. јануара 1913. године⁴².

У категорију *Косовских освешника* смештена је и групна фотографија усташке чете војводе Ванђела Скопљанчета, која је учествовала у свим борбама од преласка границе до Елбасана⁴³. Такође, ту се нашао и групна фотографија Дивизије првог позива, коју је предводио Илија Гојковић⁴⁴.

Објављен је и коњанички портрет коњичког потпоручника Моше Амара, који је погинуо приликом заузећа Урошевца⁴⁵. То није био једини коњанички портрет – у том маниру приказан је и резервни коњички поручник Алекса Жујовић⁴⁶. Представљен је на платоу изнад коњичке касарне у Косовској Митровици. Као *Косовски освешник* приказан је и наредник авијатичарског одреда Михаило Петровић, фотографијом на којој седи на својој летелици⁴⁷.

У Првом балканском рату погинуо је и млади песник Сава Радовановић, чији је портрет у профилу објављен уз текст у ком се жали за његовим животом, и наводи – „Отаџбина те је позвала да јој послужиш место пера с пушком у руци и ти си јој место строфа дао живот, да хероизмом својим вечно живиш“⁴⁸.

36 Исто, 24. марта 1913, бр. 10, год. 1, 157.

37 Исто, 13. октобра 1913, бр. 34, год. 1, 532.

38 Исто, 17. марта 1913, бр. 7, год. 1, 135.

39 Исто, 21. јула 1913, бр. 24, год. 1, 374.

40 Исто, 17. фебруара 1913, бр. 5, год. 1, 80.

41 Исто, 24. фебруара 1913, бр. 6, год. 1, 158.

42 Исто, 160.

43 Исто, 3. марта 1913, бр. 7, год. 1, 132.

44 Исто, 31. марта 1913, бр.11, год. 1, 168-169.

45 Исто, 7. априла 1913, бр. 12, год. 1, 192.

46 Исто, 9. јуна 1913, бр. 20, год. 1, 311.

47 Исто, 21. јула 1913, бр. 24, год. 1, 379.

48 Исто, 21. априла 1913, бр. 14, год. 1, 215.

Портрет целе фигуре овог младог војника у униформи приказан је неколико бројева касније⁴⁹. За храбру смрт на бојном пољу захваљено је и пешадијском капетану Драгомиру Нешићу, који је погинуо у Подујеву у борби са Арнаутима, као и пешадијском поручнику Милану Дулановићу⁵⁰. Међу *Косовским освешницима* нашао се и пешадијски потпоручник Борислав Тодоровић, једина жртва из борбе на Црном врху⁵¹. Ту су и Илија Тривунац, артиљеријски капетан⁵², као и водник XI пешадијског пука Бранимир Ђорђевић⁵³, пешадијски потпоручник Никола Филипковић⁵⁴, командант брдске батерије Ристо Бранковић⁵⁵, резервни пешадијски потпоручник Душан Максимовић⁵⁶, пешадијски потпоручник Богосав Аксентијевић, родом из Новог Пазара, који је био „створен за војника и горео је од жудње да се Косово освети и да свој Нови Пазар види слободан“⁵⁷.

Од 24. броја категорија *Косовских освешника* се шири, те добија назив *Освешници Косова и Сливнице*, чиме се увећава број објављиваних портрета. Тако су у истом броју, као и у свим наредним бројевима, на дволисници публиковани парадни портрети војника у униформама, који су дали животе за отаџбину. У наредних шеснаест бројева публиковано је укупно шездесет портрета *Хероја Косова и Сливнице*. Упоредо, појављује се све већи број портрета који су у категорији *Освешници Сливнице*, док се смањује број оних који се публикују само под називом *Освешници Косова*. Тако се међу њима налазе црногорски поручник Нико Шоћ⁵⁸, пешадијски капетани Драгутин Јанковић и Светислав Милић⁵⁹, пешадијски потпуковник Вилотије Марковић⁶⁰, резервни пешадијски потпоручник Танасије Тодорић⁶¹, као и двојица студената – Сања Живановић и Јован Лекић⁶². У истом броју приказан је и портрет колеге Сање Живановића, Страшимира Милетића, који је, пре него што ће поћи у рат, био „један од најистакнутијих академских омладинаца своје генерације“⁶³. Међу *Косовским освешницима*

49 Исто, 2. јуна 1913, бр. 19, год. 1, 299.

50 Исто, 28. априла 1913, бр. 15, год. 1, 231.

51 Исто, 19. маја 1913, бр. 17, год. 1, 272.

52 Исто, 26. маја 1913, бр. 18, год. 1, 283.

53 Исто, 286.

54 Исто, 9. јуна 1913, бр. 20, год. 1, 314.

55 Исто, Видовдан 1913, бр. 21, год. 1, 327.

56 Исто, 30. јуна 1913, бр. 22, год. 1, 352.

57 Исто, 9. јуна 1913, бр. 20, год. 1.

58 Исто, 11. августа 1913, бр. 27, год. 1, 428.

59 Исто, 25 августа 1913, бр. 28, год. 1, 436, 438.

60 Исто, 31. августа 1913, бр. 29, год. 1, 455.

61 Исто, 15. септембра 1913, бр. 31, год. 1, 496.

62 Исто, 29. септембра 1913, бр. 32, год. 1, 504.

63 Исто, 509.

у последњим бројевима часописа нашли су се пешадијски капетан Средоје Цветковић⁶⁴, резервни пешадијски наредник Милан Поповић⁶⁵, командант батаљона из Служа Машан Ђурановић⁶⁶, резервни пешадијски потпоручник Бранко Боранијевић⁶⁷.

Слика 3. Над гробовима славно њалих Косовских осветљеника 10. и 11. октобра на Младом Најоричану

Већина приказаних портрета односи се на умрле војнике. Свест о значају њихове жртве и одавање почаста њиховим животима и достигнућима представљају и фотографије на којима су приказани гробови. У условима ратних околности они су били сахрањивани на најближим погодним местима, далеко од куће. То је био још један аспект војничке судбине са којим је требало упознати јавност. У овом духу могу се посматрати и фотографије на којима су забележене болнице и рањени војници.

Након Кумановске битке умрле хероје становници овог града сахранили су на почасном месту на локалном гробљу. У часопису *Балкански рай у слици и речи* приказана је фотографија са овог места, на којој су приказана три мушкарца у цивилним оделима, покрај гробова Александра Глишића, Александра Здравковића и Чедомира Милићевића⁶⁸. Још једном је у часопису објављена фотографија са Кумановског гробља, у 20. броју и под називом *На свештоме месџу*⁶⁹. Акцент је на гробу капетана Богдана Анђелковића, чији је портрет објављен још у првом броју.

64 Исто, 3. новембра, бр. 35, год. 1, 547.

65 Исто, 3. новембра, бр. 35, год. 1, 555.

66 Исто, 17. новембра, бр. 36, год. 1, 571.

67 Исто, 17. новембра, бр. 36, год. 1, 573.

68 *Балкански рай у слици и речи*, Београд 10. фебруара 1913, бр. 4, год. 1, 57.

69 Исто, 9. јуна 1913, бр. 20, год. 1, 313.

Приказана је и фотографија која представља тренутак у ком српска војска даје помен умрлим војницима у Једрену, пред повратак у отаџбину⁷⁰. Приказани су војници предвођени свештеником испред ограђеног простора у ком су сахрањени пали борци.

Велики број приказаних портрета односи се на војнике погинуле на Младом Нагоричану, те је приказана и слика тамошњег „јуначког гробља“⁷¹. На пустом гробљу, на удару ветра, приказани су један војник са капом у рукама у знак почаст и поштовања, и један свештеник. Исти мотив, али снимљен из другог угла, приказан је у 40. броју.

Војници на гробљу командира назив је фотографије која представља сцену на гробу пешадијског поручника Милана Дулановића у Призрену⁷². Представљен је предео покривен снегом и фигура војника крај крста пободеног у земљу. Младом хероју Милошу Вујићу, о којем је већ било речи, поново је поклоњена пажња када је публикована фотографија на којој је приказан народ на његовом гробу у Приштини⁷³.

Илустративан пример давања почаст представља слика *Последњи њо-здрав Косовском осветнику*. На пустом пољу представљен је коњаник поред тела убијеног војника. У опису се наводи – „Млади витез задржао је коња пред телом Косовског осветника, сама му се рука диже и он свечано спушта своју шајкачу и с пуно осећаја поздравља незнана јунака: - Мирно почивај на овој у нашој крви огрезлој земљи, за којом смо од Косова жудели, а која је, благодарећи теби и браћи твојој, што попут тебе славно падоше овде, далеко од дома свога и милих својих, данас опет наша, слободна, српска“⁷⁴.

Свештеници су готово увек били активни у свим ратним акцијама, уз народ, неретко га и предводећи. У балканским ратовима вођеним за коначно ослобођење, њихова је улога и јавно препозната. Тако је у илустрованој хроници *Балкански райи у слици и речи*, уз велики број прилога о херојима, *Косовским осветницима*, постојао и посебан одељак, посвећен улози свештеника у то време. Поред војних свештеника, за које се наводи да их је било преко деведесет, било је и оних који су се јављали добровољно.

У 12. броју приказан је *Појред српској мученика њој Михајла II. Кајанића у Гиљанима*.⁷⁵ Овај свештеник је убијен пре рата, али је због одјека његове

70 Исто, 24. марта 1913, бр. 10, год. 1, 153.

71 Исто, 31. марта 1913, бр. 11, год. 1, 167.

72 Исто, 14. јула 1913, бр. 23, год. 1, 362.

73 Исто, 13. октобра 1913, бр. 34, год. 1, 532.

74 Исто, *Видов-дан* 1913, бр. 21, год. 1, 328-329.

75 *Балкански райи у слици и речи*, Београд 7. априла 1913, бр. 12, год. 1, 187.

смрти у народу публикована фотографија са погребом у Гњилану, коме је присуствовало чак десет свештеника. На фотографији је приказан народ окупиан око ковчега у који је положено његово мртво тело. Из описа слике сазнајемо да су међу окупианим народом и његов син, као и отац, који је такође био свештеник. „Са мачем и крстом у руци“ на бојном пољу погинуо је злотски свештеник Мато Кривокапић, чија је слика том приликом и објављена⁷⁶. Публикован је и портрет архимандрита Мирона, старешине манастира Рајиновца⁷⁷, као и свештеника коњичке дивизије, Милета Стојановића⁷⁸.

И пре него што ће рат букнути, „бранећи своју паству и српско име“, погинули су Данило Поповић, Петар Бачанин и Филип Крсмановић⁷⁹. Бачанина и Крсмановића су „Турци заклали“, док је Поповић страдао у борби са Арбанасима⁸⁰. У хроници се појавила и фотографија младог свештеника Данила Поповића из Сочанице. Добивши службу након свог оца свештеника, Вићентија Симића, на том је месту провео само годину дана, јер је 1912. године страдао на српско-турској граници⁸¹.

У рату су уз војнике учествовали и ратни извештачи, који су листу слали фотографије које су сведочиле како о данима борбе, тако и о свакодневници у ослобођеним крајевима. Овим је само настављена пракса започета крајем XIX века⁸². Публикована је једна фотографија некадашњег

76 Исто, 6. октобра 1913, бр. 33, год. 1, 523.

77 Исто, 17. новембра, бр. 36, год. 1, 572.

78 Исто, 1. децембра, бр. 37, год. 1, 587.

79 Гл., „Свештеници у ратовима, учешће и губитци српског свештенства у минулим ратовима“, *Балкански рај у слици и речи*, бр. 37, 1. децембра 1913, Београд, 583.

80 Петар Бачанин био је из свештеничке породице која је оставила велики траг у свом крају, у селу Врачеву на северу Косова и Метохије. Уочи балканских ратова спаљена је његова кућа, а он је убијен због активног суделовања у припремама за дизање устанка. Видети: Михаило И. Поповић, *Историјска улога српске цркве у чувању народности и стварању државе*, Нова штампарија, Београд 1933, 126; Љиљана Чолић, „Говор Боже Јокановића, протојереја Звечанског округа“, *Косовско – метохијски зборник 2* (уредник Владимир Стојанчевић), Српска академија наука и уметности, Београд 1998, 79.

81 Сахрањен је уз цркву где се његов гроб и данас налази. На надгробном споменику овог свештеника сачуван је натпис: Данило / Поповић свештеник ро / њен у Сочаници·28·фев·1888·г· храбро погину к / о четник у борби за ослобођење своје браће на / Врелу ·5· / октом / ·1912·г· Видети: Ивана Женарју, „Сакрална топографија манастира Сочанице“, *Башићина*, Институт за српску културу, Приштина / Лепосавић, св. 30/2011, 323.

82 Уп: Сања Вељковић, „Визуелна култура у српско-турским ратовима од 1876. до 1878. године“, *Весник, часопис за историју, музеологију и уметности*, Војни музеј, Београд бр. 38, год. LVII / 2011, 229 – 242; Ивана Женарју, „Слике рата у илустрованом часопису *Српска зора* (1876-1881)“, *Башићина*, Институт за српску културу, Приштина / Лепосавић, св. 31/2011, 381-401.

конзула, Тодора Станковића, али и шест фотографија чији је аутор био познати сликар, Паја Јовановић. Једна од слика, *Из Нове Србије*, фотографија је коју је начинио Тодор Станковић. На њој су представљени Срби у Приштини пред турским ућуматом „у који се одмах првог дана уселило српско окружно начелство, које је организовао Тодор Станковић, народни посланик, пређашњи приштински конзул, који је и снимии ову слику оних дана када се силан српски свет тискао по овом главном и најлепшем месту Приштине“⁸³.

Јовановић је пратио српску војску као фоторепортер током балканских ратова, и део снимака насталих у то време публикован је и у овом часопису⁸⁴. Овај део његовог живота послужио му је нешто касније, 1913. године, да наслика слику под називом *Освећа Косова – Косовска Вила*⁸⁵. Фотографије чији је аутор Паја Јовановић су документарног карактера и њихови називи јасно говоре о ономе што је на њима приказано. У првом броју су публиковани снимци са називима *Српска коњица ѿреко Косова равна и освећена ѿраји комору* и *Из Кумановске бишке: Пренос рањеника с дојној ѿоља на ѿревијалишије*⁸⁶. Фотографије су смештене у рубрику *Са освећеноја Косова*, где се и у наредном броју наша његова фотографија *После Кумановске бишке: српска војска у диваку*. Кумановска битка била је предмет и његове фотографије, објављене нешто касније под називом *Из Кумановске бишке: На ѿрвом ѿревијалишију*⁸⁷. Међу објављеним Јовановићевим фотографијама наша се и она под називом *Први дан уласка српске војске у царско Скопље*⁸⁸. Приказана је поворка војника која се креће калдрмисаном улицом у којој доминирају објекти типичне балканске градње. У истом броју је изашла и фотографија са бојног поља под називом *Одмор ѿсле једне ѿбеге*, на којој су приказани војници у часовима одмора на ливади. Паја Јовановић је аутор и фотографије *Трећи ѿозив на сѿражи*⁸⁹, као и оне на којој су приказани само заплењени турски топови⁹⁰.

83 Исто, 24. марта 1913, бр. 10, год 1, 101. Ућумат је пашин конак који се налазио у средишту Приштине, у такозваној Чаршији. Уп: М. В. Веселиновић, „Кроз Косово“, *Годишњица Николе Чујића*, Задужбина Николе Чујића, Београд књ. XIV/1894, 304.

84 О овоме у кратким цртама говори и: Никола Кусовац, *Паја Јовановић*, Музеј града Београда, Београд 2010, 76, 78. Фотографије настале том приликом чувају се у Збирци Паје Јовановића у Војном музеју у Београду.

85 Слика је публикована у: Никола Кусовац, *нав. дело*, 81.

86 *Балкански рай у слици и речи*, Београд 20. јануара 1913, бр. 1, год. 1, 5.

87 Исто, 10. фебруара 1913, бр. 4, год. 1, 50.

88 Исто, 25. августа 1913, бр. 28, год 1, 436.

89 Исто, 8. септембра 1913, бр. 30, год. 1, 470.

90 Исто, 15. септембра 1913, бр. 31, год. 1, 490.

Слика 4. Паја Јовановић, *Српска коњица њреко Косова равна и освећена њрајши комору*

У часопису су објављене и фотографије на којима доминирају мотив града, као и пејзажи косовских предела. Њих карактерише оно што је својствено оваквим приказима који се публикују у ратно време – учитана симболика ратних околности⁹¹. Посебно се истицало то што се ради о простору на којем је живео народ у константној борби против непријатеља, и који је коначно ослобођен. Тако је уз сваку слику пропратни текст био прожет патриотским и борбеним осећањима, реториком која је карактерисала већину описа илустрација, и када год је то било могуће, подсећањем на славну српску средњовековну прошлост чијој се обнови тежи.

Једна представа, на којој су пред сеоским кућама војници са коњима, без назива је публикована у тексту *На Косову*. Ту се наводи да је приказано једно село на Косову „које се предало српској војсци, па онда из кућа мучки напа-ло Косовске осветнике. Ту је платило главом неколико наших хероја, а шта је после тога било показује слика, јер Србин је каваљер, пун човечности према побеђеном непријатељу, али нема милосрђа према мучким убицама“⁹². Да је на *Косову мир*, како сведочи и текст, показује и илустрација која га прати⁹³. Илустрацију слободног живота на Косову нуди и слика под називом *На Косову равну*, на којој је приказан народ који се креће путем кроз непознат предео, а испод које пише „Ослобођена Србадија сербез језди друмом, на коме се под Турцима није смела ни појавити“⁹⁴. У првом плану су три жене у народној ношњи, покрај којих се креће мушкарац на коњу са пушком у руци.

91 То се примећује и у илустрованој периодици која је излазила у време Српско-турског рата. Уп: Ивана Женарју, *Хероји, њолийика, свакодневица: илустировани свеј српске зоре (1876-1881)*, 64-70.

92 *Балкански рај у слици и речи*, Београд 3. марта 1913, бр. 7, год 1, 101.

93 Исто, 21. априла 1913, бр. 14, год 1, 212.

94 Исто, 5. маја 1913, бр. 16, год. 1, 251.

Већ је поменут портрет Алексе Жујовића као коњаника. Његова коњаничка фигура постављена је у десну партију фотографије, док левом доминира нова црква Светог Саве у Косовској Митровици. Призор из Косовске Митровице публикован је и као слика *Из нове Србије*, а на њој је представљена зграда нове касарне⁹⁵. Такође, у категорији *Наши на Косову*, објављена је фотографија на којој су представљени војници на Ђурђевском уранку у Митровици⁹⁶. То је групна фотографија војника са барјаком у позадини, и једино што указује на то да је сцена смештена у Косовску Митровицу, јесте назив слике. Из Митровице је до уредника часописа стигла и фотографија на којој је приказан капетан, др Јосиф Недок, „на раду у војној болници у Митровици“⁹⁷. Приказан је лекар у униформи док прегледа изнуреног војника у болничком амбијенту.

Српска коњица њод њврдим Звечан-ѓрадом представљена је у категорији *На освећеном Косову*. Уз слику је објашњено – „резервни коњички поручник Алекса Жујовић, народни посланик, са својим одељењем изјахао је под Звечан, па ту на историски знаменитом месту, после вежбе, храбрим шумадијским хатлијама, прича о старој слави и величини Србије у време, када је у оним развалинама, под којима се они на овој слици одмарају, цветао живот и напредак у свима правцима народна живота“⁹⁸.

Слика 5. *Српска коњица њод њврдим Звечан-ѓрадом*

Град Призрен посебно је био инспиративан како фотографима, тако и писцима пропратних текстова. Уз романтичарски текст *Живои у Призрену* објављена је панорама овог града. И у овом случају је називом слике *Душанов*

95 *Балкански райи у слици и речи*, Београд 28. јула 1913, бр. 25, год. 1, 388.

96 *Исто*, 4. августа 1913, бр. 26, год. 1, 410.

97 *Исто*, 17. новембра, бр. 36, год. 1, 569.

98 *Исто*, 31. марта 1913, бр. 10, год. 1, 166.

ѓрад у Призрену учињен корак ка позивању на славну српску прошлост. О средњовековној српској историји као инспирацији показује и илустровани текст у коме се наводи да је „сваки наш војник улазећи у Призрен сматрао себе као јунака из обновљенога Душановог царства“. Ипак, утисак писца тих редова да је Призрен обична турска варош надјачава текст, и како и сâм наводи, једино што га је подсетило да је Призрен ипак освојен, био је призор у којем се појавила сликарка Надежда Петровић у униформи болничарке са црвеним крстом око руке⁹⁹.

Сличним је осећањем прожета и фотографија на којој је приказан српски војник загледан у Призрен, са називом *Са бегема Душанова ѓрада*¹⁰⁰. Војник је постављен у десну партију слике и пред њим се протеже поглед на град. *Душанов ѓрад код Призрена* представљен је још једном и у марту месецу, где је приказан једноставан пејзаж без присуства људских фигура¹⁰¹. Као слика *Из нове Срдије*, а уз текст о Призрену, приказана је и фотографија из овог града, названа *Сѓара српска царска ѓресѓоница Призрен*, на којој у једној улици позирају три српска војника¹⁰².

Слика 6. *Са бегема Душанова ѓрада*

У Призрену је настала и фотографија на којој су српске војсковође у некадашњој српској читаоници, тада кантонману¹⁰³. Посебну документарну вредност има фотографија *Коњичко извиђање ѓри улазу у Призренска ѓред-ѓрађа*, на којој је приказано на који начин су српски војници извиђали где се крију одметници и они који би пружали евентуални отпор. Војници стоје

99 Исто, 3. фебруара 1913, бр. 3, год. 1, 36

100 Исто, 10. фебруара 1913, бр. 4, год. 1, 55.

101 Исто, 3. марта 1913, бр. 7, год. 1, 102.

102 Исто, 26. маја 1913, бр. 18, год. 1, 288.

103 Исто, 9. јуна 1913, бр. 20, год. 1, 132.

иза високог зида, један се другоме понео на рамена и тако посматра ситуацију са друге стране. Панорама Призрена могла се назрети и на коњаничком портрету артиљеријског пуковника Душана Киклића, а да то заиста и јесте Призрен напоменуто је и у називу слике¹⁰⁴.

У часопису је публикован и извештај број илустрација у категорији *Из Нове Србије*, што је представљало својеврсну игру речи којом се указивало на чињеницу да за Србе у Старој Србији више ништа неће бити исто након ослобођења. Да је Призрен за Србе био слика Нове Србије показује илустрација из те категорије, панорама названа *Призрен: Поглед са Душанова града*¹⁰⁵.

Из Нове Србије пред читаоце стигла је и фотографија на којој су приказани ућумат и чаршија у Приштини¹⁰⁶. Мотив из овог града нашао се и у категорији *Наши на Косову*, где је представљена сцена *Српска коњица њед Приштинском*¹⁰⁷. Коњица је представљена још једном, како „одмара своје лаконоге парике“ покрај реке Ситнице¹⁰⁸.

Из Нове Србије је и пејзаж на којем је приказана Шар-планина¹⁰⁹, као и цртеж на коме се виде Призренке у народном оделу¹¹⁰. Атмосфера пазарног дана овековечена је и фотографијом из Митровице на којој је приказан велики број људи на чаршији.¹¹¹

Уз текст о заузећу Санџака, који представља белешке једног четника, публикована је слика названа *Наши у Санџаку: коњица у извиђању*¹¹². Цртеж на којем се виде жене у народним ношњама представља сцену из Санџака, конкретније представу пијаце, пазара. Из Новог Пазара фотографијама је сведочио Цветко Зотовић, који је путовао са српском војском. Снимак објављен у деветом броју приказује тренутак у којем новопазарски муслимани узимају авдес на улици кроз коју тече поток¹¹³. То је специфично сведочанство о свакодневном животу муслимана у овом граду.

Већи број слика са Косова приказан је на дволисници 19. маја 1913. године. Ту су се, поред слика јунака, браће Исаковића, и слике свечаног уласка ђенерала Степановића у Једрене, нашле и слике на којима су приказани унутрашњост Муратовог тулбета, као и два приказа манастира Грачанице¹¹⁴. На једној фотографији приказана је северна фасада храма и пред њим војници,

104 *Балкански рай у слици и речи*, Београд 15. септембра 1913, бр. 31, год. 1, 488.

105 Исто, 9. јуна 1913, бр. 20, год. 1, 309.

106 Исто, бр. 28, 441; бр. 31, 487.

107 Исто, 26. маја 1913, бр. 18, год. 1, 280.

108 Исто, 21. јула 1913, бр. 22, год. 1, 372.

109 Исто, 14. априла 1913, бр. 13, год. 1, 201.

110 Исто, 21. априла 1913, бр. 14, год. 1, 213.

111 Исто, 13. октобра, бр. 34, год. 1, 540.

112 Исто, 17. фебруара 1913, бр. 9, год. 1, 79.

113 Исто, 17. марта 1913, бр. 9, год. 1, 133.

114 Исто, 19. маја 1913, бр. 17, год. 1, 264-265.

а ближе објективу двојица који позирају за фотографисање. Друга фотографија представља строј војника распоређених у два реда, и Грачаницу у даљини, иза њих.

Са Косова је и илустрација *Койање божуре на Косову*. Представљени су војници који беру божуре, уз следеће објашњење: „Постоји предање да онде где је била српска војска на Косову расте из крви палих јунака Косовски божур. На супротној страни где су Турци били нема ни једног корена. Многи наши официри вадили су те божуре из корена и слали их ради расада својим домовима. Слика представља такво копање божура“¹¹⁵.

Слика 7. Грачаница, на Косову црква

* * *

Фотографије објављиване у илустрованој хроници балканских ратова током 1913. године представљају део сложеног система српске визуелне културе, у њеном виду какав се развија у XIX веку. Упоредивање илустрација у илустрованој периодици тог доба, која је излазила у време ратова, и у листу који је излазио 1913. године, указује на континуитет идеја *guyot* XIX века. Системи развијани на темељима идеје о нацији, са свим својим пропратним феноменима, трају и оснажују се и у XX веку. Ни идеолошки ни културолошки, прва деценија новог доба није могла бити драстично нова, јер су милитантне тенденције које су обележиле читав XIX век своје исходиште нашле управо у балканским ратовима. Чињеница да је слобода могла бити остварена само уз велике жртве довела је до потребе да кроз *Балкански рай̄ у слици*

¹¹⁵ Балкански рай̄ у слици и речи, Београд 14. јула 1913, бр. 23, год. 1, 360-361.

и речи исте буду и јавно признате и упамћене. Замишљен као илустрована хроника ослободилачких акција усмерених на јужне српске пределе, данас овако уобличен илустровани лист изгледа као меморијални албум свих оних који су дали живот за коначно ослобођење.

Литература:

- Балкански райи у слици и речи*, Београд 1913.
- Балкански райи у слици и речи*, Београд, 1922.
- Борозан 2006: И. Борозан, *Рејрезенџијивна кулџура и џолиџичка џројајанда: сџо-меник кнезу Милошу у Неџоџину*, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд.
- Вељковић 2011: С. Вељковић, „Визуелна култура у српско-турским ратовима од 1876. до 1878. године“, *Весник, часопис за историју, музеологију и уметности*, Војни музеј, Београд, бр. 38, год. LVII, 229-242.
- Веселиновић 1894: М. В. Веселиновић, „Кроз Косово“, *Годишњица Николе Чуџића*, Задужбина Николе Чуџића, Београд књ. XIV, 298-350.
- Дневник*, Нови Сад, 2005.
- Женарју 2011: И. Женарју, „Сакрална топографија манастира Сочанице“, *Баџиџина*, Институт за српску културу, Приштина / Лепосавић, св. 30/2011, 314-327.
- Женарју, „Слике рата у илустрованом часопису *Срџска зора* (1876-1881)“, *Баџиџина*, Институт за српску културу, Приштина / Лепосавић, св. 31/2011, 381-401.
- Женарју 2012: И. Женарју, *Хероџи, џолиџичка, свакодневница: илустџировани свеџи срџске зоре (1876-1881)*, Задужбина Андрејевић, Београд.
- Кусовац 2010: Н. Кусовац, *Паја Јовановић*, Музеј града Београда, Београд.
- Макуљевић 2006: Н. Макуљевић, *Уметности и национална идеја у XIX веку, Систем европске и срџске визуелне кулџуре у служби наџије*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Миросављевић 2005: Б. Миросављевић, „Балкански рат Душана Шијачког“, *Дневник*, год. 63, бр. 20816, 23. јануар 2005, 11.
- Поповић 1933: М. И. Поповић, *Истџоријска улоџа срџске цркве у чувању народности и сџварану државе*, Нова штампарија, Београд.
- Чолић 1998: Љ. Чолић, „Говор Боже Јокановића, протојереја Звечанског округа“, *Косовско-меџохијски зборник 2* (уредник Владимир Стојанчевић), Српска академија наука и уметности, Београд.
- Тимотијевић 2000/2001: М. Тимотијевић, „Хероизација песника Војислава Ј. Илића и подизање споменика на Калемегдану“, *Годишњак џрада Београда*, Музеј града Београда, Београд, књ. XLVII-XLVIII, 187-211.

Ivana ŽENARJU

BALKAN WAR IN PICTURE AND WORDS: KOSOVO AVENGERS

Summary

This paper deals with the analysis of the illustrations in the magazine *The Balkan War in Picture and Words* published in Belgrade during 1913. The paper processed the pictures that had related to the territory of Kosovo and Metohia, most of them are the portraits of soldiers, so-called *Kosovo Avengers*. The portraits of priests were published as well, which pointed out their importance in the liberation activities. Also, it published the photos of military graves, Kosovo towns and areas. The magazine was conceived so as to celebrate the cult of the battlefield heroes as well as the cult of Kosovo through its texts and illustrated material.

Key words: Balkan war, cult of heroes, soldier, ruler, Paja Jovanović, Prizren, Kosovska Mitrovica

УПУТСТВО АУТОРИМА

На левој страни у заглављу унети име и презиме, звање аутора, назив установе, факултета и седиште. Наслов рада куцати на средини великим словима. Сви текстови на српском треба да буду куцани ћирилицом. У тексту италиком (курзивом) истаћи речи на страном језику. Обим рада не сме бити већи од 1 до 1,5 ауторског табака, односно 16-25 страна.

После ових података следи *Ајсџиракџи* који треба да садржи од 100 до 250 речи. У *ајсџиракџи*у треба да стоји предмет анализе, циљ рада, коришћени методолошки поступци, резултати, закључак или одређене препоруке. Иза апстракта дати *Кључне речи* чији број не сме бити већи од 10. На крају рада написати *Резиме (Summary)* чија дужина може бити до 1/10 дужине чланка. Аутор треба у кратким цртама да изложи најважније резултате својих истраживања до којих је дошао у широј форми него у апстракту. *Резиме и кључне речи* треба превести на енглески језик, а ако је рад на страном језику, њих треба превести на српски језик.

Текст треба писати у фонту *Times New Roman*, величина 12, са увученим пасусима и проредом 1,0 – ћирилично писмо. Међунаслов куцати у фонту *Times New Roman*, величина слова 12. И наслов и међунасловје треба болдирати.

Фусноте у форми напомена дају се на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођена литература. Треба их куцати по шеми Insert – Reference – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер се једино на тај начин може гарантовати да ће се у прелому фусноте појавити на добром месту. Приликом навођења фуснота треба се руководити следећим упутствима:

- када се ради о **монографији**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, наслов рада у италику, издавача, место, годину издања и број стране. На пример: Ђорђе Борозан, *Велика Албанија – њорекло, идеје, њиракса*, Војноисторијски институт, Београд, 1985, 149;
- када се ради о **чланку**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавача, место издавања, број, годину излажења и број страница. На пример: Весна Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године“, *Башџина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28/2010, 167;

- када се ради о **зборнику радова**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у загради написати приређивача (уредника) зборника, издавача, место издања, годину издања, број стране. На пример: Бранко Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији“, у: *Културно наслеђе Косова и Мейхохије - научно виђење исходништа, развоја, значаја и чувања* (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 2009, 71);
- **извори са Интернета**, који не смеју прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садрже пуну интернет адресу. На пример: <http://www.tnsmediumgallup.co.rs/>;
- **архивска грађа**, мора да садржи потпуне податке, сигнатуре и одговоре на питања где се налази. Затим се креће од навођења највеће целине, а завршава са навођем најмање. На пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. године о постављењу конзула. Архив Србије, МИК, К-Т, ф 2, п93/1894.

Иза сваког рада треба навести литературу, грађу и изворе по азбучном реду, са следећим елементима:

- **књиге**: презиме аутора и година издања, иницијали имена и презиме аутора, наслов књиге у италику, издавача, место. На пример: Борозан 1985: Ђ. Борозан, *Велика Албанија – њорекло, идеје, њракса*, Војноисторијски институт, Београд;
- **чланци**: презиме аутора и година издавања, иницијали имена аутора и презиме, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавача, место издања, број. На пример: Зарковић 2010: В. Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године“, *Башићина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28;
- **зборници**: презиме аутора и година издања, иницијали имена аутора и презиме, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у загради написати приређивача (уредника) зборника, издавача, место издања. На пример: Надовеза 2010: Б. Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији“, у: *Културно наслеђе Косова и Мейхохије - научно виђење исходништа, развоја, значаја и чувања* (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић;
- **литература са Интернета**, која не сме прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садржи пуну интернет адресу. На пример: <http://www.tnsmediumgallup.co.rs/>;

– **архивска грађа** се наводи од највеће целине а завршава са навођењем најмање. На пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. године о постављењу конзула. Архив Србије, МИК, К-Т, ф 2, п93/1894.

Радове слати у електронском облику на е-mail адресу: institut.skr@gmail.com или institut@drenik.net.

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Главни задатак рецензента је да допринесе подизању квалитета часописа. На првом месту треба нагласити да рецензент не сме бити упознат са идентитетом аутора рада и обрнуто, аутор не сме знати идентитет рецензента. Приликом добијања рада сваки рецензент има рок од 20 дана да редакцији достави урађену рецензију. Веома је важно да рецензент буде свестан да је поступак рецензије поверљив, при чему се садржај рецензије не сме откривати трећој страни. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију.

Приликом рецензије рукописа рецензент треба да одговори на следећа питања: Да ли је аутор показао у чему је оригиналност чланка? Да ли је аутор довољно оправдао своје тврдње? Да ли је аутор стручно/научно утемељивао своје тезе? Да ли је рад комплетан према Упутству за ауторе? Којој научној области рад припада? Затим, рецензија треба да садржи примедбе о стручном/научном квалитету рукописа, али и сугестије за побољшање рукописа, уколико за то постоји потреба.

На самом крају рецензент треба да оцени којој категорији рад припада (оригиналан научни рад, прегледни рад, кратко или претходно саопштење, научна критика, односно полемика, осврти и прикази) и да изнесе своје мишљење о томе да ли рукопис треба да се прихвати у садашњем облику, да се прихвати уз сугерисане измене или да се не прихвати због наведених разлога у рецензији.

* Рецензенти овог броја часописа: проф. др Арсен Ђуровић, Филозофски факултет у Београду, проф. др Миле Ракић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије у Београду, др Момчило Суботић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије у Београду, проф. др Радмило Петровић, Филозофски факултет у Косовској Митровици, проф. др Слободан Керкез, Филозофски факултет у Нишу, проф. др Синиша Недељковић, Филозофски факултет у Нишу, проф. др Александар Растовић, Филозофски факултет у Нишу, проф. др Драгиша Бојовић, Филозофски факултет у Косовској Митровици, проф. др Јасна Парлић-Божовић, Филозофски факултет у Косовској Митровици, проф. др Сунчица Денић, Учитељски факултет у Врању, доц. др Снежана Башчаревић, Учитељски факултет Универзитета у Приштини-Лепосавић, доц. др Владан Виријевић, Филозофски факултет Универзитета у Косовској Митровици, др Јасмина Ахметагић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина и др Срђан Словић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина.

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ – ПРИШТИНА

INSTITUTE OF SERBIAN CULTURE – PRISTINA